

R. W. SOUTHERN

A nyugati társadalom
és az egyház
a középkorban

GONDOLAT · BUDAPEST, 1987

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült
Richard William Southern
Western Society and the Church in the Middle Ages
„First published by Penguin Books Ltd., Harmondsworth,
Middlesex, England”

Fordította
JÁSZAY GABRIELLA

A fordítást az eredetivel egybevetette
FÜGEDI ERIK

ISBN 963 281 822 9

Copyright © R. W. Southern, 1970
© Jászay Gabriella, 1987. Hungarian translation

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Alföldi Nyomda, 3150.66-14-2
Debrecen, 1987
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Főgler Klára
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Végh Judit
A fedélterv Szőnyi György munkája
Megjelent 20,25 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

TARTALOM

<i>Előszó</i>	9
<i>Rövidítések jegyzéke</i>	11
1. EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM	13
2. AZ IDŐ FELOSZTÁSA	24
I. A kezdeti korszak, kb. 700–1050	27
II. A fejlődés korszaka, kb. 1050–1300	36
A fejlődés fő iránya	36
A klérus szupremáciájának fokozódása és határai	39
A pozitív eredmények	46
III. A nyugalanság kora, kb. 1300–1550	48
A változó környezet	50
Politikai változás és ellenhatás	54
3. A KERESZTÉNYSÉG MEGOSZTÁSA	60
I. Az egyenetlenség magvai	60
Eltérő szokások	64
Politikai elszakadás	66
Doktrinális ellentétek	70
II. A két egyház	77
III. Az egység keresése	83
A katonai út	84
A csomagterven alapuló politikai megegyezés	85
A megértés útja	91
Visszaesés	101

4. A PÁPASÁG	106
I. A kezdeti korszak, kb. 700–1050	107
Szent Péter helytartója	110
A legfőbb világi úr	116
II. A fejlődés korszaka, kb. 1050–1300	118
Krisztus helytartója	123
Az ügyek sokasodása	124
A primátus és a világi hatalom	148
A jogászpápák	157
III. Az ügyek inflálódása, kb. 1300–1520	159
A búcsúk	162
A nemzetközi politika	171
A javadalmakért folyó küzdelem	181
5. PÜSPÖKÖK ÉS ÉRSEKEK	205
I. A Karoling-egyház rendje és felbomlása	209
A püspök szerepének kialakulása	209
A Karoling-ideál alkonya	214
II. Püspökök a pápa szolgálatában	228
Egy érsek Észak-Franciaországban	231
Egy érsek Angliában	234
Egy püspök Németországban	242
Egy püspöki család Észak-Itáliában	246
6. A SZERZETESRENDEK	261
I. A bencések	264
A regula	266
A nagyság századai	273
Változás és hanyatlás	282
II. Az új rendek	295
Az ágostonos kanonokrendek	295
A ciszterciták	307
III. A kolduló barátok	335
A környezet	336
Céljaik és eredetük	344
Fejlődés és eredmények	350

7. MARGINÁLIS RENDEK ÉS ELLENRENDEK	370
I. Az általános környezet	370
A tömegek viselkedése	376
A nők befolyása a szerzetesi életben	381
II. A nyelvek összezavarodása	393
A kölni beginák	394
A közös élet testvérei Deventerben és kör- nyékén	409
<i>Epilógus</i>	443
<i>A pápák listája, 590–1513</i>	446
<i>Mutató</i>	451

Ez a könyv sokkal több időmbe és munkámba került, mint ahogy képzeltem, amikor hozzáfogtam. A könyv maga is más lett. Mindig is nyilvánvaló volt, mennyire nehéz egy ennyire átfogó témát egyetlen kötetben feldolgozni, de először úgy láttam, a nehézségeket áthidalhatom azzal, hogy esszék sorozatában írom le az egyház életét, kiválasztva egy-egy adott szakaszt a századok folyamából. Menet közben azonban az egyház fejlődése és a társadalom változásai közötti összefüggések olyan mértékben dominánssá váltak a munkában, hogy tervemet meg kellett változtatnom. Az eredmény a jelenlegi kötet. Hálás vagyok a főszerkesztőnek és a kiadónak, amiért készségesen fogadtak el egy olyan könyvet, amely valahogyan sután illeszkedik bele általános tervükbe.

Hogy ennyire szépítés nélkül utaltam a feladattal kapcsolatos problémákra, az olvasó attól tarthatna, hogy túlságosan formális vagy doktriner értekezéssel lesz dolga. Remélem, hogy minden ilyen irányú aggodalom alaptalannak bizonyul. Doktrínákról ebben a tárgykörben nem lehet szó, legfeljebb felismerésekről: és igyekeztem ezeket első kézből meríteni.

Nagyon sajnálok egypár olyan kihagyást, amelyet a könyv szerkezete tett szükségessé; ha a körülmények megengedik, remélem, írok majd egy második kötetet is, hogy bizonyos réseket kitöltsön. Közben másutt kidolgoztam néhány esszét itt csak felületesen érintett vo-

natkozásokról. Legtöbbjüket akkor írtam, mikor e munka már folyamatban volt, a fő vonalról mintegy kirándulásszerűen letérve, és jelezve velük, hogy milyen irányban lehetne ezt tovább folytatni a jövőben.¹

Egy könyv megírása során annyi adósság gyűlik fel, hogy nehéz valamennyire visszaemlékezni, amikor a befejezés pillanatához érünk. Elsősorban az All Souls College-nak vagyok lekötelezettje, ahol munkám nagy részét végeztem, olyan körülmények között, hogy a nyújtott lehetőségekhez viszonyítva minden eredmény kevésnek tűnik. Másodszor hálával tartozom Mrs. Jayakarnak és Miss Julia Huntnek, akik a munkát különböző stádiumaiban legépelték, továbbá barátaimnak, akik segítséget nyújtottak nekem, főleg azzal, hogy végigolvastva a kefelevonatokat, sok hibától megmentettek – Owen Chadwick professzornak, dr. R. W. Huntnek, Mrs. P. E. Lettsnek, és mindenekelőtt feleségemnek. Végül és a legmelegebben köszönetet kell mondanom mindazoknak, akik sok éven keresztül előadásaimon és óráimon vitáikkal ösztönzően hatottak rám, elsősorban az Oxford University hallgatóinak, majd a York University azon hallgatóinak, akik 1968-ban részt vettek a Heslington Lectures vitáin, továbbá azoknak, akik a Duke University kebelében működő Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studiesnek 1966-ban tagjai voltak. Nekik ajánlanám e könyvet, ha hihetném, hogy ezzel valamennyire is ki tudom fejezni, mekkora hálával tartozom nekik.

¹ *Medieval Humanism and other Studies.*

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- C. P. R. *Calendar of Entries in the Papal Registers relating to Great Britain and Ireland*, W. H. Bliss és mások kiad.
- E. H. R. *English Historical Review*
- Gratian *Decretum Magistri Gratiani* (Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, I. köt.)
- M. G. H. *Monumenta Germaniae Historica*
- P. G. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus: series Graeca*, 165 köt.
- P. L. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus: series Latina*, 221 köt.
- R. S. *Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages* (Rolls Series)
- V. C. H. *The Victoria History of the Counties of England*
- X. *Decretales Gregorii IX* (Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, II. köt., 1–928).

1 EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM

I

A középkori nyugati egyház története a vallásos gondolkodás és gyakorlat legkidolgozottabb, egymással a legszorosabban összefonódó rendszerének története, melyet a világ valaha is megismert. Egyben az európai társadalom története is, nyolc évszázad gyakran hirtelen változásait követve – ezek során rajzolódtak ki intézményeink és gondolkodásmódunk körvonalai. Megpróbálni ezt a történelmet egyetlen kötetbe belesűríteni annyi, mint megpróbálni a lehetetlent; határt kell tehát szabni, hogy a feladatot kezelhető méretekre lehessen szorítani. Könyvem fő célja, hogy megértsük a kapcsolatot a középkori egyház vallási szervezetei és társadalmi környezete között. Hogy a fenti határokon belül tudjak maradni, nagy részét ki kellett hagynom annak a spirituális és intellektuális tevékenységnek, amely szemünkben a középkori egyház legbecsesebb emlékműve és elsődleges jogalapja volt. Ez nagy veszteség. Zordabb, földibb egyházat kapunk így, mint a skolasztikus teológiának vagy a kolostori elmélkedéseknek az egyháza. Bár az ily módon kialakuló kép sok vonása utal spirituális vagy intellektuális erők feszülésére, értekezésünk fő tárgyát nem ez az energia alkotja. Azokkal az emberekkel, akikben ez az energia a leginkább megmutatkozott, egy későbbi kötetben lehet foglalkozni.

Mindazonáltal, akármennyire korlátoznunk is kellett tárgyunkat, feltétlenül meg kell vizsgálnunk az

egyház fejlődését megszabó és irányító erőket, mert sokszor írtak úgy egyháztörténetet, mintha ezek az erők nem is léteztek volna, vagy csak azért léteztek, hogy legyűrjék őket. Az az igazság, hogy nem lehetett legyűrni őket, mert a kortársak számára láthatatlanok voltak. A történész visszatekintve csak azért tudja őket felismerni, mert módjában van megfigyelni az emberi viselkedés tág területére gyakorolt befolyásukat. Amikor a történészek úgy írnak az egyházzól, mintha azt el lehetne választani a világi történelemtől, egyszerűen csak megismétlik a középkori egyházi reformátorok tévedését, akik soha nyilvánvalóbban nem voltak rabjai környezetüknek, mint akkor, amikor arról beszéltek, mennyire függetlenek tőle. A számukra egyedül elképzelhető szabadság önmagában is bezárkózás volt egy korukbeli rendszerbe, és a szavak, melyekkel elhatárolták magukat a világtól, szembeszökően tanúsítják, milyen szűk határai vannak az emberi szabadságnak, és mennyire maradandók az egyháznak mint szervezett intézménynek a megkötései.

A középkor századai különösen fontosak minden arra irányuló kutatásnál, hogy miként befolyásolta a vallási ideálok és a védelmükre és maradandóvá tételükre szervezett intézményeket társadalmi környezetük. Előrebocsátjuk, hogy ezek a századok rendkívül termékenyek voltak a vallási szervezetek létrehozásában, és e létesítmények meglepően életerőseknek bizonyultak. A középkor társadalmi környezete még most is kísérti a modern világot a nyomására alakult intézményekkel. Ezek fennmaradásának egyik oka az volt, hogy sikeresen tudtak beleépülni és hozzásimulni az őket létrehozó társadalom szerkezetéhez. Egyház és társadalom egyek voltak, és egyiket sem lehetett megváltoztatni anélkül, hogy a másik ne essen át hasonló átalakuláson. Ez a kul-

csa az európai történelem nagy részének, legyen az akár világi, akár egyházi.

II

Az egyház azonos volt a szervezett társadalom egészével – ez az alapvető sajátosság különíti el a középkort a történelem korábbi és későbbi korszakaitól. Tágabb értelemben ez jellemzi az európai történelmet is, a IV. századtól a XVIII.-ig, Nagy Konstantintól Voltaire-ig. Elméletben e korszakon végig csak a hithű és engedelmes hívők élvezhettek teljes polgárjogot. Nyugat-Európában azonban ez csak a VII. századtól kezdve vált gyakorlati realitássá; a XVII. századra pedig a rendszert már annyi kivétel, ellentmondás lyuggatta szitává, hogy még mint ideál is egyre kevésbé volt elfogadható. De a közbenső századokban ritkák voltak a kivételek, és joggal lehetett feltételezni, hogy egyre ritkábbak lesznek, sőt idővel el is tűnhetnek.

Még a nyugati kereszténység földrajzi határain belül is voltak mindig kívülállók; a legjobb esetben ezek nagyon korlátozott jogokat élvezhettek, a legrosszabb esetben pedig még arra sem volt joguk, hogy létezzenek. Az előbbieik közé a zsidók tartoztak. Életüket és alapvető javaikat egyházi törvény védte, és az uralkodók önérdeke; nem lehetett őket csupán azért megölni, mert zsidók; erőszakkal nem volt szabad őket áttéríteni; gyermekeiket nem vehették el tőlük, hogy keresztényként neveljék fel; gyakorolhatták vallásukat mindaddig, míg nem próbálták meg terjesztését. De az uralkodók pusztán azt voltak kötelesek engedélyezni, hogy élhessenek, ha tudnak. „Bűneik (hitetlenségük) miatt – írja Aquinói Tamás – ...ugyan örök szolgaságra vannak vagy volnának kötelezve, s így a föld urai lefoglalhatják dolgaikat mint az övéiket. De ezt kellő mértéktartással

kell tenni: nevezetesen az élethez szükséges dolgaiktól semmiképp sem szabad megfosztani őket.”¹

Ha a kívülállók legtöbb privilégiumot élvező osztályának, Isten engedélyezett ellenségeinek ez volt a helyzete, azokat, akik hűtlenné váltak az igaz keresztény hithez, és saját szabad választásuk alapján váltak kívülállókká, nem illethette meg az élethez való jog sem. Ezeket halálba üldözte a köz buzgalma, az egyház megbélyegző állásfoglalása és mindenekfelett a könyörtelen logika:

„Az eretnekség – ismét Aquinói Tamás szavai – bűn, és nemcsak kiközösítést érdemel, de halált is, mert nagyobb rossz megrontani a hitet, mely a lélek élete, mint hamis pénzt bocsátani ki, mely a világi életet szolgálja. Mivel a pénzhamisítókát jogosan ölik meg az uralkodók mint a közjó ellenségeit, az eretnekek is megérdemlik ugyanezt a büntetést.”²

Egyszerűen az egyház kényszerítő szervezet volt, pontosan ugyanúgy, ahogy a modern állam is az. Ahogy a modern állam elvárja azoktól, akik születésük véletlene folytán tagjai, hogy megtartsák törvényeit, hogy járuljanak hozzá védelméhez és a közszolgáltatokhoz, hogy magánérdekeiket vessék alá a közjónak, úgy a középkori egyház is azt kívánta azoktól, akik tagjaivá váltak a kereszttség (szinte mondhatnánk) véletlene által, hogy megtegyék mindezt és még sok mást.

A korai modern állam teoretikusainak sok fejtörést okozott annak meghatározása, hogyan lesz valaki egy politikai közösség elkötelezett tagjává. A középkori egyházállam teoretikusai számára azonban ez a lehető

¹ *De Regimine Judaeorum ad Ducissam Brabantiae* (Aquinas, *Selected Political Writings*, A. P. d'Entrèves kiad., 1948, 84. l.). (Az idézetet Schütz A. fordításában közöljük: Aquinói Szent Tamás szemelvényekben. Bp. 1943, 426. l.)

² *Summa Theologiae*, 2, 2, qu. XI, art. 3.

legegyszerűbb kérdés volt, mert válaszul kéznél volt a keresztség. A keresztelezésnél a keresztszülők bizonyos ígéreteket tettek a gyermek nevében, melyek azt élete végéig törvényként kötötték. Társadalmi szempontból szerződéses viszony létesült a gyermek és az egyház között, amelyből nem lehetett kilépni. Az egyház tagjainak nagy többsége számára a keresztség éppúgy akaratán kívüli volt, mint a születés, és ugyanúgy kényszerítő és tartós kötelezettségekkel járt, mint a beleszületés egy modern államba, megtoldva azzal, hogy a keresztséggel járó kötelezettségeket semmi körülmények között sem lehet megtagadni.

A keresztség nem az egyetlen akaraton kívüli kötelék volt, mely a középkori embert fogva tartotta: a világi szolgaság volt a másik, ha szerencsétlenségére ebbe született bele. Mindazonáltal a szolgaságot meg lehetett szüntetni megváltással, szökéssel vagy felszabadítással; és a világi kötelezettségek magasabb formái mind bizonyos fokig önkéntesek voltak – az ember vállalhatta őket, és adott körülmények között lemondhatott róluk. De a keresztséggel járó kötelezettségek örökre szóltak, világi kötelezettségeket és szankciókat is éppúgy magukkal vontak, mint egyháziakat.

Ebben a tágabb értelemben a középkori egyház állam volt. Egy állam teljes apparátusával rendelkezett: voltak törvényei és törvényszékei, adói és adószedői, hatalmas közigazgatási gépezete; élet és halál ura volt a keresztény világ polgárai s külső és belső ellenségei fölött. Állam volt hatalma tetőfokán, amilyenre az állam modern prófétái közül még Hegel is alig gondolt. Ez így nem túl vonzó képet nyújt. Két szempontból azonban nem szabad megfélekezünk. Elsősorban is azok, akik az egyházban a hatalmat gyakorolták, nagyon korlátozott kezdeményezőerővel rendelkeztek. Nem volt szabad cselekvési joguk. Kétségtelenül felelősség terhelte őket

néhány rettenetesen erőszakos és kegyetlen tettért, közülük is kirí borzalmaival az albigensek elleni keresztes hadjárat. De egészében az egyházi hatalom letéteményesei kevésbé hajlottak az erőszakra, még a hitetlenek ellen sem, mint azok a népek, amelyeket kormányoztak. Nap mint nap eszükbe juttatták, hogy ha visszaélnék hatalmukkal e földön, azért a túlvilágon örök büntetés jár. És amennyiben ez a meggondolás nem tartotta volna vissza őket, fékezte őket gyakorlati tehetetlenségük.

Ahhoz, hogy bizonyos távolságból uralkodni lehessen emberek felett, készséges és jól képzett segítőgárdára van szükség, emberekre, akiket egyetlen parancsszóval el lehet érni, akik mozgásba lendülnek, ha parancsot kapnak rá, és erőszakot alkalmaznak, amikor erre szükség van. Nagy erőfeszítéseket tettek, különösen néhány egymást követő pápa, hogy a nyugati kereszténységnek hatékony központi kormányzatot adjanak, mely alkalmas arra, hogy irányítsa az emberi élet főbb területeit. A pápák Szent Péter milíciájáról álmodtak, engedelmességet tanúsító világi uralkodókról, lovagokról, akik hűséges szolgálatra esküdtek fel, zsoldosokról, akiket azért fizettek, hogy az egyház katonái legyenek. A pápák kizárólag maguknak igényelték azt a jogot, hogy a hitetlenek ellen háborút indítsanak és viseljenek. Hadseregeket állítottak, hadjáratokat vezettek és békeszerződéseket kötöttek területi érdekeik védelmében. Szellemi és földi hatalmuk teljes súlyát bevetették ezekben az erőfeszítésekbe. De nem tudták megkapni azt a beleegyezést, mely minden állam alapja kell hogy legyen. Soha nem sikerült elegendő számú nagy hatalmú uralkodót meggyőzni arról, hogy keresztény kötelességük a pápákat támogatni e vállalkozásokban.

Még egy alapvető tehetetlensége akadályozta meg a középkori egyházállamot abban, hogy rendőrállammá

válják. Nem volt rendőrsége. Nem volt megbízható hadserege. Még az egyház kezében lévő leghathatósabb kényszerítőeszközt, az inkvizíciót is elnyelte a helyi érdekek zűrzavara. Európa túlnyomó részében a legszörnyűbb veszedelmet, mellyel az egyszerű embereknek szembe kellett nézniük, a főesperesek jelentették, meg a falusi papok. Ezek ritkán voltak liberális felfogású emberek, de nyugodt életre vágytak, és dörgedelmeiket jobbára a falu paráználkodóinak, iszákosainak és házasságtörőinek tartogatták.

Túlozunk tehát, amikor egyházállamról beszélünk, mert az egyház a kényszerítés eszközeiben gyengén állt. A kényszer gyakorlásában a döntő tényező végül is a független világi uralkodók beleegyezése és együttműködése volt, akiknek többnyire saját örökölt érdekeltségeik megóvása volt a céljuk. Ha a világi uralkodó megtagadta az együttműködést, nem lehetett mást tenni, mint a kiközösítés fegyveréhez nyúlni. Ez volt a középkori egyháznak mint államnak a nagy gyengesége. Egyetlen büntetőszankciója volt csak: törvényen kívül helyezés kiközösítés útján, és ez is csak akkor volt hatásos, ha világi uralkodó is mögötte állt támogatásával. Azonnal nem lehetett felismerni a felségjog – ahogy egy későbbi korban nevezték volna – e megosztásának összes következményeit. Számos erő játszott közre abban, hogy a világi uralkodókat rávegye, hogy kiirtsák, megégessék a kiközösítetteket, vagy fejet hajtsanak, ha a végén maguk is kiközösítést vontak magukra. Saját hitükön és főuraik hitén kívül a közvélemény ereje és a kiközösítést követően az életnek régi medréből való teljes kizökkenése – mind engedelmességre készítette őket. Amíg a meggyőzésnek ezek az erői teljes mértékben működtek, a rendszer életképes volt, de hosszú távon óhatatlanul fel kellett bomlania.

Minden kormányzási rendszer végső fokon a jóváha-

gyástól függ, és a középkori egyház a végén oda jutott, hogy néhány világi uralkodó jóváhagyásától függött, akiknek viszont egyre hathatósabb alternatív kormányzási gépezetek álltak rendelkezésükre. Amellett még a hosszú megszokás is arra tanította őket, hogy közömbösen nézzék a kiközösítés szörnyűségeit. A XIII. század elején János angol király csaknem négy évig élt kiközösítettként. Ez alatt az egész idő alatt, és még ezt megelőzően is 18 hónapig, országa interdictum alatt állt, és a szokásos egyházi szolgáltatások – házasságkötés, mise, keresztény temetés, minden, a keresztség és az utolsó kenet kivételével – fel voltak függesztve. A helyzetet meglepő nyugalommal fogadták, egyetlen hang sem hallatszott. Ha a királynak nem lettek volna politikai ellenfelei, és nem szenvedett volna katonai vereségeket, az interdictum tovább is tarthatott volna. Egy egykorú krónikás elmondja, hogy a király arra gondolt: muzulmánna lesz, és részletesen elbeszéli, milyen lépéseket tett ebben az irányban.³ Mindez talán csak afféle vad kitörés volt, ami gyakran előfordul minden erősen integrált rendszerben. De egyvalamire a király sohasem gondolt: arra, hogy elvesse Róma fennhatóságát, hogy saját hatalmánál fogva nyitva tartsa a templomokat, és hogy a pápai kiközösítést állandó állapotként fogadja el. A XIII. században ez szóba sem jöhetett – háromszáz évvel később már nem volt kizárt. Amikor bekövetkezett, a középkor rendjének – katolikus országokban éppúgy, mint a protestánsokban – vége szakadt.

A középkori egyház tehát kevesebb volt, mint egy állam, mert a kényszerítés eszközeivel végső fokon nem rendelkezett. Más szempontból azonban sokkal több

³ Matthew Paris, *Chronica majora*, H. R. Luard kiad., R. S., 1874, II, 559–64.

volt egy államnál. Elsősorban nem volt, és soha nem lehetett egyszerűen egy állam a sok között: az állam kellett hogy legyen, vagy semmi. Mihelyst más államok is hasonlóan felkészültek az uralkodásra, az egyház rálépett arra az útra, hogy vallásos célú, önkéntes társulássá váljon.

Amíg ez meg nem történt, az egyház egyetlen állam jellege többféleképpen volt elképzelhető. El lehetett képzelni egyetemes társadalomként, melyet egy keresztény császár kormányoz, vagy a pápa, vagy ők ketten együtt, vagy egyetlen egészként az egész keresztény közösség. Mindezek középkori eszmék voltak, de az, aminek gyakorlati megvalósulására kétségtelenül a legtöbb esély volt, és ami mindenkinek eszébe jut a középkorral kapcsolatban, a pápai monarchia elmélete. Később kell majd megvizsgálnunk, mit jelentett gyakorlatilag a pápai monarchia fogalma a középkorban; egyelőre elég annyit megjegyeznünk, hogy bár az emberek a felhasználandó eszközök kérdésében eltérően vélekedtek, abban mindnyájan egyetértettek, hogy az egyetemes kényszerítőerő az egyházé. Legyen a hatalom a pápa, a császár, a király vagy a közösség kezében, az emberi kormányzat célja az volt, hogy az embereket a kereszténység egyedüli ösvényére terelje. A középkor nem ismerte a liberalizmust. Néhány gúnyolódó gondolta csak, hogy több ösvény is lehet, és amennyire az ember láthatja, mind egyformán jó. Sok okos ember belátta, hogy a túlzott kényszer nem visz célhoz; de mindenki azt gondolta, hogy mindaddig kényszert kell alkalmazni, amíg valószínűség van rá, hogy az sikerrel jár, és hogy a kényszert arra kell használni, hogy az igaz kereszténység doktrínáit és diszciplínáit érvényre juttassa. Ahhoz, hogy az embereket erre az útra tereljék, a kényszerítőerő egyetlen jogos forrása az egyház volt.

Az egyház azonban természetesen sokkal több volt,

mint a kényszerítőerő forrása. Nem csupán kormányzat, bármilyen nagyszerűen működött is. Az Isten akaratának alávetett emberi társadalom teljessége. Az üdvösség bárkája a megsemmisülés tengerében. Hogy az egyház bárkáján kívül mennyire létezhetett valamilyen ésszerű társadalmi rendszer, vitatott kérdés volt, de ha létezett is, akkor is csak nagyon korlátozott mértékben. Az egyház tagjának lenni – ez adott az embernek tökéletesen érthető célt és helyet Isten világmindenségében. Az egyház tehát nemcsak egy állam volt, hanem az állam; nemcsak egy társadalom volt, hanem a társadalom – az emberi *societas perfecta*. Nemcsak minden politikai tevékenység, de a tanulás és a gondolkozás is mind az egyház funkciója volt. A Római Birodalom politikai rendjének átvétele mellett az egyház magáévá tette Helasz tudományát és Róma irodalmát, és ezeket az ember e világi jólétének eszközeiként használta fel. Mindehhez hozzáadta az üdvözülés ajándékát – tagjainak végső és kizárólagos jogát, birtokát. És így, egészében és teljességében, a racionális és megváltott emberiség társadalma volt.

A középkor egyik legnagyobb vívmánya annak a gondolatnak a részletes kidolgozása, hogy az egyetemes emberi társadalom szerves része az Isten által elrendelt világegyetemnek, az időben és az örökkévalóságban, a természetben és a természetfölöttiségben, a gyakorlati politikában és a szellemiség világában. Szinte minden fontos dolog, amit a középkorban írtak, mindaddig, amíg a rendszer a XIV. században töredezni nem kezdett, bizonyos fokig e kozmikus háttér tudatában íródott. A hét vagy nyolc évszázad folyamán természetesen mind a kozmikus háttér, mind a gyakorlati részletek sok változáson mentek keresztül. Az a nagyszabású próbálkozása, hogy felvázolja az egész kozmoszt és benne az ember helyét, és hogy ennek az ábrázolásnak a figye-

lembevételével szabályozza az emberi élet részleteit, a középkori egyházat rendkívül érzékennyé tette a szellemi és társadalmi változások iránt (bár a kortársak ezt nem tudták) – sokkal érzékenyebbé, mint amilyenek a reformáció utáni egyházak voltak, lényegesen korlátozottabb céljaikkal és hatalmukkal. Most tehát e változó környezet főbb vonatkozásait kell megvizsgálnunk.

A középkort úgy határozhatnánk meg, hogy az a korszak volt Nyugat-Európa történetében, amikor az egyház méltán tarthatta magát az egyetlen igazi államnak, s amikor az emberek (bármennyire eltérően vélekedtek is az egyházi és világi hatalom természetéről) azt feltételezve cselekedtek, hogy az egyház politikai tekintélye mindenekfelett való. Akik persze a „középkor” megnevezést először megfogalmazták, nem így határozták volna meg e korszakot. Számukra a barbárság, a babonák, a tudatlanság kora volt, beékelődve a civilizáció két szakasza, az ókor és az újkor közé. Ma már szinte senki nem gondolja, hogy ez a célravezető út a Római Birodalom összeomlásától a nyugati egyházállam bukásáig terjedő korszak vizsgálatához. De a nagy történelmi általánosítások, még ha meg is dőltek, mindig tartalmazzák az igazság néhány elemét, és ezeket nem lehet tudomásul nem venni. A Római Birodalom bukása szellemi, lelki és politikai romokat egyaránt hagyott maga után, és rendbehozataluk századokba tellett. Az összeomlás hosszú, bonyolult folyamat volt, de Nyugaton a VII. század végérc befejeződött. Ekkor kezdődött meg az újjáépítés munkája. Ennek uralkodó gondolata az volt, hogy a császárság egyeduralmát a pápaság egyeduralmával kell felváltani. Hobbes csúfolódásában tehát, mikor a pápaságot a Római Birodalomnak saját sírján ülő megkoronázott kísértetként ábrázolja, több igazság van, mint ő maga realizálta.

A társadalom középkori újjáépítése mögött világosan kialakult fő cél egy pápai birodalom létrehozása volt. Ezért van döntő jelentősége a XVI. század világi és vallási mozgalmainak, melyek örökre összezúzták annak lehetőségét, hogy vallási alapokon élesszék újjá a Római Birodalmat.

Az a törekvés, hogy a birodalmat a pápa égisze alatt építsék újjá, bizonyos fokú egységet adott a középkornak – nem úgy, ahogy ennek az elképzelésnek megfogalmazói gondolták, elvetve a régi világ eszméit, hanem úgy, hogy megpróbálták ezeket új életre kelteni. Ha római jog helyett kánonjogot olvasunk, ha Róma határlégióit keresztesekkel helyettesítjük be, ha a középkori királyokat a római pápa egyetemes fennhatósága alatt álló adófizető dinasztiáknak tekintjük, és ha Dantét az új Róma Vergiliusának tartjuk, látni kezdjük majd, hogy nem volt teljesen alaptalan az a kísérlet, hogy a Római Birodalmat életben tartsák. Ebből a perspektívából nem teljesen képtelenség azt mondani, hogy a Római Birodalom fejlődésének kiteljesedését a XIII. században érte el, amikor is IV. Ince pápa játszotta Caesar szerepét II. Frigyes Pompeiusával szemben.

Ennek a VII. századtól a XVI. századig terjedő korszaknak az egysége abból ered, hogy többé-kevésbé hathatósan megőriztek egy olyan egységet, amely erőforrásait az ókor világából merítette. Az újkor akkor kezdődik, amikor ez az erő kimerült – bármennyire is hajtogatták a humanisták, hogy újra felfedezték a klasszikus irodalmat és kultúrát. Az a római egység, mely a XVI. században darabokra tört, természetesen már régóta erősen repedezett. Az összeomlás már bekövetkezése előtt két századdal elvileg elképzelhető volt; de amikor tényleg megtörtént, sok régóta elnyomott erőt szabadított fel, és a kezdeti repedések fokozatosan mélyültek, úgy, ahogy senki nem láthatta előre. A középkor

teljes társadalmi, politikai és szellemi szerkezete végső lerombolásának a reformáció vallási hasadásai voltak az előjelei.

A középkor egész időszakában Rómában egyetlen egyházi és világi tekintély volt; hatalma végül is messze-menően meghaladta azt a hatalmat, amelyet valaha is egy római császár kezében tartott. A pápaság természetesen nagy változásokon ment keresztül e századok folyamán. Célkitűzései és tettei sohasem fedték egymást, és a pápai hatalom jogos határainak megítélésében még legszilárdabb védőinek is eltért a véleménye. Nyílt ellenségekben sem volt hiánya. A lassan hanyatló görög egyház, időnként a világi uralkodók többsége és a hierarchiaellenes kritikák változatos sokasága az egész középkoron keresztül állandó ellenállást jelentett a pápaság legdédelgetettebb törekvéseivel szemben. Illúzió lenne úgy gondolni a középkorra, mint az egyetértés korszakára. A pápai monarchia természetét és a középkor folyamán vele szemben hangoztatott ellenvetéseket gondosan meg kell vizsgálnunk. De helytelen lenne már az elején túl sok fenntartással élnünk. Mert ez alatt az egész idő alatt – Beda korától Lutheréig, Nyugaton a VIII. században a császári hatalomnak a pápai hatalommal való felváltásától egészen e hatalom széttöredezéséig a XVI. században, Kelet- és Nyugat-Európa politikai kötelékeinek elvágásától Európának a tengeren túli tágabb nyugati világba való kitöréséig – a pápaság az uralkodó intézmény Nyugat-Európában.

A pápaság kimagasló helyzete adja meg a középkor egységét. Következésképp hajlamosak vagyunk a középkori történelem alakulását a pápai hatalom emelkedésének és hanyatlásának összefüggéseiben nézni. Ez esetben a XII. és XIII. század jelenti a csúcst, amikor ez a hatalom elméletileg és gyakorlatilag a leghathatósabb volt; ami előtte történik, az az előkészítés korszaka, ami

utána jön, az már a hanyatlásé. Bizonyos értelemben ez így nagyjából megfelel a valóságnak. Majdnem minden, ami a középkori egyház megértéséhez alapvetően szükséges, a középkor e rövid, középső szakaszában elérte teljes fejlődését, legkedvezőbb beállítását és legszigorúbb gyakorlati alkalmazását. De közelebbről vizsgálva torzulást jelentene, ha a középkort úgy tekintenénk, mint egyetlen eszme kifejlődésének, beérésének és hanyatlásának korszakát. Először is e szemlélet alapján nem derül ki, hogy önálló és ellentmondó eszmék milyen mértékben játszottak közre meghatározóan az események alakulásában. Másodszor, így nem domborodik ki a középkor különböző korszakainak egyedi jellege, pedig ezek valójában olyan mértékben elválnak egymástól, mint az angol történelemben az iparosodás előtti korszak az ipari korszaktól. A középkor korai, középső és késői szakaszainak politikai háttere, társadalmi fejlődése, szellemi horizontja nagyon különbözik egymástól. Ugyanúgy különböznek a vallási eszmények és intézmények is. A középkori Európa általános egységén belül néhány kezdeti megkülönböztetést kell tennünk, ha meg akarjuk érteni a középkori egyház természetét.

Minden felosztás önkényes, de a további fejtegetések előkészítéseként hasznos lesz megkísérelnünk három fő korszak jellemzését.

I. A KEZDETI KORSZAK

kb. 700–1050

A korszak első szembeötlő vonása Nyugat-Európának görög és muzulmán szomszédaihoz viszonyított alacsonybrendűsége. A bizánci görög politikai és vallási rendszer közvetlen leszármazottja volt a keresztény

Római Birodalomnak, tehát a maga nemében riválist jelentett a latin Nyugat számára; az iszlám viszont a keresztény és római tradíciók egészével szemben alternatívaként kínálta magát, ezért a görögöknek és latinoknak egyaránt ellensége volt. Mind a görög, mind az iszlám rendszer sokkalta gazdagabb, hatalmasabb és szellemi síkon összehasonlíthatatlanul kifinomultabb volt, mint a nyugat-európai. A Nyugat Bizánc szegény rokona volt, és szegény rokon módjára harsányan hirdette – minden tárgyilagos megítélés alapján nevetséges – fensőbbiségét. Ugyanez állt az iszlámra is. A muzulmán hódítók ebben a korszakban elfoglalták az Ibériai-félsziget túlnyomó részét és a Földközi-tenger nyugati térségében majdnem minden szigetet, beleértve Szicíliát is. A nyugati kereszténység ostromlott várrá vált, mely csak azért maradt fenn, mert legnagyobb ellensége, az iszlám elérte közlekedési vonalai végét, kisebb ellenségei pedig (a szlávok, a magyarok és a vikingek) csak portyákra, rabló hadjáratokra rendezkedtek be.

Ez a helyzet lehetővé tette a Nyugat fennmaradását, sőt függetlenségét is megteremtette, de az életet rendkívül leszűkítette. A leszűkülés fő oka a szegénység volt. Járványok, éhínség, háborús rombolások és a kereskedelem elsorvadása következtében az egész Nyugat gyéren lakott volt, a városok lakossága néhány ezer főt számlált csak, jelentős iparral nem rendelkeztek, az agrárlakosság a mostoha körülmények között primitív gazdálkodást folytatott. Valójában, van jele annak, hogy ahol tartóssá váltak a békés körülmények, hirtelen megnövekedett a népesség. Egy erős, hatalmas arisztokrácia, melynek szüksége volt munkaerőre, és csak külkereskedelem útján megszerezhető luxuscikkeket igényelt, alapot és ösztönzést adott a gazdasági expanciónak. A népesség szunnyadó energiáit jelzi az az érdekes tény, hogy a Római Birodalom idején már ismert,

de nem túl széles körben használt vízimalmok a legmélyebb gazdasági depresszió e korszakában mindenfelé elterjedtek Északnyugat-Európában. Angliában még a Domesday Book hiányos statisztikai adatai is vagy hat-ezer malom létezését jegyezték fel 1086-ban.¹ Nyilvánvaló, hogy helytelen lenne fejlődésében megrekedtnek jellemezni egy olyan társadalmat, mely ellentétben az ókor társadalmával, habozás nélkül hozzáfogott egy mechanikai erőforrás kiaknázásához; szervező- és terjeszkedőképessége viszont korlátozott volt, és az emberek inkább erőtlenségüknek voltak tudatában, mint szerény és észre sem vett expanziós energiáiknak.

Annak idején Newman kardinális a középkornak a XII. század előtti szakaszát bencés korszakként jelölte meg, és vallási szemszögből nézve jobb elnevezést nem is lehet erre az időszakra találni. A Benedek-rendi regula mint vallási ideál ezen az egész korszakon keresztül monopóliumot élvezett Nyugat-Európában. Már a VIII. század elején minden riválisát kiszorította a terepről, a XI. század közepére pedig teljes lett az egész népesség szellemi és érzelmi életére gyakorolt befolyása. A közbeeső századok minden nagyobb alakja Benedek-rendi szerzetes volt, vagy Benedek-rendi kolostorok alapítója, kegyura. Mindenki egyetértett abban, hogy az ember legjobb lehetősége az örök üdvösség elnyerésére az, ha szigorúan megtartja a regulát, vagy ha (második legjobb megoldásként) elősegíti fennmaradását és terjesztését. Mindenki egyformán csodálta a nagy monostorok ünnepélyes rítusait, gondosan megszervezett életét. A bencés monostorok az állandóság, a marandóság szimbólumait jelentették egy folyton változó vi-

¹ M. T. Hodgen, „Domesday Water Mills”, *Antiquity*, XIII (1939), 261–79. l.: l. még R. Lennard, *Rural England 1086–1135*, 1959, 278. l.; az utóbbi a Miss Hodgen által megadott összeget „majdnem biztosan túl alacsonynak” tartja.

lágban; a mennyország kapui, az ég földi másai voltak. Olyan intézmények, amelyek a változás folyamatának megfékezését tűzték ki céljukul. Birtokleveleik és rendtartásuk a világ tűnékeny árnyai között örökre, erekleként megőrzött, változatlan társadalom eszméjét tükrözik:

„E mulandó, átmeneti világban minden látható dolog szélnél sebesebben száguld a vég felé, a láthatatlan dolgok azonban szilárdak és változatlanok maradnak mindörökre. Arra kell tehát törekednünk, hogy átmeneti és földi gazdagságunkkal örök jutalmat, tartós örömeket szerezzünk... Worcester püspökének és monostorának adományozom ezt a földet, hogy az idők végezetéig mentes maradjon minden emberi szolgálat alól.”²

Ez az oklevél a korszak monostoralapítóinak és pártfogóinak szellemét tükrözi: az értelmetlen változások világából elragadnak egy kis darabot, hogy megalkossák belőle az örökkévalóság mását. Falain kívül cél nélküli, látható mozgás – belül a láthatatlan mozdulatlan-ság képe.

Ez a nagy vízválasztó végigvonult az élet egészén. A monostorok élő szimbólumai voltak a változások sodrában a változatlanságnak, és még sok egyéb ilyen szimbólum akadt. A népesség nagyobb része a keresztény vallást főleg úgy tekintette, mint a természetfölötti betörését életükbe, csodák és rituális szertartások formájában. A vallás gyakorlati értelme belevésődött az emberek agyába a bírói ítélethozatalok félelemmel vegyes áhítatot keltő szertartásai során, ahol a mindennap dolgaiban istenítéletet kértek. Sok leírás maradt ránk az ez esetben szokásos eljárásokról. Egy ilyen elbeszélésből

² *Hemingi Chartularium Ecclesiae Wigorniensis*, T. Hearne kiad., 1723, II, 345. Az értékes régi dokumentumok e gyűjteménye sok hasonló formulát tartalmaz.

például láthatjuk, hogy a gyanúba vett bűnösök három napig böjtöltek egy pappal együtt, majd magukhoz vették a szent ostyát, miközben a pap így szólt: „Urunk, Jézus Krisztus teste és vére szolgáljon számodra tanúbizonyságul ezen a napon.” Ezek után a pap előkészítette a vizet a próbára, e szavak kíséretében: „Felszólítalak téged (a vizet) a Szentháromság szent nevében, aki Izráel fiai előtt kettéválasztotta a vizet, hogy száraz lábbal keljen át rajta, hogy vesd ki magadból ezeket az embereket, ha bűnösök.”³ A vádlott ezt követően megcsókolta a szentírást és a keresztet; szenteltvízzel meghintették, és beleeresztették a fürdőbe. Akit az így előkészített tiszta víz kidobott, bűnösnek minősítették. Az emberek okosan tették, ha lesüllyedtek, abban a reményben, hogy idejében kihúzzák őket.

Ezekben a szertartásokban és minden hasonló próbánál és bírói eljárásnál, ahol a világ mulandó dolgait az örök ítélőszék elé vitték, ugyanazzal a szellemmel találkoztunk, ami a monostoralapítókat vezette. Állandóságot, biztonságot kerestek az örökkévalósággal való fizikai kapcsolat útján.

E kapcsolatot leginkább a szentek ereklyéivel való fizikai érintkezésben keresték. Századokon keresztül az ereklyék voltak a legfontosabb elemek a vallás körképében. Ezek révén a láthatatlan világ ereje megfoghatóbbá vált, mint bárhol másutt. Minden templomnak, minden oltárnak, minden előkelőnek, minden királynak, minden monostornak megvoltak az ereklyéi, néha nagy számban is. Ezeket előhozták az igazságszolgáltatás munkájának hitelesítéséhez; magukkal vitték őket a hadseregek; körmenetekben hordták őket körül, hogy

³ Az istenítélet teljes eljárási rendjét kiadta F. Liebermann, *Die Gesetze der Angelsachsen*, 1903, I, 401; a kontinensről származó hasonló rítusokat tartalmaz K. Zeumer, *Formulae Merov. et Karol. Aevi*, M. G. H., *Leges*, V, 601–722.

a lankadó vetést felfrissítsék; az állam, a törvény és a rend, valamint az egyéni jólét eszközei voltak. A VIII. századtól kezdve, amikor az ereklyék iránti kiapadhatatlan kereslet kielégítésére a korai szentek és mártírok testét darabokra szedték, széles körű kereskedelmet folytattak velük. Ha módunkban lenne statisztikát készíteni a X. században Angliába importált árufélélékről, az ereklyék a lista élén sorakoznának. Szükség volt rájuk minden fontos vállalkozásnál. Még a pápának is: elméletileg bármely jogcímen próbálták hatalmát alátámasztani, tekintélyének nagy részét gyakorlatilag annak köszönhette, hogy Szent Péter testének őrzője volt. Ez vezette az embereket Rómába, ez készítette őket arra, hogy hallgassanak Szent Péter szavára, melyet földi képviselője közvetített.

Világi uralkodók gyengeségüket a szentek ereklyéivel támogatták meg. Nagy Károly Salamon trónjának méreteire készített aacheni trónszékében üregek sorakoztak, ezekbe szentek ereklyéit helyezték. A X. századi császárok legfontosabb politikai kincse a Megváltó oldalát átdöfő szent lándzsa volt. Az a tény vagy fikció, hogy valamikor az első keresztény császár, Nagy Konstantin birtokolta, további dimenzióval növelte erejének és jelentőségének kimeríthetetlen tárházát. Az Ottók nagy győzelmeiket a pogányok felett e lándzsa védelme alatt aratták. De ez csak a legnagyobb állami ereklye volt. A királyok koronájában ereklyék rejlettek, nyakukban ereklyék függtek. Az ország biztonsága a király ereklyegyűjteményén nyugodott. Kiegyenlítették emberrel-természettel szembeni erőtlenségét.⁴

⁴ A nyugati császárok legfontosabb ereklyetartóinak néhány ábrázolását közzéteszi H. Fillitz, *Die Insignien u. Kleinodien des heiligen Römischen Reiches*, 1954. Nagy Károly aacheni trónjára és fontosságára a császárság vallási és politikai keretei között l. *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, W. Braunfels kiad., I–V. köt., 1965–68, főleg a III. köt., 306–07, 452, 464–79, 501–05.

Ez volt az ereklyék és a hozzájuk kapcsolódó szertartások, szimbólumok jelentősége mindenki életében. Az emberek mint földi lények erőtlének voltak. Csak a természetfölöttire támaszkodva tudtak fennmaradni, és a láthatatlan világ erejével igyekeztek magukat felruházni. A mindennapi élet szükségletei számára a természetfölötti erőhöz a fő út az ereklyéken keresztül vezetett. Bár hétköznapi emberek láthatták, tapinthatták őket, mégsem a múló világé voltak, hanem az örökkévalóságé. A szentek vissza fogják őket kérni az utolsó ítélet napján, és újra az égi királyság szerves részei lesznek. A látható, rosszindulatú, érthetetlen világ dolgai között egyedül az ereklyék voltak láthatók és ugyanakkor jótékony értelemmel teliek. Egyébként a látható világ vagy céltalan volt, vagy gonosszággal teli.

Az emberi kormányzás különösképpen függvénye volt a szakadatlan, értelmetlen változások átkának. Az átmeneti, világi dolgok két alaptényezője egyesült benne: az erőszak és a tehetetlenség. Éppen ezért az uralkodónak kiváltképpen szüksége volt arra, hogy természetfölötti szentesítést keressen, mert ez kiemelte őt a többi ember közül, és isteni jogot adott neki, hogy mint Krisztus földi helytartója uralkodjék. Az embereknek nem volt bizalmuk a puszta politikában vagy a kormányzás emberi gépezetében; és joggal, mert a politika majdnem mindig kudarcra jutott, és a kormányzás ritkán mutatkozott hathatósnak. Bármit is eredményezett a szentesítést nem nyert emberi politika, a bűn és halál birodalmához tartozott. Nem volt elegendő, hogy a királyok ereklyéket hordozzanak magukkal hadjárataikon: hivataluk teljességéhez bizonyos szentesítés is kellett. És ezt meg is találták. Felkenésük és ünnepélyes események alkalmával túlnyomóan egyházi öltözetet viseltek; a püspökök felszentelésénél használt szent olajjal kenték fel őket; kapott kardjukat, kormánypalcájuk-

kat, gyűrűjüket, koronájukat egyházi felszenteléshez il-
lő formulákkal áldották meg. Három évszázadon ke-
resztül, kb. 750-től 1050-ig, az e szertartásokkal felkent
királyok olyan hatalmat gyakoroltak, amely szent jel-
leggel ruházta fel őket – jogot kaptak rá, hogy ezt kép-
zeljék –, és a keresztény közösség kormányzásában a
püspökök és a papok fölé helyezte őket. 775-ben Nagy
Károlynak írja egyik tanácsosa:

„Mindig emlékezz rá, királyom, hogy Istennek, a Te
királyodnak vagy képviselője. Azért állítottak oda,
hogy övéi fölött őrködj és uralkodj, és számot kell ad-
nod róluk az Ítélet Napján. A püspök a második helyen
áll.”⁵

Néhány évvel később Alkuin ugyanezt a tételt hang-
súlyozta, amikor így írt a királynak, pártfogójának:

„Urunk Jézus Krisztus a keresztény nép uralkodójául
állított oda, a pápáénál vagy a konstantinápolyi császár-
énál nagyszerűbb hatalommal, választékosabb böl-
csességgel, hivatásod méltóságában magasabban. Egye-
dül tőled függ Krisztus egyházainak teljes biztonsága.”⁶

Hasonló gondolatok a politikai gondolkozásban a
XI. század elején közhelyszámba mentek:

„Királyaink és császáraink, földi zarándokutunkon a
Legfőbb Úr helytartói, egyedül felelősek a püspökök
kinevezéséért, és ez így helyes, mert összeegyeztet-
len lenne, hogy a Krisztus képmásaként uralkodó lelki-
pásztorok bárki fennhatósága alá legyenek rendelve, ki-
véve azokat, akik dicsőségesen megáldatva és megko-
ronáztatva, az emberek fölé helyeztettek.”⁷

Azon a három századon végig, amelyet a középkor
első szakaszának neveztem, nem volt ennél tiszteletre-

⁵ M. G. H., *Epistolae Karolini Aevi*, II, 503.

⁶ Ep. 174 (M. G. H., *Epistolae Karolini Aevi*, II, 288).

⁷ Merseburgi Thietmar, *Chronicon*, I, 26 (R. Holtzmann kiad., M.
G. H., *Scriptores in Usum Scholarum*, 34–35. l.)

méltóbb gondolat. Gyakorlatilag pompás szertartásokban jutott kifejezésre, amelyek a felkent uralkodónak titokzatos hatalmat adtak, és ha nem is tudták uralkodását hathatóssá tenni, legalább összekapcsolták a természetfölötti világ méltóságával, állandóságával.

Ennek a természetfölöttitől való szoros függésnek az volt az egyik következménye, hogy az egyén nem sokat számított. Az egyént elnyelte a közössége vagy (ha fontos ember volt) a hivatala. És mind a közösség, mind a hivatal a természetfölöttitől nyerte erejét. A szerzetesek és világiak számára előírt életszabályok egyaránt az ember kicsiny voltát hangsúlyozták, a szellemi világ személtelen fenségét, egy olyan rend méltóságát, amely csak szimbolikus rítusokon keresztül volt megfogható ebben az életben, valamint a léleknek egyedül a kemény fegyelemben megtalálható békéjét. Így, paradox módon, az a helyzet állt elő, hogy az ember gyengesége, bizonytalansága, a természet törvényeivel szembeni erőtlensége, eredménytelensége a kormányzásban, mindez együttvéve a különleges erő és stabilitás látszatát tudta adni mindannak, amit a középkornak ez az első szakasza létrehozott. Bármit alkotott is az ember, lett legyen az világi szertartás, liturgia vagy építészet, arra törekedett, hogy egy mulandó világon belül az örökkévalóság képét tükrözze. Ezeket az alkotásokat azzal a céllal hívták életre, hogy örökké tartsanak, és sok közülük túlélte az őket létrehozó társadalmi és eszmei rend eltűnését. Épületeket könnyen le lehetett bontani, mikor az építészeti ízlés megváltozott; de a bencés monostorok kidolgozott liturgikus rendje, az Ótestamentum törvényhozásán alapuló tizedfizetés, az egyházmegyék és egyházkerületek szervezete, a Róma iránti hűség, mindaz, ami Nyugaton ezekben a századokban fejlődött ki, szinte elpusztíthatatlannak bizonyult. Ez lett e korai korszaknak a jövő számára hagyott maradandó

öröksége. A felszentelt uralkodó azonban, aki a kortársak szemében a korszak valamennyi alkotása között a legerősebbnek látszott, mind közt a legtörékenyebbnek bizonyult.

II. A FEJLŐDÉS KORSZAKA kb. 1050–1300

Az előbbieken felvázolt társadalmi és vallási renden 1050-ben még alig mutatkoztak a felbomlás jelei. Akár Nyugat-Európa általános gazdasági viszonyait nézzük, akár vallási eszméit, kormányzási formáit, rituális eljárásait, kevés támpont jelzi a küszöbön álló nagy változást. És mégis, az elkövetkező hatvan vagy hetven évben a kép szinte minden vonatkozásban átalakult. A világi uralkodót leszállították csaknem főpapi magaslatáról, a pápa új hatalmat nyert mind az egyházi, mind a világi ügyekbe való beavatkozáshoz és irányításhoz, a bencés rend elvesztette monopóliumát a vallásos életben, a törvényhozás és a teológia teljesen új ösztönzéseket kapott, és sok fontos lépést tettek a fizikai világ megértése, sőt szabályozása irányába. Komolyan megindult Európa fejlődése. Hogy mindez ennyire rövid idő alatt ment végbe, a középkor történetének egyik legérdekesebb ténye.

A fejlődés fő iránya

Ma még kevésbé ismerjük az ilyen mértékű gyors változások okait, de lehetséges, hogy legfontosabb tényezője a gazdasági fejlődés nagyfokú meggyorsulása volt a XI. század végén és a XII. század elején. Időszakos növekedés valószínűleg történt több évszázadon keresztül, a XI. század végére azonban ez a növekedés megváltoztatta jellegét. Bizonytalanból, könnyen megfordíthatóból sodróan hevessé, mindenütt jelenlévővé és egy idő-

re látszólag korlátlanra vált. Az önmagát kifejlesztő expanzió, melyet a közgazdászok manapság olyan aggódomba lesnek a fejletlen országokban, Nyugat-Európában a XI. század végén következett be. Nem egyetlen kiemelkedő technikai újítás volt e mögött az expanzív mozgás mögött, hanem sok körülmény játszott össze: fokozódó tőkefelhalmozódás, népességnövekedés, a Földközi-tengernek újra nyugati fennhatóság alá kerülése, a görög és a muzulmán birodalom politikai hanyatlása, mindez hozzájárult, hogy a Nyugat elé tárgyaló lehetőségeket tárjon.

Az expanzió, mihamarabb egyszer megindult, feltartóztathatatlanra vált. Növekvő nyereség ösztönzött a puszták földek betelepítésére, folyók, utak, csatornák javítására, új gazdálkodási módszerek bevezetésére, a piacok és a hitel megszervezésére. Észak-Európában mindenütt, ahol azelőtt csak lakatlan pusztaságok terültek el, új falvakat találunk. A lakosság városokba tömörülése, mely a Római Birodalom utolsó szakaszát jellemezte, és a középkor első szakaszának is jellegzetes vonása maradt, most teljesen a visszájára fordult. Nyugat-Európa határvidékein mindenfelé megindultak a telepítések, és ezzel együtt kezdetét vette a katonai agresszió ismerős jelensége. Nyugat-Európa, történelmében először, népességfölösleg és termelési fölösleg területévé vált, és ez felszínre hozta egy gyorsan fejlődő, magabiztos közösség minden erőszakos, agresszív hajlamát; a külső világtól való félelmet és idegenkedést, amely az előző korszakot jellemezte, határozott, könyörtelen felsőbbrendűségi érzés váltotta fel. A régi romantikus kép a felhők között, egyik lábát meg a sírban tartó középkorról, legalábbis a középkornak erre a szakaszára vonatkozóan, olyan hamis, amilyen egy elképzelés egyáltalán lehet. 1110 után két évszázadon keresztül a Nyu-

gatot szinte határtalannak látszó hatalom- és uralomvágy hajtotta.

Minden másnál inkább ennek az új hajtóerőnek tulajdonítható, hogy a korai korszak régi társadalmi és vallási harmóniája felbomlott. Egyre bonyolultabb kérdések igényeltek kifinomultabb megoldásokat annál, amit a régi rítusok nyújtottak. A lakosság növekedésével a jogok és kötelezettségek problémái megsokasodtak és nehezebbek lettek; a hadviselés, a kereskedelem, a pénzügy módszerei tökéletesedtek, működési körük kitágult. Az élet minden területén sürgetőbbé vált a szakértelem iránti igény. A kormányzás fő eszközeként a rítusok helyét az adminisztráció, a specializálódás foglalta el.

Mindehhez idő kellett, de kezdetei már a XII. század első negyedében világosan megmutatkoztak, és a korszak vallási változásait e háttér elé állítva kell nézni. Valójában megtévesztő ebben a vonatkozásban „háttér-ről” beszélni: a vallási és gazdasági változások ugyanannak a mozgásnak a részei, mindkettő egyaránt ösztönzést ad a szélesebb expanzív mozgásnak, és egyaránt ösztönzést kap tőle. Hogy e mozgás hogyan hatott a pápaságra, a klérusra, a monostorokra, a törvényhozásra és a kormányzásra, arról a későbbiekben lesz részletesebben szó. Egyelőre elég, ha megmutatjuk, mik voltak e változások főbb következményei.

Elsősorban lassan és feltartóztathatatlanul összeszűkültek az életnek azok a területei, melyek közvetlenül függtek a természetfeletti hatalomhoz folyamodástól. Ebből eredően az új korszak legjellemzőbb sajátsága, hogy új módszerek, új erőfeszítések próbálták kitágítani a világ megértésének határait. E két egymást kiegészítő mozgásnak sok oldala van. A világi uralkodó elvesztette természetfölötti jellegzetességeit; a papi hierarchia érvényre juttatta igényét, hogy ő legyen a ter-

mészetfölötti hatalom egyetlen közvetítőeszköze. Mind a világi, mind az egyházi hierarchia, azzal, hogy működési körükben világosabban elkülönültek egymástól, új kormányzási módszereket, a szaktudás új területét alakították ki. Az ereklük jelentősége a magánéletben megmaradt, de a kormányzásban és a bírói eljárásoknál elvesztették központi helyüket, fontosságukat.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ez a mozgalom, melyet nagyon tág értelemben „tudományosnak” is nevezhetünk, amennyiben kitágította az emberi értelem és találékonyság területeit, a világiak fontosságát növelte a klérus kárára. Ám éppen ellenkező hatással járt.

A klérus szupremáciájának fokozódása és határai

Annak a mozgalomnak, amely a világi uralkodót megpróbálta megfosztani a természetfölöttség igényétől, bonyolult az eredete. Egyfelől része volt az egyházi hierarchia határozott törekvésének, mellyel magának követelte a fő szerepet abban, hogy az emberi társadalmat a békéhez és a megváltáshoz elvezesse. Másfelől elkerülhetetlen következménye volt a társadalom fokozódó összetettségének, melynek problémái megoldásához nagyobb szüksége volt szervezett kormányzásra, mint rítusokra. A történelem kritikus pillanataiban gyakran előfordul, hogy hosszú ideig nem vitatott eszmékről hirtelen felfedezik – nem azt, hogy tévesek, hanem hogy használhatatlanok; és akkor csaknem mindenki látja, hogy ellentmondanak a józan észnek. Így történt az 1110-as év körül is. Még a csekély szellemi adottsággal rendelkező emberek is egyszerre csak tudták, hogy a királyokkal kapcsolatos vallásos feltételezéseknek nincs alapjuk. Nehézség nélkül átláttak rajtuk.

„Talán akadnak fecsegők, akik fellengzős ékesszólás-

sal állítják, hogy a király nem sorolható a laikusok közé, mivel papi olajjal van felkenve. De egyszerű érvelés teszi nevetségessé ezt az ostobaságot: vagy világi ember a király, vagy egyházi személy. Egyházi személy lenne? Akkor ajtónálló, lektor, ördögűző, akolita, alszerpap, szerpap vagy áldozópap kell hogy legyen. De ezek egyike sem. Tehát nem egyházi személy. Ennélfogva nem más, mint világi ember, kivéve persze, ha feltételezzük, hogy szerzetes. De ha szerzetes, hogyan lehet felesége, hogyan viselhet kardot? Nem. Sem nem szerzetes, sem nem pap; egyszerűen világi ember, semmi más.”⁸

Bámulatosan egyszerű dolog nagy becsben tartott elméleteket felborítani, amikor már nem felelnek meg az idők követelményeinek. A királyi kormányzatot évszázadokon keresztül irányító eszméket mint affélc képzelenségeket fújták szét a légben. Szinte senki nem vette a fáradságot, hogy megvédje őket. A régi, felszentelt királyságnak ebben az új, gyakorlati életben nem volt helye.

Hosszú távon ez a felfedezés segítette a világi cselekvés területének kiszélesítésében, és előremutatott egy tisztán világi állam létrejötté felé. De legfőbb közvetlen eredménye az volt, hogy hangsúlyosabbá tette a társadalomban azoknak az egyházi elemeknek a felsőbbbségét, melyeket nem lehetett emberi mértékre leszállítani. A világi uralkodó lelki csupaszsága csak még jobban előtérbe állította az egyházi hierarchia elidegeníthetetlen igényeit. Azonkívül a világi uralkodó szekularizációjával az az egész, széles társadalmi réteg, melyet elsősorban ő képviselt – a világi személyeké –, ennek megfelelően alacsonyabb lépcsőfokra szorult. Ettől fogva

⁸ Honorius Augustodunensis, *Summa Gloria de Apostolico et Augusto*, P. L., 172, 1261–62.

egyre magától értetődőbbé vált, hogy az egyházi hierarchiáról mint „az Egyházzal” beszéljenek. Természetesen mindenki tudta, hogy van a szónak egy másik, régebbi értelme, mely a hívők egész közösségét jelentette; de még akkor is, ha az „ecclesia” szót ebben a tágabb értelemben használták, a világiak szerepét kezdték benne igen szerénynek tekinteni. A XII. és XIII. század ideális egyháza a fegyelmezett és megszervezett klérus társadalma volt, mely egy engedelmes és fogékony világi társadalom gondolatait és cselekedeteit irányította – királyokét, főurakét, parasztokét egyaránt.

Elméletben tehát a világiak összessége erősen háttérbe szorult a társadalomban a XI. század végén és a XII. század elején bekövetkező átalakulások következtében. És a világiaknak ez a lefokozása nemcsak elméleti volt. Az új kormányzási módszerek egyre inkább függtek a szaktudástól, és ez növelte azoknak az embereknek gyakorlati fontosságát, akik szellemi képzésükkel felkészültek rá, hogy betöltsék e szerepet. Történetesen az a hosszú folyamat, melynek során a világiak minden igényüket feladták egy elemi szintnél magasabb fokú iskolázásra, lényegében a XI. század végére fejeződött be – épp abban a pillanatban, amikor a középkori Európában először vált nyilvánvalóvá a magasabb iskolai képzettség gyakorlati fontossága. Ez monopóliumot adott a klérusnak minden olyan tudományágban, mely nemcsak a társadalom elméleti struktúráját határozta meg, de a kormányzás eszközeit is szolgáltatta.

Ne tételezzük fel, hogy a világiak sérelmesnek érezték ezt az alacsonyabbrendűséget. Sokan még kérkedtek is vele. Úgy érezték, hogy ők állították oda a klérust az unalmas és népszerűtlen feladatok elvégzésére. Az alacsonyabbrendűség azért mégis fennállt, és abban a korszakban, amikor a legtöbb világi uralkodó kifejezetten tanulatlan volt (vagyis nem tudtak latinul olvasni,

holott a latin nyelv a kormányzásnak és a tanulásnak egyaránt eszköze volt), a papi humor az uralkodók többségével szemben egy meglehetősen tiszteletlen mondással élcelődött: „*Rex illiteratus est asinus coronatus*” – egy írni-olvasni nem tudó király megkoronázott számár.⁹

Annak, hogy a laikusok nem érezték magukra nézve sérelmesnek a klérus szellemi felsőbbrendűségét, egyik oka az volt, hogy a világiaknál semmiféle „testületi szellem” nem létezett. Közösségi tudat élt ugyan a bárókban, parasztokban, kézművesekben és lovagokban, és hoztak is létre közös érdekeik megvédésére irányuló szervezeteket, de általában a világiak mint olyanok között ilyesmivel nem találkozunk. Nem volt olyan közös világi érdek, melyet meg kellett volna védeni. Viszont nagyon is szemmel láthatóan létezett egy közös klerikális érdek. Minden rendű-rangú egyházi személynek érdekében állt, hogy megvédje a klérus „szabadságjogait” – ahogy ezeket nevezték –, vagyis a papok kivételezettségét a világi bíróságok igazságszolgáltatásának szigora alól, a klérus javainak mentességét a világi adók alól, papi kinevezéseknél a világi beavatkozás kizárását stb. Mindez azzal járt, hogy az érdekközösség tudatát, az összetartozás érzését adta az egész egyházi rendnek, a legmagasabb rangúaktól a legalacsonyabb rangúakig. Ez az egység egyáltalán nem volt teljes, de a középkor felfelé ívelő szakaszában a nyugati társadalomban ez volt a leghathatósabb egységes erő.

A kívülállók erőszakoskodásától vagy beavatkozásától veszélyeztetett érdekek védelmében alakult céhek a korszak jellegzetes jelenségeinek egyike, és a legna-

⁹ E mondás eredetére l. V. H. Galbraith, „The Literacy of the Medieval English Kings”, *Proceedings of the British Academy*, XXI (1935), 212–13.

gyobb céh vagy szakszervezet ezek között messze az egyházi hierarchia. Szabályokat állított fel tagjai számára, bárhol is éltek azok. Törvényszékek, büntetések szilárd rendszerét hozta létre, hogy ezeket a szabályokat érvényre juttassa, és leszögezze, milyen feltételek alapján kell tagjainak szolgálniuk a közösséget. Mivel ezek a szolgálatok a közösség számára alapvetően fontosak voltak, elmondhatjuk, hogy a középkori egyházi hierarchia szakszervezeti paradicsom volt.

Így fogalmazva viszont kimondunk egy fontos igazságot, de elhallgatunk közben egy másikat. Mint minden szakszervezet, az egyházi hierarchia is részét alkotta annak a társadalomnak, amelyben helyet kapott. Bármilyen szorosan kapcsolódott is egy pap a papi rend többi tagjához a közös nevelés, közös eszmék, közös érdekek kötelékével, a legtöbb dologban úgy gondolkozott, mint saját társadalmi osztályának más tagja. Ezért hajlamos volt elnézni a társadalmilag vele egyenlők által elfogadhatónak tartott dolgokat, és a legkeményebben elítélte azokat a jelenségeket, melyeket az osztályabeliek tűrhetetlennek minősítettek. Így az egyházi szabályok és elméletek lépést tartottak a világi társadalom változásaival, és nagyon kevésbé fékeztek további fejlődését.

A klérusnak és a világiaknak – bármennyire el is választották őket jogos igényeik és szellemi felkészültségük – alapjaiban azonos szemléletmódja világosan kitűnik az egyházjog azon részeinek fejlődéséből, amelyek a világi élettel foglalkoznak. A kereskedelem tárgyában például a XII. század elején a kánonjog még úgy nyilatkozik, hogy az a kereszténységgel aligha összeegyeztethető foglalkozás. De ahogy a társadalom növekvő igényei megteremtették a kereskedelem szervezetének fejlettebb formáit, az egyházjogászok másként kezdtek gondolkodni. Néhány alapelvet módosítottak, máso-

kat meg addig magyaráztak, míg széles teret nem nyitottak a kereskedelmi vállalkozás számára, és ha maradtak is megkötések, azokat vagy nem vették tudomásul, vagy megkerülték őket.

Ugyanez volt a helyzet a háborúkkal. A XI. században még súlyos bűnnek számított embert ölni világi célokért vívott csatában. Még a hastingsi ütközet győzőire is – bár a csatát pápai jóváhagyás kísérte, és aki ellen vívták, az szent ereklyékre tett esküjének megszegője – súlyos vezeklést róttak ki a csatában megöltek haláláért. A XIII. század közepére azonban kialakult az „igazságos” háború elmélete, mely csaknem mindig felelőssége tudatában lévő világi uralkodó háborúját igazságosnak tételezte fel, hacsak nem a pápaság érdekei ellen irányult, vagy azok ellen, akikre a pápa kiterjesztette védelmét. Ezekről a megkötésektől eltekintve, nagyon nehézé vált annak kimondása, hogy valamely jogszerűen jóváhagyott háború igazságtalan. Az egyházi hierarchiának a világiakkal szembeni túlzott engedékenysége a XII. és XIII. században itt olyan következményekkel járt, melyek messze túléltek a társadalom középkori megoszlását.¹⁰

Ugyanez volt a helyzet az adózással. Az egyházi törvények kitartottak amellett, hogy világi uralkodók nem adóztathatják meg az egyházi jövedelmeket külön célra elnyert egyházi beleegyezés nélkül. Sokszor nem ment könnyen e beleegyezés megszerzése, de bizonyára a klérusét sem volt nehezebb megkapni, mint a világiakét. A beleegyezést aztán lassan-lassan oly feltűnő könnyedséggel el lehetett nyerni, hogy 1296-ban VIII. Bonifác pápa megpróbálta a klérust erőteljesebb ellenállásra sarkallni azzal, hogy a világi uralkodók által az

¹⁰ Világi uralkodók háborúskodási jogára a XIII. sz. közepén I. Aquinói Tamás, *Summa Theologiae*, 2, 2, qu. XL, art. 1.

egyházra kivetett minden adóhoz pápai jóváhagyást tett szükségessé. A pápa akciója a pápaság utolsó kiállását jelentette azért, hogy a nyugati társadalom felett tényleges ellenőrzést gyakoroljon. Ám tökéletes kudarcba fulladt. Néhány hónapon belül a pápa kénytelen volt kiigazítani dekrétuma feltételeit, és hamarosan minden úgy ment, mint korábban.¹¹ Sem a pápa, sem bárki más nem tudott sokáig függetlenül a világi vélemény consensusától.

Az 1050 és 1300 között kiépült egyházi szervezet, elméletben és gyakorlatban is, az egyházon belüli legragyogóbb rendszer volt, amelyet az a testület valaha is ismert. A támadói elleni védekezéshez nagyszerű fegyverzet állt rendelkezésére, de a kiterjedt világi érdekek nyomásával szemben ritkán tudta hathatósan használni. Ez volt a legmegoldhatatlanabb dilemmája. A jogszabályokat nagyszerűen ki lehetett dolgozni, s az emberi ügyesség és gyarlóság szabta határok között hatásossá lehetett őket tenni az egyház kebelén belül. De e testületen kívül csak akkor voltak hatásosak, ha egybeestek a világi érdekek általános irányvonalával.

Néha még jelentős sikereket is értek el abbeli törekvésükben, hogy egyetemes papi fennhatóság alá vonják Nyugat-Európa lelki és világi ügyeit. Elképesztő tökéletességig fejlesztették az egyházi felsőbbség elméletét és az ezt érvényre juttató mechanizmusokat. De a világi társadalom elméletei és mechanizmusai is fejlődtek közben. A világ nem várt mozdulatlanul, míg az egyházi ideálok megvalósulnak, és lassan-lassan csaknem mindenki előtt világossá vált, hogy az eszmék kezdik elveszíteni a versenyt a tényekkel szemben.

¹¹ A fokozatokat, amelyeken keresztül Bonifác kezdeti hajlíthatatlanságából eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a királynak joga van a Szentszék megkérdezése nélkül eldönteni, kivethető-e egy adó, I. T. S. R. Boase, *Boniface VIII, 1294–1303*, 1933, 138–53. l.

Az egyházi ideálok megvalósulása a XIV. század első éveire datálható. Mielőtt azonban szemügyre vennénk ezeket a bomlasztó erőket, nem mellőzhetjük, hogy a középkor középső szakaszának eredményeit röviden fel ne vázoljuk. Ez az időszak mindenekfelett a racionális és következetes haladás korszaka volt. Az élet és a gondolkodás minden területén meghökkentően sokféle bonyolult részlet illeszkedett bele egy általános rendszerbe, amely egyszerre volt szilárd, ellentmondást nem tűrő és ésszerű tájékozódáson meg széles körű egyetértéssen alapuló. Megfigyelhetjük ezt a törvényekben, a természettudományokban és a kormányzás gyakorlati tudományában ugyanúgy, mint a teológiában és a filozófiában; és ugyanennek a magabiztos szellemnek a vetületei a korszak nagy művészi eredményei is.

A fejlődés vonalai 1050-től 1300-ig határozottak és világosak; ez előtt halványak és bizonytalanok; ez után gyakran elvesznek az egymásnak ellentmondó irányzatok tengerében. E viszonylag rövid korszaknak a kezdeteitől a végéig lépésről lépésre haladunk a módszeres kiteljesedésig. A pápaság azóta, hogy Humbert kardinális és VII. Gergely elsőként meghirdette a pápai felsőbbbség agresszív tételeit, a jogáspápákon, III. Sándoron, III. Incén, IV. Incén, VIII. Bonifácon keresztül eljutott a pápai kormányzati rendszer végső kidolgozásáig. Ezeknek a pápáknak mindegyike hozzáadott valami jellegzetességet ugyanahhoz az átfogó tervezethez; utódaikra maradt a feladat, hogy megpróbálják a rendszert életben tartani.

A kánonjog fejlődése hasonló utat járt be. Mint tudomány, 1050-ben jóformán még el sem indult – 1300-ra a rendszer már teljes volt, és lezárt. Ugyanígy a teológia is. Tömör, szabatos, rendszeres megfogalmazásra az el-

ső próbálkozások a XI. század végén, a XII. század elején történtek; Aquinói Szent Tamás halála idejére, 1274-re a rendszeralapítók nagy korszaka már lezárult. Áll ez a szerzetesrendekre is: 1050-ben a bencések monopóliuma még vitathatatlan volt; 1300-ra azonban a vallásos szervezetek csaknem minden lehetséges változata kialakult: a karthauziak és többféle remeterend; a templomosok és hasonló lovagrendek sokasága; az Ágoston-rendiek számos ága; a ciszterciták; a kolduló barátok négy nagy rendje; a különféle ispotályosok; a fogolyszabadító szervezetek. Mindezeknek a rendeknek és szervezeteknek típusukban, céljaikban messzemenően különböző alapszabályaik voltak, de mindegyiket pápai védelem és irányítás alatt dolgozták ki.

Voltak korszakok az európai történelemben, amelyekben bizonyos irányokban gyorsabb haladás történt, és amelyek az egyéni tehetség változatosabb skáláját termelték ki, de soha nem volt olyan időszak, mely egyetlen cél szolgálatában a teljesítmények olyan sokféleségét tudta volna felmutatni.

Az e teljesítmények eléréséhez szükséges társadalmi helyzet lényegében kevés szóval leírható. Nyugat-Európa e korszakon végig nyilvánvalóan terjeszkedő társadalom volt – belsőleg szervezetével és népességével terjeszkedett, kifelé pedig területi agresszióval és kereskedelmi vállalkozásaival. Ezek a körülmények kitágították a korábban beszűkült társadalom látóhatárát, és megsokszorozták ambícióit. A városok és a kereskedelem fejlődése ellenére azonban Európa egészében még túlnyomóan agrár jellegű volt. A gazdagság és a politikai hatalom fő forrását még a mezőgazdaság jelentette. A legnagyobb, legsikeresebb uralkodók még megőrizték a vidéki nemesek szemléletmódját. Főuraikat barátként, papságukat mint szellemi feljebbvalóikat kezelték, saját gazdagságukat pedig fényűzésre és jó cseleke-

detekre felhasználandó alapnak tekintették. Foglalkoztak a gondolattal, hogy végső célként részt vesznek egy keresztes hadjáratban, ezt valójában sokszor halogatták, de soha nem tekintették pusztá ábrándnak. Minden embernek megvolt a helye a társadalomban, és csak kevesekkel történhetett meg, hogy annál a társadalmi helyzetnél, amibe beleszületett, sokkal mélyebbre süllyedjen, vagy sokkal magasabbra emelkedjék. E társadalom, minden erőszakossága, gyorsan változó arculata ellenére, joggal tekinthető stabilnak, mert a gazdagság növekedése egészében fokozta a társadalom tradicionális vezetőinek jólétét. A klérus szellemi uralma és skolasztikus módszereinek sikere a gyakorlati és elméleti problémák megoldásában egységbe fogta a korszak alkotásait. Az aktivitás minden formájának gyors változása és fejlődése biztosította az invenció termékenységet. A pápai egyeduralom erősödése, a szerzetesrendek elszaporodása, a szellem hatáskörének módszeres kiszélesítése, mindez magán viselte egy olyan társadalom jegyeit, amely fejlődőben volt anélkül, hogy nagy társadalmi megrázkódtatások érték volna.

Most nézzük meg, mi történt, mikor a társadalom egyensúlya komolyan kezdett felborulni.

III. A NYUGTALANSÁG KORA kb. 1300–1550

Már a XI. század elején sok jel mutatott messzemenő változásokra a társadalom szerkezetében és az e szerkezetet megmagyarázó és kifejlődését elősegítő elméleti rendszerben. Olyan dolgok történtek, olyasmik hangzottak el, amiket aligha lehetett volna elképzelni az előző két évszázadban. A francia csapatok heves támadása VIII. Bonifác ellen, melynek során 1303-ban Anagni-

ban elfoglalták a pápai palotát, megdöbbszentő módon borította fel a pápák és a francia királyok közötti, az európai politikában csaknem két évszázadon keresztül stabil erőt jelentő együttműködést. Azt, hogy a pápa 1309-ben Avignonba települt, lehetett volna a múlt sok más meneküléséhez hasonló újabb száműzetésnek tekinteni, ha nem tartott volna csaknem hetven évig. A templomosok rendjének 1312–14-ben történt megsemmisítésével eltűnt annak a harcos kereszténységnek egyik fő kifejezője, melyet két évszázaddal korábban Szent Bernát olyan melegen fogadott. A spirituális ferencesek és más hozzájuk csatlakozó népi, városi, vallási mozgalmak elítélése 1317–18-ban egyrészt a száz éve vagy még régebbi idő óta hevesen forrongó eszmék fokozódó erejét tükrözte, másrészt a nyomukban ébredt növekvő ellenségességet. Végül az 1320-as évek, amikor a pápák sorozatosan elmarasztaló ítéleteket hoztak, azt jelezték, hogy a pápaság újfajta viszonyba került a korszak intellektuális és spirituális áramlataival. Korábban két századon keresztül a pápaság alapján véve támogatta az új eszméket, új szervezeteket. Az újítók ösztönösen pápai védelmet és jóváhagyást kerestek. Most hirtelen megbillent az egyensúly. A ferencesek szegénységre vonatkozó doktrínájának elítélése 1323-ban fontos fordulópontot jelentett. Jelezte a pápák növekvő félelmét a szélsőségektől, és kerülő úton William Ockham, a padovai Marsilius és Eckhart elítéléséhez vezetett. Lehet, hogy ezek az ítéletek messzemenően indokoltak voltak, de új Európa-képet fedtek fel, amely már nem állt a pápa ellenőrzése alatt, új útjait fedezték fel a gondolkodásnak, amelyet már nem lehetett irányítani, legfeljebb csak ellenezni. Az ellenzékiesség egy miniját segítettek kialakítani, és ez rövidesen új szélsőségekhez, új ellenzékiességhez vezetett. Az elítélések e sorozatát elindító tehetséges és éles eszű XXII. János pápa

úgy látta, hogy hevesebb kritikaáradat zúdul rá, mint VII. Gergely óta bármelyik más pápára, és azt a példátlan méltatlanságot kellett elszenvednie, hogy dédelgett doktrínáját, a Beatifica Visiót utódja elítélje.

Egy nyilvánosan védelmezett pápai doktrína elítélése szembeszökően jelezte az új ingatagságot a pápai méltóságban, bár maga a doktrína nem maradandó jelentőségű, egyéni hóbort volt. A többi elítélés azonban az európai társadalom struktúrájában bekövetkezett két nagyobb változással állt különböző mértékben kapcsolatban – a világi uralkodók és támogatóik fokozódó önbizalmával és erőszakosságával, valamint a nagyvárosi népesség kialakult intézményeinek és az általuk életre hívott mozgalmaknak növekvő fenyegetésével. E tényezők egyike sem volt új a XIV. század elején. Városok és világi kormányzatok nagysága és hatóköre két évszázadon keresztül növekedett, de csak a XIV. század elején kezdik először hangjukat hallatni: világi uralkodók első hatásos szószólója a padovai Marsilius – mert II. Frigyes pamfletíróinak fellengzős retorikája csak üres szócséplés volt –, s az értelmesebb városi lakosság vallásának első kimagasló szószólója Eckhart.

A változó környezet

Az a pillanat, amikor új hangok hallatszanak, nem kapcsolható szorosan sem a városi élet, sem a világi kormányzat fejlődésében bekövetkező valamely új fázishoz. A finom súlyponti eltolódások, melyek arra készítetik az embert, hogy mást várjon a jövőtől, mint elődei, többnyire elkerülik figyelmünket. Néhány tényező azonban elég világosan kirajzolódik ahhoz, hogy észre lehessen őket venni.

Elsősorban szembetűnő változás következett be a XIV. század elején a városi központok és a mezőgazda-

sági vidékek népességnövekedésének arányában. A vidéki lakosság egyenletes növekedése megtorpant akkor, amikor egyes városok korábban soha nem tapasztalt fejlődésnek indultak. Firenzében például a becslések szerint a lakosság 10 000-ről 30 000-re nőtt az 1300 előtti évszázadban. 1300 és 1345 között viszont 30 000-ről kb. 120 000-re ugrott. Ez kétségtelenül kivételes jelenség volt, de úgy tűnik, a városok általában megtartották növekedési lendületüket, míg a vidéki lakosság növekedése ingadozóvá vált. A XIV. század elején Európában sok helyütt találunk olyan városokat, amelyeknek 50 000 főnyi vagy még több lakossága van, különösen Flandriában, a Rajna-vidéken és Észak-Itáliában. Nyugat-Európa városi közösségei gazdaságilag és politikailag fontosabbakká váltak, mint amilyenek a IV. század óta voltak.

Mindennek fontos következményei érezhetők az egyház történetében. Van valami a városi életben, ami ellentmondásra ösztökél. A vidéki élet viszonylagos állandósága, elszigeteltsége sem segíti elő a nem hivatalos vélemények kifejezésre juttatását. Az az ember, aki nem úgy gondolkozott, mint szomszédai, jobban tette, ha csendben maradt. De amikor két-három ember helyett húszasával, harmincasával jöttek össze a lázadók és szélsőségesek, létszámuk biztonságérzést adott, egymást bátorították a beszédre, és még a nyugodtabb természetű emberek is elkezdték kimondani, amit gondoltak, és kezdtek furcsa dolgokat gondolni. Mindehhez járul még, hogy a városi élet panaszai elkeseredettebbek, mint a vidéké: a legsötétebb nyomor és a kirívó gazdagság közelsége, a munkanélküliség kiszámíthatatlansága, a kirekesztettség érzése mind további gyötrelmekkel fokozza az élet mindennapos szenvedéseit. Számtalan adatunk van rá, hogy mindez valóság volt a városokban a XII. és XIII. században. A világiaknak a vallásról for-

mált sokszor kemény és általában bomlasztó véleménye a városokban csírázott ki. Ezek a vélekedések arra sarkallták a prédikátorokat és szervezőket, hogy formába öntsék őket, és összefüggést adjanak nekik, néha pedig arra, hogy vitába szálljanak velük, vagy elítéljék őket. A XIV. századra ezek a mozgalmak már túl erősek voltak ahhoz, hogy el lehessen őket nyomni. A késő középkor vallásában ezek a nagy, új jelenségek.

Ezt az új jelenséget két szempontból vizsgálhatjuk. Egyrészt veszélyeztette azt a hierarchikus stabilitást, melynek létrehozása az utolsó két évszázad fő célja volt. Sok megfigyelő ráébredt a növekvő veszélyre. Először úgy látták, hogy főleg az egyéni üdvözülés forog veszélyben: a kereskedelem elősegítette az uzsorát, a képmutatást szolgálta, az embereket elvonta a termelőmunkától, nyomában kivirágzott a fősვნყség, és olyan embereket nevelt ki, akik hasznat húznak szomszédaik szerencsétlenségéből és így tovább. Később, ahogy a veszedelem növekedett, úgy látták, hogy nemcsak az egyén lelkét fenyegeti, hanem az egész társadalom stabilitását és tisztességes rendjét. „*Communia est tumor plebis, timor regni, tepor sacerdotii*” – „a városi közösség a nép felbolydulása, félelem a királyság számára, a papság ernyedtségének okozója” – írja a XII. század végéről egy angol szemlélő.¹² Arisztotelész, aki az embereket arra tanította, hogy a társadalom problémáiról gondolkozzanak, ezt a gondolatmenetet támasztotta alá, és jellegzetes alaposságával Aquinói Szent Tamás is átvette. Érvelése tömör és megalkuvást nem ismerő: minél inkább önellátó egy közösség, annál tökéletesebb; mivel a kereskedelem kevésbé önellátóvá teszi a társadalmat, kevésbé tökéletessé is teszi; sőt háborúra is

¹² Richard of Devizes, *De Rebus Gestis Ricardi Primi*, 416. l. (*Chronicles of the reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, R. S., 1886, III).

kevésbé teszi alkalmassá, mert a kereskedők elpuhultak; és paradox módon a közösséget békétlenebbé teszi, mert szűk területre sok embert zár össze. Emellett (ahogy Arisztotelész is kifejtette) a kereskedelem túl sok fecsegéssel jár, és kiszolgáltatja a közösséget a rossz erkölcsök, a hamis vélemények fertőzésének.¹³ E kétségek és kritikák ellenére azonban a kereskedelmi tevékenység és a városok továbbra is növekedtek, s a XIII. század folyamán új típusú vallásos szervezeteket kezdtek létrehozni, és az egyéni vallásosság újfajta elmélyülését segítették elő. Mindkét mozgalom elhajlást jelentett a korszak papi és egyházi ideáljaitól, és ilyen értelemben igazolták a városi életet ostromozó kritikákat.

A városi vallásosság fő jellemzője az érzelem. Ez ragadja ki az embereket az üzleti élet feszültségei közül, az árak, súlyok és kamatlábak összevisszaságából, a túlfoglalkoztatottság és munkanélküliség váltakozó nyomorúságaiból, az osztályok és céhek konfliktusai közül, és a szellem olyan világába viszi őket, ahol – ahogy Eckhart tanította őket – „Isten a lélekben nemzi fiát”, és „ilyen módon, ahogy néhány tekintély állítja, a lélek Istennel egyenlő”.¹⁴

Ezek a tanok, ilyen vagy olyan úton, keresztül-kasul járták Észak-Európa városait. Nem voltak szükségképpen eretnekek. Néha összeegyeztethetők voltak az egyházi fegyelem szigorú betartásával és a főpapi hierarchia tiszteletben tartásával. De fenyegetést jelentettek a fennálló rendre nézve, mert a vallás intézményeit kevésbé fontosaknak tüntették fel, és ha nem is éppen rosszaknak, talán jelentékteleneknek.

¹³ *De Regno*, II, c. 3 (S. Thomae Aquinatis Opuscula Omnia, P. Mandonnet kiad., 1927, I, 350–51. l.).

¹⁴ Eckhart véleményét a városi vallásosságról bővebben vizsgáltam a *Medieval Humanism and Other Studies* (1970, 19–26. l.) c. művemben.

Az a tendencia, hogy az elfogadott intézményeket semmibe veszik, annál is veszedelmesebb volt, mert egybeesett a politika iránti megváltozott magatartással. Az oly nagy erőfeszítéssel kialakított hierarchikus struktúra itt is kezdett gyakorlatilag hasznavehetetlennek és talán helytelennek is tűnni. Mindenki láthatta, hogy az elméleti igények nélküli világi kormányzatok ereje és függetlensége növekedett, és ez kétségeket támasztott a pápai főhatalomról, az egyetemes uralomról és a papi felsőségről kidolgozott elméletek fontosságával, majd érvényével kapcsolatban. Ugyanakkor mindenki azt is láthatta, hogy hatalmas szakadék tátong a között, amit a pápa hirdet, és amit valóban tesz. Ez önmagában várható volt. De széles körökben kapott lábra az a gyanú, hogy a szakadék mélyülőben van, és azért mélyül, mert a hirdetett elvek elméleti alátámasztása ingatag. Különböző emberek különböző módon értékelték a dolgokat. Dantét főleg az botránkoztatja meg, hogy a pápaság világi céljai gyakorlatilag az épp uralmon lévő pápák családi törekvéseit szolgálták, és ez az egyház szellemi vezetését és Itália jólétét egyaránt aláásta. De még azok a világi uralkodók is, akikből hiányzott Dante éleslátása, láthatták, hogy a legtöbb dologban a pápa is csak egy volt közülük, ugyanazok az indítékok mozgatták, ugyanazok a gyakorlati korlátok kötötték, és ugyanúgy befolyásolták őt is a nyereség vagy veszteség szempontjai.

Ilyen körülmények között újból sürgetően merültek fel azok a kérdések, hogy vajon elméletileg szükség van-e egy egyetemes felsőbb hatalomra, és ha szükség van rá, joggal illeti-e ez a tiszt a pápát; és ha a pápát illeti, vonatkozik-e ez a világi dolgokra éppúgy, mint a lelkiekre? Gyakran gondolják azt, hogy a középkorban fel-

merültek elméletek anélkül, hogy túl sok közülük lett volna a tényekhez. De ez tévedés. Az elmélet és a gyakorlat között ugyanolyan összefüggés volt a középkorban, mint bármely más időszakban. Ez azt jelenti, hogy amikor az elméleteknek gyakorlati sikerük volt, gyorsan fejlődtek, és idővel túlhaladták közvetlen felhasználhatóságuk határait. Amikor ehhez a ponthoz értek, sikertelenségüket hamar érzékelték az egyetemek; új eszméket dolgoztak hát ki, melyek segítettek az eseményeket új szkéma alapján elrendezni.

A gyakorlat és az elmélet ilyen egymásra hatása révén új hangsúlyt kaptak az egyéni tapasztalatok, a világi élet értékei, a közösség szerepe mint a politikai és szellemi tekintély forrása. Ezek a XIV. század elején teljesen új módon kialakult eszmék mérhetetlenül fontosak voltak a jövő számára, de közvetlen sikerük messze elmaradt a XI. század klerikális és hierarchikus eszméinek hatása mögött, melyek átnevelték az európai társadalmat. Ennek sok oka volt. Először is Európa már nem a XI. századi primitív társadalom volt. A korábbi forradalomnak szinte semmi elsöpörni való rivális szervezet nem állt útjában. Európának akkor új kormányzási formákra volt szüksége, és bárki szolgáltatta ezeket elsőként, az az erő pozíciójába került. De a XIV. század elején az egyházi kormányzat gondosan kidolgozott rendszere már behatolt Európa minden egyházközségébe, ellenőrzést gyakorolt a javak jelentős része felett, és szorosan egybeolvadt a világi uralom szerveivel. Bármiféle kétely merülhetett fel a rendszer elméleti érvényességével kapcsolatban, minden lehetséges gyógy mód rosszabbnak tűnt, mint maga a betegség. A kialakult intézmények uralma nyomasztó volt: hatalmas felfordulás nélkül nem lehetett őket megváltoztatni; és ez olyan kilátás volt, mely rettegéssel töltötte el a XIV. század minden vezetőjét.

Más okra is visszavezethető, hogy miért volt ennyire kevés gyakorlati hatása az olyan forradalmi gondolkodóknak, mint Marsilius, Ockham és Wycliffe. Bár intellektuális vonatkozásban semmivel sem maradtak el a XI. századi hierarchikus kormányzat prófétáinak hatásszága mögött, nem szóltak széles és megfelelő súlyú közvéleményhez. A XI. században az előző társadalmi rend kritikusai olyan, főleg klerikális, de részben világi érdek-összefonódást képviseltek, melynek nem lehetett ellenállni. Ám a XIV. században az egyházi hierarchiát ostorozók világi uralkodókhoz szóltak, akik nem voltak ahhoz sem eléggé egységesek, sem eléggé hatalmasak, sem eléggé érdekeltek, hogy megfogadják a bírálók tanácsait. A legélesebb hangot megütő kritikusok, Marsilius és Ockham a német királyhoz, Bajor Lajoshoz kötötték sorsukat; Lajos azonban elhanyagolható tényezőnek bizonyult az európai politikában. A leghatósabb antiklerikális erő Európában az angol király volt, de az ő célkitűzései rendkívül korlátozottak voltak: a klérus némileg erősebb megadóztatása, valamivel kisebb pápai beleszólás az egyházi kinevezésekbe, kicsit nagyobb igazságszolgáltatási hatáskör a királyi bíróságok számára. Ami az itáliai városok és államok uralkodóit illeti, ők a pápában potenciális szövetségest vagy ellenséget láttak, akivel politikai, és nem ideológiai alapokon kell megküzdeni. A világi uralkodók mindenütt úgy találták, hogy egészen kényelmesen együtt tudnak élni az egyházi gépezettel. A legtöbbben nem szerették a gépezetet, de helyzetüket sikeresebben tudták fenyegetések vagy kompromisszumok segítségével javítani, mint egy nyílt konfliktussal. A XIV. század pápai uralmának az volt a legnagyobb creje, hogy a legtöbb fejeverét elvesztette már. Senki számára nem jelentett fenyegetést. Másrészt az egyházi hierarchiát nem lehetett komolyan megtámadni az egész társadalmi rend veszé-

lyezettetése nélkül. Visszatekintve a XIII. századra, VIII. Bonifác joggal jelenthette ki: hosszú tapasztalat mutatta meg, hogy minden világi ellensége a klérusnak. A XIV. század viszont azt mutatta meg, hogy ezek az ellenségek csak úgy tudtak létezni, ha helyet engedtek egymásnak az élen.

Mindezt nagyon világosan szemléltetik az angliai események. Anglia Európa legradikálisabb politikai, társadalmi és vallási mozgalmainak volt a színhelye – ugyanakkor viszont a nyugati egyház egyik legkonzervatívabb része lett. Nem nehéz megérteni ezt a kombinációt. A királyokból, főurakból álló világi hierarchiának – a klérus érdekei iránti majdnem állandó ellenségsége ellenére – több közössége volt az egyházi hierarchiával, mint a „népnek” nevezett veszedelmes, zavaros tömeggel. 1327-ben, II. Edward trónfosztása alkalmával a canterburyi érsek még könnyen prédikálhatta, hogy „a nép szava Isten szava”¹⁵; persze a népen a főurakat értette. Aligha szónokolt volna ebben a hangnemben, mikor Wat Tyler 1381-ben Londonba vezette embereit. Akkor az igazi „nép” érkezett, és érkezését az érsek meggyilkolásával jelezte. Ez már a második angol főpap volt, akit a XIV. században a nép megölt, és érdekes, hogy – szemben Becket Tamás két századdal korábbi meggyilkolásával – mindkettőt mint a királyi kormányzat emberét ölték meg, nem mint papot.

A középkori egyház külső történetének utolsó két évszázadában a legfontosabb tényező a világi és egyházi hierarchia közötti szolidaritás volt, mely egyre szorosabbá vált, ahogy az alulról jövő fenyegetések veszedelmesebbek lettek. A legtöbb világi uralkodó nyert vala-

¹⁵ E prédikációnak az ismertetését l. *Lanercost Chronicle*, J. Stevenson kiad., 1839, 257–58. l.

mit a klérus kárára – pontosabban annak kárára, amit a két megelőző évszázadban „az egyház szabadságának” neveztek volna –, de felismerték, hogy nem mehetnek túl messzire anélkül, hogy saját helyzetüket ne ásnák alá. Ez magyarázza, hogy miért támogatta az angol kormányzat például részleteiben a pápaellenes törvényhozást, de már visszahúzódott egy egyetemesebb támadástól és főleg mindattól, aminek felforgató hatása lehetett volna. A király és az arisztokrácia lett az egyházban a konzervativizmus fő támasza. Miközben a pápa és a klérus régi érdekazonossága gyengült, a XI. századi reformerek eredményei megőrzésének feladatát a hierarchikus elv valamennyi támogatója – legyenek azok egyháziak vagy világiak – közötti új érdekazonosság vette át. Az e reformerek erőfeszítéseinek eredményeként kialakult egyházi rendszer mint a világi kormányzat és a társadalmi rend nélkülözhetetlen eszköze maradt fenn a középkor utolsó két századában. Mindaddig, míg a világi és egyházi hierarchia e szövetsége tartott, a rendszer életben maradt: amikor összeomlott, új krízis mutatkozott a láthatáron.

Amikor a középkori Európát ilyen terminusokat használva tárgyaljuk, modern eszközökkel közelítjük meg a kérdést. Ha úgy próbálnánk meg beszélni róla, hogy a korabeli szemlélők számára érthető legyen, teljesen más kategóriákat kellene alkalmaznunk. A középkor három korszakát például a XII. század vége felé élő vizionárius író, Gioacchino da Fiore (Joachim de Floris) meghatározásaival kellene leírnunk. Ő a történelmet merész osztással három korra: az Atya, a Fiú és a Szentlélek korára bontotta. Azok, akik elgondolását szó szerint vették, sok, csalódást hozó tapasztalathoz jutottak. De ha felosztását allegorikus értelemben nézzük, furcsa

módon alkalmazhatóvá válik a középkor történetére. Az első kor a XI. századig az alkotás és életben maradás könyörtelen korszaka, amikor Európa alapvető intézményei körvonalazódtak. A második kor az értelem és az érthető rendszer korszaka. A harmadik korszakban kisebb hangsúlyt kap a rendszer és nagyobb az intuíció, kisebbet az értelem és nagyobb az akarat, a szeretet s a szabadon mozgó szellem – és mint Gioacchino harmadik korszaka, a Szentlélek kora, ez is a katasztrófa előjátéka volt.

A KERESZTÉNYSÉG MEGOSZTÁSA

I. AZ EGYENETLENSÉG MAGVAI

A középkor egyetlen egységes egyházal kezdődött, és számtalan egyházal végződött, amelyek szakadások és kölcsönös vádaskodások állapotában voltak. Legalábbis ez a Nyugat véleménye. Pedig tágabb értelemben véve a középkor is már megosztással kezdődött. 700 körül a kereszténység már útban volt afelé, hogy az iszlám javára elveszítse a több száz évig keresztény országok nagy részét. Észak-Afrikát, Szíriát, Palesztinát és Spanyolországot már elnyelték vagy kezdték elárasztani az iszlám terjeszkedés hullámai. E folyamat során az öt régi patriarkális egyházból három eltűnt mint a kereszténység bázisa, és elvesztett minden kapcsolatot az egyház többi részével: a következőkben Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem nem számított az egyház tanácskozásaiban. Ettől az időponttól kezdve a Nyugat keveset vagy semmit nem tudott a keresztények helyzetéről az ókor legrégibb püspökségeiben, és hasonló tudatlanság uralkodott a másik oldalon is. Egy antiochiai keresztény a XI. században azt a sokatmondó észrevételt hagyta ránk, hogy Antiochiában a 681-ben elhunyt Agatho pápa korán után nem ismerik a római pátriárkák biztos utódlási sorrendjét.¹ Ettől az időtől kezdve az antiochiai egyház elvesztette kapcsolatát a külső világgal. Épp csak annyi ereje maradt, hogy fennmaradjon, több nem.

¹ *Histoire de Yahya-ibn-Sa'id*, J. Kratschkovsky és A. Vasiliev kiad., (*Patrologia Orientalis*, 1924, XVIII).

Az említett egyházak pusztulásával Konstantinápoly és Róma feloszthatta egymás között, ami a keresztény világból megmaradt. 700-ban még nem ellenséggént gondoltak egymásra. A VII. században még természetes volt e két nagy patriarkális egyház egysége, melyen az egyesült kereszténység jövője nyugodott, és senki nem vonta ezt kétségbe. Egyetlen igen viharvert és összezsugorodóban lévő, de egyelőre érintetlen politikai egység részei voltak – a keresztény birodalomé. A konstantinápolyi császár még többé-kevésbé tényleges ura volt Itália jelentős részeinek, beleértve Rómát is. Világi képviselője a római hercegségben Róma püspöke volt, és Róma utcáin mindennapos látványt jelentettek a bizánci tisztviselők. Rómából a fő út Ravennába vezetett, a bizánci kormány fővárosába, onnan pedig Konstantinápolyba. A Földközi-tenger még bizánci országút volt nyugat felé, egészen Marseille-ig. Bizonyos mértékben az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi pátriárkákat ért szerencsétlenség következtében ennek az egész területnek az egysége szorosabbá vált, a Róma és Konstantinápoly közötti kapcsolatok megerősödtek. Palesztina, Szíria és Egyiptom végül is sohasem tartoztak úgy bele a római világba, ahogy Róma és Konstantinápoly. Idegen, zavaró befolyások központjai voltak. Most, hogy elvesztek, a régi és az új Rómától el lehetett volna várni, hogy összetartsanak, hogy a közös ellenséggel szemben védelmezzék közös civilizációjukat és vallásukat.

Bizonyos mértékig valóban ez történt. Az alatt a száz év alatt, kb. 650-től, amikor az iszlám fenyegetése elkezdődött, 750-ig, amikor Nyugaton majdnem elérte végső határait, Róma ökumenikusabb volt, mint előtte bármikor is. Tele volt az iszlám áradata előtt elmenekült görög és szíriai szerzetesekkel, akik hozzájárultak, hogy a görög beszéd és szokások elevenen maradjanak a római egyházban. A pápák nemzetisége is ezeket az álla-

potokat tükrözi. 654-től 752-ig tizenhét pápából csak öt római származású, öt szíriai, három görög, három a zömmel görögök lakta szigetről, Szicíliából jött, és egy Itália valamely ismeretlen részéről. Más szóval, e század folyamán tizenhét pápából tizenegy tiszta görög és csak hat tiszta latin származású. Ez szöges ellentétben állt a 654 előtti évszázaddal, amikor is tizenöt pápából tizenhárom római vagy itáliai volt. A keresztény egység szempontjából reménykeltő jel volt a görög elem megnövekedése a római egyházban: azt jelentette, hogy a keresztény világ két fele még baráti dialógust tudott egymással folytatni.

Ez a barátságos viszony több volt, mint a nyelv és a kultúra valósága: ez a politikai élet valósága volt, és magán viselte a maradandóság minden jegyét. 663-ban a görög császár felkereste Rómát, és az mint törvényes uralkodóját fogadta. 710-ben a pápa Konstantinápolyba látogatott, és ott a császár a tisztelet minden jelével fogadta, olyan szertartásos külsőségek közepette, ahogyan elődjét fogadták 536-ban. Még fontosabb tény, hogy 680-ban a pápa követeket küldött egy konstantinápolyi zsinatra, ahol ezek csatlakoztak négy konstantinápolyi pátriárka és egy pápa tanainak eretnekként való elítéléséhez.² Ez nagyon jelentős lépés volt (vagy lehetett volna), mert kompromisszum lehetőségét vetette fel a Róma primátusa miatt a patriarkális egyházak között keletkezett, hosszan húzódó vitában. Ha a pápa éppúgy tévedhetett, mint bármely más pátriárka, még az egy a négyhez arányában is volt rá némi esély, hogy a két egyház megegyezhet abban, hogy Róma primátusa, bármit takar is, nem jelent ellentétet az abszolút római csallhatatlanság és a visszatérő konstantinápolyi

² E zsinatra és dekrétumaira l. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, 1933, II, 620.

tévedés között. Ha ezen a ponton megegyezés jött volna létre, a két egyház együttműködhetett volna. Ellen-
tétben Jeruzsálemmel és Antiochiával, Konstantiná-
poly nem törekedett komolyan primátusra a keresztény
egyházak körében. A császár elismerte ezt, amikor föld-
re borult a pápa előtt, és olyan tiszteletadásban részesí-
tette a saját fővárosában, amilyent a konstantinápolyi
pátriárkától megtagadott. Az egyetlen lényeges kérdés
a tekintetben a római primátus természetére vonatko-
zott, és ennek a kérdésnek legfontosabb aspektusa a pá-
pai tévedhetőség volt. Ezen a ponton a 680-as zsinat
ítélete mérföldkövet jelenthetett volna a megegyezés
útján. De az események más fordulatot adtak a dolgok-
nak.

Az egység reményekre jogosító külszíne alatt szétzú-
zásán munkálkodó erők működtek. Ez eleinte csak el-
wigetelt és látszólag jelentéktelen epizódokból volt ész-
lelhető, de már jelezték az egész európai szintéren bekö-
vetkező átalakulást. Akkoriban például senki nem tar-
totta volna a 668-as évet különösen végzetesnek, de
visszatekintve rá, néhány nagyon baljós vonás mutat-
kozott benne. II. Konsztansz császárt ebben az évben
gyilkolta meg Szicíliában kíséretének néhány tagja, és
ez nagy baj volt; de ami még nagyobb baj volt – bár ezt
senki nem tudhatta –, hogy akkor halt meg, amikor az
utolsó komoly erőfeszítést tette Észak-Afrika, Itália és a
Földközi-tenger keleti vidékének bizánci uralom alatti
összefogására. A keleti Mediterraneum politikai egysé-
ge, mely bár elég egyetlenül, de visszanyúlik az i. e.
IV. századig, ezzel a sötét, erőszakos cselekménnyel
megszűnt.

668 kilátásai nem voltak teljesen komorak. Ebben az évben Rómában a pápa igen szerencsés és reményteljes kinevezést eszközölt: egy görögül beszélő tarszoszi szerzetest, Theodoroszt Canterbury érseki székébe helyezett. Senki nem testesíthette volna meg jobban a görög-római világ egységét. Theodorosz, aki egy bizánci városban született, Athénban nevelkedett, az iszlám megszálló seregei elől Rómába menekült, és akit a pápa a kereszténység legújabb, legnyugatibb tartományának vezetésére választott ki, az egész keresztény világ egységét képviselte. Pályafutása így látszólag ellentmond a II. Konsztansz császár halála sugallta sötét jóslatoknak.

Ám az egységnek ebben a képében volt egy disszonáns hang is. Amikor a pápa Theodoroszt Angliába rendelte, vele küldte egy Nápoly melletti kolostor apátját, az afrikai származású Hadrianust, hogy vigyázzon, nehogy Theodorosz „Angliában az igaz hittel szemben álló görög szokásokat vezessen be”. Az óvatosság nem volt indokolatlan, de növekvő nyugtalanságra vallott. A görögöket és a rómaiakat már áthatolhatatlan fallal választották el egymástól az eltérő szokások; legtöbbjük jelentéktelen volt, a szabályos gondolkozást azonban mélységesen megzavarták.

A Theodorosz Canterburyben elhangzott tanításairól készült feljegyzések mutatják, milyen gyakran foglalkoztatták ezek a különbségek mind őt, mind hallgatóit. Amikor tanítványainak a keresztény tanok főbb vonalairól beszélt, utalt a görög és latin egyház szokásai közötti sok különbségre. Szólt arról, hogy a bűnbánókat a rómaiak a templom apszisában oldozták fel, de a görögök nem; hogy a görögök kiközösítették azokat, akik három egymás után következő vasárnap nem járultak szentáldozáshoz, de a rómaiak nem; hogy a ró-

mai szerzeteseknek rabszolgáik voltak, de a görög szerzeteseknek nem; hogy a görögök engedélyezték, hogy özvegyek apácákká lehessenek, de a rómaiak nem stb.³ Ezekben a beszédekben, amelyek a tapasztalat egyedülállóan gazdag tárházából táplálkoztak, láthatjuk, hogy az egyház két ága között milyen messzemenő eltérések mutatkoznak a szokások terén. A tanultabb emberek tudták, hogy ezek legtöbbje nem fontos, de az értelem csiszoltsága nem soká tarthatja helyét, amikor egyházi szokások képezték vita tárgyát. Ennél jobban semmi nem borzolja fel a kedélyeket. Ha eltérők a szokások (kérdszik), hogyan lehet fegyelmet tartani? Ha makacsul eltérnek egymástól, mi más ez, mint szakadás? Hogyan volna lehetséges az egység, ha az emberek nem akarnak különbözőségeikről lemondani? A kereszténység két fele között az ellentét minden másnál inkább ezekben a kérdésekben gyökerezik.

Mi több, még adódott egy nagy horderejű ellentét is. Róma a VII. század végén kozmopolita volt, a pápák viszont többnyire görögök voltak, mintsem latinok. De a Nyugatnak nem állt érdekében, hogy kozmopolita és félig görög Rómája legyen: saját Rómát akart. Anyagi gazdagság és kultúra terén a latin Nyugat nevetéségesen szegény volt a görög Kelethez képest, Rómának azonban volt egy rejtett felsőbbrendűségi szimbóluma, és ehhez a latinok szenvedélyes hévvel ragaszkodtak. Az újonnan alapított barbár királyság királyai és fejedelmei úgy özönlöttek Rómába, mint a mennyország kapujához. Szerzetesek és püspökök utaztak Rómába autoritást, tudást, tanácsot keresve. Ott pedig elképedve döbbsentek rá, hogy csak kívülállók egy görög-római udvarban.

³ *Poenitentiale Theodori*, A. W. Haddan és W. Stubbs kiad., *Councils and Ecclesiastical Documents relating to Great Britain and Ireland*, 1871, III, 173–203.

Ezt tapasztalta Szent Wilfrid, a század legnagyobb páparajongója. Peres félként érkezett Rómába 704-ben, a canterburyi érsek ellen a pápához fellebbezve. Beszédét latinul mondta el, és mélyen meg volt bántva, amikor a görög pápa elfordult, hogy idegen nyelven tárgyaljon tanácsosaival, „akik mosolyogtak és sok mindent mondtak, amit mi nem érthettünk meg”.⁴ Aprócska incidens volt, de drámai jelentőségű. A pápai tekintély gerincét olyan emberek alkották, mint Wilfrid. Azok az országok, ahonnan ezek jöttek – elsősorban Anglia, azután Németország és Franciaország –, számíthattak az egyetlen helynek, ahol a pápa befolyása erős lehetett, mert erősen kívánták. Ez a lojalitás és az általa ihletett hősi cselekedetek nagyon gyengének mutatták a görög-latin világ nyelvi és kulturális egységét. Ami a politikai egységet illeti, az utolsó szálak is már elszakadóban voltak. A görög császár 663-ban még mint legfőbb uralkodója kereste fel Rómát; ezt soha többé nem tette, egészen a XIV. századig, amikor könnyörögni jött. A pápa 710-ben látogatott Konstantinápolyba; látogatását soha többé nem ismételte meg. A következő század növekvő feszültségei közepette hamarosan feledésbe merült a 680-as zsinat görög-latin egyetértése.

Politikai elszakadás

Láthattuk, hogy a középkor kezdetén elég nagy zűrzavar uralkodott a görög és latin egyházak viszonyában. Néhány fontos mozzanat arra vallott, hogy Róma és Konstantinápoly között szorosak a kötelékek, de alacsonyabb szinten számtalan volt az ellentét és neheztelem. A jövő az utóbbi irányzatoknak kedvezett, és ez hamarosan kiviláglott a VIII. században: ez teszi a száza-

⁴ Eddius Stephanus, *Life of Bishop Wilfrid*, c. 53, B. Colgrave kiad., 1927, 112. l.

dot Európa történetének egyik döntő korszakává. A politika és az ortodoxiához való ragaszkodás együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a kereszténység két fele elkülönüljön egymástól.

Hogy hirtelen szükségessé vált az ortodoxia megvédelése, az a képromboló mozgalom eredménye, mely a konstantinápolyi egyházban a 726–787 közötti hatvan évben uralkodó irányzat volt. 729-ben a görög császár parancsot küldött II. Gergely pápának, megtiltva, hogy mártírok és angyalok képeit helyezze el a fennhatósága alá tartozó templomokban. Oktalan lépés volt. A pápa az adófizetés miatt már amúgy is összetűzött a császárral, és a parancs az ellentétet a politikai engedetlenség köznapi szintjéről, ahol a pápa törvényes pozíciója gyenge lábon állott, az ortodoxia emelkedett szférájába vitte át, ahol viszont erős volt. Válaszából kitűnik, milyen meglepő éleslátással mérte fel erejének igazi bázisait. Támogatásért a Nyugat új nemzeteihez fordult:

„Rajtunk az egész Nyugat szeme, bármily méltatlannak vagyunk is erre. Rajtunk és Szent Péteren, az apostolok fejedelmén, akinek képét te össze akarod zúzni, de akit a Nyugat minden királysága úgy tisztel, mintha maga Isten lenne a földön.”

A pápa sohasem kereste fel a Nyugatnak ezeket az új királyságait. Mind ez ideig egyetlen útja Rómán kívül Konstantinápolyba vezetett, de most kijelentette:

„A Nyugat legtávolabbi részeire is elmegyünk, hogy felkeressük azokat, akik meg óhajtanak keresztelkedni. Bár szent egyházunk püspökeit és papjait küldtük hozzájuk, fejedelmeik még nem nyerték el a keresztséget, mert egyedül a mi kezünkből akarják azt megkapni.”⁵

⁵ P. L., 89, col. 520, 524. A levelek eredeti volta mellett érvel E. Caspar, „Gregor II und der Bilderstreit”, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte*, III (1933), 29–70, ellene I. J. Haller, *Das Papsttum*, 1950–1953, I, 548. Caspar meggyőződött engem, de a lényegét ez nem befolyásolja.

E szavak nem vezettek azonnali eredményre, de fordulópontot jelentenek. Látjuk a pápát, ahogy felszedi a régi horgonyokat, amelyek a görög-római világhoz kötötték, ahhoz a világhoz, amelytől már nem volt sem félni-, sem remélnivalója, és új országok felé fordul, melyekben jövőendő ereje rejlik. A Németországba küldött angol misszionáriusok, Szent Willibrord és Szent Bonifác törték ezt az ösvényt a pápaság számára. A pápának csak az új Nyugat e felfedezőinek nyomdokaiba kellett lépnie.

Újabb huszonöt évbe tellett, míg a pápa elindult azon a nyugati úton, amelynek megtételét II. Gergely helyezte kilátásba, és amikor sor került rá, nem a germánok megkeresztelése volt a cél, hanem egy új politikai szövetség megerősítése. 754-ig a pápa a római hercegséget csak névlegesen, csak mint a konstantinápolyi császár tisztviselője kormányozta. Eddigre azonban a lombardok támadásai alatt a császári hatalom Itáliában gyors ütemben töredezett darabjaira. A pápa nem bánta, hogy visszavonulóban látja azt a császári tekintélyt, melyet már régóta megszűnt tisztelni vagy neki engedelmeskedni; eltűnésével azonban nagyon exponált helyzetben maradt. II. István pápa tehát 753 decemberében átkelt az Alpokon, hogy kitapogassa a pápai hatalom új nyugati politikai bázisának lehetőségeit. A felfedező út eredményeképp szövetséget kötött az új Karoling-királyal, Pipinnel, és e társulás következményei csaknem olyan sokáig megmaradtak, mint ameddig maga a középkor tartott. A megegyezés feltételeinek megfelelően Itáliában megosztották a politikai hatalmat a pápa és a Karoling-dinasztia között. A Karoling-uralkodó lépett a görög császár örökébe Itáliában; de nem mint a pápa politikai felettese, hanem mint kliense. Még nem volt császár a saját jogán, de már in petto, reménybeli, kiszemelt császár volt, hogy ilyen minősé-

gében és akkor vegyék majd elő, amikor a pápaságnak szüksége lesz rá. Amikor II. István pápa Pipin palotájához közeledett, a fogadtatásával járó külsőségek, úgy tűnik, azokat a szertartásokat követték, melyekkel a császárok a múltban a pápákat fogadták. A hatalom és a szertartások ilyen átültetésével megvetették a középkori császárság és pápaság alapjait.⁶

A keresztény egység és egyben egyenlenség átrendezésének messzemenő következményei szinte felmérhetetlenek voltak. A történelemben először, a pápa a legmagasabb politikai tekintély módján járt el, amikor a frank királyságban szentesítette a hatalom átvételét, és amikor Itália császári területe fölött a császárok örököséként rendelkezve, aláhúzta saját politikai szerepét. E lépések a jövőre nézve rendkívül fontosak voltak, amellet messzemenően hitszegők is. A pápa nemcsak hogy egyszerűen elhanyagolta a politikai engedelmesség kötelezettségét, amivel a görög császárnak tartozott, hanem nyíltan megragadta a politikai hatalmat. Nagy Károly megkoronázása 800-ban az ötven évvel korábban elindított politika gyakorlati eredménye volt, és egyben a Nyugat politikai felszabadulásának s a kereszténység politikai – és ezért végső soron vallási – kettészakadásának a szimbóluma.

Annyira hozzászoktunk a gondolathoz, hogy a kereszténységet úgy lássuk, mint a politikai lojalitás minden kötelékétől mentes ideális testületet, hogy emlékeztetnünk kell rá: Konstantin korától kezdve a vallás egysége elsősorban a politikai egységben gyökerezett. A vallási egység aligha volt a politikai egységtől elkülönülten elképzelhető, már csak azért sem, mert a vallási

⁶ A pápa utazásának részleteire l. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, 1886, I, 446–48 és 457–58, ahol a többi szakmai tekintélyt idézi. További életrajzi vonatkozások e munka pótkötetében, C. Vogel kiad., 1957, 102–03. l.

egység a kényszerítés végső erejétől függött. Ebből adódik, hogy mindennemű későbbi középkori terv a kereszténység egyesítésére alapjában a politikai egység helyreállításának terve.

A VIII. század vége után a kereszténység már nem volt politikailag egységes, még a leghalványabb módon sem. A görögök és latinok közötti egyenetlenség már említett többi forrásához a politikai egyenetlenség is hozzájárult, és mindegyiküknél fontosabb volt. Már csak a doktrínák és az egyházi tekintély körüli ellentéteket kellett hozzáadni, hogy a görög és latin egyház közötti szakadás teljessé váljék.

Doktrinális ellentétek

A VIII. század feszültségei ellenére a doktrinális ellentétek a század végére még nem váltak kritikussá. A képtrombolás körüli vita elcsitult, és a pápáknak nem volt céljuk, hogy kiszélesítsék a politikai sakkhúzásaikkal ütött rést. Éppen ellenkezőleg. A pápák még a politikai meghasonlás után is szorosabb szellemi kapcsolatban álltak a görögökkel, mint germán szövetségeseikkel. Még mindig a Kelet volt a kereszténység legnépesebb, legiskolázottabb és leggazdagabb része. Még mindig ez volt a tudás és a civilizáció forrása; és továbbra is ez volt a keresztény ortodoxia legfontosabb hitelvi döntéseinek színhelye. A pápa a VIII. század minden viszálykodása ellenére is elküldi még követeit 787-ben a niceai zsinatra. Ez volt az utolsó általánosan elismert ökumenikus zsinata a meg nem osztott egyháznak. A konstantinápolyi pátriárka elnöksége alatt zajlott, és olyan hitelvi döntést hozott a képek helyéről a keresztény vallásgyakorlatban, amely elnyerte a pápai küldöttek jóváhagyását, és amelyet a görög császár aláírásával pecsételt meg. Mint annyi más esemény, a maga nemében ez is

utolsó volt a régi kötelékek felbomlásának e korszakában.

Egy ideig úgy látszott, hogy a kereszténység intellektuális és spirituális egysége túlélheti a politikai felbomlást. Hosszú távon azonban az értelem és a lélek e felmagasztalt egységének kevés túlélési lehetősége volt, amikor elvágták a politika és a társadalom egységéből eredő természetes erőforrásától. A Nyugat emberei, akik a pápaság egyetlen szilárd támaszát jelentették, megvetették és gyűlölték a görögöket, és a pápák nem tudták magukat elkülöníteni támogatóiktól. Bár a pápák szellemileg Konstantinápoly felé fordultak, érdekeik a Nyugat felé húzták őket.

Frappáns példa erre a 787-es niceai zsinat utóhatása. Annak ellenére, hogy a zsinat ökumenikus volt, amelyen pápai követek is részt vettek, hogy megállapodjanak abban a fontos kérdésben: mi a képek helye a keresztény vallásgyakorlatban – a nyugati egyházaknak nem voltak itt a képviselői. Sem a pápa, sem a zsinat nem gondolta, hogy a nyugati teológusoknak bármi mondanivalójuk lehetne a vitában. Nagy Károly azonban, aki eddig minden bátorítást megkapott, hogy magát az uralma alatt álló egyházak védőjének tartsa, úgy érezte: semmibe vették. Ahogy a zsinat dekrétumainak fordítása eljutott hozzá, gyilkos kirohanást intézett a határozatok ellen. Maga és tanácsosai a zsinat ténykedését ostobának és kihívónak minősítették, dekrétumait, melyekből hiányzik minden értelem és ékesszólás, tévesnek, bűnösnek, szakadárnak nyilvánították.⁷ Az a

⁷ A *Libri Carolini*, ahonnan ezeket és a következő kitételeket idézzük, a M. G. H., *Concilia*, II. kötetében adták ki. A munka eredetére nézve I. W. v. den Steinen, „Entstehungsgeschichte der Libri Carolini”, *Quellen u. Forschungen aus Ital. Archiven u. Bibliotheken*, 1929–30, XXI, 1–93; továbbá A. Freeman, „Theodulf of Orleans and the Libri Carolini”, *Speculum*, XXXII (1957), 663–705. H. Fichtenau kétségbevonta Nagy Károly személyes jelenlétét a vitákon (*Mitteilungen des Instituts f. Oesterreichische Geschichtsforschung*, LXI (1953), 208–87).

körülmény, hogy a dekrétumokról rossz fordításokat kaptak, nem befolyásolta ezeket a kritikákat. A zsinat minden gonoszságának a görög egyház volt a forrása: „Nem csoda, hogy a hengegés és dicsvágy forrásából eredő folyók a poklok egyetlen mocskos tavába torkol-
lanak.” A Nyugat megalázott egyházai nevében a frank uralkodó az igaz hit védőjeként állt ki. „Egyesülnünk kell ezek ellen a tévedések ellen abban a reményben, hogy a gerinctelen keleti ellenséget elutasítja a Nyugat.” Az c nyilatkozat után következő hosszú teológiai értekezés intelem volt a görögökhöz, nehogy jogot formáljanak rá, hogy az egész egyház nevében beszéljenek. Figyelmeztetés volt a pápának is, hogy igazi creje a Nyugatban van: tetten érték, amint, hogy úgy mondjuk, „komázott az ellenséggel”.⁸

A nyugati uralkodónak ez a magatartása természetesen a pápa számára éppolyan elfogadhatatlan volt, mint a görögök számára, de más okokból. A görögök lehetetlen helyzetnek tartották, hogy egy olyan valaki, mint Nagy Károly, aki olvasni sem tud, jelentéktelen püspökök tanácsának élére álljon, és véleményt nyilvánítson súlyos elméleti kérdésekben. Ezeket a problémákat a Kelet tanult császárára és püspökeire kellene hagyni. A pápák is tisztában voltak a dolog abszurditásával: nem volt szándékukban, hogy egy tudatlan nyugati uralkodót emeljenek a tanult görög császár helyére, és doktrinális kérdésekben döntőbíróvá tegyék. A tanulatlan Nyugaton ezek a dolgok a klérusra tartoztak és főleg a római egyház megingathatatlanul ortodox klérusára. A két nézőpont közötti különbségen lemérhető

⁸ A pápának szóló figyelmeztetésre, hogy ne barátkozzék a görögökkel, a másik példa William, a St. Benignus apátja XIX. Jánoshoz intézett levele 1024-ben, amikor azt tartották, hogy a pápa azon gondolkodik: megosztja a hatalmat a konstantinápolyi pátriárkával (Raoul Glaber, *Historiae*, M. Prou kiad., 1886, 93. l.).

volt, mekkora távolság választotta el Kelet és Nyugat társadalmait.

A pápa nem óhajtotta, hogy a Nyugattól való fizikai függése korlátozza doktrinális szabadságát. Mindamellett a világi uralkodó befolyása rendkívül erős volt. Lehetett ugyan csendesen semmibe venni Nagy Károly kirohanását a niceai zsinat ellen, de egy sokkal jelentősebb kérdésben döntő szerepet játszott a Kelet és a Nyugat közötti szakadék kiszélesítésében. Ez a Niceai Hitvallás kérdése volt, és mivel ez adta az anyagot a Kelet és a Nyugat közötti első maradandó doktrinális vitához, kissé részletesebben kell vele foglalkoznunk.

381-ben a konstantinápolyi zsinat határozott nyilatkozatot fektetett le a hit tételeiről, és ez Niceai Hitvallás néven vált ismertté. Ez a hitvallás, melyet az egész egyház, mind a keleti, mind a nyugati, elfogadott, azt a megállapítást tartalmazta, hogy a Szentlélek „az Atyától származik”. Ehhez a megállapításhoz egy ismeretlen személy vagy közösség a Nyugaton – talán Spanyolországban a VII. században – nem hivatalosan hozzátette a *Filioque*, ’és a Fiútól’ szavakat. Ez megmaradhatott volna mint egyszerű helyi sajátosság, ha Károly néhány tanácsosa nem Spanyolországból jött volna. Befolyásukra e betoldást hozzácsatolták annak a hitvallásnak a szövegéhez, melyet a Károly kápolnájában bemutatott miséken mondtak el. Ettől a pillanattól kezdve a bővítés a helyinél sokkal nagyobb fontosságra emelkedett. Károlynak és tanácsosainak szenvedélye volt az egységesség, s megvolt a hatalmuk és eltökéltségük hozzá, hogy felfogásukat érvényesítsék a nyugati egyház nagy részében. Bármilyen formulát fogadott el Károly udvara, az óhatatlanul széles körű befolyásra tett szert. Az egyetlen akadály a pápaság volt. Itt is, mint sok más kérdésben, a pápa a görögöket még mindig vonzóbb társaságnak találta, mint a frankokat. III. Leó pápa azt tanácsolta

Károlynak, hogy hagyja el a bővítést, de tanácsának nem lett fogantatja, és a betoldás fokozatosan általános érvényűvé vált a nyugati egyházban, kivéve Rómát. Rómában történetesen nem volt rá szükség, hogy a pápa döntést hozzon a betoldás kérdésében, mert ott egy régebbi formula szerint mondták a misét, amelyből a Hiszekegy teljesen hiányzott. A XI. század elején tehát, amikor már a nyugati egyház egésze eljutott odáig, hogy a Hiszekegy e bővített formáját használta a misén, a pápa még nem kötelezte el magát az új szokás elfogadására.

A pápai kápolna először a XI. század elején engedett az elterjedt nyugati formulának. Egy csaknem korabeli beszámoló szerint ezt II. Henrik császár kérésére tette.⁹ Addigra valóban visszássá vált, hogy Rómában még mindig a régi formulát használták, de a változás módja jól példázza, hogyan alakította át lassan a nyugati nyomás a pápaságot. Nem volt hivatalos tanácskozás, sem kifejezett határozat. A változás pillanata is bizonytalan. De az 1030-as évekre az a formula, mely pápai jóváhagyás nélkül, lassan elterjedt a nyugati egyházban, a latin kereszténység központjában is meghonosult. Először lehetett rámutatni a Róma és Konstantinápoly közötti doktrinális eltérések egy határozott tételére. Nem világcsapásszerűen robbant bele a világba, ahogy a Kelet rövid életű képromboló mozgalma a VIII. században. Jelentéktelen kezdetei óta *crevit, occulto velut arbor aevo* – csendben, titokban növekedett a mérgezett gyümölcsöt hozó fa.

Talán senki nem realizálta ebben az időben, hogy fontos lépés történt. Egyszerűen elkerülhetetlenné vált, hogy ha már egyszer a pápaság elszakadt a görögöktől és a barbár Nyugat mellé állt, a pápák fokozottan nyu-

⁹ Reichenauai Berno, *De Officio Missae*, P. L., 142, 1060–61.

gati véleményyt nyilvánítsanak. A szemléletbeli átállást meggyorsította a pápák származásában bekövetkezett változás. Már jeleztük az erős görög túlsúlyt a 654 és 752 közötti pápák sorában. A görög pápák egymásutánjában az utolsó Zakariás volt, aki az osztatlan görög–latin egyházhoz való ragaszkodását azzal fejezte ki, hogy görögre fordíttatta egyik elődjének, I. Gergelynek a *Diálogo*sait.¹⁰ Utódja, II. István az első a tisztán latin pápák sorában. Újabb görög származású pápa ezután nem volt egészen a XV. századig. 752-től 1054-ig a pápák sora önmaga helyett beszél: negyvennégy római, tizenegy itáliai, négy német, egy francia és egy szicíliai. A pápaság azonosulását a Nyugattal beszédesebben nem lehetne illusztrálni.

E háromszáz év folyamán a görög és latin egyházak közötti viszony alapjaiban nem változott. Senki nem törekedett rá, hogy a szükségesnél jobban mélyítse a szakadékot. E századok során a Kelet ereje ébren tartotta a lehetőséget az elveszett nyugati tartományok végleges visszahódítására, és ezzel az egység kötelékeinek helyreállítására. A Nyugat gyengesége viszont a maga részéről nem bátorított függetlenségi megmozdulásokra, és így megállította a szétszakadás folyamatát. E századok folyamán az erő és tekintély mérlegének nyelve még határozottabban, mint korábban, a Kelet felé billent. A Nyugat tudósai és államférfiai, eszméiket és tapasztalataikat tekintve, kevés kivétellel, kiskaliberű emberek – erejük abban rejlett, hogy nem voltak tudatában kisserűségüknek. Épp csak annyit ismertek a gö-

¹⁰ Egykorú életrajzát l. *Liber Pontificalis*, L. Duchesne kiad., 1886, I, 432–35. A görög–latin világ régi egységének utolsó visszhangjai között az életrajzíró feljegyzi a görög császár által a pápának adott ajándékot, két jelentős birtokot Róma közelében, talán kárpótlásul a szicíliai és calabiai pápai birtokok elvesztéséért.

rögök gondolkodásából, hogy azt tartásukról: lenéz-nivalók, az iszlám területén élő kortársaikról pedig egyáltalán semmit nem tudtak. E tudatlanságában a Nyugat, bármennyire indokolatlanul, bizonyos mértékű önbizalmat volt képes magában kifejleszteni.

A VIII. században elszakadt szálakat sohasem állították helyre. Ez a kereszténység megosztásának végső titka. Látszólag semmi olyasmi nem történt, ami helyrehozhatatlan lett volna, a VIII. századtól kezdődően azonban az egyenetlenség minden kis indítéka aránytalan következményekkel járt, mert a politikai és társadalmi helyzet nem tette lehetővé ellenindítékok fennmaradását. A XI. század közepére a kereszténységet már csak a tehetetlenségi erő tartotta össze. A Nyugatról változatlanul hiányzott az összetartó erő. A Kelet hatalma még messze nyúlt, de megtorpant – ahogy sok sikertelen próbálkozás bizonyította – Itália kapuinál. A „*Filioque*” kérdés kivételével az utolsó néhány század alatt a nézeteltérések területén nem sokat változott. Ezen a téren, higgadt pillanataiban, mindkét oldal egyetértett abban, hogy megfelelően értelmezve mindkét formula megengedhető. IX. Leó pápa még 1050-ben is egy példázattal védte meg a két megállapítás ortodox voltát: egy gyümölcsről – magyarázta – mondhatjuk, hogy a fa törzséből jön, vagy az ágából, vagy az ágon keresztül a törzsből; így a Szentlélekről is elmondhatjuk, hogy az Atyától származik, vagy a Fiútól, vagy az Atyától a Fiún keresztül. A példázat mutatja, hogy ez ideig milyen tartós óhaja maradt a pápáknak, hogy ne siettessék a szakadást a szükségesnél jobban. De eljött az ideje annak, hogy a vita itt és minden egyéb pontján kiéleződjön.

Régi keletű az a vélemény, hogy az 1054-es év volt a nagy szembesítés éve a két egyház között, amikor, Gibbon szavaival élve, „Róma növekvő fensége már nem tűrhette tovább egy lázadó arcátlanságát; és Michael Cerulariust (a konstantinápolyi pátriárkát) Konstantinápoly szívében kiközösítéssel sújtották a pápa követi.”

Igaz, teszi hozzá Gibbon, „hogy az egyház szükségleteitől és helyzetétől függően néha felújult a barátságos érintkezés; néha a szeretet és egyetértés nyelvezetét is elővették; de a görögök soha nem vonták vissza téves nézeteiket; és ettől a villámcsapástól kezdve datálhatjuk a szakadás beteljesülését”.¹¹

A jelenkori történészeknek kétségeik vannak az 1054-es események ilyen értelmezésében. Rámutatnak, hogy a villámcsapást a kortársak észre sem vették, utódaik nem emlékeztek rá; hogy a legátusok felhatalmazása lejárt, mielőtt még a kiátkozást kimondták, és hogy minden úgy ment tovább, mintha mi sem történt volna. És valóban, ha az eseményeket aszerint osztályozzuk, hogy mennyi további következménynek voltak okozói, az 1054-es összeütközés nagyon alacsony helyet kapna a rangsorban. De ha a történéseket úgy nézzük, hogy rajtuk keresztül próbáljuk felfedezni egy korszak jellegzetességeit, Gibbon ítélete lényegében helyesnek fog bizonyulni. 1054-ben következett be, hogy az egyenetlenség századok folyamán felmerült minden eleme először sűrűsödött össze egyetlen eseménybe.

¹¹ *Decline and Fall of the Roman Empire*, LX. fejr. (World's Classics, VI, 401). Az esemény legújabb interpretálására l. S. Runciman, *The Eastern Schism: a Study of the Papacy and the Eastern Churches during the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1955.

Az egyenetlenség egyes elemeiben semmi új nem volt. Az eltérő társadalmi és egyházi szokások, az egyházi és politikai hatalom, a doktrínák tekintetében felmerülő nézeteltérés, a joghatóság területe fölött folytatott vita – mind régi volt. De 1054-ben valamennyit egybefogták, és egybefogásuknál már nyoma sem volt a pápák korábbi húzódozásainak a nézeteltérés területének kibővítésétől. Az év folyamán kibocsátott pápai okiratokban a lehető legvilágosabban és leghangsúlyozottabban elmélyítették ezeket a különbségeket; ezt tették, noha – vagy akár azt is mondhatjuk, mivel – közvetlen céljuk a kereszténység újraegyesítése volt.

Tényleg úgy látszott, hogy eljött a megbékélés ideje. A pápának és a görög császárnak most közös ellensége támadt, akivel szemben egyesülhettek: Dél-Itália normannjai. Nyugat-Európának Dél-Itália volt az egyetlen része, ahol a konstantinápolyi kormányzat még rendelkezett némi ingatag politikai és egyházi fennhatósággal. Politikailag mindig a bizánci császárság része volt; de egyházilag Róma alá tartozott egészen a VIII. századig, amikor – a pápa politikai árulását viszonzandó – a görög császár a területet a konstantinápolyi pátriárka alá helyezte.¹² A pápa szerette volna egyházi fennhatóságát újra érvényesíteni, a császárnak pedig fontos volt, hogy a politikai ellenőrzést újra kezébe vesse. Mindkettejük érdekeit veszélyeztették a normannok, akik IX. Leó pápa szavaival élve, „a pogányokénál is durvább brutalitással mindenfelé lerombolják a templo-

¹² Szicília és Calabria tartományok kivonására a pápai fennhatóság alól és a konstantinápolyi pátriárka alá rendelésére III. Leó császár idejében (717–41) I. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 1924, I, No. 301. Későbbi dátum mellett érvel V. Grumel, „L’annexion de l’Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarchat de Constantinople”, *Recherches de science religieuse*, LX (1952), 191–200.

mokat, legyilkolják a keresztényeket, és újfajta, szörnyű tortúrákkal halálra kínozzák őket. Nem kímélik sem az öregeket, sem a fiatalokat, számukra nincs sem emberség, sem szentség.”¹³

1053-ban a pápának ezt a kijelentését egy normannok elleni katonai hadjárata követte, ám itt vereséget szenvedett, és a normannok fogságába került. Ez volt az első pápai vereség azon a területen, amelyért az elkövetkező két évszázad alatt új meg új háborúkat indítottak, s a pápaságra nézve egy többé el nem felejtett tanulsággal járt: szövetségesek nélkül nincs eshetőség a sikerre. A görög császárnak szintén szövetségesekre volt szüksége. Dél-Itália összeköttetési vonalai végén feküdt, és csak itáliai segítséggel lehetett tartani. Soha nem volt még olyan pillanat, amikor a Kelet és a Nyugat két nagyhatalma közötti együttműködés több haszonnal kecsegtetett volna. Természetesen mindkét oldalon engedményeket kellett volna tennie: a pápa egyházi, a császár politikai hatalmának helyreállítását várhatta volna. Egyik cél sem esett kívül a lehetőség határain.

Bonyolította azonban a helyzetet egy vita, amely az egyházi szokásokról folyt. Dél-Itália egyházi közösségei ebben az időben, tanaikat és szokásaikat tekintve, görögök voltak. 1052-ben az apuliai Trani püspöke levelet kapott a bolgár metropolitától. Ebben a metropolita védelmezte azt a görög szokást, hogy a szentmisén kovászolt kenyeret használnak, védte a szombati böjt gyakorlatát, támadta a latin szokásokat ebben és egyéb dolgokban, és felszólította Trani püspökét, hogy e kritikát hozza a pápa és a nyugati püspökök tudomására. A teológiai viták mércéjével mérve a levél nem volt különösebben támadó hangú, de természetesen mon-

¹³ IX. Leó Konsztantinosz Monomakhosz császárhoz, *P. L.*, 143, 777–81 (Ep. 103).

dott néhány kemény dolgot a latinokról, őket okolva a kereszténység egységének megbontásáért.¹⁴ A levél azonban végzetes hatást gyakorolt a Róma és Konstantinápoly között függőben lévő tárgyalások sorsára. Róma autoritásának teljes problematikáját a legélesebb formában vetette fel, és felkorbácsolta az amúgy is új fellobbanásra kész indulatokat.

Ilyen körülmények között történt, hogy a pápa 1054-ben legátusokat küldött Konstantinápolyba, hogy a görögökkel átfogó tárgyalásokat kezdjenek. A legátusok által vitt leveleket a pápa fogságában írta: rendkívüli bizonyítéka a pápai politika erejének és következetességének, hogy semmi nem utal bennük helyzeti gyengeségére. Bravúros ügyességgel és lendületesen vizsgálták felül a viták egész mezőnyét, s a pápai álláspontot új, átfogó szemlélettel és nyomós érvekkel fejtették ki. Ugyanakkor olyan politikai irányvonalat kezdeményeztek, mely majdnem a középkor végéig fennmaradt.¹⁵

Röviden összefoglalva e politikai irányvonal a következő volt: méltányos hangot ütni meg a császárral szemben és kemény szigort mutatni a pátriárka felé; barátságot ajánlani a császárnak, és engedelmességet követelni a pátriárkától; vétkesként kezelni a pátriárkát és fiúként a császárt. A császárnak a pápa úgy írt, mint egy szeretett fiúnak, aki, ha akar, békét és egyetértést hozhat a hosszúra nyújtott, káros egyenetlenség helyére. Mérsékelt hangnemben kiemelte a római egyházzal való egység szükségességét. Felidézte a császár nagy őse,

¹⁴ P. G., 120, 836–44.

¹⁵ Az alább tárgyalt levelek, amelyekben e politika körvonalazódott, kiadva: P. L., 143, 744–81. További vonatkozásaikkal együtt tárgyalja őket Richard Mayne, „East and West in 1154”, *Cambridge Historical Journal*, XI (1954), 133–48. Szerzőikre vonatkozólag l. A. Michel, *Humbert und Kerullarios*, 1–2. köt., 1924–1930.

Konstantin elkötelezettségét Rómának, és példájának követésére intett. Együttműködést szorgalmazott közös ellenségük, a normannok ellen. E békülékeny hangú fejtegetésben a határozottság és hajlékonyság keverékét látjuk. A pápa még e kritikus pillanatban sem szűnt meg a nyugati császár, a német III. Henrik érdekét védelmezni „a saját területén”. A következő mondatban a császári riválisra való utalás tapintatlanságát egy finom fordulattal enyhítette, amely bizonyára nem a véletlen műve volt. III. Henrikről beszélve egyszerűen *clarissimusként* említi, nem ad neki magasabb méltóságot, mint amit valaha konzuloknak és patríciusoknak adtak; azután hirtelen a görög uralkodóhoz fordul, és őt a *serenissimus* 'császári' jelzővel tiszteli meg. Gondolom, a levél írója mosolyoghatott, amikor ezt a fordulatot beiktatta. A szavakkal való ügyeskedés lényeges része volt a diplomácia játékeinak, és nem szabad elfelejtenünk, hogy az újraegyesülés célkitűzése mindkét oldalon diplomáciai tornamutatványokat igényelt.

Amikor a pátriárkának írandó levélre került sor, mellőzték a diplomácia nyelvét. Két levelet intéztek hozzá, és a kb. 17 000 szót tartalmazó hosszabbik a minden részletre kiterjedő és szenvedélyes érvelés mester-műve. Ez egy Róma-történetet ír le, ahogy a pápai szem látta: az egyház történetét, amelyet a legkorábbi időktől kezdve Szent Péter és utódai rányitottak; amelyet Konstantin császári hatalommal ruházott fel a Nyugat felett; amelyről zsinatok ismerték el, hogy minden emberi ítélet fölött áll; amely tántoríthatatlan igazhitűséggel emeli fel szavát Konstantinápoly és a Kelet sokféle eretneksége ellen; amely az anya szerepét tölti be leányegyházai: Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria és Konstantinápoly fölött. E türelmes, szenvedő, üldözött anyának Konstantinápoly engedetlen, arcátlan, romlott leánya volt, „aki elpuhult biztonságban ült ott-

hon, örömök és kéjek közepette, a hosszú henyeség kicsapongásaiban, aki megtagadta, hogy részt vegyen jámbor anyja harcában, melyet az ő kedvéért folytatott, aki azzal fizetett vissza erőfeszítéséért, hogy kicsúfolta anyja idős korát és a hosszú küzdelmekben megviselt testét, aki a maga számára követelte az anya elsőbbségi jogát, és leányos léhasággal ajánlotta fel, hogy az anyát a leány tejével táplálja.”¹⁶

Róma az anya és hitvese az Isten. Minden nemzet, amelyik másképp gondolkodik, mint Róma, nem más, mint „locsogó eretnekek bandája, szkizmatikusok gyülekezete, a Sátán zsinagógája”; és ha Róma egyházi szokásait támadják, az egyedül csak arra jó, hogy a világ elé tárja a görögök szentségtörő vakmerőségét és ocsmány, eszelős, manicheus ordináré bohóckodását. Nem hiszem, hogy előtte valaha is használtak volna ilyen nyelvezetet. Tény, hogy a pápai hatalom témakörét soha azelőtt ilyen átfogóan nem tárták a görög egyház elé, nem fejezték ki az illusztrációk és a képzelőerő ilyen bőségével, sem ilyen határozott felszólítással a teljes engedelmességre.

Sokszor fájlalták, hogy a pápai álláspontot ez alkalommal ekkora hajthatatlansággal szögezték le, és legújabban Humbert kardinálist okolták érte, akinek stílusát felismerték a levél szövegezésében. De bármi volt is Humbert szerepe, hiba lenne túl nagy fontosságot tulajdonítani neki, és azt tartani, hogy ezek a mondatok csak heves, zabolátlan beszédmodorának credményei. Semmi jele annak, hogy a levelet sietősen fogalmazták volna. Semmi jele annak, hogy akár egy jottányit is túlment volna azon, amit az egész nyugati egyház lelkesen helyeselt. A levelek a pápa aláírását viselték, és ő bőven ráért, hogy az ügy minden vonatkozását fontolóra ve-

¹⁶ *P. L.*, 143, 761.

gye a hosszú hónapok alatt, 1053 júniusától, mikor Be-neventóba vitték fogolyként, 1054 januárjáig, amikor követeit útnak indította. A császárhoz és a pátriárkához intézett levelek hangvételében mutatkozó különbség eléggé bizonyítja, milyen gonddal fogalmazták őket, és a különbség mögötti politikai manőver sem volt véletlen. Főleg a bennük hangoztatott egységgondolat tükrözi híven azt a szemléletet, mely a következő századok során a cselekvések rugója lett.

Eddigre már a Kelet és a Nyugat egyszerűen kettévált, és az az egység, ami még megmaradt közöttük, nem a közös igyekezet gyümölcse volt, hanem az aktivitás és az érintkezés hiányáé. De mindez most megváltozott. A Földközi-tenger térsége kezdett újra felfejlődni és Nyugat-Európa felé fő útvonallá válni. A Konstantinápolyval való kapcsolatoknak óhatatlanul erősödniük kellett. Ahogy a kapcsolatok crösödtek, úgy élestedtek a különbségek, és a névleges egységgel szemben sürgetőbbé vált egy valódi egység szükségessége. Ettől kezdve az egységet (legalábbis a Nyugaton) a fegyelem, az engedelmesség és az egyöntetűség kifejezésekben látták. Ez volt a latin középkor fő hozzájárulása a keresztény egység problémájához. Talán nagy hiba volt. Mindenesetre amit nem tudott közelebb hozni, azt bizonyára még messzebbre lökte egymástól. De mostantól fogva kezdtek komolyan fontolóra venni az egység problémáját, és arról kezdtek gondolkozni, hogy milyen módon lehetne azt elérni.

III. AZ EGYSEG KERESÉSE

Nagyjából három mód nyílhatott a kereszténység egyesítésére, amellyel 1054 után komolyan kezdtek foglalkozni: a katonai hódítás lehetősége; a politikai tár-

gyalások módszere azon az úton, melyet ma csomagtervnek neveznénk; végül a vallási megbékélés útja. Az első teljesen nyugati elgondolás; a második a pápai diplomácia és a görög császár szükségletének közös terméke. Ami a harmadikat illeti, ehhez végül mind a Kelet, mind a Nyugat hozzájárult valamivel, a két közösségre jellemző módon. Ma már csak az utolsónak van valami gyakorlati érdekessége, de gondolnunk kell a katonai és politikai megoldásokra is, mert a középkorban csak ezek kecsegtettek sikerrel, és csak kudarcuk után merült fel a harmadik út lehetősége.

A katonai út

Kétségtelen, hogy a sikeres katonai módszer nyújtotta messze a legjobb kilátást. Abban az időben sokan felismerték ezt, és igazuk volt. Ha 1095 és 1261 között a keresztes hadjáratokra fecsérelt erőfeszítéseknek csak egy töredékét arra a célra fordították volna, hogy legyőzzék és elfoglalják a görög császárságot, nemcsak hogy a kereszténység egyesült volna minden valószínűség szerint újra, de még az iszlám elleni keresztes hadjáratnak is jóval több esélye lett volna a sikerre. Az ember szinte megborzong a gondolatra. Ha a középkori nyugati gondolkodás előfeltételeit elfogadjuk, nehéz elképzelni, mit lehetett felhozni a probléma ilyenfajta megoldása ellen. Sokkal könnyebben lehetett volna érvekkel alátámasztani a szakadár és talán eretnek görögök elleni támadást, mint egy iszlám ellenit. A Nyugat az iszlám elleni keresztes hadjárat indokolásával soha nem volt túl elégedett. Az ügy védelmezőinek hevessege leplezte érvelésük néhány gyenge pontját. Sokkal erősebb elméleti érvek szóltak a világi fegyvereknek az eretnekség és az egyházszakadás elleni felhasználása mellett. Miért nem nyúltak hát ehhez az eszközhöz soha, 1204 kivételével,

amikor pedig a zavaros célkitűzések és a pápai helytelenítés az egész vállalkozás erejét félig semlegesítette?

Szerintem három fő okból vonakodtak attól, hogy a kérdést karddal oldják meg. Először, egészen addig, amíg a keresztes hadjáratok nem indultak olyan irányba, ahonnan nem lehetett őket visszafordítani, nem fogták fel a görögök gyengeségét. Másodszor, az emberek hozzáidomultak a megszokott cselekvési módokhoz, és ösztönszerűen húzódoztak attól, hogy erőszakkal oldjanak meg egy olyan problémát, mely alig észrevehető kezdeteiből addig növekedett, amíg már szinte részévé vált az egyház mindennapi, normális életének. Harmadszor, és ez volt a legfontosabb érv, nagy politikai veszély rejlett a pápaság számára egy Konstantinápoly elleni sikeres katonai hadjáratban. Egy ilyen akcióban a vezetőnek nyilvánvalóan vagy egy Hohenstaufennak kellett lennie, vagy később egy Anjounak, és egyik pápa sem nézhette jó szemmel, hogy a két család bármelyikének hatalma növekedjék. Politikailag e félelemnek megvolt a jó alapja, mert a Keletet katonai erővel csak olyan nyugati uralkodó tudta volna megtartani, aki a pápa politikai biztonsága szempontjából máris túl erős volt. Következésképp a pápai kúria mindig szívesebben nyúlt a politikai tárgyalások, mint a katonai akció eszközeihez.

A csomagterven alapuló politikai megegyezés

A politikai megoldás gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a pápa támogatást nyújt a görög császárnak annak fejében, hogy a görög egyház aláveti magát neki. Ez a megoldás olyan sokat adott volna mind a görög császárnak, mind a pápának, hogy tanácskozásaik napirendjéről soha nem hiányzott. Ahogy láttuk, ez volt már az 1054-es elvetélt tárgyalásokon kialakított politika. Eb-

ben az időben az együttműködés politikájának Dél-Itália volt a támaszpontja, de a politikai vonal túlélte a bizánci hatalom összeomlását ezen a területen, és a XII. században ismét feltámadt, a Hohenstaufen és a normann törekvések ellensúlyozására. Túlélte a Hohenstaufenek bukását is, és az Anjou ambíciók fenyegetése élesztette újjá. 1274-ben átmenetileg sikerre vezetett. E politikai vonalban megvolt a nagy gondolatok egyszerűsége. Emiatt maradt fenn sokáig.

Mi sem lehetett egyszerűbb. Az egyházi engedelmeség fejében a görög császár viszonylagos biztonságra tehetett volna szert a nyugati támadással szemben és segítség lehetőségére az iszlám ellen. A pápa olyan császárt kapott volna így, aki nem bonyolódik az itáliai ügyekbe. Még azt a lehetőséget is mérlegelhette, hogy csak a konstantinápolyi legyen az egyetlen császár. A keresztes hadjárat előtt új remények nyíltak volna. A béke és egység olyan víziója rajzolódott ki, amely az idealista és a gyakorlati embert egyaránt vonzotta. IV. Kelemen pápa, akiben mindkét tulajdonság megvolt, világosan vázolta fel a tervet, amikor 1267-ben így írt VIII., Palaiologosz Mihálynak:

„A keresztes hadjárat előkészületei folynak, felszólításunkra egész Európa harcra kész. Ha oldalba támadod a mohamedánokat, miközben a keresztesek a másik oldalról rohanják meg őket, örökre megsemmisíthetjük gyalázatos vallásukat. És ha azt mondod: attól tartasz, hogy mialatt csapataid országod ellenkező határán vannak lekötve, a latinok *téged* fognak megtámadni, a válasz egyszerű: térj vissza a római egyház egységébe, és örökre félreteheted minden ilyen félelmedet.”¹⁷

¹⁷ A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum*, 1874–75, No. 20 012; Martène és Durand, *Veterum Scriptorum... Amplissima Collectio*, 1724, II, 469–70.

Ez a szakasz a lehető legvilágosabban körvonalazza azt a tervet, melyet növekvő meggyőződéssel és egyre erőteljesebben szorgalmaztak az egymást követő pápák. Kifejezésre jut benne az 1054 óta bekövetkezett fejlemények minden tanulsága. Ha visszahőkölünk leplezetlenül politikai mondanivalójától, arra kell gondolnunk, hogy e politika ragyogó ígéretet jelentett a keresztény egység számára. És ez 1267-ben még elképzelhető volt. A pápa még nem vesztette el hatalmát, hogy a Nyugat katonai erőforrásainak jelentős része fölött rendelkezék; még mindig remélhette, hogy ez a rész növekedni fog; és abban az esetben, ha a keleti császárság szilárd politikai támaszt jelent, az iszlám elleni kereszties hadjárat nem reménytelen. A pápa meghirdetett politikájában megvolt minden nagy politikai terv alapvető sajátossága, az idealizmus és az önérdek jól kiegyensúlyozott aránya. Mindent összevetve, ez volt a középkori államvezetés legnagyobb szabású, leggondosabban kidolgozott terve.

Felmerült azonban egy nehézség. A terv attól függött, mennyire hajlandók tömegek, világiak és egyháziak egyaránt, elfogadni mindazt, amiben vezetőik megegyeztek. A görög császárnak talán mindig megvoltak a kétségei ezen a téren, de ha egyáltalán tárgyalni akart, úgy kellett viselkednie, mintha e kételyek nem léteznének. Ami a pápát és tanácsosait illeti, minden okuk megvolt rá, hogy hosszú ideig ne vegyenek tudomást erről a nehézségről. Elsősorban is eltúlozták azt, hogy milyen mértékben volt a császár ténylegesen feje a görög egyháznak. Mindent a pápai hatalom viszonylatában láttak. Ahogy feltételezték, hogy a bagdadi kalifa valamiféle iszlám pápa lehet, elképzelték, hogy a császár is pápaszerű helyet foglal el Konstantinápolyban. Tudták, hogy pátriárkákat mozdított el és nevezett ki; de nem tudták vagy elfelejtették, hogy a pátriárkák

milyen gyakran alázták meg a császárt. E téves elképzelést érdekesen tükrözi egy 1112-ben írott levél, melyet II. Paschalis pápa intézett I. Alexiosz császárhoz. A császár indítványára, melyben tárgyalásokat javasol a megegyezés létrehozására, így válaszol: „Ezzel az ügyvel kapcsolatban nehéz helyzetben vagyunk, mert a *mi* népeink, lévén annyira sokfélék, nem tudnak könnyen egyetértésre jutni. De Isten kegyelméből Neked mindez könnyű, mivel a papok és világiak, főpapok és alattvalók a te határozataidtól függnék.”¹⁸

Érdekes bepillantást kapunk e levélből abba, hogy hogyan ítélte meg a pápa saját nehézségeit, és meglepő, hogy mennyire ellentétben van ez a mi véleményünkkel, amit a helyzetről formáltunk. Amikor ránk nagy hatást gyakorol, hogy milyen könnyen elfogadták Nyugaton a pápa tételeit az igaz hitről, Paschalis pápa úgy érzi, döntéseihez nehéz megszerezni az általános beleegyezést, és feltételezi, hogy a görög császár szorosabban kézben tudja tartani a Kelet közvéleményét, mint a pápa a Nyugatét.

Valójában nem ez volt a helyzet. Nyugaton teológiai és fegyelmi kérdésekben még nem létezett közvélemény, az egyházi véleményeket pedig a pápai tekintély könnyen felügyclete alatt tarthatta, legalábbis a XIII. század végéig. A görög császár pozíciója, még a pátriárkákkal való együttműködés esetén is, sokkal gyengébb volt: aktív világi tömegek teológiai véleményével, még aktívabb, erősen körülbástyázott kolostori véleményekkel és a népi zavargások súlyos veszélyével kellett számolnia. A lehetséges ellenállás e forrásaival szemben rendkívül korlátozott volt a császár hatalma arra, hogy egyházi határozatokat hozzon. Valószínűleg ismerte sa-

¹⁸ P. Jaffé, *Registrum Pontificum Romanorum*, 2. kiad.: W. Wattenbach, 1885–88, No. 6334.

ját határait, de ezt nem mutathatta ki anélkül, hogy tönkre ne tegye vele esélyeit a tárgyalásokon; úgy kellett beszélnie, mintha képes lenne keresztülvinni mindent, amit csak akar.

Politikusoknak sok olyasmit kell megkísérelniük, amiről a szívük mélyén tudják, hogy lehetetlen, vagy azért, mert nincs más választásuk, vagy mert az egyetlen választási lehetőségük olyan, hogy azzal nem is akarnak foglalkozni. Ahogy láttuk, az erőszakos megoldást ki kellett kapcsolni, mert ez a pápa szemszögéből politikai veszélyekkel járt volna. Ha keresztülvihetlensége miatt a politikai megoldást is el kellett ejteni, az egyetlen megmaradó lehetőség az lett volna, hogy a két oldal többé-kevésbé egyenrangú félként megtárgyalja az egyházi kérdéseket.

Erre egyik fél sem volt hajlandó. Elvben a görögök a tárgyalások mellett voltak, de hagyományos szellemi fölényük alapján kétkedtek a latinok tárgyalási képességeiben, barbároknak, szellemileg alkalmatlanoknak látták őket. A latinok viszont elvi okokból ellenezték a tárgyalásokat. Ha vita tárgyává tennének a pápák által már eldöntött ügyeket, mintha csak nyitott kérdések volnának, ezzel kétségbe vonnák a pápai autoritást, pedig ez volt a sarkalatos pontja a latinok követeléseinek a görögökkel szemben. Idézzük ismét II. Paschalis Alexiosz császárhoz írt levelét:

„Az első lépés az egység felé, hogy fivérünk, a konstantinápolyi pátriárka elismerje az Apostoli Szentszék primátusát és méltóságát. . . és feladja korábbi konokságát. A görögök és latinok közötti hit- és szokásbeli különbségek csak akkor küszöbölhetők ki, ha a végtagok először egységben a fejhez alkalmazkodnak. Mert hogyan lehet kérdéseket megbeszélni egyet nem értő, elenséges testületek között, ha az egyik megtagadja,

hogy engedelmeskedjék, vagy hogy egyetértsen a másikkal?”¹⁹

Más szóval, hiábavaló volna addig vitatkozni, míg előzőleg meg nem egyezünk abban, hogy kinek van igaza; akkor pedig, természetesen, a vita már fölösleges is. Meg kell mondanunk, hogy a XII. és XIII. században a görögök és latinok között lezajlott néhány vita megerősíteni látszott azt a nézetet, mely szerint nem érdemes vitatkozni akkor, ha nincs olyan felsőbb hatalom, mely egy határozatnak érvényt tudna szerezni.²⁰

Ha mind a háború, mind a vita lehetősége kiesett, nem maradt más hátra, mint az a tárgyalási típus, amit ma csomagtervnek nevezünk – vagyis olyan tárgyalási fajta, amely kölcsönös előnyöket próbál nyújtani olyan tárgyaló feleknek, akik tárgyalásaik lefolytatásához nem rendelkeznek közös elvi alapokkal. Ez a tárgyalási fajta pillanatnyi sikert hozott 1274-ben. Hosszú, csaknem negyedszázadra visszanyúló beható előkészületek után a lyoni zsinaton megegyezésre jutottak.²¹

A megegyezés elérte mindazt, amiben IX. Leó legátusai 1054-ben olyan tökéletes kudarcot szenvedtek.

¹⁹ Uo. A levélrészletet idézi: W. Norden, *Das Papsttum u. Byzanz*, 1903, 94. l., jegyz.

²⁰ Ezzel nem akarjuk lebecsülni mindkét oldal komoly erőfeszítéseit, hogy intellektuális kapcsolatot létesítsen a másik táborral: l. pl. A. Dondaine, „Hughes Ethorion et Léon Tuscan”, *Archives d'hist. doctrinale et litt. du Moyen Âge*, XIX (1952), 67–134 (a XII. sz.-ra), továbbá (a XIII. sz.-ra) Humbert de Romanis a későbbiekben említett munkája mellett (96. l.) A. Dondaine, „Premiers Écrits polémiques des Dominicains en Orient”, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XXI (1951); M. Roncaglia, *Les Frères mineurs et l'Église grecque orthodoxe au XIIIe siècle*, 1954. De minden esetben az ellenvélemény megcáfolása volt a cél, és ez már eleve kudarcra volt ítélve.

²¹ E tárgyalásokra l. D. J. Geanakoplos, *The Emperor Michael Palaeologus and the West*, 1959; továbbá *Dictionnaire de théologie catholique*, 1409, IX (F. Vernet és V. Grumel, „Le IIe Concile de Lyon”).

Az időzítés csodálatra méltó volt. Soha többé nem ismétlődhetek meg ennyire kedvező feltételek az egyesülés e módjára. Mégsem jutottak semmire. Az ok egyszerű volt: amit a császár elfogadott Lyonban, annak elfogadását a papság és a nép megtagadta Konstantinápolyban. Ez volt az a tényező, amiről a tárgyalások során elfeledkeztek, és ez végzetesnek bizonyult. 1274, ahogy 1054 is, azon nagy évek egyike lett, amikor semmi nem történt. Bizonyos értelemben ez volt a középkor utolsó reményteljes éve. Ettől fogva a görögöket lekötötte a külső támadások ellen, a fennmaradásukért folytatott reménytelen küzdelem, a latinokat pedig szorongatták a belső felbomlás okozta növekvő nehézségek.

A nyugati vezetők nem egyszerre és nem könnyen értették meg a legfontosabb tanulságot, azt, hogy egy politikai indítékokból a klérus és a nép feje fölött létrehozott egyházi egyezség nem járhat sikerrel. Szívesebben írták a kudarcot a görög álnokság rovására. Mégis nyilvánvalóvá vált, hogy valami hiányzott az olyanfajta tárgyalásokból, melyek az 1274-es fiaskóhoz vezettek. Nem látták világosan, hogy mi volt ez a valami, és kevés idő maradt rá, hogy rájöjjenek. De az igazságból egy morzsa a körülmények folytán mindkét félhez eljutott.

A megértés útja

1274-ig az egyesüléssel foglalkozó minden terv feltételezte, hogy a Nyugat egyházi és dogmatikus elképzelése a legkisebb módosítás nélkül diadalmaskodni fognak, és hogy a görögök politikai biztonságukat az egyházi behódolás árán meg fogják vásárolni. Sohasem halt ki teljesen az a meggyőződés, hogy az egységet a legjobban ezen az úton lehet elérni, de az 1274 utáni két évszázad folyamán sok új szemponttal egészült ki, és e fejle-

mények pozitívuma, hogy mindkét oldalon életre hívtak valamit – bár túl kis mértékben és túl későn –, ami némileg megközelítette a rokonszenv és kiengesztelőds szellemét.

Az új szellemnek három jele volt. Az első a szemben álló fél érdemeinek elismerése; a második az önkritika hangja; a harmadik az a felismerés, hogy mindegyik fél szervezetileg csonka a másik nélkül. 1274 előtt szinte teljesen hiányzott mindkét táborból a másik oldal rokonszenvező értékelése. Ami az önkritika szellemét illeti, az a Nyugaton általánosan elterjedt, de csupán az egyéni bűnök vonatkozásában; a tekintetben, hogy a nyugati intézmények és gondolkodásmódok önmagukban is megállják helyüket, kényszerű optimizmus kísérte. És a legdöntőbb, hogy a kölcsönös egymásrautaltság tudata csak a görögök részéről volt politikai szükségszerűség, a latin oldalon csupán elvi síkon mozgott, a pápai tekintélyrendszert kívánta teljessé tenni. 1274 megmutatta a bázis alkalmatlanságát az egyesüléshez. Mit lehetett még tenni?

Kölcsönös méltánylás

Ha először a másik oldalon keressük a fokozódó rokonszenv és megértés megnyilvánulásait, nem kétséges, hogy a görögök sokkal messzebb mentek, mint a latínok a középkor utolsó két évszázada folyamán. A rokonszenv részben a pusztá félelemből táplálkozott. A görög császárság fölött halálos ítélet lebegett, és elsődleges közeleti kötelessége volt mindenkinek, aki szeretett egyházát és civilizációját, hogy megpróbáljon minden módon a Nyugattal egyetértésre jutni. Ez a parancsoló szükség görög teológusok egész sorát termelte ki, akiknek a latin középkor irodalmának és életének megértésére tett erőfeszítéseit a XIV. századi bizánci

egyház egyik legnagyobb dicsőségeként könyvelhetjük el. Igyekezetük két dologra összpontosult: lefordították a középkori latin teológia klasszikusait, és úgy próbálták őket értékelni, mint az egyház egyetemes életének részeit.

Szent Ágoston, Boetius, Anselmus, Petrus Lombardus és Aquinói Tamás munkáinak XIV. században készült görög fordítása először adott bepillantást a bizánci világnak arról, hogy mi történt valójában a Nyugaton a kereszténység két felének széthullása óta.²² Különösen fontos volt Aquinói Tamás *Summa Theologiae*-ja, mert nem volt még író, aki nála alkalmasabb lett volna rá, hogy saját kora szellemi értékeit átadja egy idegen világnak. Széles látóköre, tisztánlátása, racionális rendszeressége és pártatlansága, valamint a nyugati egyház tradícióihoz való megingathatatlan hűsége révén letéteményesévé vált mindannak, ami a XIII. századi nyugati gondolkodásban a legjobb volt. XIV. századi görög csodálóira gyakorolt hatását összevethetjük a modern világra 1870 óta gyakorolt hatásával. Mélyreható befolyásának oka mindkét esetben azonos volt: váratlanul rámutatott arra, hogy egy korábban megvetett társadalom olyan erények birtokosa, amelyek erőpróbára hívják ki mindkét kor világának növekvő káoszát. Egy bizonytalanságtól gyötört és kiszámíthatatlan veszélyektől szorongatott generáció számára biztonságot és bizonyosságot kínált. A zavarral küszködő embereknek bebizonyította, hogy van lehetőség rendszeres, világosan megfogalmazott teológiai megállapításokra. Írásai teljesen új megvilágításba helyezik a nyugati egyházat. A görög egyház néhány legragyogóbb elméje

²² E folyamat kezdeteire a XIII. század végén I. G. Hoffman, „Patriarch Johann Bekkos u. die lat. Kultur”, *Orientalia Christiana Periodica*, XI (1945), 141–64.

számára ő lett a „csodálatos doktor”, „valamennyi egyházatya között a leghasznosabb”, „a tökéletes teológus – kivéve a Szentlélekkel kapcsolatos tévedését”. Egy névtelen görög olvasó a *Summa Theologiae* birtokában lévő példányának margójára a következőket jegyezte fel: „Ó, Tamás, bárcsak a Keleten születnél volna, és nem a Nyugaton. Akkor éppolyan igaz módon írtál volna a Szentlélek származásáról, ahogy az egyéb kérdésekről, melyeket itt olyan nagyszerűen magyarázol.”²³

Az 1330 óta folyó végeérhetetlen tárgyalások során a pápai udvarba utat találó görögök közül sokban a rend és fegyelem ugyanazon képe alakult ki, mint amit Szent Tamás rajzolt meg munkáiban. Kimagaslik közülük egy Barlaam nevű görög származású calabriai szerzetes. Végül meggyőződéses támogatója lett a pápai primátus elvének, és a görögök azt a típust látták benne, akit a latinok iránti szimpátiája elfordított a hazai egyház iránti engedelmességtől. Lenyűgözően érdekes lenne nyomon követni, milyen állomásokon keresztül jutott el eddig az álláspontig. Barlaam sok tekintetben a XIV. századi ortodox újjáéledés Newmanje volt. Nem írt *Apologia pro vita suá*t, így nem lehet teljes pontossággal meghatározni a ráhatásokat, melyek eltántorították a Bizánchoz való hűségtől. De áttérése után egy barátaihoz írt levelében szemléletes beszámolót ad róla, milyen benyomásokat tett rá a nyugati egyház. Amikor a Nyugaton körülnézett, a rend és az egység csodálatos képét látta (vagy vélte látni). Mindennek megvolt a maga helye. „Az egész népet törvények kormányozzák. A legkisebb dolgot is szabályozták és rendszerbe foglalták.

²³ Idézi M. Jugie, „Demetrios Cidones et la théologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles”, *Echos d'Orient*, XXVII (1928), 385–402.

A társadalom minden rétegét megtanították rá, hogyan viselkedjék egymással szemben. Tudják, milyen büntetés jár a bűnökért és milyen jutalom a jó cselekedetekért, és miként vizsgálják felül a magatartást: és mindezen dolgokat meg minden egyebet, ami a társadalom békében való megőrzésére hasznos, törvény határozza meg és védi.”²⁴

Kijelentette, hogy úgy találja, a nyugati társadalom jól tájékozott a hit kérdéseiben, és teljes tisztelettel viselkedik a pápai határozatok iránt, ezeket úgy fogadja, mint magának Krisztusnak a rendeleteit. A természetfölötti erények panorámájával ellentétben a görögök körében csak zűrzavart lát: az egyház és az állam hanyatlóban van, a törvények a hatalmasok szeszélyeinek vannak kiszolgáltatva, a tudás értékét veszítette, sokan áttértek az iszlámra. Ezekben a mondatokban Newman hangját véljük visszacsengeni, s a sors iróniája, hogy egy görög szájából halljuk ezt, és épp akkor, amikor a latinokat kezdi elfogni a kétely és a kétségbeesés, amiért nem sikerült létrehozniok a Barlaam által a Nyugaton látni vélt rendet.

A Nyugat sohasem fedezte fel a bizánci egyházat úgy, ahogy a görögök felfedezték a latint a XIV. században. Voltak görög teológusok, mint Damaszkuszi János és Pszeudo-Dionüsziosz, akiknek munkái sokáig megbecsült helyet foglaltak el a nyugati gondolkodásban; de ők az egyházak elválása előtti távoli korban éltek. Nem keltettek érdeklődést sem a bizánci egyház, sem a kortárs görögség iránt.

Egyik furcsa korlátozottsága a Nyugatnak, hogy minden szellemi ereje és kíváncsisága mellett, és annak ellenére, hogy messzemenően adósa a görög tudománynak, nincs benne érdeklődés az újabb kori görög

²⁴ P. G., 151, 1255–83.

világ iránt. Az ókori görög tudomány lelkes hívei keresztülnéztek a bizánci görögökön, észre sem vették létezésüket. A Nyugat lelkében sem irigységet, sem félelmet nem ébresztettek, így – ahogy bizonyos mértékig az iszlámmal is történt – semmi nem ösztönzött arra, hogy megpróbálják őket megérteni. A Nyugatra eljutott felületes és gyakran téves benyomások a görög vallásról minden közelebbi ismerkedéstől elvették a kedvet. Ahogy Humbert de Romanis – az egyesülés kérdésében X. Gergely tanácsadója – mondta a pápának: a latinok nagy bűne e téren a nemtörődömség volt.²⁵

Ez a magatartás meglepő következetességgel vonult végig a nyugati történelmen. Amikor a későbbi II. Pius 1453-ban értesült Konstantinápoly elestéről, egy könnycseppet hullatott Platón és Homérosz második, szimbolikus halála fölött, de a görög egyház lerombolása az ő számára csak új lehetőséget jelentett irodalmi és diplomáciai ügyességének fitogtatására. És három századdal később Gibbon „örökre búcsút vett a görög császárságtól”, melyre egész tehetségét pazarolta anélkül, hogy egyetlen szóval is kinyilvánította volna rokonszenvét a legyőzött iránt, viszont dicshimnuszot zengett a hódító II. Mohamed „fennkölt szelleméről”. A főpap és a történész egyaránt öntudatlan örököse volt a bizánci erények iránti közömbösség középkori tradíciójának.

²⁵ Ez a megjegyzés az 1274-es lyoni zsinat előkészítésénél a szakadás okait kutató elemzésben fordul elő. L. K. Michel, *Das Opus Tripartitum des Humbertus de Romanis O. P.: ein Beitrag zur Geschichte der Kreuzzugs-idee u. der kirchlichen Unionsbewegungen*, 1926.

A Nyugatnak a görög egyházzal szemben tanúsított magatartása azonban nem maradt teljesen változatlan, bár a változás nem annyira a görögök iránti fokozottabb érdeklődés vagy rokonszenv következménye volt, mint a mélyülő magukba nézés és önkritikáé. A középkor történetének egyik legnagyobb témája a Nyugat intézményei és szokásai fölötti erősödő kritika, mely a XII. század meglehetősen enyhe szatíráival kezdődött és a késő középkor dörgedelmes vádbeszédeivel végződött. A görögökkel szembeni latin magatartást e kritika Konstantinápoly elfoglalása idején, 1204 után kezdte befolyásolni. Az elfoglalt városban a szerzetesek voltak az elsők, akik ráébredtek, milyen mértékben okozták a Nyugat bűnei ha nem is magát az egyházszakadást, de legalább annak fennmaradását. 1252-ben a konstantinápolyi dominikánusok jelentették, hogy a görögök szemében a pápai követek hivalkodása és igényessége az egyházszakadás fennmaradásának egyik oka; a mindenre felfigyelő Matthew Paris a maga módján értelmezte ezt a kijelentést, és azt a figyelemre méltó felfedezést tette, hogy a szakadás nemrégiben jött létre, a római egyháznak IX. Gergely alatti mohósága, uzsorája következményeként.²⁶ A történet, amellyel állítását igazolni akarta, mutatja, milyen mély tudatlanságban éltek az egyébként jól értesült nyugatiak a görög egyház helyzetét illetően; de kezdeteit is jelzi annak az iránynak, melyben a nyugati írók a szakadást saját hibáiknak tulajdonítják.

Sajnos, a megbánáson kívül e hibák ellen semmit nem lehetett tenni. Új és fontos lépés volt az a felisme-

²⁶ *Chronica majora* (A. D. 1237), III, 448–69; I. még V, 191; VI. 336–37.

rés, hogy történtek hibák mindkét oldalon; de azok, akik e hibákat leginkább emlegették, többet foglalkoztak hazai ellenségeik ostromozásával, mint azzal, hogy a külföldi görögöket segítsék vagy megértsék. A Matthew Paris által Angliában elindított gondolatmenetet végső határáig Wycliffe vitte. Azzal érvelt, hogy a szakadást a római főpap büszkesége és kapzsisága okozta, és egyedül a görögök maradtak hűségesek Krisztushoz.²⁷ De a görögöknek nem sokat használt ezzel. A nyugati egyházszervezet ez időre már ellenállóvá vált a hazai kritikákkal szemben. Mindazonáltal az a gondolat, hogy a nyugati büszkeség és nagyratörés hozzájárult a szakadás létrejöttéhez, bekerült sok mérsékelt gondolkodású ember tudatába, és segített enyhíteni a görögök iránti korábbi magatartás merevségét.²⁸

Az egymásrautaltság

A nyugati önkritika divatja valamivel közelebb hozta egymáshoz a két oldalt. Két dolognak azonban még nagyobb volt a hatása. Az első a görög császárság nyilvánvaló hanyatlása és küszöbön álló szétesése, a második a zsinati mozgalom volt. Az első a Nyugat jó szándékú embereinek a szívéhez szólt. A görögök iránti jóakarát annál inkább fokozódott, mennél fenyegetőbb-

²⁷ *De Christo et Antichristo*, II, 8 (*John Wiclif's Polemical Works in Latin*, R. Buddensieg kiad., 1883, II, 672. l.).

²⁸ Matthew Paris és Wycliffe mellett 1250 után számos más nyugati író említi a pápai legátusok és az egész latin egyház gőgjét és kapzsiságát, mint a szakadás egyik fő okát. L. pl. a domonkosok jelentését Konstantinápolyban 1252-ben, P. G., 140, 540; Simon de Gramaud kardinális Canterbury érsekéhez intézett levelében, 1400 körül, in: Martène és Durand, *Thesaurus Novus Anecdotorum*, 1717, II, 1235; Bonifácus Ferrerius, a karthauziak generálisa 1402–10 között, uo. II, 1450; Thomas Gascoigne, *Loci e Libro Veritatum*, J. E. Thorold Rogers kiad., 1881, 102–03. l.

ben közeledett egyházuk és civilizációjuk összeomlása. A görög császár, II., Palaiologosz Manuel párizsi és londoni látogatása 1400–1403-ban alkalmat adott rá, hogy ez a nemes szellem kifejezésre jusson a két ország nagyvárosainak lakossága és nemessége körében. A szigorú egyházi fegyelem híveit megbotránkoztatta, hogy Párizsban nyilvánosan celebráltak görög szertartásokat, és a szakadár görögök részt vettek nagy egyházi szertartásokon; de az uralkodók és a nép egymással versengve mutatták ki rokonszenvüket és barátságukat.²⁹ E történesek során végig, közös ellenséggel állva szemben, a kölcsönös lovagias megértés hangulata uralkodott. További eredménye azonban nem volt. Palaiologosz Manuel éppolyan szegényen távozott, mint ahogy jött, és birodalma fennmaradását nem a hamarosan más irányban elfoglalt Franciaország és Anglia lovagiasságának köszönhette, hanem a vérszomjas Timur Lenk pusztításainak, amelyeket a görögök ellenségei körében véghezvitt.

A jóakarát szelleme azonban továbbra is megmaradt. Gyakorlati és elvi támaszt kapott a Nyugaton meginduló zsinati tevékenységben. Ez a hosszú ideig szunnyadó vonal a nyugati gondolkodásban attól a növekvő meggyőződéstől kapott hirtelen erőre, hogy bármi legyen is az igazság a görög szkizma körül, a pápaság szkizmáját csak úgy lehet megoldani, ha egy egyetemes zsinat tekintélyéhez fordulnak. Ezt kérték következetesen a görögök is, mint egyetlen módot arra, hogy a Róma és Konstantinápoly közötti vitás kérdések egyes pontjait megoldják. Ha most bebizonyosodott volna, hogy ez az egyetlen mód a római egyház egységének megmentésére, a görögök és latinok egyesülése is belátható közelségbe került volna.

²⁹ L. G. Schlumberger, „Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres”, *Revue des deux mondes*, XXX (1915), 786.

E tervek és remények a legnemesebb formában egy prédikációban jutottak kifejezésre, amelyet a párizsi egyetem kancellárja, Jean Gerson mondott el 1410-ben, Franciaország királya előtt.³⁰ Gerson beszéde a szélső határt jelenti, ameddig a görögökkel való megegyezés keresésében a liberalitás és az ortodoxia kombinációja a Nyugaton elmegetett. Gerson hangsúlyozta ugyan a pápai primátus szükségességét, de ez önmagában a görögök számára nem volt elfogadhatatlan. Az igazi problémát e primátus forrása és célja körüli vita jelentette: vajon az egyház autoritásából ered-e, ami az egyetemes zsinatok határozataiban jut kifejezésre, vagy Krisztus Szent Péternek adott eredeti megbízásából? És vajon meddig terjed? Az első kérdésben Gerson nem nyilatkozott; de minden másban nagyon messze elébe ment a görögöknek. Semminemű pápai határozat nem döntő – jelentette ki –, még az egyetemes zsinaton sem, kivéve azokat az ügyeket, amelyek közvetlenül érintik a hit és a Szentírás igazságát. Mindaz a helyi szokásokkal kapcsolatos ellentét, ami annyi zavart okozott – a kovászolt kenyér használata a szentmisén, a papok házassága, az eltérő gyónási szokások stb. –, kívül esik a pápa hatáskörén. Ami az egyetemes zsinatot illeti, a görög kérdés jogos, és igényük a megfelelő képviseltetésre méltányos. Egyszóval elérkezett a megfelelő pillanat a megegyezésre, és alkalmasabb képviselője nem lehetett, mint Franciaország királya – akinek védőszentje a görög szent, Szent Dénes, Franciaország apostola –, együttműködve a pápával, V. Sándorral, aki a VIII. század közepén uralkodó Zakariás óta az első görög születésű pápa volt. Egy görög pápa és egy francia király, mögötte görög védőszenttel – úgy látszott, Isten akaratából kiszemelt eszközök lesznek az egység ügyének létrehozására.

³⁰ J. Gerson, *Opera Omnia*, du Pin kiad., 1706, II, 141–53.

Egy rövid pillanatig úgy tűnt, mintha az egység keresése új irányt vett volna, amelyet már nem egy előző korszak politikai és egyházi feltételei, hanem az utolsó évszázad mélabúja és tanulságos tapasztalatai vezéreltek. Amikor Jean Gerson végignézett a Nyugat határtalan rendetlenségén, és szembeállította ezt a Nyugat óhajával, hogy békét hozzon az egész világra, kezdett valamit megérteni a görög felfogásból. Támogatta álláspontjukat, hogy nem hajlandók magukra nézve kötelezőnek tekinteni olyan zsinatok határozatait, melyeken képviselőjük nem vett részt; lehetségesnek és bölcs dolognak tartotta, hogy az egyházi gyakorlatban ismerjék el nagy területek helyi autonómiáját; botránkozás nélkül nézett a kovászolt kenyérre, a házas papokra és egész sor szokásra, amelyeket a Nyugaton már régóta kárhozatosnak kiáltottak ki. Ezek reménykeltő jelek voltak. De a görög pápa hamarosan meghalt, a francia király gyorsan megfélekezett görög védőszentjéről az Angliával folytatott közvetlen küzdelem közepette, és az egész zsinati elképzelés hamarosan elsüllyedt az ellentétek és tehetetlenség mocsarában. Gerson beszéde és a benne kifejezett gondolatsor – ahogy Palaiologosz Manuel lovagias fogadtatása is – hatástalan maradt.

Visszaesés

Az idő egyre jobban szorított. A XIV. század közepétől kezdve a görögség már nem annyira hanyatlóban volt, mint inkább halálra volt ítélve. Nyilvánvalóvá vált mindenki előtt, hogy ha az egységet nem hozzák gyorsan létre, már semmi nem marad, amit egyesíteni lehetne. Ez a riasztó kilátás sok lovagias szívet arra ösztönzött, hogy többet akarjanak adni a görögöknek, mint ami erejükből telik. De mások – és ezek voltak többségben – még értelmetlenebbnek találták, mint valaha,

hogy egyáltalán adjanak valamit is. Ehhez járult még, hogy az idő haladtával a testületi egyházi kormányzat egész elmélete elé leküzdhetetlen nehézségek tornyosultak. A nehézségek részben az egyházat mint testületet megismerésként zsinatok kaotikus körülményeinek következményei voltak, részben abból eredtek, hogy a pápák – még ha ők maguk a zsinati elvek oldalán álltak is – nem tudtak lemondani annak a hatalomnak csak egy töredékéről is, amelyre a múltban jogot formáltak. A pápai kormányzat gépezete túl hatalmas volt ahhoz, hogy a pápa engedékenysége teret engedjen. E kételyek és nehézségek megfojtották a nagylelkűség szellemét.

Sőt mi több, egyre csökkent annak lehetősége is, hogy a szellem érvényesülhessen. A görögök tanácsalanok voltak. Minden oldalról szorították őket; hacsak segítség nem jön Nyugatról, a teljes megsemmisülés bizonyosságával kellett szembenézniük; a segítséget megtagadták tőlük a vezetőik legtöbbje előtt lényegtelennek tűnő régi ellentétek miatt; ígérek zavarták meg őket, amelyeket azért senki nem tekinthetett teljesen illuzórikusnak.

1422-ben V. Márton pápa levelet írt Palaiologosz Manuel császárnak olyan szövegezéssel, amely visszaidézte IV. Kelemen közel két évszázaddal korábbi, Palaiologosz Mihályhoz intézett levelét: „A törökök vissza fognak riadni attól, hogy megtámadjanak, ha tudják, hogy egyesültél a kereszténység többi részével, és a keresztények szívesebben jönnek majd segítségedre, ha tudják, hogy teljes mértékben egyetértesz velük.”³¹

A feltételek tehát: hódolj be, vagy megsemmisülsz. A XIII. században a feltételek mögött még hathatós pápai segítség lehetősége állt, de most már csak üres szavak

³¹ O. Raynaldus, *Annales Ecclesiastici*, 1752, VIII, 545. l.

voltak. Mégsem lehetett senki sem teljesen biztos benne, még maga a pápa sem, hogy tökéletes képtelenséget jelentenek. Végül 1439-ben Firenzében a császár vezette görög küldöttség, halálesetektől, dezertálástól megtizedelve és végkimerülve, beleegyezett, hogy behódol. Elfogadták a doktrínát, hogy „a Szentlélek szellemi lényét és valódi mivoltát egyformán az Atyától és a Fiútól kapta”, és hogy „a *Filioque* szót joggal és okkal csatolták a Hiszekegyhez”, és hogy a pápa „Krisztus igazi helytartója, az Urunk Jézus Krisztus által Szent Péterben neki adott teljhatalommal az egyetemes egyház táplálására, irányítására és kormányzására”.³² E mondatok – bár egyik-másik némi kétértelműségbe volt burkolva, úgyhogy a görögök közül egyesek azt az illúziót táplálhatták, hogy megőrizték régi álláspontjukat – megaluvást nem ismerően szögezték le a latin követeléseket, és megtagadtak minden fontos pontot, amelyhez a görögök olyan állhatatosan ragaszkodtak.

A vélemények talán eltérők a megegyezés értékelésében és a tekintetben is, hogy milyen úton érték ezt el. De az ember nem tudja megállni, hogy ne méltatlankodjék, látva, hogy a nyugati kereszténység olyan megváltást ígért a keletinek, amit képtelen volt megadni, cserében olyan behódolásért, amibe a görögök tiszta lelkiismerettel nem mehettek bele. Konstantinápoly papságára és népére maradt – kétségtelenül helytelen okokból

³² Az egyesülés feltételeit III. Jenő pápa 1439. július 6-i oklevelében jelentette be (*Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, J. Alberigo és mások kiad., 1962, 499–504). A tárgyalások utolsó fázisáról szóló beszámolót I. J. Gill, *The Council of Florence*, 1959, 270–304. Hozzá kell tennünk, hogy bár a görögöknek a leglényegesebb pontokban engedniük kellett, nyilatkozatot kaptak arra nézve, hogy jogosan használnak kovászos kenyeret a szentáldozásnál. Három évszázaddal korábban ez a tétel a görögök tévedéseinek listáján az elsők között szerepelt.

s a régi gyűlölet és az oktalan bizakodás befolyására –, hogy visszautasítsa mindannak feladását, amit hosszú ideig az igazságnak tartottak, cserében olyan segítségért, amely soha nem érkezhet meg. Állhatatos ellenálláson csaknem holtpontra jutott az egyesülés. Bár 1452. december 12-én végül is kihirdették a Hagia Sophiában, ahhoz már túl sokáig húzták és túl kevésbé fogadták el, hogy valami nyomot hagyjon maga után a görög egyházban. Hat hónap múlva elesett a város és a birodalom. Addigra az uniópárti pátriárka Rómába menekült, az utolsó császár pedig 1453. május 29-én, az ostrom utolsó napján, amikor az ellenség áttörte a falakat, elesett. A rivális patriarkátus kérdését az iszlám oldotta meg, ahogy Jeruzsálemét, Antiochiáét és Alexandriáét, nyolcszáz évvel korábban.

Rómának immár nem volt vetélytársa. II. Pius a győzőhöz fordult, és felajánlotta neki, hogy görög császárrá teszi annak fejében, hogy megkeresztelkedik: „Keresztelkedj meg, és a világ egyetlen fejedelme sem mérközhet majd veled dicsőségben és hatalomban. A görögök és a Kelet császárának fogunk nevezni, és amit most erőszakkal és jogtiprással birtokolsz, az jogosan lesz a tied. Minden keresztény tisztelni fog, és vitáiban bírójának tekint majd... A római Szentszék úgy fog szeretni, mint a többi keresztény királyt, sőt még annnyival jobban is, amennyivel náluk magasabb pozíciót foglalsz el.”³³

Ez az utolsó megfogalmazása egy politikailag és egyházilag egyesített kereszténység elképzelésének. Ez a kereszténység a pápa garanciája mellett kettős alapokon nyugodna: a pápa tekintélyén Rómában és a császár hatalmán Konstantinápolyban. 1054 óta ez a gondolat szabta meg időről időre a pápaság nagypolitikájának

³³ II. Pius levele II. Mohamedhez, G. Toffanin kiad., 1953, 113–14. l.

irányát. Ha ebben a pillanatban megismétlődött volna Konstantin és Klodvig megtérésének csodája, a vízióból még valóság válhatott volna. De a csoda nem ismétlődött meg. Ami valóban történt, az 1453-ban még ennél is hihetlenebbnek tűnt – a belülről való tönkretétele annak az osztatlan pápai főhatalomnak, amely a világ szemében a görög egyház és a császárság szétrombolásával olyan egyértelműen megalapozottnak látszott.

De a történész túl sokat lát, ha előre néz. 1453-ban az a felfogás diadalmaskodott, amelyet a pápa vallott a kereszténységről. Minden másnál inkább ennek tulajdonítható, hogy a nyugati kereszténység a VIII. században független létet nyert, a nyugati felsőbbség eszméje pedig, már a XI. századtól kezdve, doktrinális alapokra helyezkedett. Az egyház zsinati kormányzásának mozgalma, amely új ösvényt nyithatott volna az egység felé, végül összeomlott, nem kis mértékben a pápaság ereje miatt. Így a kereszténységnek, mint egyetlen egésznek a szempontjából a pápaság volt a középkoron végig a nagy megosztó erő, a Nyugat oldaláról viszont az egység forrása és az erőjele. A pápaság ilyen vonatkozásait kell most megvizsgálunk.

Ha röviden akarunk írni a középkori pápaságról anélkül, hogy felületesek lennénk, szigorúan körül kell határolnunk, milyen kérdéseket akarunk megvizsgálni. A feladat még így sem lesz könnyű. A pápa rangjának fénye és nyomasztó hatalma korszakunk legnagyobb részén keresztül, a forrásanyag gazdagsága, a pápai tevékenységnek Európa minden sarkába és az európai élet minden ágába való elágazása nehézzé teszi a körülhatárolást. A XIII. századi formula: „*Papa qui et ecclesia dici potest*” (a pápa, akit az egyháznak is nevezhetünk) elég igazságot tartalmaz ahhoz, hogy merész vállalkozásnak tűnjék a pápaságot csak mint intézményt kezelni, függetlenül a személytől, akiben testet öltött. Bizonyos fókig azonban egyszerűsíteni tudjuk majd a kérdést, ha figyelmünket a következőkre összpontosítjuk: voltaképpen milyen valóságos hatalommal rendelkeztek a pápák a középkor különböző korszakaiban? Milyen viszonyban állt ez a gyakorlati hatalom a pápák által elméletileg maguknak követelt vagy a mások által nekik követelt hatalomhoz? Bár nagy volt az a hatalom, miért nem volt még nagyobb?

Ezeket a kérdéseket vetettük fel, és tárgyalásuknál célszerű a már előbb felvázolt periodizációhoz tartanunk magunkat.

A pápaság igényeinek és hatalmának vizsgálatához ebben a korszakban és tulajdonképpen végig az egész középkorban jó kiindulópontot ad egy már előzőleg is említett okirat: a *Donatio Constantini*.¹ Ahogy sok korai, jogcímet biztosító oklevél, ez is hamisítvány. Bár azt állítja magáról, hogy Konstantin császár 315. március 30-án írt levele I. Szilveszter pápához, ma mindenki egyetért abban, hogy a VIII. század előtt nem írhatták, inkább később. Sok különböző feltételezés volt arról, hogy mikor fogalmazhatták, de a legvalószínűbb magyarázat, hogy röviddel 750 után írták, részben, hogy igazolják a pápa szakítását a bizánci császárral, részben, hogy a frankoknak bebizonyítsák: a pápának törvényes joga volt hozzá, hogy a korábban bizánci birtokban lévő területekből Itáliában hatalmas részeket ajánljon fel nekik. De bármi volt is az okirat pontos célja, mindenképpen nagyon világos és teljes képet ad a pápa hatalmáról, ahogy azt a VIII. század vége felé legjobb hívei látták. Tartalmának rövid összefoglalása alapján módunkban áll majd összehasonlítani az elképzelést a valósággal és meglátni, hogy mennyire különbözik mindkettő a későbbi történetektől.

Mielőtt az okiratra térnénk, át kell hidalnunk egy nehézséget. Furcsának, sőt visszatetszőnek tűnhet, hogy azzal kezdjük minden egyházi intézmény legnagyobbikának vizsgálatát, hogy hamisításról beszélünk. Ahhoz, hogy a kérdést megfelelő megvilágításba helyezzük,

¹ Legújabb és leghasználhatóbb kiadása H. Fuhrmann, *Das Constitutum Constantini* (M. G. H., *Fontes Iuris Germanici Antiqui*, X), 1968. Az okirat történetét tárgyalja a XIV. századig G. Laehr, *Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Lit. des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jhts.*, 1926 (*Hist. Studien*, 166).

fontos, hogy megértsük: ebben a korai korszakban milyen fontos szerepe volt a hamisításoknak az eszmék továbbadásában. Ezekhez nem tapadnak a modern hamisítások vulgáris asszociációi. E korai korszak kevés írásbeli emlékekkel rendelkezett, de világos elképzelései voltak a múltról. Elgondolásai felhalmozott hagyományokon, legendákon, jámbor koholmányokon alapulnak, és mindenekfelett azon, hogy nem akarta tudomásul venni, hogy a múlt jobbára megismerhetetlen. Következésképp még a tanult és kellő kritikával rendelkező emberek is könnyen elhitték, hogy a múlt olyan volt, mint a jelen, csak jobb: egyszóval az idealizált jelen. Dokumentumokat szerkesztettek tehát, amelyekben a ma elméleteit úgy rögzítették, mint a múlt tényeit. Ezeket az okiratokat az az aggódó félelem szülte, hogy valamit is elveszíthetnek azokból a javakból, amelyeket a szentek, akiknek uralma a kereszténység minden egyházára kiterjedt, magukénak tarthattak. Mindenki úgy érezte, hogy biztosabb eltúlozni egy ügyet és egyháznak a vitatott javakat vagy jogokat megadni „a kedvezőbb eshetőség feltételezése kétség esetén” elv alapján, mint elveszíteni valamit, amit az joggal követelhet magáénak. Minden egyháznak voltak igényei földekre, előjogokra anélkül, hogy kellően bizonyítani tudta volna. De halandó tisztségviselőik szenvedélyes meggyőződéssel harcoltak a vitatott igényekért mint elidegeníthetetlen jogokért. A hamisítványok, amelyek a kor kiemelkedő jellemzői, okleveles bizonyítékokat szolgáltatnak olyan követelésekhez, amelyek a hamisítványok készítői szemében alig szorultak bizonyításra. A toll kijavította, amit a természet elrontott, s a világ igazságtalanságait és otromba jogtalanságait primitív tökéletességgé állította helyre. A kortársak figyelmét nem kerülte el az ilyenfajta dokumentumokban rögzített csalás morális problémája, de a szerzők hittek benne, hogy

igazságokat kényszerítenek ki, és ezeket nem adhatják fel anélkül, hogy lelkük súlyos veszélybe ne kerülne. A hamisítások, miként a művészet is, rendet teremtettek a jelen zűrzavaraiban és tökéletlenségeiben. Sok egyéb, nem ennyire fontos okirat között ezt tette Konstantin császár adománylevele, a *Donatio Constantini* is.

Az okirat hosszú elbeszéléssel kezdődik Konstantin megtéréséről, megkereszteltetéséről és a leprából való kigyógyulásáról Szilveszter pápa közbenjárására. Azzal folytatódik, hogy lajstromba veszi a császár ajándékait Szent Péter helytartójának: az antiochiai, alexandriai, jeruzsálemi és konstantinápolyi patriarkátus, valamint minden egyéb egyház fölötti felsőbbbséget; a lateráni palotával együtt Rómában átadott császári jelvényeket; végül a Rómában, Itáliában és a Nyugat minden tartományában a pápára ruházott császári hatalmat. Az okirat – mintegy biztosítékul az ajándékok visszavonhatatlanságára – elmondja, hogy Konstantin az adománylevelet Szent Péter testére helyezte, az ajándékok személyesen neki szólnak.

Mindez, természetesen, nem történelem, hanem elmélet történelemnek álcázva. Emiatt azonban nem érdemel kevesebb figyelmet, hiszen az okirat megsemmisítője a középkori pápaság alapeszméit adja az első keresztény császár szájába. A pápát úgy ábrázolja, mint „egyetemes püspököt”, a császár tanítóját, védelmezőjét és keresztapját; mint a helytartót, akin keresztül Szent Péter a hatalmát gyakorolja; végül, az adomány következtében, mint a Nyugat legfőbb világi uralkodóját. Hogyan érvényesültek a gyakorlatban ezek az igények?

A pápát először Szent Péter helytartójaként tárgyaljuk, mert bármi mást tagadtak is, azt az egyet a Nyugaton senki nem vonta kétségbe, hogy Szent Péter minden hatalma az egyház fölött a pápa birtokában van. A pápa hatalmának eredeztetése a történelem egyik legvilágosabb tényének látszott. E hatalom utódlása a legkorábbi időktől kezdve lépésről lépésre nyomon követhető, a mai szemlélt esetleg zavaró kétségnek vagy nem ismerésnek még az árnyéka sem férközhet hozzá. I. sz. 34-ben Szent Péter Antiochia püspöke lett; 40-ben Rómába tette székhelyét; 57-ben bevezette az adventi böjtöt és a nagyböjtöt; 59-ben felszentelte utódait, Linust és Cletust. Nem volt közben semmilyen kínos hézag. A kezdetektől fogva működés közben látjuk Szent Pétert és utódait, ahogy irányítják az egyházat, szertartásokat vezetnek be, szabályokat állítanak fel, püspökségeket alapítanak. A dolgoknak ez a rendje ugyanolyan kétséget kizáróan világos volt, mint az emberiség Ádámtól való származtatása.

A történeti bizonyosság mellett ott volt Rómában a kétségtelen testi jelenlét is. A nyugati egyházban a VII. századtól a XI. századig Szent Péter sírjának valósága a kereszténység egyik legfontosabb bizonyossága volt. A sírban fekvő test, amelyet egyszer majd magára ölt az ég kapusa, összekötő kapocs volt Péter égi jelenléte és a földi egyház között. Elsősorban ennek a folytonos fizikai jelenlétnek tulajdonítható, hogy Szent Péter továbbra is áldást osztott és átokkal sújtott, gyógyított és védelmezett. Az emberek úgy gondoltak rá, mint aki ott van Rómában. Amikor Ceolfrid, Jarrow apátja 716-ban útra kelt Rómába, egy Bibliát vitt magával, és a könyvbe írott dedikáció nem a pápának, hanem Szent

Péter testének szolt.² Hasonlóképpen a *Donatio Constantini* úgy írja le a császárt, amint esküt tesz Szent Péternek, hogy megvédi az általa az Apostol testére helyezett adományt. 731-ben a Rómában ülésező zsinat „Szent Péter legáldottabb testének legszentebb temetési helye előtt” gyűlt össze, és ez a fizikai kapcsolat a zsinatok és autoritásuk forrása között olyasmi, amit sokszor idéznek. Az újonnan megtért európai népek uralkodóit és zarándokait, akik azért mentek Rómába, hogy az Apostol jelenlétében kereszteltessenek meg, és ha lehet, ott is haljanak meg, nem a pápai hatalomról kidolgozott kifinomult elméletek vitték oda, hanem az a meggyőződés, hogy olyan biztonságot sehol nem találnak, mint a mennyország kulcsai őrzőjének fizikai jelenlétében.

Szent Péter még működött a sírból, de földi *személyisége* a pápára ruháztatott. Ezért, bár az emberek elsősorban az Apostol felkeresésére mentek Rómába, leborultak a pápa előtt. A kéz lehetett Gergelyé vagy Leóé, de a hang Szent Péter hangja volt. E korszak pápai oklevelei sohasem szűntek meg Szent Péter nevét emlegetni. Amikor a pápai legátusok 680-ban Konstantinápolyba utaztak a zsinatra, „Szent Péter társaságában” mentek oda. Amikor Ravenna érsekét a császár 710-ben megvakíttatta, amiért fellázadt a császár Rómában székelő tisztviselője ellen, aki történetesen a pápa volt, a római író szemében az ítéletet Szent Péter hozta, amiért az érsek nem engedelmeskedett az ő helytartójának.³ Nem engedelmeskedni a pápának, még világi dolgokban is, annyit jelentett, mint nem engedelmeskedni Szent Pé-

² A dedikáció (immár csonka) szövege megmaradt in: Beda, *Opera Historica*, C. Plummer kiad., 1896, I, 402.

³ Erre és hasonló részletekre l. *Liber Pontificalis*, L. Duchesne kiad., 1886, I, 351, 352, 389. és 416. l.

ternek. Annál inkább állt ez az egyházi ügyekre. A legnyomósabb érv az angoloknál arra, hogy a római egyházi naptárból kihagyták Szent Columbát, az ír szentet, az az egyszerű számítás volt, hogy Szent Péternek nagyobb hatalma van, mint Szent Columbának. „Adatott hasonló hatalom a ti szent Columbátoknak?” – „Nem.” – „Akkor pedig, mondom nektek, nincs kedvem szembeszállni ezzel a kapussal; nehogy ellenségre találjak a kulcsok birtokosában, ha megérkezem az ég kapuihoz, és senki ne nyisson nekem kaput.”⁴

Ez megdönthetetlen érv volt. Az angol misszionáriusok, akik megváltottatták a pápaság pozícióját a nyugati egyházban azzal, hogy Rómába mentek felhatalmazást kérni németországi missziójukhoz, ugyancsak nem a pápai felhatalmazásra gondoltak, hanem Szent Péterére. A parancsok, amelyeknek Bonifác Németországban engedelmességet fogadott, magától Szent Pétertől származtak, és esküjét egyenesen „Neked, Szent Péter és a te helytartódnak” tette le.⁵ A pallium, amelyet ő és a többi püspök felhatalmazásuk jeleként kapott, előzőleg Szent Péter sírján feküdt; magával hozta az apostol érintését.

A végtelenségig lehetne sorolni a példákat, de mind azt a tényt világítja meg, hogy a VIII. századtól a XI. századig – sokkal hangsúlyozottabban, mint előtte vagy utána bármikor is – Rómában a cselekvő erőnek magát Szent Pétert tekintették. Az emberek hozzá mentek, és tőle kaptak parancsot.⁶ Nem hagyták figyelmen kívül a pápát, de egyszerűen keresztülnéztek

⁴ Beda, id. mű, I, 188–89.

⁵ *S. Bonifatii et Lullii Epistolae* (M. G. H., *Epistolae Selectae*, I), M. Tangl kiad., 28–29. l.

⁶ A kora középkori római zarándoklat helyére vonatkozó érdekes tanulmány található W. J. Moore *The Saxon Pilgrims to Rome and the Schola Saxonum* (1937) című kötetében.

rajta, és szemüket trónja első birtokosára függesztették. Anélkül, hogy metaforára gondolnánk, egyszerűen azt mondhatjuk, hogy az emberek Rómában „Szent Péter jelenlétében” találkoztak. Az Apostol római jelenléte volt századokon keresztül a nyugati egység forrása.

Ezt az egységet össze lehetett egyeztetni azzal, hogy az adminisztratív hatalmat csak a legcsekélyebb mértékben gyakorolták. Róma az egyház ügyeit nagyon kevésbé irányította. Világi uralkodók monastorokat és püspökségeket alapítottak, püspököket, apátokat neveztek ki szabadon, ellenvetés nélkül; királyok hívtak össze zsinatokat; királyok és püspökök hoztak törvényeket helyi egyházaik számára tizedekről, istenítéletről, vasárnapi vallásgyakorlatról, penitenciáról; szenteket avattak – mindezt Rómára való hivatkozás nélkül. Minden püspök úgy járt el, mint a hit és egyházi fegyelem független letéteményese. Amennyire lehetett, tanácsot kért tudósoktól vagy szomszédos püspököktől, de végső fokon a saját kezdeményezéséből kellett cselekednie. Az eligazításukra összeállított törvénygyűjtemények helyi kompilátorok munkái. A pápai levelek többsége e korszakban egyszerűen megerősítette és helyeselte azt, amit mások megtettek.

A nyugati keresztény egység központja Róma volt, de nem annyira a pápa tevékenysége következtében, mint az embereket Szent Péterhez vezető spontán indítékok alapján. Amennyiben az egység pápai tevékenység gyümölcse volt, vele járt Bizánc politikai és egyházi igényeinek tudatos elvetése. Amennyiben azonban népi ösztönzésből eredt, egyszerű gravitációt jelentett a természetfölötti hatalom látható forrása felé.

Mindamellet nyilvánvaló, hogy bár a spontán hitbuzgalom elegendő volt ahhoz, hogy e századokon keresztül életben tartsa a pápaságot, a *Donatio Constantini* szerzőjének szeme előtt magasabb célok lebegtek.

A pápa sohasem lett volna „egyetemes püspöke” és legfőbb világi uralkodója a Nyugatnak pusztán azzal, hogy meghallgatja a hozzá jövőket, és helyesli javaslatukat. A *Donatio* írója klasszikus és császári fogalmakat vett át a kormányzásról, és a pápát nemcsak élő szentképnek látta, hanem tevékeny és független uralkodónak egy gyakorlati világban. Ez az erőteljes kormányzási tradíció nem halt ki. A IX–X. századi és XI. század eleji pápák közül soknak jó politikai áttekintése volt, pusztán a körülmények tették őket gyengévé. Mindazonáltal azok a viszonyok, amelyek folytán a keménykezü és következetes kormányzás lehetetlenné vált, semmi jelét nem mutatták, hogy változófélben lennének, és a *Donation*nak a pápa szellemi és világi jogkörét taglaló részei pusztán távoli (és úgy látszott), egyre halványuló ideált körvonalaztak.

A pápa és a helyi egyházak közötti egyetlen tartós kapcsolatot az érsekek jelentették. Valószínűleg Angliában vert gyökeret először az a gondolat a VII. században, hogy az érsek addig nem gyakorolhatja főpapi funkcióját, míg Rómából palliumot nem kap.⁷ De bármi volt is e gyakorlat eredete, hamarosan általánossá vált a nyugati egyház tartományaiban. Az új érseknek, mielőtt megkapta volna palliumát, írásban kellett kijelentenie hithűségét, és ez a kíváncsi a pápát a hithűség bírójává emelte az egyházi hierarchia legmagasabb tartományi szintjén. Emellett még egyes tartományokban az érsek is hasonló hitvallást követelt az alája tartozó püspököktől. Így a nyugati egyházban mindenütt kialakult a hitvallás és engedelmség egyetlen láncolata.

Bármennyire csekély gyakorlati hatása lehetett is ennek a rendszernek, az autoritás e vékony láncával fenn

⁷ L. W. Levison, *England and the Continent in the Eighth Century*, 1946, 19–21.

tudták tartani a hit legfőbb döntőbírájának elvét olyan időben, amikor a pápai legátusok igen ritkák voltak, amikor a Nyugaton nem tartottak egyetemes zsinatokat, amikor a pápai levelek alig adtak utasításokat, és amikor a pápai parancsokat amúgy sem lehetett rákényszeríteni senkire. E gyakorlati tehetetlenséget rendkívül fájalták azok a pápák, akiknek voltak még elképzeléseik a kormányzásról. A Rómában megmaradt levéltárak, hivatali hierarchia és egy régebbi igazgatási gyakorlat nyomai mind azt a gondolatot ébresztették bennük, hogy mi lehetne a pápaság. A pápák egy régebbi kormányzási koncepció maradványai között működtek, és sokuk megértette, hogy ott, ahol ma csak romok vannak, valaha kormányzás volt. Érezték, hogy reménytelenül tehetetlenek. I. Miklós pápa 867-ben ezt írta: szeretne minden nyugati érseket Rómába hívni, és tanácskozni velük arról, hogy a görögök szemben állnak „minden egyházzal, amely a latin nyelvet használja, főleg a mienkkel”, de a nehéz idők nem teszik lehetővé az összejövetelt. A pápa ezért csak arra szorítkozhatott, hogy kérje az érsekeket: körözzék levelét, amely szolidaritásra szólítja fel a Nyugatot Konstantinápoly elhajlói ellen. „Nem tudok visszaemlékezni olyan esetre, amikor nyugati országok – hogy másokról ne is beszéljünk – ilyen kérdésekben valaha is ellentétbe kerültek volna Szent Péter trónusával.”⁸

A régi felszólítás volt a barbár Nyugat felé, és nem hiába hangzott el. De aktív kormányzatot azért nem helyettesíthetett.

⁸ M. G. H., Epp. VI, No. 100, 603–05. 1.

A pápa helyzetét mint „egyetemes püspök” és „Szent Péter helytartója” tehát korlátozta Nyugat-Európa fizikai helyzete. A *Donatio Constantini* másik nagy igénye – a legfelsőbb világi uralom a Nyugaton – vonatkozásában a korlátozások még súlyosabbak voltak, mert itt a pápa nem fordulhatott bizalommal a nyugati szolidaritás érzéséhez. Nagyon valószínű, hogy a pápa Nagy Károly császárrá koronázásával azt akarta bizonyítani, hogy a konstantini adomány feltételei alapján császári hatalmat adhat a Nyugaton annak, akinek akar. De az bizonyos, hogy Nagy Károly nem nyugodott bele pozíciója ilyen szemléletébe.

Az az elképzelés, hogy egy nyugati császárság a pápai hatalom kiterjesztésének eszköze, nyilvánvalóan elejétől végig hibás volt. Mégpedig elsősorban azért, mert amikor a pápa császárrá emelt valakit, nem megbízottat kreált magának, hanem riválist, vagy talán éppen felettest. Sohasem lehetett elérni, hogy az az elméleti felsőbbség, amely a császárrá emelés aktusában rejlik, megnyilvánuljon a gyakorlatban, az adott és kapott parancsoknak való engedelmisségben. Így a pápa gyakorlati felsőbbisége a császár fölött a koronázás pillanatában véget ért. Nem meglepő, hogy a késő középkor pápai megpróbálták legfelsőbb világi uralmukat más csatornákon keresztül gyakorolni, mint a császárság, amelyet III. Leó olyan hirtelen hozott létre saját céljaira 800 karácsonyán. Ez az akció a legnagyobb hiba volt, amit a középkori pápák valaha is elkövettek abbeli igyekeztükben, hogy az elméletet gyakorlattá váltsák.

Attól teljesen eltekintve, hogy az akcióval együtt immár valószínűtlenné vált minden engedelmisség, más oka is volt a pápai kezdeményezés balsikerének. Bár a pápa mindig számíthatott arra, hogy hatni tud a Nyu-

gat görögökkel szembeni ellenérzésére, azt nem akadályozhatta meg, hogy a nyugati császárok ne tanuljanak valamit azoktól az uralkodóktól, akik hatalomban és tekintélyben messze túlszárnyalták őket. Többek között megtanulták, hogy ne csak a pápaság védőinek tekintsék magukat, hanem bírának és ellenőreinek is. Ez a szempont világosan kifejezésre jut a 962-es nagy *Donatió*ban, amelyben I. Ottó megerősítette a pápákat itáliai birtokaikban, „kivéve mindazt, ami a mi és utódaink birtoka”.⁹ Ottó számára a császári hatalom magába foglalta a jogot annak biztosítására, hogy a pápaválasztásokat tisztességesen és az egyházi kánonoknak megfelelően folytassák le – ám valójában azt biztosította, hogy semmiféle választás ne történhessék a császár kívánsága ellenére. A továbbiakban a császár leszögezte, hogy évi jelentéseket kell kapnia a pápai tartományokban folyó igazságszolgáltatásról. Vitatkoznak fölötte, hogy ezek a klauzulák az eredeti okirathoz csatolt valamivel későbbi betoldások lehetnek, de mindenesetre kifejezésre juttatják Ottónak és utódai többségének magatartását. Úgy látták, hogy olyan a viszonyuk a pápához, mint amilyen a görög császáré a konstantinápolyi pátriárkához. Ez a meglátás vagy egy századon keresztül nem mondott ellent a valós tényeknek. Annak, hogy a császár felelősséget vállalt a pápa jó vezetéseért, mind gyakorlati, mind elméleti jelentősége volt abban az időben, amikor a pápa világi uralma a Nyugaton üres frázis számba ment. 1050 előtt semmi nem jelezte előre, hogy valaha is más lehet belőle.

⁹ M. G. H., *Diplomata*, I, No. 235 (962. február 13.): mint Bonifác már említett esküjét, ezt az okiratot is Szent Péternek tett ígéret formájában fogalmazták: „et per te vicario tuo”.

Ha a pápai célkitűzésekben 1050 után bekövetkezett hatalmas változásokat kezdjük vizsgálni, az 1049 és 1054 között uralkodó IX. Leó pápa személyisége ragadja meg elsősorban a figyelmünket. Nyugodtabb, polémiára sokkal kevésbé hajlamos természet volt, mint VII. Gergely, de majdnem minden, amit a pápasághoz kapcsolunk annak a legexpanzívabb korszakában, az ő kezdeményezésére vezethető vissza: a normannokkal kötött politikai szövetség; a görögökkel való viszony elmérgesedése; a pápai adminisztrációs gépezet reformja; követték, zsinatok útján következtetes kormányzási terv elindítása és hatalmassá növekedett levelezés. Ezek voltak az új életre keltett pápaság alapjai, és ezeket az alapokat IX. Leó fektette le – vagy talán inkább azok, akiket ő Rómába vonzott. Leó nagyon értett hozzá, hogy kiválassza a megfelelő személyeket, és olyan embereket állított a pápaság szolgálatába, akikben megvolt a tetterő és a bátorság hozzá, hogy gyakorlatilag érvényesíteni tudják a pápai uralom hosszú ideig szunnyadó programját.

Ezek az emberek figyelmüket a pápai szerepkör egy kedvezőbb korszaka felé fordították vissza. Feladatul tűzték maguk elé, hogy a pápaságot visszahelyezzék abba a pozícióba, amelyet a távoli múltban elfoglalt, és amelyet újra el kellene foglalnia. Mindenekelőtt a pápaság ellenőrző és irányító szerepét kívánták visszaállítani az egyházban, amellyel (úgy gondolták) valaha rendelkezett, valamint a pápa világi hatalmát határozott erővé akarták emelni az európai politikában. A múltban kalandozó emlékezetük régi nagyság nyomait látta, amelyet a germán zsarnokság századai felőröltek, és a nagy-

ság régi emlékei között kiemelkedő helyet foglalt el a *Donatio Constantini*.

Könnyen rájöhetünk, miért hatott képzeletükre ez az okirat. Elsősorban nagyon régi volt. Megmutatta, hogy az első keresztény császár átengedi a pápának a császári hatalmát a Nyugat fölött, és mindenben elismeri egyházi felsőbbbségét; arról az időről beszélt (vagy hitték, hogy beszél), amikor a pápai hatalom ténylegesen jelentett valamit. IX. Leó és utódai udvarában az idealisták a múltnak erről a vetületéről akartak hallani, és mindegyiküknél jobban a legnagyobb közöttük, Hildebrand barát, akiből 1073-ban VII. Gergely pápa lett. Az ő és Humbert kardinális befolyására a *Donatio Constantini* középső szakaszait belefoglalták a kánonjog új gyűjteményébe, és a pápák hivatalos fegyvertárának részévé lett.

Az okirat azonban, bár általános tartalmát nézve megfelelő volt, nem minden szempontból fedte Hildebrand és munkatársai elképzeléseit. Közelebbről vizsgálva megállapításait, kiderült, hogy a pápai uralom tiszta eszményképét már a IV. században elrontották. Az okirat a császárt úgy ábrázolta, amint hatalmat ad a pápának a többi egyház fölött, és maga helyezi a pápa fejére a császári koronát. VII. Gergely nem így látta saját pozícióját. Szerinte és utódai szerint a pápai primátus magának Krisztusnak az ajándéka, s a pápának a királyok és császárok feletti hatalma nem a császári hatalomnak ember általi átruházásából származott, hanem egyedül Istentől eredt.

Ezért tehát, bár a pápaság történetének ezt a korszakát a *Donatio* igazolásával kezdjük, és bár ez megfelelő esetekben századokon keresztül továbbra is a pápai jogcím alátámasztására szolgált, a XI. század végére már idejét múlta. Nemcsak idejét múlta, de veszély lehető-

ségét is rejtette magában, mert császárcentrikus értelmezésre is alkalmat adhatott. Sőt használata összeütközésbe került a pápai jogászok új generációjának elvével, vagyis azzal, hogy semmiféle világi eredetű okirat nem tekinthető mérvadónak. Legtöbb vonatkozásában tehát a *Donatiót* új szövegekkel cserélték fel, amelyek a pápai igényeket mélyebbről eredeztették. A középkori pápaság szellemét semmiféle szöveg nem adja ragyogóbban vissza, mint VII. Gergely levelezésében a pápai pozíciónak – valószínűleg magának a pápának utasításai alapján történt – határozott megfogalmazása. Megállapításai között a következőket találhatjuk:

„a pápa fölött senki nem bíraskodhat;

a római egyház sohasem tévedett és sohasem fog tévedni az idők végezetéig;

a római egyházat egyedül Krisztus alapította;

csak a pápa távolíthat el hivatalukból püspököket, és helyezheti őket vissza;

egyedül ő hozhat új törvényeket, állíthat fel új püspökségeket, vagy oszthat meg régieket;

egyedül ő helyezhet át püspököket;

egyedül ő hívhat össze egyetemes zsinatokat, és szentesíthet kánonjogot;

egyedül ő módosíthatja saját ítéleteit;

egyedül ő viselheti a császári jelvényeket;

császárokat foszthat meg trónjuktól;

alattvalókat feloldhat hűségesküjük alól;

minden fejedelem lábcsókkal tartozik neki;

legátusai, még ha rangban alacsonyabbak is, elsőbbséget élveznek minden püspökkel szemben;

a pápai udvarhoz való fellebbezés minden alacsonyabb rangú bíróság ítéletét hatálytalanítja;

egy annak rendje és módja szerint felszentelt pápa

Szent Péter érdemei alapján kétségtelenül szentté válik.”¹⁰

Ha e megállapításokat egészükben nézzük, teljes cselekvési programot foglalnak magukba. Nem kevesebbet, mint maradéktalan pápai szuverenitást hangoztatnak a keresztény közösség minden ügyében, és az, hogy belőlük (talán az utolsó kivételével) egyetlenegy sem üres kérdés, mértékül szolgálhat az őket megfogalmazó ember nagyságára. Az utolsó megállapítást leszámítva, valamennyi bámulatosan rövid idő alatt vált gyakorlati erővé az európai életben. Amikor összehasonlítjuk ezeket a megállapításokat más nagy akcióprogramokkal, a Magna Chartával, a Bill of Rights-szal, az amerikai alkotmánnyal, a Kommunista Kiáltvánnyal, arra kell gondolnunk, hogy e dokumentumok közül csak a legutolsónak volt ilyen nagy és mindenre kiterjedő hatása sok nemzet mindennapi életére.

Ezek között a látomásszerű, de alapvetően gyakorlati pápai igények közül egy tűnik ki mint egy eltérő gondolkodásmód illusztrációja. Mivel a kivételek gyakran magyarázatul szolgálnak annak a rendszernek a megértéséhez, amelyből kiválnak, érdemes kissé elidőznünk az alábbi szavaknál: „egy annak rendje és módja szerint felszentelt pápa Szent Péter érdemei alapján kétségtelenül szentté válik”. Ez a legkevésbé alátámasztott állítás VII. Gergely programul szolgáló elvei között, és feltehetjük a kérdést, vajon mit is értett ezen. Említettük már, hogy a korábbi korszak pápáit milyen mértékben – hogy úgy mondjuk – nyelte el Szent Péter személyisége, és hogy őket pusztán az Apostol szócsövének tekintették. VII. Gergely, aki csecsemőkorától a római egyház gyermeke volt, szintén osztotta ezt a véleményt.

¹⁰ *Gregorii VII Registrum, M. G. H., Epistolae Selectae, II*, E. Caspar kiad., 201–08. l.

1076-ban, pályafutása legveszedelmesebb pillanatában, amikor merész lépésre szánta el magát, és kiközösítette a nyugati császárság örökösét, IV. Henriket, kiközösítési határozatát egy Szent Péterhez intézett, szenvedélyes hangú folyamodással vezette be:

„Áldott Péter, Apostolok Fejedelme, fordítsd felém könyörületes füledet, és hallgass meg engem, szolgálodat, akit gyermekkorától tápláltál. Mindmáig megszabadítottál engem a gonosz emberek kezéből, akik a Hozzád való hűségem miatt gyűlölnék engem. Te vagy a tanúm, Miasszonyunkkal, az Isten anyjával és a szentek közül testvéreddel, Pállal együtt, hogy Szent Római Egyházad akaratom ellenére kényszerített rá, hogy kormányozzam... ezért hiszem, hogy tetszésedre szolgál, ha a Rád bízott keresztény nép elsősorban azért engedelmeskedik nekem, mert Te átadtad nekem hatalmat.”¹¹

E szavak a Szent Pétertől való személyes függés ősi hagyományát tükrözik, és talán kimondhatjuk, hogy egyetlen későbbi pápának sem sikerült így kifejeznie az Apostol személyében való teljes feloldódását, mint VII. Gergelynek. Ahogy látni fogjuk, a pápák a hangsúlyt hamarosan már nem az Apostolra helyezik, hanem magára Krisztusra. Gergelynek élete e kritikus pillanatában kimondott szavai mutatják, hogy egész életét és mindenekelőtt a politikai kihívás mindent betetőző aktusát úgy tekintette, mint amivel Szent Pétert személyében különlegesen szolgálja. Döntő pillanat volt. A VIII. században a pápák elfordultak a bizánci császártól, és jövőjüket a Nyugat új Karoling-dinasztiájához kötötték. VII. Gergely most elfordult a Karolingok utódjától, és egyedül állt a világgal szemben. Amikor visszanézett a szentként tisztelt csaknem száz pápa hosz-

¹¹ Uo. 270. l.

szú listájára – és ez a lista sohasem eshetett ki emlékezetéből –, arra a következtetésre juthatott, hogy e pápák egyéni szentségét és üdvét maga Szent Péter biztosította. Ez a következtetés csúcspontját jelentette a Szent Péter helytartója eszmének. Tovább már nem lehetett menni, Gergely utódai pedig eddig sem mentek el. Más utat választottak.

Krisztus helytartója

VII. Gergely után a pápák már nem helyezték olyan nagy mértékben a hangsúlyt Szent Péterre. Az Apostoltól való mindenekfeletti függés annak az időnek a terméke, amikor Róma kegyhelyek, zarándokok városa volt, és a gyakorlati irányításhoz kevés erővel rendelkezett. Ahogy ez a helyzet megváltozott, a „Szent Péter helytartója” cím fokozatosan kiment a divatból, és egy másik lépett a helyébe, amely nagyobb hatalomra, tágabb cselekvési területre utalt. Hozzávetőleg a XII. század közepétől kezdték a pápák a „Krisztus helytartója” címet használni, és ezt egyedül maguknak igényelni.¹² A múltban királyok és papok nevezték magukat „Krisztus helytartójának”, de nem a pápa. Ő ezt a címet a maga számára túl határozatlannak találta. Mindenekelőtt „Szent Péter helytartója” volt: a szentekkel, eréklyékkel teli világban csak ez a cím tudta kifejezni a pápa helyzetének páratlan voltát. Most azonban a bíráskodásért és a korlátlan uralomért folyt a küzdelem, és a pápának olyan cím kellett, amely félreérthetetlenül alá támasztja egyetemes hatalmukat.

A „Krisztus helytartója” cím azt nyújtotta, amire szükség volt. Találkozott a XII. század valamennyi kor-

¹² Erre vonatkozólag l. M. Maccarrone, *Vicarius Christi: storia del titolo papale (Lateranum, nova series, XVIII, 1952)*.

mányzata által messzemenően helyesnek tartott igény-nyel arra, hogy jogcímeiket a forrásig vezessék vissza. Találkozott a kor minden teológusa és filozófusa által helyesnek tartott igénnyel arra, hogy az elméleteknek a legegyetemesebb formát adják. Az új skolasztika szellemében magyarázva, teljes jogcímet adott az egyetemes, korlátlan uralomra. Az új formula megmutatta, hogy a pápák többé már nem hátrafelé néznek, és már nem az a legfőbb törekvésük, hogy megőrizzenek egy régi hagyományt, amely szerint ők Szent Péter földi megbízottai. Krisztus meghatalmazottai voltak, Krisztus hatalma minden teljességében. A XII. század végére III. Ince tudatosan tolhatta félre a régi címbe foglalt korlátozásokat:

„Az Apostolok Fejedelmének utóda vagyunk, de nem helytartója, ahogy senki ember fiának vagy apostolnak nem vagyunk a helytartója, csupán magának Jézus Krisztusnak.”¹³

Ezzel a pontosan értelmezett új címmel felfegyverkezve nyitva állt az út a teljhatalom gyakorlásához annak nevében, aki „az égi és földi dolgokban a Királyok Királya, az Urak Ura, aki előtt minden térdnek meg kell hajolnia”. III. Ince levelei ilyen mondatokkal vannak tele. Most már csak azt a kérdést kell feltennünk, hogy mit jelentett mindez a gyakorlatban.

Az ügyek sokasodása

A pápai szupremácia elmélete minden bizonnyal a legnagyobb szabású, legegységesebb és legfejlettebb rendszerek egyike, amelyet valaha is kidolgoztak az emberi élet irányítására. De végül is gyakorlati alkalmazása az, ami döntő. Ha a VII. Gergely által tömören megfogal-

¹³ P. L., 214, 292.

mazott és utódai által kidolgozott igények nem lettek volna gyakorlatilag érvényesíthetők, az egész pusztán történelmi érdekesség maradt volna.

Ahogy sokan, akiket ingerültté tesz mások határozatlansága, VII. Gergely is türelmetlenül várta az eredményeket. Azonnali engedelmességet követelt. Egy alkalommal legátusokat küldött széles körű felhatalmazással Észak-Németországba, hogy rendet teremtsenek. A legátusok azt kívánták a brémai érsektől, támogassa őket abban, hogy tartományában zsinatot hívhassanak össze. Az érsek ellenállt e kívánságnak, mire a legátusok utasították, hogy késedelem nélkül jelenjék meg Rómában. De ő nem jelent meg. A pápa azonnal felfüggesztette hivatalából, és felszólította, legyen ott a következő zsinaton Rómában. Mire az érsek megkapta a levelet, már csak négy hét volt a zsinatig. Az utazás Brémából hat vagy hét hétig tartott volna, és az érsek nem érkezett meg. Azonnal felfüggesztették, és kiközösítették a „büszkeség és engedetlenség vétke miatt”.¹⁴

A diktatórikus eljárások nem pusztán VII. Gergely temperamentumának kifejezői; jellemzők a megújult pápai tevékenység első, kaotikus időszakára. De nem az ilyesféle elhirtelenkedett módszerek tették, hogy a pápai hatalom egyetemes elmélete a következő két évszázad folyamán Nyugat-Európa legsikeresebb cselekvési programjává vált, hanem egy szilárd kormányzati gépezet kiépítése, a pápai megbízottak számának megsokszorozódása, és mindenekelőtt a pereskedők nyomása, akik mindenáron a pápai udvarig igyekeztek elmenni. Próbáljuk tehát megérteni, hogy e tényezők milyen módon játszottak közre abban, hogy a pápai kormány-

¹⁴ *Gregorii VII Registrum*, 160. és 196. l. Az eseményeket megvilágítja M. Tangl: *Abhandlungen des Preuss. Ak. der Wissenschaften*, 1919; újra kiadva összegyűjtött tanulmányaiban: *Das Mittelalter in Quellenkunde u. Diplomatik*, 1966, I, 255.

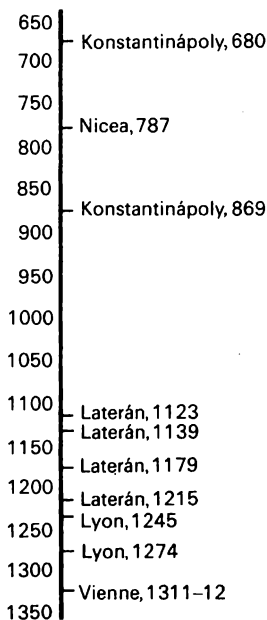
zatot a XII. és XIII. században Európa központi erejévé tegyék.

A kormányzás eszközei

Feladatunk legkönnyebb része annak nyomon követése, hogy miként épült ki a pápai kormányzat gépezete és megbízottainak hálózata. A nehézségek itt nem a kiderítetlen részletekből vagy a források hiányából adódnak, hanem épp a részletek sokaságából és bonyolult voltából. Semmilyen középkori forráscsoportot nem tanulmányozhatunk anélkül, hogy hamarosan ne látnánk a pápai tevékenység meggyorsulását 1050 után, 1130-tól kezdve pedig mindent elnyelő erejét. Maguk a számok is eléggé lenyűgözők. Ha a pápai politika fő eszközeit zsinatok, legátusok és levelek csoportjára osztjuk, a következő rövid kimutatásból kirajzolódik előttünk a pápai hatalom expanziójának története.

A nyugati egyház által ökumenikusnak tartott zsinatokat 680 és 1312 között a túloldali kronologikus rendben követhetjük nyomon.

E rövid kimutatásból nagyon világos tanulság vonható le. A VII. század és a XII. század eleje között kevés és nyugati szemszögből nézve jelentéktelen zsinat zajlott le. Mindet bizánci területen tartották, és nyugati képviselők nem vettek rajtuk részt, kivéve a pápai legátusokat, akik a tárgyalások során semmitmondó szerepet játszottak. A kép tehát a nyugati tétlenség és a pápai tehetetlenség tükre. Majd 1123 után, két évszázadon át drámaian változott a helyzet. Nem kevesebb, mint hét egyetemes zsinatot tartanak, csúcspontjuk a nagyszabású vienne-i zsinat 1311–12-ben. Mindegyiket a pápa hívta össze, ő elnökölt, és ő volt felelős a kibocsátott határozatokért; mindegyiket a Nyugaton tartották; majdnem kizárólag latin zsinatok voltak; és a tárgyalásoknak a doktrínák, a kormányzás és a politika

Nyugaton és Keleten tartott zsinatok, 680–1312

számos területén központi fontosságuk volt. Mind-egyik alapvetően építő jellegűnek mondható. Ekkor, 1312 után, majdnem száz évig tartó szünet következett, a zsinatok újabb sorozatáig, amelyek egyenetlenség és krízisek közepette zajlottak 1414 és 1445 között. Így, csak a zsinatokat véve alapul, a pápai kormányzat konstruktív korszaka pontosan az 1123 és 1312 közötti időszakra tehető.

Ami a pápai legátusokat illeti, nem tudunk egyszerű statisztikai adatokat adni. Futólag nem lehet számba venni a legátusi megbízatások számos fajtáját. De ha vizsgálódásainkat egyetlen országra, Angliára korlá-

tozzuk, és a legátusi tevékenységből csak a helyi zsinatok tartására figyelünk, az események rendje meglepően egybeesik azzal, amit az imént vettünk szemügyre. 1070 előtt Angliában nem voltak legátusok jelenlétében tartott zsinatok, kivéve 786-ban, amikor I. Hadrianus pápa két legátusa vizitálta az országot. 1070 és 1312 között azután legkevesebb 21 volt, de talán inkább 30. 1312 után legátusok jelenlétében tartott zsinatok egyáltalán nem voltak, kivéve egy utolsó rövid, lázas tevékenységi periódust, Wolsey kardinális alatt, 1519 és 1523 között.¹⁵ A pápák kezdeményezésének nagy korszaka itt is világosan kirajzolódik a középkor derekát képező két és fél évszázad folyamán.

Végül meg kell néznünk a pápai leveleket, a napi ügyintézés legfontosabb eszközeit. Ezen a területen napirenden vannak az új és új felfedezések, de jelenlegi célunknak megfelelően figyelmünket a pápai leveleknek kb. 80 évvel ezelőtt készült általános áttekintésére korlátozhatjuk. A megmaradt levelek évenkénti átlagos száma az egymást követő pápák idején egy kis betekintést ad majd az ügyek mennyiségi növekedésébe vagy csökkenésébe. Megállapíthatjuk, hogy a megmaradt pápai levelek évi átlaga a XI. század első felében a II. Szilveszter alatti (999–1003) évi tízről IX. Benedek idején (1032–46) évi egyre esik. IX. Leó alatt (1049–54) azután az átlag 35-re emelkedik, és kb. ezen a szinten marad egészen 1130 körül. Utána gyors és kitartó emelkedés kezdődik: II. Ince alatt (1130–43) 72 az évi átlag, IV. Hadrianus alatt (1154–59) 130, III. Sándor korszakában (1159–81) 179, III. Ince alatt (1198–1216) 280, IV. Ince idején (1243–54) 730, majd XXII. János alatt (1316–34) évi 3646-ra ugrik fel.

¹⁵ A listát l. *Handbook of British Chronology*, F. M. Powicke és E. B. Fryde kiad. (*Royal Historical Society Handbook*, No. 2), 1961, 545–65. l.

Ezek nagyon nyers számadatok, és értelmezésükhöz figyelembe kell venni különféle minősítési szempontokat is, de teljesen valószínűtlen, hogy a növekedés rátáját 1050 után eltúlozták volna. Noha a számadatok nyersek és nem teljesek, mégis konkrétan megmutatják az ügyek számának szerény növekedését IX. Leó és közvetlen utódai alatt, majd a hirtelen lendületet a XII. század közepe után, amikor a pápai igazságszolgáltatás és adminisztráció gépezete kezdi elérni teljes fejlettségét.

Természetesen óvakodnunk kell attól, hogy a pápai ügyek mennyiségi növekedését az ügyeknek az európai élet minden szektorában tapasztalható növekedésétől elkülönítve vizsgáljuk. E számokat egy gyorsan fejlődő társadalommal mint háttérrel együtt kell megnéznünk, és tudvალévő, hogy a felfutó korszakokban csaknem minden szervezet, bármennyire elmaradott vagy jelentéktelen legyen is az, fejlődő tendenciát mutat. Csak a megmaradt hivatalos levelek számából ítélve Franciaország, Anglia, sőt Németország királyi kormányzatai mind hasonló irányzatot mutatnak. De aligha vonható kétségbe, hogy a korszak minden szervezete között a pápai szervezetnek volt a legmagasabb növekedési rátája.

Az ügyek nyomasztó súlya

Az ügyek megsokszorozódása mindazonáltal nem jelenti szükségképpen azt, hogy e fejlődést ösztönző politika sikeres volt. Kétségtelen, hogy a IX. Leó utáni pápai politika hozzájárult a pápai udvar ügykörének megnövekedéséhez. De az ügyek nem azért sokasodtak elsősorban, mert a pápák így óhajtották, hanem mert mások a pápai udvaron keresztül tudták elérni saját céljait.

A XI. századi pápák nem láthatták előre, hogy mik lesznek a következményei annak a pereskedési láznak,

amely a XII. században elhatalmasodott Európában. VII. Gergely bizonyára azt kívánta, hogy érsekek, püspökök és pereskedők Rómába menjenek. De ez csak egy kis része volt álmának, amelyet egy nagy keresztény társadalomról szőtt; e társadalmat a Szent Péter iránti hűség köti össze, királyok, fejedelmek, püspökök és szerzetesek dolgoznak benne együtt, egyetlen vezető irányításával, egyetlen célért, és a vezető a pápa. Gondolt rá, hogy esetleg ő maga vezessen felszabadító hadsereget a Keletre.¹⁶ A részletekkel már nem törődött; de nyilvánvalóan nem nehezedtek még rá az ügyintézés napi gondjai, amelyek a későbbi pápák elképzeléseit megzavarták. A viták szüneteiben szabadon álmodozhatott. Kb. 1150 után a pápák elvesztették ezt a szabadságukat. Európa legelfoglaltabb embereivé váltak. Sok pápa, látva az ügyek sokasodását, nem örült annak, amit látott. De leállításukra nem tehetett semmit.

Az 1119–1124 között uralkodó II. Calixtus egyike volt az elsőeknek, akik érezni kezdték, hogy mily terhet ró rájuk a pápaság új helyzete. „Tudom – mondta York kanonokainak, akik megválasztásához gratuláltak –, hogy a római Szentszék elfoglalása minden másnál nagyobb tisztesség, de dicsősége számomra csak nyomorúságot és gyötrelmet jelent. Amikor Rómában vagyok, annyi uram van, ahány kardinálisom, és annyi gazdám, ahány polgárom – ismerem őket!”¹⁷ És ahogy ezt mondta, körülnézegetett, hogy vajon új gazdái közül nem hallotta-e meg valaki szavait. Nem tudta elfelejteni vienne-i érseksége boldog napjait, amikor *grand seigneur* volt. „Bárhova mentem is, a fontosabb embe-

¹⁶ L. 1074 decemberi leveleit: P. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, W. Wattenbach kiad., 1885, I, No. 4904 (dec. 7.), 4910 és 4911 (dec. 16.).

¹⁷ *Historians of the Church of York*, J. Raine kiad., *Rolls Series*, II, 163.

rek között úgyszólván senki nem akadt, aki ne lett volna unokaöcsém, vagy unokatestvérem, vagy szomszédom, vagy hűbéresem.”

Ezek a szavak 1119-ben hangzottak el. Száz évvel korábban a pápák *grand seigneur*ök voltak, de most egyre jobban foglyaivá váltak a gépezetnek, és önvédelmi ösztönből új pápatípus alakult ki, amely alkalmazkodott a gépezethez. Sok értelmes ember, vérmérsékletétől függően, mulatva, cinikusan vagy haragosan szemlélte e folyamatot. Szent Bernát riadtan és méltatlankodva figyelt. 1150-ben így írt, hogy védencét, III. Jenőt, óvja a gépezettől:

„Hol is kezdjem? Hadd kezdjem az ügyek nyomásával. Ha gyűlölöd őket, veled érzek. Ha nem gyűlölöd, még jobban bánkódom, mert az a beteg forog nagyobb veszélyben, aki nincs tudatában bajának... Látod, hova vezet téged máris ez a kárhozatos ügyintézés! Idődet vesztegeted! Úgy fogok hozzád beszélni, ahogy Jethro beszélt Mózeshez, és megkérdem: »Mit bajlódsz annyit a néppel? Miért ülsz ott egyedül, a nép meg reggeltől estig ácsorog előtted?« Miféle gyümölcsöt teremhetnek ezek a dolgok? Csak útvesztőbe kerülhetsz általuk.”¹⁸

Jenő talán szerette volna megakadályozni, hogy a pápaság elmerüljön a peres ügyek végtelen tengerében, de sem tudása, sem ereje nem volt hozzá. Utódai közül IV. Hadrianus szokásos jó kedélyével és hozzáértésével fogadta el a helyzetet, III. Sándor pedig hasonlíthatatlan ügyességgel és lendülettel vetette bele magát a bírósági ügyek szövevényeibe. Halála idejére, 1181-re kialakult a pápai tevékenység sémája a középkor hátralévő részére.

Ez nem az a rendszer volt, amit Szent Bernát kívánt.

¹⁸ *De Consideratione*, I, I–II. (P. L., 182, 727–31).

Ő azt szerette volna, ha a pápa Mózesként, Jethro szavaival élve, „képviseli a népet Isten előtt”, és „megtanítja őket a parancsokra és előírásokra, és megmutatja nekik az utat, amelyen járniuk kell”, de nem azt, hogy az emberek közötti „minden kisebb ügyben” bíraskodjék. Vezetni azonban csak az akkori idők megszabta feltételek között lehetett. A vezetés uralmat jelentett, és a pápák leszálltak az arénába, ahol az uralmat el kellett nyerni. Elnyerni pedig csak minden egyéb középkori uralkodó módjára, az ügyintézés és pereskedés szüntelen kicsinyes körforgásában lehetett.

Az ügyek eredete

A középkori kormányzatot, akár a világít, akár az egyházit, két fő vonás jellemezte: az uralkodó adományokat nyújtott és igazságot szolgáltatott. Adományokat elsősorban azért nyújtott, mert ez volt a legjobb út arra, hogy hűséget biztosítson magának; az emberek a nagyoktól bőkezűséget vártak, és ezt viszonzták. Ez volt a kormányzás nagy alapszabálya a legkorábbi időktől kezdve, amikor az uralkodót úgy ismerték, mint „a gyűrűk adományozóját”, és az emberek boldogan haltak meg, ha azokra az adományokra gondoltak, amelyekkel uruk megjutalmazta őket. A XIII. században Anglia királya, III. Henrik olyan mélyen átérezte ezt a politikai bölcsességet, hogy palotái falaira és sakktáblája szélére a következő mottót íratta: „Aki nem adja oda azt, amije van, nem kapja meg azt, amit kíván.”¹⁹

A kölcsönös előnyök e láncában semmi szegycellnivalót nem találtak, egyszerűen ez volt az élet általános törvénye.

¹⁹ H. M. Colvin, *History of the King's Works*, 1963, I, 497; II, 1011.

„Király lesz az, akinek királysága van,
hogy jutalmazza azt, aki jámboran szolgálja,
hogy ajándékokkal tiszteljen meg idegeneket és minden embert.

A jutalom az embereket arra készíti, hogy szeressék
őt, és tiszteljék férfias erejét. . .

A pápa és minden főpap ajándékokat ad,
és az ajándék arra készíti az embereket, hogy megtartsák törvényeiket.”²⁰

Hogy az ember adni tudjon, az ebben a korban a politikai élet első törvénye, és ez szorosan összefüggött a középkori kormányzat legfontosabb funkciójával, az igazságszolgáltatással. Ha az adományok osztogatása alapvetően fontos volt a kormányzat fennmaradásához, az igazságszolgáltatás viszont befolyásának növeléséhez kellett. Sok oka volt ennek. Elsősorban az igazságszolgáltatás messzemenően megnövelte az uralkodó által adható adományokat; sőt legtöbbjének a forrása is volt. A gonosztevők büntetései szolgáltatták a jutalmat a derekasan viselkedők számára; és aki büntetésekkel sújtotta ellenségeit, az el is tudta azokat engedni barátainak. A kormányzatok írásbeli emlékei tele vannak ilyen büntetéselengedésekkel és a bírói főhatalom mély kútjából merített jutalmakkal. Ezek a büntetéselengedések és jutalmak tartották mozgásban a kormányzat kerekeit, és megfelelő időzítésük a kormányzás művészetének fő feladata.

Ez az egyik oka annak, hogy ebben az időben a bíraskodási jog mindenütt sarkalatos pont lett a kormányzásban, és hogy csaknem minden politikai vita az igazságszolgáltatás fölötti vitává alakult. A másik oka az, hogy az igazságszolgáltatás a kormányzási tevékenységnek az a formája volt, amely kifizetődött. Amint a

²⁰ William Langland, *Piers the Plowman*, B. Text, III, 208–15.

bíráskodás joga meghonosodott, a peres felek már maguktól jöttek. És nem jöttek üres kézzel. Mindenért, amit kaptak, azonnal fizettek. A kormányzatoknak minden más területen küszködniük kellett, hogy engedelmességet csikarjanak ki, és az erőfeszítés pénzbe került; az igazság osztogatásánál azonban az üzlet magától ment, amíg az áru jó volt. A pereskedők költségei mindent fedeztek.

Nem volna helyes azt képzelni, hogy a kormányzatok a bíráskodásra főképpen az ebből származó jövedelemért törekedtek, mert a jövedelem nagy részét elnyelte az igazságszolgáltatás gépezetét mozgató tisztviselői gárda. Az igazi ok, amiért a kormányzatok az igazságszolgáltatásra törekedtek, az, hogy ez volt az egyetlen gyakorlati út hatalmi igényeik érvényesítésére. De amint egyszer a gépezet megindult, a tisztviselőknek, akiket a gépezet hozott létre, alapvető érdekük volt, hogy mozgásban tartsák.

Adományosztogatás és igazságszolgáltatás tehát kéz a kézben haladtak, és a pápa mindkét területen túltett minden más uralkodón. Az általa osztott adományok stabilak és maradandók voltak, az igazság, amit szolgáltatni tudott, erősebb és jobb volt minden másnál: örökkévaló és megfellebbezhetetlen. Ha a bőséges anyagból kiemelünk néhány példát, mindkét tevékenység szerkezetét meg tudjuk vizsgálni.

Pápai adományok. Az 1050 utáni első két generáció idején, egészen kb. 1130-ig, a fennmaradt pápai levelek többsége különféle adományokat juttat monostoroknak. A nagy monostorok alkották a pápai udvar klientszínének első fontos osztályát. Javaik és életvitelük megerősítését kérték, mentességet a püspöki igazságszolgáltatás alól, rangjelvényeket, mint a püspöksüveg vagy a

főpapi saru viselése. A nagy szerzetesi közösségek testületi büszkesége kitüntetésekért, méltóságokért és kivételezettségekért folyó hajszában jutott kifejezésre; és a pápák számára ez volt az egyik legkönnyebb módja annak, hogy bebizonyítsák nagylelkűségüket. Amikor pl. St Albans szerzetesei tudomást szereztek róla, hogy közösségük egyik tagjának fiát, Nicholas Breakspeart pápává választották, gondosan előkészítették a kölcsönös juttatások áradatát. Egy éven keresztül gyűjtöttek pénzt és ajándékokat, hogy Rómába vigyék, és küldöttségük mindenféle kiváltsággal és könnyítéssel megrakodva tért vissza, amit egy pápa igazságszolgáltatási főhatalmánál fogva egy monostornak nyújthatott.²¹ Európaszerte mindenfelé vagy egy évszázadon keresztül ezt tették a monostorok, bár kevesen voltak olyan szerencsés helyzetben, mint St Albans rendháza.

Első pillantásra nehéz megérteni, hogy miért támogatták a pápák személyesen és hivatali apparátusukkal is ezeket a sokszor értelmetlen szerzetesi ambíciókat. Nem valószínű, hogy sokszor tényleg a szerzetesi fegyelem érdekében állt volna, hogy monostorok mentességet kapjanak a püspöki fennhatóság alól, vagy hogy más olyan privilégiumokhoz jussanak, amelyeket a pápáknak hatalmukban állt biztosítani. Talán a többi uralkodóhoz hasonlóan a pápák is egyszerűen azt adták, amit tudtak, annak, aki kért, és fizetni tudott azért, amit kért, viszonzásul a hűségért és engedelmességért. A legkisebb ellenállás útját követték, és ezt téve, olyan csatornákat nyitottak meg, amelyeken keresztül a pápai utasítások növekvő özöne áramolhatott. A középkori kor-

²¹ *Gesta Abbatum Monasterii Sancti Albani*, R. S., II, 125–26; W. Holtzmann, *Papsturkunden in England*, III, No. 100–13, 117–19 (*Abh. der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 1962). További részletekre l. R. W. Southern, *Medieval Humanism and Other Studies*, 249. l.

mányzás szokványos törvényeit követték, mert mást nem ismertek.

Világosan láthatjuk ezt egy másik nagy angol apátság, Bury St Edmunds példáján is. A XII. század vége felé Sámson apát nagy sikereket ért el abban, hogy apátsága számára pápai privilégiumokat szerezzen. Ezek a kiváltságok a pápai udvartól való szoros függés helyzetébe hozták az apátságot, és joggal lehetett feltételezni, hogy viszonzásul az apát fog adni a rendelkezése alatt álló javadalmakból a pápa pártfogoltjainak. Sámson apát életrajzírója elmondja, hogy egyszer egy pápai pártfogolt levelet hozott, amely támogatta igényét az apátság javadalmainak egyikére. Az ilyenfajta pápai levelek történetének nagyon kezdeti korszakában vagyunk még, de Sámson már teljesen tisztában volt a helyzettel. Kinyitott egy fiókot, és az igénylőnek hét másik levelet mutatott. „Látod ezeket a pápai leveleket? – kérdezte. – Ha kielégítettem azokat, akik korábban jöttek, te is megkapod javadalmadat; aki előbb jött, előbb kerül sorra.”²² A jelenet kedélyes világiassága lényeges velejárója a középkori egyházi kormányzásnak. Míg az egész rendszer kritikák tűzébe nem került, a kölcsönös juttatások láncát nem lehetett megtörni, mert a lehető legnagyobb számú befolyásos ember járt jól vele. Sok szempontból hozzájárulhatott az élet könnyebbé tételéhez, kitágulásához. Nem volt nagyon felemelő jelenség, és sok vallási mozgalom kezdődött azzal, hogy különleges pápai juttatásokat utasított vissza; de végül mind megadta magát. Túl sok átlagos emberi vonás mutatkozott meg a pápai hatalom ilyen gyakorlásában ahhoz, hogy sokáig ellen tudjanak neki állni.

A pápa a legmesszebbmenő privilégiumokat monostoroknak, később egész szerzetesrendeknek tudta ado-

²² *Chronica Jocelini de Brakelonda*, H. E. Butler kiad., 56. l.

mányozni, a pápai juttatások folyama azonban nemcsak ebben a keskeny mederben áramlott. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy milyen sokféle úton tették a pápai adományok a pápai kormányzatot elfogadhatóvá a társadalom minden szintjén. De előbb meg kell vizsgálnunk a pápai hatalomnak az egész középkoron keresztül legfontosabb előretörését: a pereskedések óriási mezőnyében a pápaság felemelkedését elsőfokú egyetemes törvényszékké.

Pápai igazságszolgáltatás. A pápai igazságszolgáltatás az 1140-től 1150-ig tartó évtized alatt emelkedett érzékelhető tényezővé Európa mindennapi életében. Ezekben az években észlelhetjük először, hogy mintegy általános gyakorlatként behatol az egyházi szervezet legalsó rétegeibe.

E behatolásnak egyik korai tanúbizonysága II. Lucius egy fennmaradt levele, amelyet 1144-ben Worcester püspökéhez intézett.²³ A levél utasítja a püspököt, hogy vegye maga mellé Hereford püspökét, és tegyenek igazságot a lichfieldi egyházkerület egyik plébániatemploma körül folyó vitában. Evreux kanonokjai azt állították, hogy a plébániatemplom az övék volt, de Worcester earlje elűzte onnan plébánosukat, és a jövőbeni utódjelölési jogot eladta Chester főesperesének. Amikor az üggyel találkozunk, az már megjárta az utat Normandiából Rómába és Rómából Angliába, és most két angol püspök kapott utasítást, hogy hívják össze egy earl, egy főesperes, egy székes káptalan képviselőit, további két-három plébánost vagy ex-plébánost a csatorna mindkét partjáról, és a pápai hatalom nevében rendezzék az ügyet. Ha elgondolkodunk ezen az eseten,

²³ W. Holtzmann, id. mű, 1930, I, No. 29.

igen figyelemre méltónak találhatjuk. Abban a korban, amikor Angliában polgárháború tombolt, amikor Normandiával való kapcsolatai megszakadtak, és amikor a helyi hatalmasságok mindenütt a csúcsra emelkedtek, a pápa elvárhatta, hogy parancsait kétezer mérföldre Rómától végrehajtsák egy talán évi 10 fontot érő birtok feletti vitában.

Nem kevésbé figyelemreméltó tényező a dologban a perlekedő felek makacssága és az, hogy mekkora kiadásokat voltak hajlandók vállalni céljaik elérésére. Az ügy költségei sokszorosan meghaladhatták a plébániatemplom jövedelmének értékét. De a testületek közötti pereskedés egy fegyverkezési verseny némely sajátosságát is magán viselte: nem lehetett megállítani anélkül, hogy valami jogos igényről le ne mondjanak, és ezt egyik sem akarta megtenni. A testületek jogai mindörökké szóltak; a peres eljárás költségei csak a más terheltek. Senki nem akarta feláldozni a jövőt néhány fontért. Így a peres áradata nőtt. 1144-ben épp csak megindult, de főbb vonalai már kialakultak.

Az ügyek megsokszorozódása egy nagy pozitív eredménnyel járt. Ennek köszönhető, hogy rendet teremtettek a mindennapi élet széles területein. A pápai udvar megvédte a kiűzéstől a plébániák papjait, és megélhetési minimumot biztosított számukra, amelytől nem könnyen lehetett megrabolni őket; a világiaknak világosan megrajzolt és nem túl terhes fegyelmi szabályzatot adott; előírásokat és feltételeket fektetett le a keresztény élet minden főbb területére, fontosabb alkalmaira vonatkozólag: a keresztelésre, bérnálásra, gyónásra, áldozásra, penitenciára, házasságra, vallásoktatásra és vallási kötelességekre, alamizsnára, uzsorára, testamentumra, a haldoklók szentségeire, temetésre, temetőre, a halottakért mondott imákra és misékre. Ugyanilyen világosan és mindenre kiterjedően foglal-

kozott a papi élet mozzanataival, mint az öltözet, nevelés, felszentelés, kötelességek, státus, bűnök és büntetések. Egyetlen bonyolult, de szorosan összefüggő rendszerbe vonta a XII. században kifejlődött szerzetesrendek hatalmas komplexumát. E munkához az anyag nagyrészt kéznél volt a korábbi századok írásaiban, ám a felelősség, hogy ezt az anyagot rendszerezze, a sok hiányt kitöltse és a gyorsan fejlődő társadalom problémáival szembenézzen, elsősorban a pápáé volt. A pápai felsőbbtség nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy egy ilyen átfogó törvényrendszer valaha is kifejlődjék. E felelősség vállalásával e korszak pápai igazolták a római egyház igényét arra, hogy anyaegyháza legyen minden egyháznak – legalábbis a Nyugaton. De ezek az áldásos következmények csak melléktermékei voltak egy nagy, megfőkezhetetlen pereskedési hullámnak. Meglepő, hogy a pápák milyen kevés ügyet kezdeményeztek a fejlődés e nagy korszakában. Nem volt rá szükségük, hogy kezdeményezzenek. Az ügyek rájuk szakadtak; csak a szabályokat kellett felállítaniuk és meghozniuk a határozatokat.

Akik az ügyeket gyártják

A pápai udvaron keresztülmenő ügyek áradata a XII. és XIII. században a jogi vívmányok aranyüledékét hagyta maga után, de árat kellett fizetni érte, és ez a fizetség teljességében csak később vált esedékessé. Az ár egy részét Szent Bernát előre látta, amikor Jethro nevében beszélt: „Nincs rendjén, amit csinálsz: felőrlöd magad és a veled levő népet. A feladat túl terhes a számodra...” A vallásos életben szinte rögeszmévé válik a pápai udvarnál való pereskedés, és minden fontos szerzetesi közösség irataiban nyoma maradt.

Canterbury szerzetesei például érdekes emléket

hagytak tevékenységükről a pápai udvarban 1185 és 1201 között. Nem voltak perlekedőbb természetűek, mint más szerzetesek, de szerzetestársaikhoz hasonlóan ők is a végsőig el voltak rá szánva, hogy kivívják igazukat. Így amikor névleges apátjuk, az érsek, kinyilvánította szándékát, hogy kanonokok számára kollégiumot alapít Canterbury mellett, azonnal veszélyt szimatoltak: érdekeiket és méltóságukat látták veszélyben forogni. Minden erejükkel küzdöttek a terv ellen, és ez tizenöt éven keresztül szüntelen perlekedést jelentett a pápai udvarnál. Ez alatt az idő alatt százával írták a leveleket pápáknak, kardinálisoknak, királyoknak – mindenkinnek, akinek bármilyen befolyása lehetett erre az ügyre. Pápák sora vagy 70 levelet írt ezzel kapcsolatban, és III. Ince, már a hatodik pápa, akinek foglalkoznia kellett e témával, elvesztette türelmét: „Olyan sokszor kellett utasítást utasításra és levelet levélre halmoznom ebben a Canterbury egyházával összefüggő ügyben, hogy már átallok hallani erről az áporodott dologról.”²⁴ De a barátok kitartottak, és a végén megkapták, amit akartak. Szenvedéseiket dicsőségnek tartották, és drága kincsként őrizték az ügygel kapcsolatos iratokat, mint Thomas Becket mártíromságának méltó folytatását.

A Rómába vezető utat halál és szerencsétlenség szegélyezte; és két kézzel szórták a pénzt, hogy kedvező bírák kijelölését tudják biztosítani: „Ajándékok megnyerésében az érsek pártjával nem tudjuk felvenni a versenyt, de mivel ügyünket ajándékok nélkül nem tudjuk végigvinni, inkább megígérjük azt, ami nincs birtokunkban, mintsem hogy takarékoskodjunk a költségekkel, és örök szolgálagra jussunk. Örültség len-

²⁴ *Epistolae Cantuarienses (Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I, II, R. S., W. Stubbs kiad.), 509. l.; az ügy még egy évig húzódott, és a pápának számos további levelet kellett írnia, mielőtt befejeződött.*

ne óvatosan bánni a múltó gazdagsággal, amikor arra szántuk el magunkat, hogy életünket egyházunk védelmének áldozzuk.”²⁵

És amikor a bírák megérkeztek, az igazságszolgáltatás kerekeinek forgására még mindig gondos figyelmet kellett fordítani: „Az új legátus eléggé jámbor, finom, hallgató ember, és szerény, így beszédetek is legyen körültekintő, rövid és szerény. Vigyázzatok, nehogy ajándékot kínáljatok neki. Megpróbáltam felajánlani neki egy ereklyetartót... de mivel ezüsből volt, és drágakövek díszítették, visszautasította. Némi nehézség árán azonban sikerült kölcsönadnom neki a prior lovát.”²⁶

A fogaskerek legkisebb fogát is meg kellett olajozni: „Mutass vidám arcot a legátus klerikusának, és halmozd el ígéretekkal. Jelenlegi szegénységünk ne álljon utadban: ígéreteiben mindenki gazdag lehet.”²⁷

Így a pápától a legátusig, a legátustól annak klerikusáig a folyam kiszélesedett. Hősi idők voltak ezek a pereskedők számára. Tigrisként harcoltak jogaikért. Semmi nem állíthatta meg őket, még az üres erszény sem, mindaddig, amíg a pénzkölcsönzők hajlandók voltak kölcsönözni. A pápák számára a Rómába vezető nyitott út primátusukat bizonyította. Az áradatot megfékezni próbáló világi erőfeszítéseket úgy tekintették, talán helyesen, mint rejtett támadásokat maga a primátus ellen. A püspökök, érsekek ellenállását saját igazságszolgáltatásuk védelmében elsöpörte a pápai udvar jogász logikája. És még a logika segítsége nélkül is, minden akadályt legyőzött volna maguknak a pereskedőknek a nyomása. A pereskedők özöne elkerülhetetlenné

²⁵ Uo., 197. l.

²⁶ Uo., 272. l.

²⁷ Uo., 303. l.

tette, hogy megkapják azokat a lehetőségeket, amelyekre szükségük volt. Az 1180-as levelekben tükröződő hősies rögtönzéseket és a támogatásért folyó lázas házalást lassan felváltja a pápai kúria szabályai által meghatározott rendszerebb ügyvitel. 1225 körül a pápai gépezet már nagyon jól működött.

Számtalan példát találhatnánk annak bemutatására, hogy milyen folyamat során engedett utat a XII. századi pereskedések zűrzavara – legalább látszatra – a pápai udvar által ellenőrzött bírói eljárások jól rendezett sorozatának. A figyelmünket megragadó esetek mindegyikében van valami alapvető hasonlóság, és a két alábbi, Canterburyből származó példa a többi helyett is beszél. 1184-ből és 1228-ból valók – tehát a konszolidáció korszakának elejéről és végéről.

Az érseki szék mindkét évben üresedésben volt, és mindkét alkalommal a kanonoki elektoroknak, azaz Canterbury szerzeteseinek, valamint az ország királyának és püspökeinek érdekei ütköztek össze egymással. 1184-ben a két oldal között zavaros és féktelen harc dúlt.²⁸ Mindenhová igényeket nyújtottak be, csak azért, hogy később módosítsák vagy visszavonják őket. A király állandóan összezavart mindent a szerzeteseknek és a püspököknek tett ellentmondó ígéreteivel. Senki nem tudta, hogy jusson előbbre. Az ügyet sötét ármánykodások és a formaságok fölötti viták hátráltatták: kielégül-e – például – a szerzetesek kívánsága, ha priorjuk a választást a következő szavakkal jelenti be: „Anglia püspökei és én, a prior, továbbá Canterbury szerzetesei a király egyetértésével megválasztottuk...”? Az ilyesfajta kérdésekre nehéz lehetett válaszolni. Mindenki csapdát sejtett minden lépésben, amit a másik ol-

²⁸ A részletekre l. Gervase of Canterbury, *Historical Works*, W. Stubbs kiad., R. S., I, 310–25.

dal javasolt. Rettenetesen heves jelenetek zajlottak le. A király egy ingerült beszédére a prior elájult, mire a király azt mondta, hogy csak tréfált. Mindez rendkívül megalázó volt. Sok hónapi meddő viaskodás után a szerzetesek okmányokat produkáltak (érdekes lenne tudni, honnan vették őket), amelyek jogot biztosítanak számukra a szabad választásra és az első szavazatra az érsekválasztásnál. Végül azonban a király és a püspökök azt az embert kapták, akit akartak, és a szerzeteseknek csak az a sovány elégtételük maradt, hogy a választást priorjuk jelentette be.

Az 1228-as üresedés során lezajlott események nem is lehetnének – legalább látszatra – ellentétesebbek.²⁹ Kívülről elejétől végig a Róma hatalma alatti derűs egyetértés képét mutatták. Minden a maga rendjén haladt. A szerzetesek azzal kezdték ténykedésüket, hogy magukat, javaikat, kiváltságaikat a pápa védelme alá helyezték. A király készségesen megígérte számukra a szabad választást. A szerzetesek a kánonjog rendelkezéseinek gondos szem előtt tartásával és akciójukat a szükséges dokumentumokkal alátámasztva választottak. Választott jelöltjüket ezután Rómába küldték, hogy elnyerje a pápai megerősítést. Itt azonban váratlan nehézségbe ütköztek. A király és a püspökök futárai előbb érkeztek, és megkezdték aknamunkájukat a pápánál. A pápa komolyan és határozottan megvizsgálta az ügyet, és megsemmisítette a szerzetesek választását, azután kinevezte a király által ajánlott személyt. Nem hangzott el tiltakozás, nem zajlottak le szenvedélyes jelenetek. A jól olajozott gépezet megerőltetés nélkül produkálta azt az eredményt, amelyre 1184-ben mérhetetlen energiát és idegeskedést pazaroltak; de elvben az eredmény ugyanaz lett.

²⁹ A részleteket pontosan feljegyezte Gervase művének folytatója: *id. mű*, II, 115–24.

Ez volt a kormányzás aranykora, és főleg a pápai kormányzásé, mielőtt még a rendszert megfojtották volna a politika zavarai és az agyonbonyolítás komplikációi. Sok minden, amit tettek, nem járt gyakorlati eredménnyel. Sok minden, amit elértek, mindenképpen megtörtént volna. De ha mindezt számításba is vesszük, akkor is elmondhatjuk, hogy a pápai kormányzási gépezet olyan hathatósan működött, ahogyan egy kormányzat egyáltalán működhetett a XIX. század vége előtt. A XIII. századi pápai kúria a modern mechanizmus segédeszközeinek és a fizetett tisztviselőknek a korszaka előtti időkre alkalmazható minden mérce szerint nagy és hathatós szervezet volt. Mint minden más kormányzatot, ezt is állandóan lekötötték a háborúk vagy a háború előkészületei, a diplomácia bonyodalmai, a birtokok üzemeltetése, az adókivetés és -behajtás; de a mechanizmus messze legfejlettebb része az volt, amely a jogi eljárások különböző fázisaival foglalkozott. Bonyolult szervezetet építettek ki a petíciók és panaszok meghallgatására, határozatok írásba foglalására, végrehajtásukhoz az okiratok megfogalmazására és a kiküldött levelek másolatainak megőrzésére.³⁰ A mindennapos hivatali munkával, amit e kötelességek rendszeres ellátása igényelt, speciális irodalom foglalkozott. Legtöbbször valószínűleg száznál is több szakember tevékenykedett a pápai udvarban, akik a jogi dolgokkal foglalkoztak. Európa minden fontos egyházi vagy világi személyének vagy testületének tisztában kellett lennie a pápai kúrián folyó eljárásokkal, és a legfontosabbak állandó megbízottakat tartottak, hogy érdekeiket képviseljék a pápai kormányzat labirintusában.

³⁰ E szervezet első komoly (és még mindig használható) áttekintését adja L. Delisle, „Mémoire sur les actes d’Innocent III”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, 1858, 4. sorozat, IV. köt., 1–73. l. Újabb tanulmány bőséges bibliográfiával: B. Rusch, *Die Behörden u. Hofbeamten der päpstl. Kurie des XIII Jts.*, 1936.

Mielőtt elhagynánk a hathatósága csúcsán lévő pápai udvart, vizsgáljuk meg a terepet néhány hónapon át 1244-ben, épp száz évvel azután, hogy a pápa kibocsátotta Worcester püspökének szóló, már említett levelét. Egy nyugodtabb korszakot választottunk, 1244 januárja és júniusa között, amikor a kormányzás menetét kevésbé zavarták meg nagy események vagy sürgetőbb ügyek. Az új pápa, IV. Ince 1243 júniusában történt megválasztását követő nyüzsgés elült. Átmeneti nyugalom állt be a II. Frigyes császárral zajló konfliktusban, aki még mindig remélte, hogy az új pápa kevésbé lesz intranzigens, mint a megelőző. A pápa Rómában a zsinatról gondolkodott, amelyet a következő évre kívánt összehívni. Véletlenül tudjuk ugyan, hogy már újabb akción törte a fejét II. Frigyes ellen, de a felszínen béke honolt, és a pápai iratok a monoton mindennapi tevékenység képét mutatják.

E hat hónap alatt a pápai tisztviselők vagy négyszáz levél másolatát őrizték meg.³¹ Sokkal többnek kellett lennie, de ez a négyszáz a legfontosabb ügyekből ad tárgyilagos válogatást. A levelek Európa csaknem minden országában az egyházi igazgatás minden vonatkozásával foglalkoznak. A clunyiek, ciszterciták és dominikánusok kiváltságait megerősítették. Minden karthauzi rendház jogot kapott maximum 600 tehén tartására. IX. Lajos királyt felszólították, hogy égesse el a Talmud másolatait és a zsidók egyéb könyveit. Cremonai Roland teológust utasították, hogy vizsgálja meg a lázadó Ezzelino da Romano eretnekségét. A toulouse-i egyházmegyében öt évre felfüggesztették a kiközösí-

³¹ E. Berger, *Les Registres d'Innocent IV*, 1–4. köt., 1884–1919: az 1244. jan. 1-től jún. 30-ig írt levelek a 357 és 747 közötti számokat kapták, de a sorozatba néhány korábbi keltezésű levél is bekerült.

tést, mert a nagy számban hozott ilyen ítéletek miatt már semmibe vették e büntetést. Semmisnek nyilvánították Asti iskolamesterének szerzetesi fogadalmát, mivel részeg állapotban bírták rá, hogy belépjen a Domonkos-rendbe. Többek között Franciaország királyát, Antiochia fejedelmét, Provence, Vienne és Toscana grófját, Bourbon grófját, Tübingia örgrófját, a mainzi érseket kegyekben részesítették, így az exkommunikáció, valamint az interdiktum alóli mentesítésben, uzsorásokkal szemben fennálló adósságaik csökkentésében, a jövőbeni egyházi büntetések általános enyhítésében. Minden a lehető legbékésebbnek mutatkozott.

Ha azonban e levelekben a sorok mögé nézünk, a pápa gondolatait foglalkoztató nagy események árnyékát látjuk. Európa ebben az időben két laza szövetségre oszlott a pápa, illetve a császár fennhatósága alatt. A pápai befolyási zóna Provence grófságra összpontosult, ahol a házassági kötelékek nem túl szilárd családi egyetértésben tartották össze Franciaország és Anglia királyát. A házasság révén szintén az angol királyhoz kapcsolódó császár befolyási zónájához Szicília, számos itáliai város, Németország nagy része és Toulouse grófság tartozott. Mindkét részről szorgoskodtak, hogy a két oldalt összebékítsék, és március 31-én Rómában egyetemes békeszerződés jött létre a pápa és a császár között. Ha ez a békeszerződés bevált volna, a középkori egyház további története lényegesen másképp alakul; de egy hónapon belül felbomlott.

Az ebben az időben osztogatott pápai adományok közül sokat a fenti helyzetre gondolva kell vizsgálnunk. A pápa nem csinált titkot belőle, hogy kegyei osztogatásában erősen gyakorlati célok vezették. Barátait szándékozott velük bátorítani, az ingatagokat, mint Toulouse grófját vagy Tübingia örgrófját megnyerni, a pá-

paság ellenségeit pedig büntetéssel sújtani. Ezek a célok lebegtek a pápa szeme előtt nagyon sok kis és látszólag össze nem függő fenyegetésnél és kegyek osztogatásánál; és Franciaország királyának nyíltan megmagyarázta politikáját: „Az Apostoli Széknek szokása, hogy tiszteletreméltó privilégiumokkal ruházza fel azokat a kiváló férfiakat, akik gyorsan és lelkesen siettek szolgálataira.”³²

A pápai kiváltságok segítettek megerősíteni a közös érdekekre épült szövetségeket, és e nyugodt hónapok folyamán csendben arra használták őket, hogy elősegítsék a pápa császárellenes politikáját Itáliában és Németországban.

Ezek a politikai meggondolások egyáltalán nem zavarták meg a pápának Angliával való kapcsolatát, és az 1244-es év első hat hónapjában a távoli királyságba írott hetvenhét levél jól példázza a pápai kormányzat szokványos mindennapi tevékenységét.³³ Csaknem mindegyik levél a legfelsőbb igazságszolgáltatás működését mutatja. Körülbelül egyharmaduk egyházi perekre vonatkozó pápai utasításokat tartalmaz. Egy másik harmadban a pápa egy legfelsőbb bírói szék hatalmát gyakorolja, amely legfelsőbb törvényhozó hatalom is a saját törvényei alóli mentesítés jogával. A mentesítések többnyire rutinügyek voltak. Tíz törvénytelen fiúnak engedélyt adtak, hogy a törvénytelen születés kizáró körülménye ellenére felvegyék az egyházi rendet; harmincegy papnak engedélyezték, hogy egynél több lelkipásztori posztjuk legyen. Valamivel magasabb szinten, a Clare családból származó egyik előkelő pap engedélyt kapott, hogy annyi lelkipásztorsággal összekapcsolt javadalmat birtokolhasson, amennyi évi 200 font

³² Uo., No. 718.

³³ C. P. R., I, 204–10. l.

jövedelmet biztosít számára; és egy pápai káplán, Giovanni da Vercelli ugyanezt a privilégiumot kapta. Végül a maradék 22 levél különféle megerősítéseket, felmentéseket és intelmeket tartalmaz. Ezekből lehet a legjobban nyomon követni a világi és egyházi hatóságok kevésbé látványos együttműködését. Egyik levélben a pápa jóváhagyta egy kölcsön feltételeit, amelyet a király nyújtott apósának; egy másikban megerősítette a király végrendelkezését országáról és a királyné özvegyi járadékának összegéről; ismét egy másikban felhatalmazást adott az érseknek, hogy felmentse a királyt minden automatikus kiközösítés alól, amely azért sújtja, mert tisztviselői erőszakot alkalmaztak egy pappal szemben; megint másikban intette a királyt, hogy engedélyezze Norwich püspökének áthelyezését Winchesterbe.

Keresztmetszetet kapunk tehát az egyház pápai kormányzásáról a XIII. század közepi viszonylagos béke néhány hónapjában. Az e hónapokból fennmaradt iratok természetesen nem mutathatnak be mindent a pápa tevékenységéből, de világosan illusztrálják, hogy a minden egyházi ügyre kiterjedő aprólékos ellenőrzés elképzelése nem volt üres ábránd. Egész Nyugat-Európában simán és hatékonyan áradtak a pápai direktívák, és meglepően ellentmondás nélkül fogadták őket. VII. Gergely álma a pápai autoritásról, legalábbis ezen a területen, úgy látszott, megvalósult.

A primátus és a világi hatalom

Ha most rátérünk a pápa világi uralkodók fölötti főhatalmának kérdésére, az 1244-es hat hónap bizonyító anyaga ellentmondásosnak látszik. Az biztos, hogy a pápa sokkal kiterjedtebb politikai befolyást gyakorolt, mint ami a XI. században lehetséges lett volna. Császár-

rokat detronizáló hatalma szinte a végső próbatétel elé került, és ha nem is járt teljes sikerrel, ellenfele családját mégis tönkretette, ugyanakkor gyakorlatilag tönkretette a császárságot is. De vannak alapvető gyengeségre valló jelek. A pápa fejedelmek fölötti hatalma csak akkor lehetett hathatós, ha a végsőkig ment. Nem választgatott ki valakit, és nem zúzhatta össze anélkül, hogy egyben általános politikai és néha egyházi összeomlást is ne okozzon. Még 1244-ben is, amikor leállította Toulouse területén a további kiközösítéseket, azt a kínos helyzetet próbálta felszámolni, amelyet harminc évvel korábban a lázadó Toulouse grófja tönkretételét célzó rendelet hagyott maga után. És harminc évvel később még mindig a Hohenstaufen-család megsemmisítésével rá maradt káosszal kellett küszködnie.

A kitűzött célok és a valóban elért eredmények közötti aránytalanság rendkívül egyszerű okra vezethető vissza: az egyedüli fegyver, amely a pápa közvetlen rendelkezésére állt, az interdiktum és az exkommunikáció volt. Ezek hathatós fegyverek lettek volna, ha egységesen tiszteletet és engedelmességet váltottak volna ki, de nem így történt. Kisebb viták esetén néha eredményeknek bizonyultak; nagyobb ügyekben azonban vagy egyáltalán nem volt hatásuk, vagy olyan öncélú erőszakhullámot szabadítottak el, amely hatókörén belül mindent elpusztított, beleértve végül azoknak az intézkedéseknek tekintélyét is, amelyek szentesítették ezt az erőszakot.

Európa történetének egyik legtragikusabb jelensége az eszközök és a célok közötti aránytalanság ezen törvényének érvényesülése. A pápa világi célkitűzései sohasem vezethettek sikerre, mert nem álltak megfelelő fegyverek rendelkezésére; próbálkozásait, hogy meg nem felelő fegyverekkel igyekezzék őket érvényesíteni, mindaddig mégsem tudta abbahagyni, míg hathatós

tiltakozás nem merült fel a pápa világi ügyekben való szupremáciájának elméletével szemben. A XII. és XIII. században nem volt megfelelő elméleti válasz arra a kijelentésre, hogy „az egyházi hatalom hatáskörébe tartozik, hogy a világi hatalmat a helyére állítsa, és hogy ítélkezzék felette”.³⁴ A régi választ, hogy a világi uralkodónak független, magától Istentől eredő szellemi hatalma van, elsöpörték. A későbbi válasz, amely a XIV. században a szellemi hatalom természetének aprólékos elemzésén alapult, még nem merült fel. Közben viszont a pápaság minden nagyobb erőfeszítése, hogy a korlátlan világi hatalom elméletét a gyakorlatban érvényre juttassa, szerencsétlenül végződött. Elméletben az a hatalom, hogy a pápa a méltatlan uralkodóktól elveszi királyságukat, és azoknak adja, akiket erre méltóknak ítélt, a pápai igazságszolgáltatás és adományok rendszerének csúcspontja lett volna. De a gyakorlatban a pápa védencként Angliába érkező normann királyok nagyobb fenyegetést jelentettek, mint az angolszászok, akiket ők letaszítottak trónjukról; V. Henrik, akit a pápa koronázott császárrá, veszedelmesebb volt, mint IV. Henrik, akinek megkoronázását megtagadta; és III. Ince minden politikai éleslátása sem tudott VI. Henrik után elfogadható utódot találni. A pápák képesek lehetek „gyomlálni és rombolni”, de nem tudtak „építeni és ültetni”.³⁵

A pápák világi uralmának kudarcra éles ellentétben áll egyházi primátusuk sikerével. Az ellentétet azonban nem szabad eltúloznunk. Az egyházi primátus sikere is ugyanazt a törvényszerűséget követte, mint a világi

³⁴ Hugues de Saint-Victor, *De Sacramentis*, II, 2 (P. L., 176, 418).

³⁵ III. Ince számára ez a két mondat fejezte ki a pápa világi hatalmának teljességét, l. pl. C. R. Cheney és W. H. Semple, *Selected Letters of Innocent III concerning England*, 24, 151. és 216. l., valamint a benne lévő utalásokat.

uralom kudarca: addig járt csak sikerrel, amíg nagyszámú befolyásos ember számára elfogadható volt. A sikert és a kudarcot egyaránt világi szempontok határozták meg. Főleg hangsúlyoznunk, hogy sokan hitték, hogy a pápai hatalom mindkét területen helyénvaló, és sikerrel kellene járnia. E hit nélkül egyáltalán semmiféle eredmény nem lett volna lehetséges. De magában ez a hit sohasem bizonyult elégnek arra, hogy a sikert biztosítsa. Hogy a pápai hatalom – legyen az egyházi vagy politikai – határait megértsük, az elméleti meggyőződésen túl egyéb okokat kell keresnünk.

A pápaság XI. és XII. századi sikereinek első tényezője szerzetesi közösségek támogatása volt, amelyek a pápai hatalomban legjobb védelmüket látták a püspöki fegyelem nyomásával és világi fosztogatásokkal szemben. Azután, tágabb értelemben, a pápai primátus a klérusnak mindenütt alapvető előnyöket biztosított: birtokaik biztonságát, világi büntetések alóli mentességet, menedéket az erőszak elől és módot arra, hogy bonyolult vitákat megoldhassanak. Minden pap státusát erősítette a pápai primátus, amely mindnyájukra rásugárzott valamit Róma nagyságából. A középkori papságot korábban a legnagyobb szakszervezetnek neveztem, és a pápai primátus sohasem válhatott volna valóra, ha a pápa nem nyeri meg az egyházi hierarchia támogatását azzal, hogy megvédi a klérusnak mint egésznek az érdekeit. De ugyanúgy nem válhatott volna valóra akkor sem, ha világi uralkodók nem úgy érezték volna, hogy még ha nem is nyújt nekik semmit, szinte semmit sem vesz el tőlük.

Hogy világi uralkodók kezdeti félelmeik ellenére milyen keveset szenvedtek a pápai hatalom növekedésétől, jól kiviláglik az egyik 1244-es pápai levélből, amelyet röviden már említettünk. A levél szigorú intelem Anglia királyához, hogy engedélyezze Norwich

püspökének áthelyezését Winchesterbe.³⁶ Úgy tűnik, hogy mindez a pápai főhatalom egyszerű gyakorlása csak; olyan történet van azonban mögötte, amely feltárja az egyház középkori pápai kormányzatának minden erejét és gyengeségét. Megérdemel tehát egy rövid magyarázatot.

A püspök, akinek érdekében a pápa közbelépett, William Raleigh volt, a király egyik legmagasabb rangú tisztségviselője. Úgy írták le, mint aki „legfőbb bíró a királyi törvényszéken”, és az angol világi szokásjog harcosa „a kereszténység törvényeivel, kánonaival és consensusával szemben”.³⁷ E szolgálatai jutalmául a király egy csomó egyházi javadalomban részesítette, és mindennek betetőzése, a püspöki szék sem lehetett már messze. Nem kétséges, hogy a királynak feltett szándéka volt, hogy a maga idejében ebben a kegyben is részesíti majd, de Raleigh szerencsétlenségére, amikor a winchesteri püspökség 1238-ban megürült, a szerzetesek sietve megválasztották őt a király beleegyezése nélkül. Ez hiba volt. Winchester számított az egész ország legkívánatosabb püspökségének. Nagyszerű palotája volt, kedvező fekvése, hatalmas jövedelme, kiemelkedő politikai helyzete – minden, amit csak kívánni lehetett. A királynak azonban nem állt szándékában, hogy mindezt régi szolgájára vesztegesse, bármennyire is kiérdemelte. Felesége családja egyik tagjának, Guglielmo di Savoianak szánta. Így elintézte, hogy Raleigh-t a szerényebb püspöki székhelyre, Norwichba válasszák meg, míg Winchestert Guglielmo di Savoia kapta meg. Alighogy létrejött ez a barátságos megegyezés, Gugliel-

³⁶ C. P. R., I, 206. l., 1244. febr. 28-ról keltezve.

³⁷ F. Pollock és F. W. Maitland, *History of English Law*, 2. kiad., 1898, I, 189, 196. A vitatott választás lefolyását teljes egészében tárgyalja F. M. Powicke, *Henry III and the Lord Edward*, I, 270–74.

mo di Savoia meghalt, és Winchester szerzetesei, akik még mindig nem tanultak a tapasztalatakból, ismét siettek újraválasztani Raleigh-t. A királyt ez határozottan felfigyelt, de most új megoldást talált. Mivel Raleigh már Norwich püspöke volt, áthelyezéséhez pápai beleegyezés kellett volna, és a király a korszak legjobb kánonjogászát fogadta meg, hogy a pápai udvarban megtámadja a választást. A király számára a dolog nem volt sürgős. Amíg az ügy nem nyert elintézés, Winchester minden jövedelmét élvezhette, és elosztogatta annak összes kegyúri jogát. Jogásza, Enrico de Susa, akiből később bíboros lett, és rendkívül híres kánonjogász, szintén nem sietett. Ahogy későbbi írásaiból kitűnik, az ügy révén tapasztalatokat szerzett, hírneve és vagyona állandóan növekedett.³⁸ Winchester szerzeteseinek sokáig kellett várniuk püspökökre, és talán nekik sem volt sietős a dolog.

A püspöki szék öt évig állt betöltetlenül, mire 1243-ban a pápai ítélet az ő javukra döntött. Enrico de Susa egy utolsó fellebbezést nyújtott be, azon az alapon, hogy az ítélet sérti a királyi jogokat. Ez további hat hónapig elhúzta az ügyet, de még a legkiválóbb jogász fortélyai is kimerülnek egyszer. 1244 januárjában a pápa némi szigorral írt a királynak; februárban utolsó felszólítást küldött, mielőtt keményebb eszközökhöz nyúlt volna. A király látta, hogy jogi vonalon az út végére ért, és engedett. Talán mindkét oldal fokozódó neheztelése mellett néhány évig még sikerült volna ébren tartania az ügyet, de tudta, hol kell megállnia. A püspöki szék betöltetlensége következtében azért vagy 20 000 fonttal gazdagabb lett. Sok híve jutott olyan javadalmakhoz, amelyeket másképp nem kaphatott volna meg.

³⁸ L. N. Didier, „Henri de Suse en Angleterre (1236?–1244)”, *Studi in onore di V. Arangio-Ruiz*, 1952, II, 333–51.

Enrico de Susa Winchester szomszédságában az egyik legkellemesebb hely, a Hospital of St Cross priorja lett. A király egyáltalán nem neheztelt régi szolgájára, Raleigh-ra. Ez hat éven keresztül töltötte be a püspöki széket, és addigra a királyi család egy másik tagja már eléggé felnőtt ahhoz, hogy elfoglalja helyét. A pápának megvolt az elégtétele, hogy látta: betartották a törvényt. Mindez nagyon barátságos mederben folyt; senki nem ment túl messzire; senki nem jött indulatba; senkit nem közösítettek ki. Mindenki elégedettnek érezte magát.

A pápai primátus tehát érvényre jutott egy fontos egyházi ügyben. Senki nem vonta kétségbe, hogy a pápának joga van a kérdést saját ítélőszékén, saját törvényei alapján megoldani, a saját maga által meghatározott eljárások útján; senki nem vonta kétségbe, hogy hatálytalaníthat minden helyi jogot és igényt, legyenek azok akár világiak, akár egyháziak. Eddig tehát az ügy a pápai hatalom diadalmas érvényesülését jelentette. Sebek nem maradtak utána, mert nem sértett senkit. De épp ez volt a legsötétebb oldala ennek a furcsa kis anti-drámának, amelyet most végignéztünk. Megmutatja, hogy az ügyben érdekelt valamennyi személyben megvolt az ügyesség arra, hogy jól befészkelje magát a pápai kormányzat hatalmas gépezetének szövevényébe.

Egy korábbi fejezetben feltettük a kérdést: miért nyugodtak bele a világiak a korszak uralkodó egyházi, társadalmi és politikai elméleteiben számukra kijelölt alacsony helyzetbe? A válasz, úgy tűnik, leginkább az, hogy ezek az elméletek, függetlenül általános irányvonaluktól, aprólékos alkalmazásuk során úgy formálódtak, hogy a világi érdekekhez simuljanak – például a pénzügyek vagy a háború területén. Most láthattuk, hogy ugyanaz a magyarázat érvényes lehet arra a területre is, ahol a papi hierarchia elmélete a legnyilvánva-

lőbban diadalmaskodott – a tisztán egyházi ügyek intézésére. Ezen a területen a világi érdekeket néhány elég nyilvánvaló, sőt látványos csapás érte. Királyok és világiak elvesztették közvetlen beleszólási jogukat a legtöbb egyházi kinevezésbe; elvesztették egyházi személyek és ügyek fölötti bíraskodási jogukat; elvesztették hatalmukat, hogy egyházi hivatalok betöltőit megfoszassák állásuktól; túl hosszú ideig nem tudtak dacolni a pápával. Mindezt drámaian bizonyította egy egész sor esemény, amelyek megragadták későbbi nemzedékek képzeletét – IV. Henrik német-római császár Canossa-járása, II. Henrik angol király vezeklése egy szál ingben Canterburyben, János király vazallusi függése a pápától, II. Frigyes családja uralmának megdöntése, pápai jelölt Szicília trónján. De ezek az esetek nem világítanak rá arra az alapigazságra, hogy a világi uralkodóknak egyszer csak meg kellett tanulniuk a bonyolult játékszabályokat, hogy az egyház gazdagságából és tehetségeiből nagyobb tartalékot biztosítsanak maguknak, mint korábban bármikor.

Európa barbár uralkodói a XII. század előtt sok előnye miatt rá voltak utalva az egyházi kinevezésekben csaknem korlátlan hatalmukra. E hatalom békeidőben megbízható híveket biztosított számukra, háborúban csapatokat és anyagiakat, minden tisztség megüresedésével jövedelmeik rendszeres kiegészítését, szükség esetére arany- és ezüstartalékot, utazásaik alkalmával szálláshelyek változatos lehetőségét. Természetes, hogy aggodva nézték e privilégiumok elvesztését, de a megváltozott helyzethez való alkalmazkodás lassú folyamata során rájöttek, hogy semmi okuk a riadalomra. Igaz, hogy most már nem tudtak egyszerűen kinevezni püspököket vagy a birtokbavétel díját követelni egyházi hivatalok betöltésénél, nem vehettek többé el egyházi birtokot, nem avatkozhattak be egyházi törvényekbe.

De minden eddiginél inkább módjuk nyílt az egyházi gazdagság felhasználására a világi kormányzás növekvő tevékenységének finanszírozásánál. Felszentelt papok, noha személyükben csak az egyházi ítélőszék alá tartoztak, a XII. és XIII. században a világi kormányzat leghasznosabb emberei voltak. Fáradozásaik jutalmául egyházi előléptetést vártak, és a király mindig nehézség nélkül tudta ezt nyújtani. Az egyházi állás volt a gazdagság fő forrása, amelyből a világi uralkodók szolgálkat fizették. A pápától lefelé mindenki elfogadta ezt a helyzetet. Így tehát természetesen ugrásszerűen megnőtt a királyi hivatalnokok serege. A legsikeresebbek számára a pápai felmentés hatalmas jövedelmek felhalmozását tette lehetővé; a legvégén pedig püspökségre számíthattak.

Mindehhez többé már nem bizonyult elegendőnek egy királyi „*fiat*”. Szabályok voltak, amelyeket meg kellett tartani. Ahol szabályok vannak, ott szakemberekre is szükség van; és ahol szakemberek vannak, ott kibúvók is találhatók. A klérus maga szolgáltatta a szakértőket, akik megmutatták a királynak, hogyan használhatja fel az egyházi vagyont úgy, hogy megtartsa az egyházi fegyelem szabályait. Ezek a szakértők, olyan emberek, mint Enrico de Susa, szintén egyházi jutalmakat kívántak a világi uralkodótól, de amíg az ügyeket körültekintően intézték, senkinek nem volt oka panaszra. A heves vitákat ügyetlenség, tudatlanság, túlzott önbizalom vagy személyes gyűlölet robbantotta ki. Ha a szabályokat megtartották, és nem mentek túl messze, minden kellemetlenséget el lehetett kerülni.

A winchesteri püspökséggel kapcsolatos, 1238-tól 1244-ig húzódó ügy azt mutatja be, amikor egy király nem ment túl messze. Ám azt is megmutatja, hogy milyen kis veszteséggel járt, ha a helyes úton járva vesztettek, és milyen keveset nyert a pápa, amikor saját törvé-

nyeinek megfelelően győzött. Ami ezekben az években történt, valóban nem volt túlzottan korrupt, de mindenütt a világi indítékok kerültek előtérbe, és mindenütt ezek kerekedtek felül. Érthető, hogy miért kezdte sok kortárs azt gondolni az egyházzal, hogy bünszövetkezet, amely a világi és egyházi hatalmak között jött létre az egyházi vagyoni kizsákmányolására, és hogy a pápa, mint ennek a bünszövetkezetnek a feje, voltaképpen maga az Antikrisztus. Ezek a vélemények nem gyakoroltak nagy hatást, de zavaróan hatottak. És úgy volt megírva, hogy erősödjenek.

A jogászpápák

A pápaság történetének ezt a korszakát egy dolog fejezi ki mindennél jobban: 1159-től 1303-ig minden kiemelkedő pápa jogász volt. Ez mutatja, hogy milyen elsőrendű fontosságúnak bizonyult a pápaság számára a törvények megalkotása és végrehajtása. A pápaság helyzete ezen a téren mutatkozott a legerősebbnek. Egy olyan korban, amikor a régi törvények és kormányzatok hagyománya majdnem teljesen feledésbe merült Európában, a pápák megőrizték egy olyan jogrendszer alapjait, amelyre építhettek. Emellett törvényhozó hatalmat igényelhetek maguknak, amire a Nyugat más uralkodója nem törekedhetett. A XII. századi társadalom minden körülménye kedvezett a pápai jog gyors fejlődésének, és ez a fejlődés döntő lökést kapott a jogászpápák, III. Sándor, III. Ince, IX. Gergely, IV. Ince, VIII. Bonifác hosszú sorától. A középkori és nagy mértékben a modern társadalom alapvető rendje is sokkal adós ezeknek a pápáknak. Feladatukhoz kristálytisztá elmét, szilárd elveket és mély gyakorlati bölcsességet hoztak magukkal. De az ügyeket irányító jogász gyengesége sem hiányzott belőlük. Egyre kevésbé és kevésbé törekedtek

arra, hogy igazi vezetőkké váljanak, ezt sohasem tudták teljesen elérni, és egyre inkább arra szentelték energiájukat, hogy forgásban tartsák a kormányzat kerekeit. Nagy ügyekben egyre inkább megelégedtek azzal, ha valami formális győzelmet arattak, amelyet aztán jól hangzó általánosításokkal támasztottak alá. Mindinkább annak a kisszerű dolognak szentelték energiájukat, hogy a pápai államot kiépítsék, megvédjék és irányítsák. Az erre a célra tett intézkedések semmiben sem különböztek azoktól, amelyeket más világi uralkodók foganatosítottak. A korábbi pápák álma – a Szent Péter engedelmes királyaiból vagy lovagjaiból álló széles körű testvériség – helyett a XIII. századi pápák ábrándjait arra a feladatra szűkítették le, hogy Dél-Itáliában egyik párthívük legyen a király, és Közép-Itáliát saját rokonaik segítségével kormányozzák. A politikai hűség bizonytalansága minden soron következő pápát arra késztetett, hogy unokaöccseikből, unokatestvéreikből és rokonaikból olyan csoportot szervezzenek, amely hűségesen szolgálja érdekeiket és kegyeiktől függ; és Itália politikai térképe ezeknek az egyáltalán nem lelkesítő összeszövetkezéseknek a palimpszesztjévé vált. Jeremiás szavai, amelyeket VIII. Bonifác idézett a pápai pozícióról tett utolsó nagy nyilatkozatában, minden elvi kritikánál jobban karikírozták ezeknek az intézkedéseknek a szükségességét: „ma nemzetek és országok fölé állítalak, hogy gyomlálj és rombolj, hogy pusztíts és szétszórj, hogy építs és ültess”.³⁹

³⁹ *Extravagantes Communes*, I, VIII, I (Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, II, 1246). A szavak az *Unam Sanctam* bullából valók, amelyet Bonifác fogalmazott és állítólag saját kezével írt le, l. H. Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, 1902, 147. l., jegyz.

III. AZ ÜGYEK INFLÁLÓDÁSA kb. 1300–1520

1309-ben V. Kelemen Avignonba költözött. Ez sok szempontból nagyon szerencsés lépés volt. A pápaságot kiemelte az itáliai politika ádáz viszályai közül, és egy kevésbé feszült politikai légkörbe helyezte. Az új székhely földrajzi szempontból is sokkal kedvezőbb volt: a nyugati keresztény népség négyötöde számára öt héttel megrövidítette a pápai udvar felkeresésére fordított időt. Igaz, hogy Avignon nem ihletett nagy gondolatokra, és a lánglelkű rajongók visszavágytak Rómába. De a nagy gondolatok az utóbbi években nem sokat lendítettek a pápaságon, és ha a pápaság munkája javarészt a bírósági ügyekkel kapcsolatos napi teendőkben merült ki – és ez alól most már nem volt menekvés –, Avignon központnak sokkal jobban megfelelt, mint Róma. Egy modern kormányzási központ légköre vette körül.

Az a pusztta tény, hogy a pápák 70 éven keresztül működni tudtak anélkül, hogy Rómával bármilyen fizikai kapcsolatban álltak volna, meglepő módon mutatja, hogy a pápaság az átköltözés előtti két évszázad folyamán mekkora távot tett meg. A pápai hatalom Rómától elválasztva a XIII. század közepe előtt bármikor elképzelhetetlen lett volna; a XIV. században már, némi sajnálkozással, de különösebb nehézség nélkül elfogadhatóvá vált. A pápai udvar ebben az időben elsősorban azt a helyet jelentette, ahol az ügyeket intézték. Megszűnésére senki nem gondolt, jellegén semmi nem változtathatott jelentősen. Olyannak kellett elfogadni, amilyen volt, és minél könnyebben el lehetett érni működési helyét, annál jobb volt.

Az utolsó két évszázad folyamán minden kormányzási forma rohamosan fejlődött, és sok területén a bo-

nyolultság olyan fokára jutott, hogy az már fullasztóan hatott az ügyek eredményes intézésére. Különféle tényezők játszottak össze abban, hogy ez bekövetkezzék. Elsősorban az, hogy a legnagyobb könnyedséggel lehetett egész hadseregnyi hivatalnokot tartani jóformán teljesen ingyen, az egyházi javadalmakra alapozva, és ez olyan terjeszkedésre készítette a kormányzatot, amely már túlment a hathatós cselekvőképesség határain. E tényező közrejátszott mind a pápai, mind a világi kormányzat fejlődésében. Ebből adódóan: a bírósági ügyek egyre bonyolultabbá váltak, és ez még több hivatalnokot tett szükségessé, akik viszont még több munkát termeltek. A pápai kormányzat magán viselte a túlkomplikáltság minden ismervét. Az ügyek mennyiségileg tovább növekedtek, de ez nem járt együtt a pápai befolyás fokozódásával Európa ügyeiben.

Ha visszanézünk az 1244-es nyugodt hónapokra, már láthatjuk annak jeleit, hogy a pápai kormányzati rendszer kezdi az ellenanyagot kitermelni, amely a hathatós fejlődés terét határok közé szorítja majd. E jelek között a legszembeszökőbb az, hogy feltűnik a pápai rendszeren belül saját céljain munkálkodó világi uralkodó. III. Henrik, Anglia királya, a lehető legbarátságosabb módon, olyan mértékben tudott hasznot húzni a pápai igazságszolgáltatás késedelmes voltából, hogy II. (Vörös) Vilmos megirigyelhette volna azokban az időkben, amikor a pápai bírászkodás még gyermekcipőben járt. De amíg II. Vilmos mindenütt szembe találta magát az egyház nézeteivel, III. Henrik egy híres kánonjogász szakértői segítsége révén kedvező egyházi nézetek légkörében működött. Ez a cselekvési mód sokkal alattomosabb veszélyt jelentett a pápaság helyzetére, mint II. Vilmos durva erőszakossága: a tisztviselés ellen nem lehet szankciókkal élni.

Az 1244-es forrásanyagból kiderülő másik baljós vo-

nás, hogy bizonyos jelek arra vallanak: túlzásba vitték az exkommunikációt, és ez kezdte elveszíteni hatékonyságát. A további exkommunikációt és interdiktumot Toulouse egyházkerületében ötévi időtartamra leállító pápai levél egy súlyos vereség elismerése, mert e szankció nélkül a pápaság egész helyzete alapvetően meggyengült volna. Az itáliai városok további intő jelekkel szolgálhattak volna a pápa leghathatósabb fegyverének csökkenő befolyására. A veszély jelei ott nagyon is világosan látszottak. A pápai kiközösítés a XIII. században egyszer-másszor lesújtott a legtöbb nagy itáliai városra, néha többéves időtartamra. Ezek a kereskedelmi számítás szellemében fogadták a helyzetet, úgy, ahogyan élelmiszer- vagy nyersanyaghiány esetén viselkedtek volna. Komoly bajnak tekintették, de nem szörnyű szerencsétlenségnek. A legvégső pápai fegyver többé már nem számított minden másnál magasabb szintű szankciónak.

1244 után néhány éven belül megfigyelhetjük, hogy kezdetét veszi a klérusnak a pápa lépéseivel jogilag alátámasztott szembeszegülése. Ma már mindenki egyetértene abban, hogy 1253-ban, ama híres eset alkalmával, amikor Robert Grosseteste püspök megtagadta, hogy a pápa parancsára annak egyik unokaöccsét székesegyháza kanonokjai közé fogadja, a püspök a pápai hatalom emelkedett doktrínája alapján cselekedett.⁴⁰ Akciója azonban mégiscsak arra vallott, hogy a pápai hatalom már nem adott az egyházi jogoknak elegendő védelmet. A pápai hatalom főleg azért növekedett meg, mert az egyházi hierarchia nagy tömegének szükségle-

⁴⁰ Grosseteste helyzetére vonatkozólag a legjobb tanulmány: W. A. Pantin, „Grosseteste's relations with the Papacy and the Crown”, in: *Robert Grosseteste, Scholar and Bishop*, D. A. Callus kiad., 1955, 178–215.

teit és törekvéseit elégítette ki. Ha valamikor is megszűnne ezt tenni, vagy ha úgy látszana, hogy valami más hatalom – például a királyé – jobban ki tudja elégíteni ezeket az igényeket és törekvéseket, a pápai hatalom napjai meg lennének számlálva. A vég még a távoli jövőben rejtőzött, de a kétely jelei már megmutatkoztak.

Ezek az új tényezők határokat szabtak a pápai hatalom jövőbeni növekedésének, de az ügyek sokasodását közvetlenül nem érintették. Ha 1244 után száz évvel előre lépünk, és 1344 első hat hónapjára vonatkozólag a pápai forrásokat hasonló módon megvizsgáljuk, három tevékenységi forma szembeszökő növekedését észlelhetjük. Ezek: a búcsúk engedélyezése; a pápai döntés nemzetközi ügyekben; az egyházi javadalmakra való pápai kinevezések rendszerének kidolgozása. E három cselekvési terület vizsgálata elárul valamit abból, hogy miként alakult a pápaság és az európai társadalom viszonya a középkor utolsó évszázadaiban.

A búcsúk

Pápai búcsúk nagymérvű engedélyezése 1095-re vezethető vissza, amikor II. Orbán kihirdette, hogy a keresztes hadjáratban való részvétel minden egyéb penitenciát pótol – vagy más szavakkal: annak a keresztes vitéznek, aki a bűnbánat és gyónás kegyelmi állapotában halt meg, azonnali belépést biztosít a mennybe.⁴¹ 1095 után hosszú ideig ezeket a csak a pápa által engedélyezhető teljes búcsúkat igen különleges alkalmakra tartották fenn. Többnyire a keresztes hadjáratokban a pápa által

⁴¹ A rendszer eredetére és fejlődésére vonatkozólag l. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 1–3. köt., 1922–1923 és H. Delehaye, „Les lettres d’indulgence collectives”, *Analecta Bollandiana*, XLIV (1926), 342–79; XLV (1927), 97–123, 323–44; XLVI (1928), 149–57, 287–343.

megszabott feltételek alapján való részvételt jutalmazták velük; bármely más érdemes cselekedetért valóban rendkívül ritkán járt hasonló jutalom. Mindamellet kezdettől fogva a pápa teljhatalmának sajátosan személyes kifejezését jelentették, és semmiféle határa nem volt annak, hogy a pápák meddig használhatták fel e kiváltságukat.

E hatalom gyakorlásának egyik legkorábbi példája megkapóan mutatja a pápa személyes érdekelttségét. A jelenetet John of Salisbury írta le. III. Jenő pápa egy napon, 1150-ben, törvényszékén bíraskodva, egy válsági ügyet hallgatott meg, amelyben Molise grófja kérte, hogy vérrokonság alapján válasszák el feleségétől. Egy idő után a pápa már nem bírta türtőztetni magát. Könyvekbe tört ki, felállt trónjáról, és olyan hevesen vetette magát a gróf lába elé, hogy püspöksüvege a porba gurult. Amikor a püspökök és kardinálisok felsegítették, és visszaadták mitráját, könyörgött a grófnak, vegye vissza feleségét, e szavakkal toldva meg kérését:

„Hogy rávegyelek arra, hogy szívesebben és készségesebben tedd ezt meg, én, Szent Péter utóda és Krisztus helytartója, akire a mennyország kulcsait bízta, felbecsülhetetlen értékű hozományt adok feleségednek: ha hű maradsz hozzá, minden eddig elkövetett bűnöd büntetésének elengedését hozza neked, és én leszek azokért felelős az utolsó ítélet napján.”⁴²

Noha a középkori pápáknak a búcsúkkal kapcsolatos későbbi nyilatkozatai ritkán ilyen csábítók, mint ez, látjuk benne a mélyen átértzett személyes felelősséget, és ez a legjobbakból soha nem hiányzott. A búcsúk további története, bár végül végzetessé vált, pusztán annak fejleménye, amit kis mértékben ebben a jelenetben látunk: a pápák hatalmát és kívánságát fejezik ki arra,

⁴² *Historia Pontificalis*, R. L. Poole kiad., 1927, 84. l.

hogy egyre szélesebb körökre terjesszék ki a büntetés elengedését, amelynek elfogadásáért III. Jenő pápa Molise grófjának könyörgött.

Elég, ha csak igen röviden vázoljuk, hogy milyen szakaszokban kínálták fel ezt a széles körű bűnbocsánatot a kereszténység számára. A XII. század végére már III. Ince a keresztes vitézeknek engedélyezett teljes bűcsút éppúgy kiterjesztette azokra is, akik pénzzel vagy tanáccsal segítettek, mint magukra a harcolókra; és a büntetéstől való teljes mentességet még azzal az ígérettel toldotta meg, hogy jó cselekedeteikért az égben nagyobb jutalomban részesülnek.⁴³ A XIII. század közepén IV. Ince újabb lépést tett azzal, hogy különleges körülmények esetén teljes bűcsút engedélyezett, és ezt nem kötötte semmiféle szolgálathoz. Eleinte ritkán fordultak elő az ilyenfajta engedélyezések. Mint száz évvel korábban III. Jenő adománya Molise grófjának, ezek a pápa spontán cselekedetei voltak, jámbor férfiak vagy asszonyok – mint Szent Klára vagy Salimbene, a ferences krónikás – érdemeitől indítatva; a XIII. század végére azonban már világi uralkodóknak engedélyezték, politikai okokból.

A pápai kegyelem további kiterjesztésével hamarosan egyes személyek is megvásárolhatták azt a kiváltságot, hogy teljes bűnbocsánatot nyerjenek haláluk pillanatában gyóntatójuktól. 1344-re hatalmas méreteket öltött már a pápai hatalomnak ez a korlátlan gyakorlása. Az év első hat hónapjában VI. Kelemen egyedül Angliában nem kevesebb, mint kétszáz embert részesített ebben a kiváltságban.⁴⁴ Ezek szükségképpen mind

⁴³ Paulus, id. mű, I, 207; a teljes szövegre l. *P. L.*, 214, 828–32.

⁴⁴ *C. P. R.*, III, 4–8, 95–181. l.: a lajstrom összeállítói a beírásokat nem kronologikus rendben vezették, és az 1344. január–június közötti levelek korábbi és későbbi anyaggal keveredtek össze.

tehetős emberek voltak, akik meg tudták fizetni egy ilyen bűnbocsánat árát, de az ár nem mondható magasnak – még tíz shilling sterlinget sem tett ki a pápai udvar árszabásában. És ha hozzá is számítunk sok közben felmerülhető további költséget, a halál órájában a teljes búcsú a társadalom számos rétegében elérhető volt. 1344-ben lovagok, plébánosok és városi lakók Anglia királynéjával és a királyi család többi tagjával osztoztak ezen a privilégiumon. Biztosították valamennyiüket: ahhoz, hogy a búcsú teljes hatályába lépjen, elég, ha a végső pillanatban bármely laikus a következő szavakat mondja: „Az Úr oldozzon fel vétkeid és büntetésed alól annak a kiváltságnak megfelelően, amelyet, ahogy mondod, a legfőbb főpaptól kaptál.” Az 1344-es év pápája, VI. Kelemen szokta mondogatni: „Egy főpapnak boldoggá kell tennie alattvalóit.”⁴⁵ Aligha tehetett volna többet, hogy kormányzási alapelvét a gyakorlatban érvényesítse.

A személyes búcsú szükségképpen pénzbe került, de Kelemen azokra is ki akarta terjeszteni a pápai hatalom rendelkezésére álló végső ajándékot, akiknek nincs pénzük, de jó a lábuk. VIII. Bonifác példája lebegett a szeme előtt. 1300-ban Bonifác teljes búcsúban részesített minden bűnét megbánó és meggyónó bűnöst, aki ebben az évben és a jövőben minden századik évben felkeresi Rómában a szent apostolok templomait. 1343-ban VI. Kelemen a száz évet ötvenre csökkentette a Leviticus szövegének tekintélye alapján: „És szenteljétek meg az ötvenedik esztendő, és hirdessetek szabadságot a földön, annak minden lakójának.” E határozatát a búcsú pápai elméletének kimerítő ismertetése kísérte:

„Krisztus vérének egyetlen csöppje elég lett volna

⁴⁵ G. Mollat, *The Popes at Avignon* (angol ford.), 1963, 9. kiad. 38. l.

ahhoz, hogy az egész emberi nemet megváltsa. Krisztus áldozatának áradó bőségéből adódik az a kincs, amelyet nem szabad véka alá rejteni, vagy elásni a földben, hanem fel kell használni. Isten e kincset földi helytartóira, Szent Péterre és utódaira bízta azzal, hogy a bűneiket megbánó és meggyónó hívők ideig tartó büntetésének teljes vagy részleges elengedésére használják fel.”⁴⁶

1389-ben VI. Orbán azon az ésszerű alapon, hogy a legtöbb ember nem éri meg ötvenedik évét, a szentévek közötti időszakot 33 évre mérsékelte; 1470-ben pedig II. Pál, tekintetbe véve az emberi élet törekeny voltát, ezt az időközt tovább csökkentette 25 évre.⁴⁷ Így az átlagos élettartamon belül mindenki, akinek módjában állt eljutni Rómába, tisztítóhelyi szenvedéseinek teljes elengedését nyerhette el.

Közben azonban további fejlemények az utazást szinte fölöslegessé tették. A XIV. század vége felé már elég gyakorivá vált az ilyenfajta teljes búcsúk kiterjesztése helyi templomokra is, különleges alkalmakkor. Mi több, az 1344-ben még friss keletű újítást, azt a privilégiumot, hogy a halál órájában a gyóntatótól teljes bűnbocsánatot lehessen kapni, az elkövetkező százötven év folyamán messzemenően kiterjesztették. Az a hajlandóság, hogy minden újítást a végső határáig vigyenek, és hogy kidolgozzanak minden elképzelhető részletet, kiteljesedett ezekben a fejleményekben. Volt bűnbocsánat a halál pillanatában; bűnbocsánat egyszeri halálveszedelemben; bűnbocsánat többszörös halálveszedelemben;

⁴⁶ *Extravagantes Communes*, V, IX, 2 (Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, II, 1304–06).

⁴⁷ A jubileum alakulására és a mögötte rejlő doktrínára vonatkozó XIV. századi beszámolót l. Ranulph Higden, *Polychronicon*, J. R. Lumby kiad., R. S., IX, 206–10; közli VI. Orbán pápa bullájának szövegét is. II. Pál bullájára l. C. Cocquelines, *Bullarium... Pont. Romanorum*, 1743, III. 3. rész, 128. l.

lemben; a pápai kancellárián keresztül elnyerhető bűnbocsánat; azoktól elnyerhető bűnbocsánat, akiket a pápa küldött ki ezzel a céllal; bűnbocsánat a Rómába vagy más templomokhoz zarándoklók számára; bűnbocsánat minden feltétel nélkül, kivéve a megbánás és gyónás általános kikötését. Amint a kimeríthetetlen kincsestárat felnyitották, a kincs osztogatásában nem volt határ. A XV. század végére a rendszer olyan mértékben szerteágazott, hogy teljesen kiismerhetetlenné vált. Sok tényező közrejátszott, hogy kialakuljon e nagy bőség: rivális pápák befolyásukat igyekeztek kiterjeszteni és pénzügyi helyzetükön próbáltak javítani; helyi egyházak, uralkodók és városok szintén részesülni akartak a kincsből; az egész emberiség egyetemesen az üdvözülés bizonyosságát óhajtotta. Nem szükséges tovább folytatnunk. Inkább próbáljuk megérteni a pápák helyzetét és nehéz helyzetük okát, mintsem hogy nyomon kövessük, milyen eszközöket használtak ösztönös expanzíós törekvéseik kielégítésére.

E lapokon a búcsúrendszernek főleg a kormányzással kapcsolatos vonatkozásait akarjuk tanulmányozni, de mielőtt bármilyen következtetésre jutnánk a tekintetben, hogy milyen jelentősége lehetett ilyen szempontból, térjünk vissza kiindulópontunkhoz, és idézzük fel az egész folyamat személyes és érzelmi rugóit. Láttuk, ahogy III. Jenő 1150-ben, erős felindulástól vezettetve, fontos lépést tett, és teljesen irrécális lenne, ha feltételeznénk, hogy hasonló érzelmi impulzus hiányzott a XV. században. A pápai búcsú elnyerésére rendezett zarándokutakról maradt szórványos feljegyzések úgy hatnak, mint a *flagelláns*- és *illuminátus*-mozgalomról szóló beszámoló; és a pápák maguk aligha lehettek mentesek környezetük befolyásától.

Egy kis jelenet 1476-ból jól tükrözi a most tárgyalt fejlemények érzelmi hátterét. Ebben az évben IV. Six-

tus néhány kardinális kíséretében látogatást tett a folignói ferences apácáknál. Az apácák gyóntatója búcsú engedélyezését kérte tőle, és ő teljes búcsút engedélyezett nekik a közelgő Szűz Mária-ünnepre. Azután, úgy érezve, hogy még valamit kellene adnia, hozzátette: „Emellett minden alkalommal, amikor meggyónjátok bűneiteket, teljes mentességet adok *poena* (büntetés) és *culpa* (bűn) alól.” – „Micsoda? – kiáltottak fel a kardinálisok. – Minden alkalommal?” – „Igen – mondta a pápa, a szívére téve kezét –, amim van, mindenem nektek adom.” – A kardinálisok erre térdre estek, ezzel a kiáltással: „Nekünk is!”, és a pápa így szólt: „Úgy legyen: nektek is.”⁴⁸

Ha ezt a jelenetet nem egy szemtanú jegyezte volna fel, sohasem tudtuk volna meg, hogy a folignói nővéreknek adott rendkívüli pápai kiváltság mögött, amelyet végül 1482-ben szövegeztek meg, nem precedensek keresése rejlik, nem ravasz számítás, hanem csak egyszerűen egy öreg ember állt ott, aki a szívére tette a kezét, és azt adta, amit tudott.

Az ilyesfajta véletlen események önmagukban lehetnek szépek, de a pápai kormányzat szemszögéből nézve tisztán inflációs jelenséggel állunk szemben. Természetesen sajátos inflációval, mert mind a – hogy úgy mondjuk – fedezetül szolgáló kincs, mind a lelki aprópénz korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre. Az ilyen okmányok vég nélküli kiállítása mégis olyasfajta következményekkel járt, mint a papírpénz-kibocsátásé: a bankjegyek bősége csökkenti a hozzájuk kapcsolódó értéket. Az értékcsökkenés szimptomáit már az inflációs folyamat egészen korai szakaszában észrevehetjük, sokkal előbb, mintsem bármi kétely is felmerült volna a pápa rendelkezésére álló kincs valódiságával kapcso-

⁴⁸ Paulus, id. mű, II, 305.

latban. Ezt láthatjuk abból is, hogy csökkent azoknak a száma, akik kihasználták 1300 után a szentév nyújtotta előnyöket. Az első szentév alkalmával feltehetőleg vagy kétmillió ember zarándokolt Rómába. A korszak irodalmában jelentős eseményként szerepel.⁴⁹ A következő szentévet 1350-ben a kortárs krónikások alig említik, és a tömeg nyilvánvalóan sokkal kisebb volt. A közelmúlt pestisjárványa kétségtelenül egyéb problémákat állított az emberek elé, és azok, akik a legszenvedélyesebben törekedtek a megváltásra, erőteljesebb eszközökkel próbálták azt elérni, mint egy Rómába tett utazás. A nyugodtabb természetűek számára ott volt a személyes teljes búcsú, amelyet most viszonylag könnyű feltételekkel nyerhettek el. Ahelyett, hogy ezeket az embereket Rómába vonzották volna, a szentév sok személyes kiváltság kibocsátására adott alkalmat fejedelmek és családjuk, továbbá vallásos testületek számára. Ha szabad folytatnunk a pénzügyi analógiát, ennek a könnyen megszerezhető aprópénznek a kibocsátása természetesen kivonta a forgalomból a nagyobb pénznemeket, és fokozta a még könnyebb pénznemek iránti igényt. A XV. században a római szentévnek számos helyi szentévvvel kellett felvennie a versenyt, amelyek ugyanazokat a kiváltságokat nyújtották. Néhány ilyen eseményt lelkesedés kísért, de meglepően sok városban a helyi krónikások folytatják a városi élet mindennapjainak a feljegyzését anélkül, hogy egy szóval is említést tennének a körükben zajló kiemelkedő vallási eseményről. Nagy erőfeszítésekkel próbálták széles körben ismertté tenni a pápai adományt, és ezek a kampányok sokszor sikerrel jártak; de mint minden reklámhadjárat,

⁴⁹ A zarándoktömegekre vonatkozó egykorú beszámolókra l. T. S. R. Boase, *Boniface VIII*, 233–36. A Dantéra és Villanira tett benyomásra l. Paget Toynbee, *Dictionary of Proper Names and Notable Matters in the Works of Dante*, 2. kiad., 1968, 325–26.

jobbára csak makacs ellenállást, ellenkezést ébresztettek.

Minden fellazulást további fellazulásokra való várakozás követett, és ez csökkentette a már felajánlottnak az értékét. Megkezdődik a pápai bullák hamisítása, hogy kitöltsék a várakozás és a megvalósulás közötti hézagot, és ezzel még jobban meggyorsult az elértéktelenedés folyamata. A XV. század végére nem kellett hozzá nagyon előrelátó próféta vagy mélyenszántó közgazda, hogy tisztában legyenek vele: hamarosan eljön a nap, amikor felteszik a kérdést, hogy voltaképpen mi is a fedezete a pápai búcsúk aprópénzének, és mi fog történni, ha végül beváltásra mutatják be? Ma könnyebben fel tudjuk ismerni ezt az áramlatot, mint annak idején a megoldhatatlan napi problémákkal viaskodó pápák, akik számára a pápai pozíció könnyebbik oldala nyújtotta az egyetlen pillanatnyi enyhülést e problémák súlya alól.

A pápai búcsúk 1095 és 1500 közötti története rövid összegezése a pápaság történetének e századok folyamán. A XIII. század végéig a rendszer magán viselte a siker és áldásosság minden jelét: segített megkönnyíteni a félelem súlyát, amellyel a büntetés régi, kemény rendszere nehezedett a nyugati kereszténységre, és megnyugtatóst hozott, hogy az Isten által az egyháznak adott hatalom messze benyúlik az örökkévalóságba. Fokozatosan formába öntötték a rendszer elméleti igazolását, és mint sok más ilyen alkotás, ez is a végleges pápai teljhatalom felé mutatott. Így a pápai tevékenységhez remény, bizalom és hatalom kapcsolódott. 1300 után azonban elkezdődött az agyonbonyolítás és a zűrzavar folyamata, nem a pápáknak valami sajátos morális vagy intellektuális hiányossága miatt, hanem a minden oldalról ható szüntelen nyomás következtében, amely arra kényszerítette a rendszert, hogy elmenjen a

végző határig. Ebben a folyamatban a korábbi korszak reménysége elhalványult, a bizalmat megingatta a zűrzavar, végül pedig a kétely, és a pápák ott maradtak, kezükben a szálakkal, amelyek már nem kapcsolódtak az irányító hatalomhoz.

Hasonló folyamatot kísérhetünk végig a pápai tevékenység egy másik területén, amelyet a továbbiakban fogunk megvizsgálni.

A nemzetközi politika

„Aki tagadja, hogy a világi kard Péter hatalmában van, nem érti meg az Úr szavait...” 1302-ben VIII. Bonifác egyszerűen így összegezte a XIII. századi pápák állásfoglalását. Teljhatalmuk értelmében Krisztus földi helytartóiként nemcsak a legfelsőbb egyházi, hanem a legfelsőbb politikai hatalommal is rendelkeztek. Természetesen a két hatalom gyakorlása eltér egymástól. A lelki kardot a pápa közvetlenül forgatta, a világi kardot a királyok és fejedelmek tevékenységén keresztül. Ez a közvetett hatalom azonban nem jelentett független hatalmat azoknak, akik felhatalmazást kaptak gyakorlására, és nem gyengült a pápa irányító hatalma – egyszerű megegyezés volt, a világi hatalom alacsonyabbrendűségének kifejezése a lelkivel szemben. Ahogy az apostolok diakónusokat alkalmaztak az asztalnál való felszolgáláshoz, hogy figyelmüket Isten ígéjére összpontosítsák, úgy a pápák királyoknak adtak felhatalmazást. A pápai hatalom e jogátruházással semmiképpen sem csökkent, inkább hangsúlyosabbá vált, mert a jogátruházás hatalma az uralkodó legnagyobb előjoga.

Mindazonáltal a felhatalmazással sok komoly gyakorlati probléma járt együtt – a megbízottak kiválasztásának problémája, a nem megfelelő leváltása, tevékenységük és határozataik felülvizsgálata, tévedéseik

kijavítása, ellenségeikkel szembeni megsegítésük. Egyetlen középkori pápa sem értette meg annyira ezeket a problémákat, és nem gondolta át őket olyan mélyen, mint III. Ince, és az ő tapasztalatait emlékezetünkben kell tartanunk, amikor szemügyre vesszük a pápák nehéz helyzetét a középkor későbbi szakaszában.

III. Ince egyedülálló írásbeli emléket hagyott maga után gondolatairól és tevékenységéről a politika legmagasabb szférájában. A pápává választására következő évben registrumot kezdett vezetetni a császárság ügyeire vonatkozó leveleiről.⁵⁰ Kritikus pillanat volt, mert a császári trón éppen üresen állt, és hárman is maguknak követelték. Ha valamikor, hát most jött el az ideje annak, hogy a pápa gyakorolja hatalmát legfőbb világi megbízottja kiválasztásánál. 1199-ben elkezdett registruma tehát nem egyszerű hivatali rutin terméke: a pápaság legsúlyosabb világi problémájának megoldására tett koncentrált erőfeszítés tanúsítványa. Útmutatóul szánta utódainak, és talán az első a földi világ feletti pápai fennhatóságot megörökítő kötetek hosszú sorában.

Mégsem talált követőkre. Első pillantásra ez különösnek tűnik, hiszen Ince kötete a császárság ügyeiről egy diadalmas feljegyzéssel végződik: a pápai irányítás munkájának első szakasza sikerrel zárult. A pápa elérte, hogy az legyen a császár, akit ő akart – az az ember, akit minden erősebb ellenféllel szemben végig támogatott. A kötet egyik utolsó okirata tanúsítja, hogy a császár teljesen alávetette magát a pápának, és lemondott minden, a pápa akaratával szembeni akcióról. A pápai hatalom elméletének rég óhajtott utópiáját látjuk megvalósulni. Ince szenvedélyes felkiáltással üdvözölte:

⁵⁰ Kitűnő kiadása: F. Kempf, *Registrum Innocentii III Papae super Negotio Romani Imperii* (*Miscellanea Historiae Pontificiae*, XII, 1947).

„Isten kegyelméből most igazi béke és szilárd szövetség van az egyház és a császárság között... A romokba hulló világ állapota erőfeszítéseink és törődésünk következtében rendbejön... Ha mi ketten összefogunk, »a görbét kiegyenesítjük, az érdességeket elsimítjuk«, mert a pápai hatalom és a királyi hatalom (mindkettő a legteljesebben Bennünk testesül meg) bőségesen elegendő lesz erre a célra, ha mindegyik segíti a másikat.”⁵¹

Ince nem volt rajongó. Határozott és módszeres gondolkodása soha nem engedett a sok kortársát megtévesztő vad elképzeléseknek; de pályafutásának ezen a pontján az apokaliptikus látomások szélét súrolta.

Ilyen hangvétellel zárult legfontosabb politikai beavatkozásának megörökítése. Sok minden tanúsítja, hogy utódai tanulmányozták ezeket a feljegyzéseket, de minthogy 1209-ben végződnek, nagyon félrevezetők. Néhány hónap múltán a pápa császára, IV. Ottó visszaélt a beléje vetett bizalommal. Alig két évre rá a pápa kénytelen volt II. Frigyeset jelölni, azt a trónigénylőt, akit a legkevésbé kívánt. Megkezdődött a romlás hosszú folyamata, amely egyaránt a politika lomtárába söpörte a Hohenstaufen-családot, a császárságot és a pápaság minden kilátását arra, hogy tényleges világi hatalmat gyakorolhasson.

III. Ince kudarca rejtve maradt a kortársak előtt, és gyakran rejtve maradt a későbbi megfigyelők előtt is, mivel olyan sok ponton ért el látszólagos sikert. Leplezte a kudarcot a pápai levélírók ügyessége is, akik minden szerencsétlenséget bibliai szóképek és bizakodó általánosítások homályába burkoltak. A pápai retorika sokkal jobb, mint a császári retorika: csodálatos módon tudja a parancsnoklás benyomását kelteni. De fontos,

⁵¹ Uo., 385–87. l. (Ep. 179, 1209. jan. 16-ról).

hogyan megértsük, milyen mértékű volt a kudarc, és mik voltak az okai, mert itt rejlenek annak csírái, hogy a pápai hatalom egész középkori elmélete összeomlott.

A Krisztus által a pápára bízott legfelsőbb politikai hatalom eszméje szerves része volt a pápai teljhatalom elméletének, legalábbis a XIII. századi pápák szemében. Ha ez megdőlt, minden egyéb is megrendült. De a legfelsőbb politikai hatalmat a pápa nem gyakorolhatta saját személyében; ehhez megbízottak kellettnek, és e megbízottak között a legfontosabb a császár volt. A császár nemcsak a legfontosabb volt a pápa politikai megbízottai között, de elméletileg is a pápa leginkább őt tudta irányítani, mert méltósága nem öröklődött, és attól függött, hogy megkoronázta-e a pápa. Ha a pápa nem tudta kezében tartani a császárt, kevés valószínűség volt rá, hogy kezében tud tartani bármely más világi uralkodót. Ebből adódik, hogy a pápák makacs eltökéltséggel törekedtek a császárság fölötti fennhatóságuk érvényesítésére a XIII. században. A II. Frigyesrel folytatott küzdelemben közrejátszottak jelentéktlenebb területiális indokok is, de az a meggyőződés, hogy a pápaság egész helyzete ettől a győzelemtől függ, némi méltóságot adott az eseményeknek, amelyek egyébként egyszerűen visszataszítók lettek volna.

E küzdelem során jutottak arra a döntő felismerésre, hogy a győzelmet csak úgy lehet biztosítani, ha teljes erővel bevetik magukat a politikai harcba. A siker feltétele volt valamennyi egyházi és világi fegyver felhasználása szövetségek kötésére, háborúk szítására, az ellenszegülők térdre kényszerítésére. A pápák ráeszméltek, hogy ha azt akarják, hogy a politikába való beavatkozásuk hathatós legyen, annak teljesnek kell lennie. A közvetett hatalom semmit nem jelent, ha nem áll mögötte a közvetlen világi akció fenyegetése. Világi uralkodóként azonban a pápa jelentéktelen volt, hacsak egyházi

hatalmát nem tudta politikai célokra felhasználni. Ez hát a pápaság dilemmája: ha teljes erejét politikai célokra fordítja, győzhet; de akkor elveszti azt az egyetlen pozíciót, amely győzelmét lehetővé teszi. Elvész a politikai manőverek köznapi világában.

Mindez a politika legfelsőbb szintjén ment végbe. Alacsonyabb szinten még mindig lehetséges lett volna a közvetett politikai hatalom gyakorlása, ha a pápák Európa-szerte politikai ágensek vagy megfigyelők egész tömegére számíthattak volna, hogy jelentsenek, továbbítsák a parancsokat, és gondoskodjanak róla, hogy ezeknek engedelmeskedjenek. Ez azonban nem volt lehetséges. Politikai rezidensek szervezete a XIII. századi kormányzatoknak sem anyagi forrásaival, sem körülményeivel nem volt összeegyeztethető. Csak a világi ügyekben való közvetlen pápai bírászkodás tudta a pápai hatalmat a világi társadalom legalacsonyabb szintjéig levinni. A XII. század közepén, a pápai bírászkodás első nagy előretörése idején, lehetségesnek látszott, hogy sikerül kialakítani valamiféle rendszert a világi fellebbezésekre, hasonlóan az egyházi fellebbezésekhez, amelyek oly kiváló eredménnyel jártak. A világi uralkodók féltek, hogy erre sor kerülhet, és félelmüknek volt némi alapja. 1156-ban a Tweed völgyében egy skót kisbirtokos úgy gondolta: megéri az árát, ha pápai privilégiumot szerez birtokaiban való megerősítésére és jogot arra, hogy ha háborgatják benne, fellebbezhet a pápai törvényszékhez.⁵² Ugyanebben az időben Surrey grófja, István király örököse, úgy látszik, nagy összeget ajánlott a pápának, hogy engedélyezze: a pápai

⁵² W. Holtzmann, *Papsturkunden in England*, 1952, III, No. 115, 153, 321. A privilégiumot Askitill of Ridale kapta. Az adományozó IV. Hadriánus volt; a privilégiumot később III. Sándor két ízben megerősítette.

törvényszékre vihesse fel az örökségéért II. Henrik ellen indított perét.⁵³ Ha mindebből általános gyakorlat lesz, a pápa tényleg a legfőbb hatalommá válik a világi életben. De e lehetőséget elfojtotta a világi jog gyors fejlődése és a világi uralkodók ellenállása.

Volt azonban egy terület, ahol nyílt még tér a pápa politikai hatalmának kiterjesztésére, félig-meddig bírói formában. A lehetőséget a nemzetközi diplomácia adta, a középkori hadviselés feltételeiből eredően.

A középkori háborúk egy vonatkozásban erősen hasonlítottak a mai háborúkhöz: nagyon nehezen lehetett befejezni őket. Zavaros hadviselési mód volt ez, évekig elhúzódhatott döntő eredmények nélkül, és sokszor változtak a részt vevő csoportok. Az első lépés a béke felé a fegyvernugvás létrehozása volt. Az ezt előkészítő kényes tárgyalásokon sürgősen szükségessé vált egy nemzetközi tekintély, bármilyen kevés tényleges hatalma volt is, hogy különböző békéltetői szerepekben eljárjon mint döntőbíró, mint jótálló vagy egyszerűen mint közvetítő. Ahogy a régi feudális kapcsolatok felbomlottak, s a béke és háború bonyodalmainak kibogozása mind nehezebbé vált, e szükséglet egyre növekedett. A pápaság jól fel volt készülve erre a feladatra. Maga az eljárás, amely rendszerint egyik vagy másik félnek a pápához intézett felkérésével kezdődött, könnyen beleillett a kormányzásról kialakított pápai koncepcióba. Felsőbbséget sejtetett anélkül, hogy túl nagy hangsúlyt helyezett volna a törvényes hatalomra. Így megfelelt a pápai célkitűzéseknek anélkül, hogy világi érzékenységet sértett volna. Mi több, bizonyos fajta szakmai hozzáértést igényelt, és ebben a pápai udvar kiemelkedett. A pápának nagyobb testület állt rendelkezésére.

⁵³ *Letters of John of Salisbury*, W. J. Millor, H. E. Butler és C. N. L. Brooke kiad., 1955, I, 82. l.

kezésére jogi és tárgyalásokban jártas szakemberekből, mint bárki másnak Európában, és diszpenzációkkal tudta megolajozni a béketárgyalásokat és tető alá hozni a békekötést.

1345-ben nyomon követhetjük az egész folyamatot, amikor VI. Kelemen legátusokat küldött, hogy segítsenek Anglia és Franciaország királya között létrehozni a békét. Egész nyaláb „kenőanyaggal” felszerelve érkeztek, mint felhatalmazás olyan megürült javadalmak adományozására, amelyek felett a pápának rendelkezési joga volt, felhatalmazás huszonöt klerikusnak nótáriusi tisztség adományozására, tíz diszpenzáció adományozására unokatestvérek közti házasság kötéséhez és száz felmentés a fattyúság hátrányai alól, felhatalmazás kiközösítettekkel való tárgyalásra és feloldozásukra, fogadalmak megváltására, teljes és részleges búcsúk engedélyezésére, egyházi dorgálásra, oltalomlevelek kibocsátására, obstruáló egyháziak beszédének megzabolázására stb. stb.⁵⁴ Amikor a felek háborút kívántak, az ilyesfajta felhatalmazások nem hozhattak létre békét, de ha csak egy oldal is békére vágyott, megkönnyítették hozzá az utat. Biztosították azt a működési teret, amire egy döntőbírónak szüksége van.

Talán az angol királyok realizálták először, hogy milyen előnyökkel jár, ha a pápát bevonják a rendszeres diplomáciai tevékenységbe. Erre különös okuk volt. Miután János király 1213-ban meghódolt III. Incének, az ország másfél évszázadon át pápai hűbérbirtok volt. János és fia, III. Henrik egyaránt kiélvezték e helyzet minden előnyét. Számíthattak a pápa támogatására belső ellenségeik ellenében, külügyeikben pedig kedvező meghallgatásra. Így diplomáciai levelezésükben sok példa van arra, hogy külügyeikben a pápához fordultak

⁵⁴ C. P. R., III, 195–98. l.

segítségért. Ennek csúcspontja 1298-ban érkezett el, amikor VIII. Bonifácot felkérték, hogy tegyen igazságot a Franciaország és Anglia királya közötti ellentétben, amely az utolsó négy év során háborúságban tartotta őket. Bonifác készségesen eljár; a két király alávette magát a pápa ítéletének; megbízottakat neveztek ki; írásba foglaltak minden szükséges felhatalmazást és végzést. 1298 júniusában a pápa hosszú és bonyolult bullák sorozatában mondta ki ítéletét. Egy pillanatra világi szuverenitása csúcspontján láthatjuk a pápát, ahogy az alája rendelt királyok vitás ügyeiben bíraskodik. De az utolsó percben (talán, mert Franciaország királya ragaszkodott ehhez) meglepő engedelményre kényszerült. Kijelentette, hogy pusztán „mint magánember”, „mint Benedetto Gaetani úr, mint baráti választott döntőbíró”, járt el, „hogy helyreállítsa a békét és az egyetértést a királyok között”, nem mint Krisztus helytartója, aki egyedül viseli a felelősséget azért, hogy békét hozzon létre a földön.⁵⁵

E fordulat hatalmas antiklimax volt. Egyetlen pápa sem tulajdonított nagyobb fontosságot világi szuverenitásának, mint VIII. Bonifác. De végső fokon inkább vállalta, hogy egyszerű Benedetto Gaetani úrként cselekedjék, mintsem hogy egyáltalán ne tegyen semmit. Nehéz elképzelni, hogy valamelyik korábbi pápa eltűrte volna, hogy ilyen módon elválasszák hivatalától. A pápa világi szupremáciájának legfőbb meghatározójára maradt, hogy olyan diplomáciai szerepet dolgozzon ki a pápa számára, amelyet tovább lehetett fejleszteni függetlenül a világi szupremáciától.

Egészében kedvező fejlemény volt. A pápa kilépett egy olyan lármás versenyből, ahol a hangok azzal arányban emelkedtek, ahogy a cselekvési terület kiseb-

⁵⁵ T. Rymer, *Foedera*, 1816-os kiad., I, II, 894, 896.

bedett, és az általános zűrzavaron belül mérsékelt, de lehetséges jobbításokra összpontosította erejét. A XIII. század folyamán a világi dolgokban való teljhatalom vadul ingadozott két lehetőség között, hogy vagy semmit nem ér el, vagy csak romokat hagy maga után. Ezzel szemben az 1298-as év „magánembere” segített, hogy a középkor legbarbárabb háborújában civilizált érintkezés jöjjön létre. Ez közel sem az volt, amiben a XIII. századi pápák reménykedtek, de gyakorlatilag sokkal több annál, mint amit akár III. Ince, akár IV. Ince elért.

Az elkövetkező két évszázad során többször adódott alkalom, hogy a pápáknak azért, hogy döntőbíróként járhassanak el, ki kellett jelenteniök: „nem saját hatalmunk alapján cselekszünk, hanem azon felhatalmazás értelmében, amelyet a két fél adott nekünk” (vagy, ahogy 1344-ben az angol krónikás kifejezte): „Nem mint pápa, nem is mint bíró, hanem mint magánember és egyszerű barát.”⁵⁶ De ritkán kívántak meg ilyesfajta kijelentéseket, mert nem volt rájuk szükség. Egy elfogadható közvetítő túl hasznos volt az uralkodók számára ahhoz, hogy fölösleges nehézségeket támasszanak. Általában tudomásul vették, hogy amikor a pápa legátusokat nevezett ki egymással harcoló uralkodók közötti fegyvernagyvás létrehozására, a legátusok hatalmának határát a tárgyaló felek maguk szabták meg. Küldetésükre való kineveztetésük fellengzős frázisai ellenére a legátusok nem tehettek többet annál, mint hogy megkönnyítsék a béke felé vezető utat, és hozzáadják az egyház véleményét azoknak a feltételeknek a

⁵⁶ *Adam of Murimuth, Continuatio chronicorum*, E. M. Thompson kiad., R. S., 136. l., idézi J. G. Dickinson, *The Peace of Arras*, 1955, 79. l., jegyz.

megegyezésére, amelyekben a szemben álló felek meg-
egyeztek.

Mielőtt befejeznénk a folyamat vizsgálatát, amelynek során a késő középkor pápai hallgatólagosan lemondtak a politikai főhatalomra támasztott igényükről, és mint döntőbírók valóban hasznos cselekvési teret találtak maguknak, két dologra kell felhívunk a figyelmet.

Elsősorban: a pápák főleg azért tudtak az Anglia és Franciaország közötti háborúban érdektelen közvetítőként eljárni, mert nem forogtak kockán területi érdekeik. Itáliában teljesen más volt a helyzet. Itt a pápát pozíciója, uralkodó lévén a többi uralkodó között, személyesen érdekeltté tette a XV. század végi és XVI. század eleji háborúban. Így, amikor véget ért a százéves háború, és Itália újra Európa katonai és diplomáciai központjává vált, ahogy valamikor a XIII. században is az volt, a pápai közvetítés fokról fokra átadta helyét az aktív katonai beavatkozásnak. De addigra már a pápa nem gondolt komolyan rá, hogy egyetemes világi uralkodói igényére hivatkozzék. Megelégedett azzal, hogy herceg legyen az itáliai hercegek között.

Ám a régi tűz még nem aludt ki. Leghevesebben II. Gyula pápában lángolt, aki az itáliai háborúk roppant bonyodalmai közepette még mindig ébren tartotta a pápaság igényét, hogy a keresztény világban mindenütt uralkodókat tegyen le vagy emeljen trónra. A pápa egyetemes hatalmára hivatkozott, hogy itáliai politikáját alátámassza, és amikor meghalt, egy bulla fogalmazványát hagyta hátra, amelyben XII. Lajost megfosztja Franciaország trónjától, mint „a Szent Római Egyház ellenségét és az egyetemes egyház aklának lerombolóját”, s az országot és a legkeresztényibb király címet egyaránt az angliai VIII. Henrikre ruházza, viszonzásul

a pápa háborúiban nyújtott segítségért.⁵⁷ A bullát sohasem bocsátották ki, de megmaradt annak emlékéül, hogy a XIII. század nagy tervei szívósan tovább éltek jóval azután is, hogy minden lehetőséget elvesztettek megvalósításukra.

A javadalmakért folyó küzdelem

Elérkeztünk végül az egyházi kinevezések fölötti ellenőrzésért folyó hosszú és bonyolult küzdelemhez. A középkor színpadának nagy részén ez a küzdelem folyik, és fokozatosan terjed az egyházi hierarchia legfelső rétegeitől a legalsókig, hogy felölelje nemcsak a pápa- és püspökválasztásokat, hanem székesegyházakban és plébániákban lévő kisebb egyházi javadalmakba való kinevezéseket is. Ez ama pápai kísérlet fellendülésének és bukásának története, amely az egész középkori egyházi szervezet kézben tartására irányult, és ennek szövevényébe időnként belebonyolódott minden európai érdekesség és hatalom.

Noha többnyire szemben álló crők közötti küzdelemről kell beszélnünk, a harc mögött van egy elv, amely azt bizonyos mértékig a nyers erő összemérése fölé emeli. Az elv az – és ez kezdettől fogva alapvető a keresztény egyház kormányzásában –, hogy az egyház szolgálja minden szinten azokat a közösségeket képviselik, amelyek nevében beszélnek, és cselekednek. Ennek az alapelvnek szükségszerű következményeként hosszú ideig élt az a feltételezés, hogy a közösség akaratának valamilyen módon érvényesülnie kell papjai megválasztásában. Hogy a közösség önkifejezésre való többé-kevésbé ösztönös törekvésének általában hatóerőt le-

⁵⁷ L. D. S. Chambers, *Cardinal Bainbridge in the Court of Rome 1509–1514*, 1965, 38–39.

hessen adni, nehéz vállalkozásnak bizonyult; a célt azonban sohasem vetették el teljesen, bár felszínesen e kísérletek története kudarcok hosszú sorozatának tűnik.

A kora középkor évszázadaiban nem volt elég erélyes a törvényhozás ahhoz, hogy nagy, általános elveknek gyakorlati érvényt tudjanak szerezni, de az egyházi választásokról szórványosan fennmaradt szövegek a jóváhagyásnak általában három fajtáját különböztetik meg: a papságét, a népét, a püspökökét – ezeknek meg kellett lenniük ahhoz, hogy a megbízatás érvényessé váljék. Nem találjuk e jóváhagyás három fajtájának teljes megtárgyalását, és azt sem, hogy milyen szerepet játszanak, vagy hogy milyen módon működnek; de hogy a kora középkor mennyire hagyományokra és szokásokra támaszkodott, igen jól szemlélteti az, hogy semmiféle kísérlet nem történt eljárási szabályok lefektetésére 1059 előtt, még a pápaválasztásokra vonatkozólag sem, és azután is csak nagyon tapogatózva és félreérthető módon. A korai korszak törekvései csak odáig terjedtek, hogy frázisokat ismételtettek, mint pl. I. Coelestinus pápa szavait: „A hívők akarata ellenére semmiféle püspök nem helyezhető föléjük, hanem meg kell kérdezni a klérus és a nép óhaját”; vagy Leó pápáét: „Semmiképpen nem lehet püspök valaki, ha nem a klérus választotta, a nép óhajtotta, és a tartomány püspökei szentelték fel, az érsek felhatalmazásával”; vagy egy VI. századi zsinat szavait Orléans-ból: „Senki nem szentelhető püspökké, amíg a klérust és az egyházmegye népét össze nem hívták, és azok meg nem adták beleegyezésüket.”⁵⁸

Ezek a megfogalmazások mind tág teret hagynak a

⁵⁸ Az idézett mondatok megtalálhatók Yves de Chartres, *Decretum*, V, 61, 65, 66 (P. L., 84, 347–49).

képzelőerőnek. Hogy a gyakorlatban hogyan értelmezték őket, azt a társadalmi erők egymásra hatása határozta meg, mindaddig, míg a késő középkor törvényhozása fejlődésük egy adott pillanatában meg nem próbálta megállítani ezeket az erőket. Ezt a fejlődést fogjuk megvizsgálni az egyházi hierarchia három szintjén: a pápaságnál, a püspökségnél és a székesegyházak kanoinkságaihoz kapcsolt javadalmaknál.

A pápaválasztások

A pápaválasztás ugyanazokat az általános szabályokat követte, mint bármely más püspök választása. De a pápai igény az egyetemes hatalomra tágabb összefüggésbe helyezte az „egyház és a nép jóváhagyását”, amely egy választáshoz szükséges. A XI. századig egyetlen ember volt csak Nyugaton, aki indokoltan képviselhette a nyugati kereszténység klérusát és népét a pápaválasztás idején: a császár. A koronázása alkalmával ráruházott világi és egyházi hatalmánál fogva formálhatott igényt arra, hogy az egész latin egyház nevében beszéljen. Ezt a X. és XI. században többször is sikerrel tette. Utoljára 1046-ban fordult elő, amikor III. Henrik császár elnökölt két egymással versengő pápa letételénél és egy harmadik kijelölésénél.

A császárnak ebben az időben, úgy látszott, jelentős erőtartalékok álltak rendelkezésére, de valójában nem így volt. Ha a körülmények egészen rendkívüli összejátszása nem segít, ahhoz túl messze tartózkodott a cselekvés színhelyétől, hogy általában hathatósan tudjon közreműködni. Ritkán jutott el hozzá a hír a pápai szék megürüléséről, mielőtt még be nem töltötték valaki helybelivel, és aztán már sohasem hívták oda, hogy egy szakadást elsimítson, vagy eldöntsön egy vitát. A császárnak mint a nyugati kereszténység egyetemes képvi-

selőjének a szerepe legnagyobb diadala pillanatában véget ért, és a pápaválasztás feladatát egyedüli hathatós riválisainak kezében hagyta – a római klérus és a nép, a helyszínen lévők kezében.

Gyakorlatban a klérus a kardinálisokat jelentette, a nép pedig a helyi nemességet. A nemességről sohasem tápláltak jó véleményt. Mindenki egyetért abban, hogy a középkori pápaság mélypontja egybeesett – sokan azt is mondanák, következménye volt – a helyi tusculumi grófok családjának uralmával, amely három egymást követő pápát adott 1012 és 1046 között. Ezek a pápák – VIII. Benedek, XIX. János és IX. Benedek – valóban nem voltak nagy egyházfők, és az utolsó közöttük talán nagyon rossz ember is lehetett. De az nem az ő hibájuknak tulajdonítható, hogy cselekvési terük olyan korlátozott volt. A pápaság akkor sem menekedett meg a helyi dinasztikus politika nyomásától, amikor egyetemes hatalommá növekedett. Sőt ellenkezőleg.

A középkoron végig, amíg a pápaság Rómában székelte, a helyi nemesség maradt a legfontosabb egyedi erő a pápaválasztások eldöntésében, és soha nem volt fontosabb, mint a XIII. században, amikor a pápaság feljutott középkori hatalma csúcsára. A XIII. századi pápák politikája és dinasztikus számításai kevésbé voltak szembezőköek, mint a X. és XI. századiaké, pusztán azért, mert a felnőttek harciassága kevésbé nyilvánvaló, mint a gyermekeké: az ütések körmönfontabbak, a számítások kifinomultabbak, és sokkal több dolog történik egyszerre, mint bármikor. Nepotizmus, politikai megvesztegetés és az intézmények vagyónának kisajátítása, hogy saját családjukra ruházzák – a középkori uralkodóknál nem számítottak bűnnek; hozzátartoztak a kormányzás művészetéhez, ami a pápák számára éppolyan szükséges volt, mint más ember számára. Így, bár soha többé nem fordult elő az itáliai dinasztiákból származó

pápáknak olyan egyedülálló sorozata, mint a XI. század elején, azok a számítások, amelyek pápává emelték a Conti családból III. Incét, IX. Gergelyt és IV. Sándort, az Orsini családból III. Coelestinust és III. Miklóst, a Savelliek közül III. és IV. Honoriust, a Gaetaniakból VIII. Bonifácot, biztosan a helyi hatalom politikáján alapultak.⁵⁹

Mi több, ahogy a X. és XI. század helyi főurainak megvoltak a külföldi riválisai a császár német jelöltjei személyében, akik a helybeliekben keserű gyűlöletet keltettek, éppúgy a XIII. századi helyi nagyuraknak is megvoltak francia vetélytársaik IV. Orbánban, IV. Kelemenben, IV. Mártonban, V. Coelestinusban. Ugyanazok a feszültségek ismétlődtek meg és vezettek még hevesebb összecsapásokhoz, mint a XI. századi ellentétek. V. Coelestinust, miután négy hónapi pápasága alatt nyolc francia kardinálist nevezett ki, lemondásra kényszerítették; utódja és ellenfele, VIII. Bonifác, a francia és helyi érdekek kombinációjának áldozata lett. Még a pápaság Avignonba költözése és maga a nagy szakadás is folytatása volt a kardinálisok körében a helyi római családok és a franciabarát csoport közötti elkeseredett ellenségeskedésnek. A középkori társadalom természetéből nem következett, hogy a pápaság mentes maradjon a helyi dinasztikus vetélkedésektől. Mindez azonban csak hangsúlyosabbá tette az intézményes növekedését meghatározó szélesebb társadalmi erők befolyását.

A nagy különbség a korábbi és a későbbi középkor között nem abban van, hogy dinasztikus küzdelmek folytak, hanem abban, hogyan folytak. A kora középkorban a pápák kavarodás, zűrzavar közepette emelkedtek trónra; a későbbi századokban a zűrzavart a saját

⁵⁹ E pápák helyi kapcsolataira és politikájára l. Daniel Waley, *The Papal State in the Thirteenth Century*, 1961.

szívükben hordozó kardinálisok konklávéi során. A bíborosok kizárólagos pápaválasztási jogát II. Miklós pápa rögzítette 1059-es dekrétumában. A dekrétum fő célja kétségtelenül a pápaság megtisztítása volt azáltal, hogy elvágja a világtól – főleg a császártól és a helyi nemességtől. Ezt úgy próbálta elérni, hogy a jövőbeli pápák választását teljesen a püspök-bíborosokra bízta. De a dekrétum, általános céljával éppúgy, mint részleteivel, kudarcot vallott. A világot nem lehetett olyan könnyen kizárni: a világi érdekellentétek egyszerűen átkerültek a szent kollégiumba. Még a császárt sem lehetett könnyen kikapcsolni: a kardinálisok körében mindig tudott támogatókra találni. Sőt, azt sem határozták meg világosan, hogy milyen kapcsolat van a választásokon döntő szóval rendelkező püspök-bíborosok és a tanácsadó szerepet betöltő áldozópap-bíborosok és diakónus-bíborosok között. Ha az áldozópapok és diakónusok szavazata nem volt egyenértékű a püspökökével, hogyan értékelték ezeket? Nagyobb súlyt jelentett vajon öt püspök, hét áldozópap és egy diakónus, mint két püspök, húsz áldozópap és hat diakónus? Senki nem tudta. Ebből adódik, hogy az 1059 utáni százhusz év termelte ki a középkor legtöbb ellenpápáját. Ebben az időszakban csak negyvenöt éven át uralkodtak egyedüli, helyzetükben nem vitatott pápák; a többi hetvenöt év folyamán két szemben álló igénylő mindig számíthatott néhány kardinális támogatására, megosztva így a Nyugat egységét.

Ennek a helyzetnek vetett véget 1179-ben a lateráni zsinat, amely határozatba hozta, hogy minden kardinálisnak egyenlő értékű szavazati joga van, és ahhoz, hogy a választás érvényes legyen, kétharmados többségre van

szükség.⁶⁰ Így kialakult az a rendszer, amelynek alapján a mai napig a pápaválasztásokat tartják, és (bár a külső világot nem zárta ki) az egyháznak jó szolgálatot tett. A pápák utódlása körül csaknem kétszáz éven át kizárta a vitákat, kivéve néhány hónapot 1328 és 1330 között; 1179-től 1378-ig egyetlen ellenpápa sincs. Még a XIII. század végi és XIV. század eleji fokozódó feszültségek is, amelyek korábban bizonyára szakadást okoztak volna, pusztán azt eredményezték, hogy minden üresedést hosszabb ideig tartó bizonytalansági periódus követett. Csak a XIV. században, amikor a kardinálisok körében a nemzeti frontok megerősödtek, következett be, hogy az 1179-ben kialakult választási rendszer alkalmatlannak bizonyult ahhoz, hogy összetartsa a nyugati egyházat. A szakadás 1378 és 1417 közötti újabb szakasza előre jelezte a reformáció nemzeti megoszlását. De ettől a történetől eltekintve a kardinálisok választásán alapuló rendszer működőképes volt a középkorban, nem azért, mert kizárta a világot, hanem mert a kardinálisok megfelelően képviselték a világ valódi erőit ahhoz, hogy biztosítani tudják a kellő mértékű összhangot az egymást követő pápák általuk történő választásában.

A püspökválasztások pápai ellenőrzése

A püspökválasztások fölötti pápai ellenőrzés nehezebb problémát jelentett, részben, mert a hatalomért versengők egyenlőbb feltételek alapján álltak szemben egymással, részben, mert nem lehetett olyan rendszert ki-gondolni, amely minden körülményre alkalmazható

⁶⁰ X, I, VI, 6. Az 1179-ben lefektetett szabályt ez eljárásra vonatkozóan később többször módosították, egészen 1945-ig, amikor a szükséges többséget kétharmad plusz egy szavazatban állapították meg.

lett volna. Az az elmélet, hogy a püspököket az egyházmegye klérusa és népe választja, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a VIII. századtól a XI. századig általában a világi uralkodó jelölte ki őket. Ebben rejlett némi nyilvánvaló igazságosság, hiszen, akárcsak a császárnak, a királyoknak is félig papi jellegük volt. Felelősséggel tartoztak Istennek országuk vallási rendjéért, és jogot formálhattak arra, hogy személyükben képviseljék mind a klérust, mind a népet.

De amint a XI. század közepén a klérus valóságos monopóliumot követelt magának a pápaválasztásokban, a püspökválasztásoknál is felmerült ugyanez a követelés. Hosszú időbe tellett, amíg ezt a követelést elismerték, de a XII. század közepére mindenütt kialakult az a joggyakorlat, hogy a székesegyház kanonokjainak joguk van püspökük megválasztásához. Ez az eredmény főleg a pápaság vezetésének köszönhető. A pápai udvar készen állt minden szabálytalanság kivizsgálására, és a pápák az ellenőrök szerepét vállalták magukra, akiknek feladata, hogy gondoskodjanak e szabályok megtartásáról.

Mint minden más választó testületben, a székesegyházi káptalanokban is gyakran előfordult, hogy a választások idején a vélemények megoszlottak, és kevés olyan választás volt, ahol ne lehetett volna valamit kifogásolni. A középkori püspökválasztásokról fennmaradt feljegyzések tele vannak kifogásokkal a jelöltek korára, jogosultságára vagy nem megfelelő tanultságára vonatkozólag, vagy arra, hogy nem kaptak abszolút többséget a káptalan érdemesebb tagjai körében, vagy hogy a törvényes előírásokat nem vették tekintetbe. Ezeket a kérdéseket csak a pápai udvarban lehetett eldönteni. Így a székesegyházi káptalanok püspökválasztása fölötti ellenőrzés első eredménye a Rómába áramló fellebbezések özöne volt.

A pápának semmiféle erőfeszítést nem kellett tennie ahhoz, hogy ezt elérje. A helyzet magától alakult így. Ugyanakkor elméletet dolgoztak ki, előkészítendő az utat az aktívabb pápai beavatkozás számára. Formai szempontból az elmélet gyökerei egy nagyon régi okiratra nyúltak vissza. Az V. században I. Leó pápa levelet írt Thesszaloniké püspökének, aki valami módon túl lépte hatáskörét, és ebben hangsúlyozza, hogy a püspök „nem teljhatalom gyakorlására hivattatott el, hanem arra, hogy osztozzék a (pápai) felelősségben”.⁶¹ A mondat eredeti összefüggésében való pontos értelmezésére nem kell időt vesztegetnünk. A XII. századi jogászok számára, akik a pápa és a püspökök viszonyát akarták meghatározni, a levél azt a formulát nyújtotta, amelyet kerestek: a pápáé a „teljhatalom”, a püspököké a „pápa felelősségében való osztozás”. E kifejezések egy szuverén uralkodó és a helyettesei közötti kapcsolatra utalnak. Gyakorlatilag azt jelentette, hogy a püspök a pápa helyi képviselője; mint a király helyi tisztviselőjének, az ő hatóköre is felettesétől eredt.

A *plenitudo potestatis* kifejezés a pápa pozíciójának leírására és a *vocatus in partem sollicitudinis* a püspök szerepének meghatározására olyan észrevétlenül került bele a közhasználatba, hogy már teljesen meghonosodott, mire az emberek megkérdezték volna, pontosan mit is jelent. Miután közkeletűvé vált, az ott meg is maradt. A középkori pápaság alapvető doktrínáját fejezte ki. De

⁶¹ P. L., 54, 666 (Ep. 14), idézi Gratianus, C. 3. q. 6. c. 8. 1150 körülre a két kifejezés eléggé közhasználatúvá vált ahhoz, hogy Szent Bernát így írhasson a pápának: „Juxta canones tuos, alii in partem sollicitudinis, tu in plenitudinem potestatis vocatus es” (*De Consideratione*, II, 8). A „plena potestas” kifejezés szélesebb körű használatának tárgyalására l. Gaines Post, „Plena potestas and consent in medieval assemblies”, *Traditio*, I (1943), 355–408.

hogy a gyakorlatban mit is jelentett, még ki kellett deríteni.

Eleinte úgy tűnt, hogy ezek a kifejezések egyszerűen abszolút biztosítékot nyújthatnak a pápának a választási eljárások felülvizsgálatában. Még III. Ince is, aki elég szabadon élt ezekkel a formulákkal, vonakodott attól, hogy a helyi választók jogait hatályon kívül helyezze. Nem sajnálta az időt, hogy megpróbálja egy székesegyházi káptalan szemben álló feleit rávenni: egyezzenek meg egy jelöltben, mielőtt a könnyebb utat választotta volna, és maga nevezett volna ki valakit. De egy pápa nem fordíthatott korlátlan időt helyi viták elsimítására. Nagyon is hiábavalónak látszhatott, hogy egy olyan érseknek vagy püspöknek, akinek megválasztásában nem volt szava, és akinek magatartását helytelenítette, levelet írjon, emlékeztetve rá, hogy a „Római Szent-szék hatalma teljében arra hívta el őt, hogy osztozzék felelősségében”. Nagyon erős volt a nyomás, hogy a szavaknak igazi tartalmat adjanak, kijelentve, hogy a pápának közvetlen és egyetemes joga van püspökök kinevezésére. A meglepő az egészben nem az, hogy a pápák végül is kinyilvánították e jogukat, hanem hogy olyan sokáig húzódoztak ettől, és a végső lépést csak olyan sok észrevétlen mozdulat után tették meg. A XIV. században következett csupán be, hogy XXII. János és XII. Benedek rendeletek sorával minden püspöki kinevezést a pápának tartott fenn, és a helyi választók jogait a pápa rendelkezése alá helyezte. XII. Benedek szavai 1335-ből a lehető legvilágosabban fejezik ki ezt az állásfoglalást:

„Saját magunknak tartjuk fenn a rendelkezés, döntés és betöltés jogát minden pátriárkális, érseki és püspöki egyház, minden monostor, kolostor, méltóság, plébánia és tisztség, minden kanonoki, káptalani, templomi vagy egyéb egyházi javadalom fölött, lelki gondozással

vagy anélkül, legyen az világi, vagy szerzetesi, vagy bármilyen, ha üres, vagy a jövőben megüresedik, még ha választás útján vagy valami más módon már betöltötték is őket, vagy betöltendők lennének...”⁶²

Ettől fogva az állandó püspöki választók jogai megszűnőben voltak, és a püspöki választók helyébe a pápa lépett, mint mindnyájuk egyetemes képviselője. Ez nem jelentette azonban azt, hogy a világi uralkodó jogai is érvényüket veszítették. Épp ellenkezőleg: ezek újraéledtek. Az uralkodók könnyebben tudtak egyetlen pápával megküzdeni, mint a székesegyházi káptalan által képviselt helyi érdekek komplikált szövetségével. Ez az új helyzet a gyakorlatban azt jelentette, hogy a pápa megosztotta a kinevezés hatalmát a világi uralkodóval. Ilyen módon a pápai monarchia előkészítette az utat a világi uralkodó számára. Ennek az egész folyamatnak az egyik legfurcsább vonása az, hogy minden újabb lépcsőfok maga teremtette meg a gépezetet saját megdöntésére. A pápaság vezetése nélkül a helyi választók sohasem nyertek volna ellenőrzési jogot a világi uralkodó hatalmával szemben. A helyi választók jogainak gyakorlásával járó nehézségek tágabb teret nyitottak a pápai felügyelet számára, és végül oda vezettek, hogy a pápa a jogokat teljesen átvette. De a pápa csak a világi uralkodó beleegyezésével (és végső fokon már utasítására) tudta hatalmát érvényesíteni. Ez viszont lehetővé tette a világi uralkodóknak (a pápaság beleegyezésével vagy anélkül), hogy teljesen átvegyék a püspöki kinevezések intézését. Itt is, ahogy sok más vonatkozásban, a helyzet a középkor végén arrafelé tartott – bár

⁶² *Extravagantes Communes* III, II, 13 (Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, II, 1266).

sokkal komplikáltabb és tudatosabb politikával –, hogy a kezdeti viszonyokat közelítse meg. A világi uralkodó lett az egyházi hatalom általános örököse.

Pápai ellenőrzés a kisebb javadalmakba történő kinevezések felett

A püspöki kinevezések folyamatával, alacsonyabb szinten, majdnem teljesen párhuzamos volt a kanonokságok és más egyházi javadalmak betöltésének gyakorlata. Ugyanazok a rivális erők vettek részt, ugyanazokat az ellentétes igényeket hangoztatták, és a kinevezések nagy részénél hasonló okok miatt hasonló eredményre jutottak.⁶³

XII. Benedek korábban idézett 1335-ös dekrétuma megkülönböztetés nélkül fogja össze a pápai hálókba a pátriárkákkal, érsekekkel, püspökökkel együtt a kis halak ezreit is: mind egyformán pápai rendelkezés alá tartoztak. A pápaság eredetileg nem tekintette céljának ezt a nagybani leegyszerűsítést, nem is az egymásra következő pápák külön erőfeszítéseinek eredménye volt. A kisebb és nagyobb javadalmak betöltésénél egyaránt a XII. század pápáit főleg az foglalkoztatta, hogy az egyházi jogokat érvényesítsék a világiakkal szemben. Még nem merült feledésbe az ősegyház gyakorlata, ahol az egyházmegye papságának kinevezése a püspökök kezében volt; és a pápák ezt a helyzetet akarták, amennyire csak lehetséges, visszaállítani. Teljes visszaállítása valójában óriási akadályba ütközött. A századok folyamán sok templomot építettek és tettek számukra

⁶³ A tárgyra vonatkozó kiterjedt irodalomhoz bevezetőül l. G. Barraclough, *Papal Provisions*, 1935; G. Mollat, *La Collation des bénéfices ecclésiastiques à l'époque des papes d'Avignon*, 1921; B. Guillemain, *La Politique bénéficiaire du Pape Benoît XII (1334–1342)*, 1952.

javadalmakat világi főurak, a világi törvényhozás biztosította a templomok számára a dézsmafizetést, és a világi kegyurak maguknak igényelték a jogot vagy köteleességet, hogy a saját földjükön álló templomokba ők nevezzék ki a papságot. Ezt a hosszú és komplikált folyamatot már nem lehetett meg nem történné tenni. Az egyházi törvényhozás pusztán annyit cselekedhetett, hogy megerősítse a püspökök pozícióját a felszentelésre és beiktatásra ajánlott jelöltek megvizsgálásánál és jóváhagyásánál.

Ahhoz azonban sohasem volt elegendő üresedés, hogy kielégítsék a több hasznot hozó javadalmakért versengő tömérdek jelentkezőt. A pályázók sokfélék voltak. Zömüket a rengeteg tanult, kapzsi, rosszul javadalmazott klerikus tette ki, akik a XII. század közepe óta növekvő számban fordultak ügyeikkel a pápai udvarhoz. Sokszor mint fontos személyiségek képviselői érkeztek ide, zsebükben pénzzel, hogy fizessék a hivatalos eljárás tetemes költségeit, és megnyerjék a bíborosok és tisztviselők jóindulatát. Ügyük hónapokig is elhúzódhatott, és természetes volt, hogy közben tehetségüket részben saját érdekükben is bevegyék, és éljenek a kínálkozó lehetőségekkel, mint például a londoni Dávid mester, Gilbert Foliot londoni püspök klerikusa, aki 1169–70 között képviselte püspökét a pápai udvarban. Azzal a küldetéssel érkezett, hogy eszközölje ki a pápánál Foliot püspök felmentését a kiközösítés alól, amit azzal vont magára, hogy szembeszállt Thomas Beckettel; közben azonban saját érdekeit sem tévesztette szem elől. Olyan jól behízelegte magát a kúrián, hogy a pápától és a bíborosoktól kapott egész nyaláb adománylevéllal érkezett haza. A legfontosabb közöttük egy pápai levél, a következő szövegezéssel:

„Mivel köteleességünk gondoskodni a tanult klerikusokról, és mivel a lincolni püspökségnek jelenleg nincs

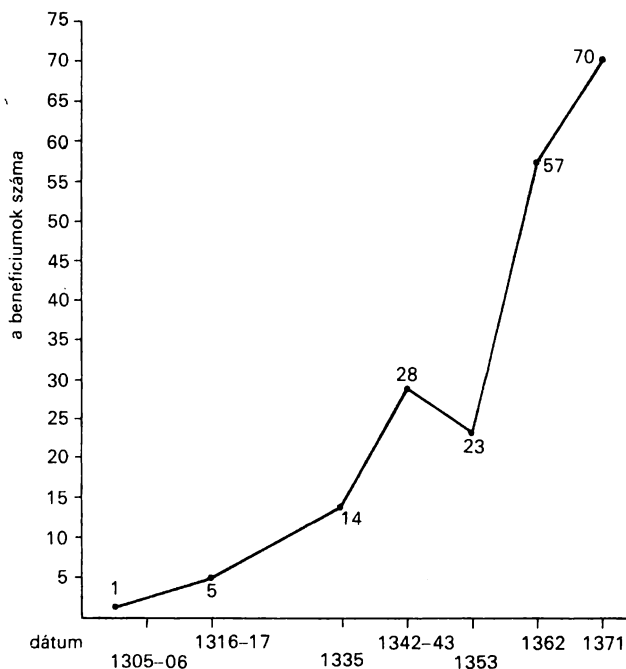
püspöke, mi, akit Isten nemcsak arra hívott, hogy megosszuk a felelősséget, hanem hogy teljhatalmat gyakoroljunk, saját hatalmunk és Szent Péter hatalmának erejével Lincoln egyházának kanonokjává teszünk, és neked biztosítjuk az ehhez az egyházhoz tartozó első megürülő kanonoki javadalmat a hatalomnál fogva, amelyet gyakorolunk.”⁶⁴

Érdemes gondosan tanulmányozni e levél megszövegezését. A pápa, amikor megsérti a püspök saját egyházmegyéje fölötti autoritását, nem hivatkozik semmiféle általános jogára. Egyszerűen így cselekszik, mert ott jelenleg nincs püspök. De a teljhatalmára való hivatkozás arra utal, hogy ha akart volna, többet is tehetett volna, mint hogy egy klerikusnak odaígér egy be nem töltött püspöki szék alá tartozó jövőbeni javadalmat.

Ekkor a pápa még alig kezdett elméleti hatalmának korlátlan tartalékaival élni. Egy negyedszázaddal később III. Ince már előbbre lépett, amikor utasítgatni kezdte a püspököket, hogy az ő jelöltjeinek adjanak káptalani javadalmakat és egyéb stallumokat; IV. Ince pedig még tovább ment, amikor ezt a gyakorlatot már nem kivételesnek, hanem mindennaposnak tekintette. V. Kelemen újabb lépést tett, amikor magának tartotta fenn a püspökök kezében lévő minden kinevezés jogát. XXII. János ezt azzal fokozta, hogy sokféle okra hivatkozva magának igényelt minden megüresedő helyre való kinevezést. XII. Benedek még jobban kiszélesítette a pápának fenntartott kinevezési jogok területét. VI. Kelemen az egész folyamatot a képzelet világába helyezte át, amikor megígérte, hogy minden szegény klerikus, aki pápasága első hónapjaiban felkeresi udvarát,

⁶⁴ F. Liverani, *Spicilegium Liberianum*, 1863, 547. I. Dávid mester pályafutására I. Z. N. Brooke, in: *Essays in History presented to R. L. Poole*, 1927, 227–45.

remélhet valami javadalmat. Állítólag százezren csődültek oda, hogy e bőkezűen osztogatott kegyben részesüljenek, és a pápai levelezésből tizenkét kötet a megígért adományoknak csak egy kis töredékét veszi lajstromba. A XIV. századi egyház képe mindenfelé az Európa minden országából érkező kérelmezőknek nyújtott kisebb javadalmakra szóló pápai adományozások és ígéretek emelkedő áradatát tükrözi. Alább egy grafikonon mutatjuk be az egymás után következő pápák által

A pápák által adományozott beneficiumok
a konstanzi egyházmegyében, 1305–71

osztogatott javadalmakat uralkodásuk első évében, a konstanzi egyházmegyében.⁶⁵

A kép kétségtelenül más lenne Európa minden egyes egyházmegyéjében, de az általános irány valószínűleg mindenütt ugyanaz.

A pápai tevékenységnek ez az egész szakasza komoly problémákat vet fel. Első helyen áll az indíték kérdése. A pápáknak aligha lehettek megbízható ismereteik arról, hogy a megajándékozottak mennyiben méltók adományaikra, legfeljebb egy egész kis hányadnál. Az sem képzelhető el, hogy a kisebb javadalmak pápai kijelöléssel való betöltésének rendszere növelte a pápi alkalmasság pápai felülvizsgálatának hatásosságát. Sőt, a pápai javadalmakra váró klerikusok számának határtalan növekedése végül azt eredményezte, hogy nagyobb tér nyílt a helyi világi befolyás előtt, pedig a pápai politika elsősorban ezt akarta kiküszöbölni. A pápai adakozás bősége új formában keltette életre a régi problémát. Ha sok igénylő volt, akik mindegyikét nem lehetett kielégíteni, minden valószínűség szerint az járt sikerrel, aki mögött helyi pártfogók vagy világi támogatók álltak. Az előzőekben láttuk, hogy már 1190-ben is, Bury St Edmunds apátjánál egész fiókot töltöttek meg a javadalmakra való pápai kinevezések, amelyeket szigorúan sorrendben akart teljesíteni. Minél nagyobbra nőtt az igénylők tábor, annál több lehetőség nyílt a választásra. Elkerülhetetlenné vált, hogy azok kerüljenek a sor élére, akiknek tekintélyes rokonaik voltak, vagy akiket a király vagy a főurak támogattak.

A pápai teljhatalom tehát, amikor elérte teljes kibontakozását, ahogy a püspöki kinevezések területén, úgy itt is újraélesztett minden olyan befolyást, amelyet el

⁶⁵ A grafikon G. Mollat számadatain alapszik: *Lettres communes de Jean XXII, Introduction* 1921, 133. l.

akart nyomni. A világi befolyás feléledésével csökkent az egyházi hierarchia lojalitása a pápai hatalom iránt. A klérusnak még ahhoz is a világi uralkodók védelmét és kegyeit kellett keresnie, hogy érvényesíteni tudja a pápai rendelkezéseket. A pápai hatalom növekedése ironikus módon maga termelte ki saját felbomlására az indítékokat.

A XIII. és XIV. századi pápák aligha láthatták előre ezt az eredményt, de még ha látták volna is, kétséges, hogy vajon tehettek-e volna valamit ellene. Háromféle erő nyomása alatt álltak, és ezek csak akkor halhattak el, amikor túlfejlődtek. Az első a pápai teljhatalom ereje volt, amely az egymás után következő pápákat arra készítette, hogy minden szükséges lépést megtegyenek annak érdekében, hogy az elméletet gyakorlattá változtassák. Ha az egyik irányban vereséget szenvedtek, ennek megfelelően erősödött a nyomás, hogy egy könnyebb úton próbáljanak előrehaladni, s ez azzal a következménnyel járt, hogy az óriásira dagadt adminisztráció egyre több rendeletet kezdett kibocsátani a legkevesebb ellenállást mutató területen. A második a pápai gépezet ereje volt, amely hatalma gyakorlásától kapott lendületet. A pápai hatalom fő haszonélvezői közül néhányan a gépezet működtetéséért felelős tisztviselők voltak. Biztosították, hogy ne lehessen visszafordulni. A középkori kormányzás feltételei között más eredményt nem lehetett várni, de az ember néha elcsodálkozik, hogy milyen hatalmasak voltak igényeik és elvárásaik. A harmadik erő számított a legdöntőbbnek mind között, és ez adott irányt a másik kettőnek is: az a tendencia, amely minden hatalmat igazságszolgáltatásra igyekezett átváltani. Hogy miért történt mindez, már láttuk, de most a következmények állnak előttünk.

Amikor a hatalom az igazságszolgáltatás formáját ölti fel, ezt abban kell kifejezésre juttatnia, hogy az igaz-

ságszolgáltatás terén mindenkinek lehetőséget nyújt jogi eljárások lefolytatására. Hogy ez a terület nagyon nagy lehet és elvben határtalan, arra a *plenitudo potestatis* volt a garancia, azt pedig, hogy az igazságszolgáltatást hathatósan fogják gyakorolni, a pápai bíróság szakértelme biztosította. Egyetlen bíró sem utasíthatja vissza, hogy az illetékességi körébe tartozó pereskedő feleket ítélőszéke elé bocsássa, és mindenki, aki pápai kegyeket keresett, a szó tágabb értelmében a pereskedők közé tartozott. Jogalapot harcoltak ki maguknak minden más igénylővel szemben. Az az egyházi személy, aki a pápai udvartól adománylevelet vagy ígéretet kapott egy javadalomra, hasonló helyzetbe került, mint az a világi személy, akinek birtokában volt az angol király utasítása a sheriff számára, hogy adja vissza a panaszosnak azt a földet, amelytől állítása szerint igazságtalanul fosztották meg. Megtette az első lépést ahhoz, hogy megkapja, amit akart, de még hosszú utat kellett megjárnia, mire birtokon belülre került; most még csak az elején van annak a bírósági csatározásnak, amelyben majd meg kell védenie ügyét ellenfeleivel és eddig még ismeretlen ellenérvekkel szemben. Azt mondhatjuk, hogy a pápa nagyon keveset adott, amikor javadalmakra való jogcímeket és ígéreteket osztogatott, amelyek nagyobb részét sohasem lehetett beváltani. Nem nyújtott mást, mint jogot arra, hogy az erő pozíciójából lehessen felvenni a versenyt. A továbbiakban a siker vagy kudarc már a barátokon és a pénzforrásokon múlt és azon, hogy mekkora kitartással rendelkezett az igénylő. A pápa csak lefektette a mérkőzés szabályait, és kiosztotta a belépőjegyeket; de azzal, hogy a késő középkorban ezt tették a pápai ügyintézés fő feladatává, a pápai gépezet döntően befolyásolta a pápaság egész történetét.

Még egy utolsó problémával kell foglalkoznunk, mielőtt lezárnánk az egyházi utódajánlási jogba való pápai beavatkozás kérdését. Mennyire volt hathatós ez a beavatkozás? A kérdést különböző szemszögből közelíthetjük meg. Megkérdezhetjük, hogy a javadalmak betöltésénél milyen arányban érvényesült a pápai kijelölés, vagy hogy – és talán ez lesz a hasznosabb – egy adott időben egy-egy egyházmegyében a javadalmaknak mekkora hányada jutott olyan embereknek, akik pápai kijelölésnek köszönhatték helyüket. Az első kérdésre talán nem is lehet válaszolni, és még ha lehetne is rá valami feleletet adni, az sem sokat mondana. Biztosak lehetünk benne, hogy a pápai jelölésnek csak kis hányada járt sikerrel, ez azonban mégsem jelentette azt, hogy nem volt érdemes megkapni a pápai okiratot. Még ha egy kivétellel minden kérelmező szükségképpen csalódott is, nem mondhatjuk ki, hogy a kérelmezés formája kudarcot vallott. A sikertelenségek hányada nem használható mércéül arra, hogy mennyire hathatós a rendszer.

Helyesebb, ha azt nézzük meg, hogy a javadalmakhoz jutottaknak mekkora hányadát tették ki azok, akik a pápai kijelölés rendszerével éltek. Erre a kérdésre bizonyos mértékben lehet már válaszolni, de itt is sok megkülönböztetést kell tenni. A késő középkori utódajánlási jog rendszere olyan szövevényes, hogy egyetlen tényezőt nem szigetelhetünk el anélkül, hogy az egészet össze ne závarnánk. Minden erősen kifinomult társadalomban az egymást kölcsönösen támogató elemek egymásra hatása alapvetően befolyásolja a társadalom működését, eredetükre nézve bármilyen különbözők, sőt ellentmondásosak legyenek is ezek az elemek. Semmiféle egyszerű számbavétel nem térhet ki minden komplikációra. Mindazonáltal meg kell kísérelnünk, hogy a kérdésre valamiféle választ találjunk.

Ha visszatérünk az 1344-es évhez, amely egyszer már alapul szolgált a pápai ügyek sokféleségének vizsgálatánál a középkor történetének harmadik szakaszában, és ha közelebbről megnézzük a lincolni székeskáptalan 68 tagját, a következőket fogjuk látni:⁶⁶

A nagyprépost és a nyolc főesperesből négy hivatalát és javadalmát pápai kijelölés alapján kapta, a prépost, az éneklő kanonok, az őrkanonok és a kancellár nem. A fennmaradó ötvenöt káptalani javadalmas kanonoki stallumból húszat valószínűleg pápai kijelölés alapján töltöttek be, és további hatot igényeltek még ezen a címen, sikertelenül. Másrészt a káptalan tagjaiból majdnem ugyanennyi – a kancellár, egy főesperes és huszonegy javadalmas kanonok – királyi adomány alapján jutott javadalmához, és további három igényelt ilyen címen stallumot, de eredménytelenül. Az egyházi utódajánlás e viszonylag alacsony szintjén a király és a pápa között körülbelül egyformák voltak az esélyek, és együttesen a rendelkezésre álló javadalmaknak körülbelül a négyötödéről döntöttek. A király azonban törvényhozás útján kezdte helyzetét erősíteni, és azokhoz viszonyítva, akiket a pápa jelölt ki egyházi javadalmakba, vita esetén a király által támogatottak nagyobb százalékának igényét sikerült érvényre juttatni.

Az angol királyság több vonatkozásban kivételt képezett. 1318-ban XXII. János megjegyezte, hogy „az egyházi méltóságok státusa, sőt mi több, szabadsága is jobban el van nyomva és el van taposva ebben az or-

⁶⁶ A lincolni székeskáptalanra vonatkozó ezen adatok J. le Neve művének javított kiadásából származnak: *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1300–1541*, I, 1962, H. P. F. King kiad.; kiegészítve további anyaggal a következő munkákból: U. Berlière, *Suppliques de Clement VI (1342–52)*, 1906 és T. F. Tout, *Chapters in the Administrative History of Medieval England*, 1920–1933, III–V. köt.

szágban, mint a világ bármely részén”.⁶⁷ Nem kétséges, hogy az e kinevezéseknél érvényesülő királyi túlsúly is egyik példája lehetett a pápa által nehézményezett helyzetnek. Itáliában és Spanyolországban talán magasabb volt a székesegyházi kanonokok között azok száma, akik pápai kijelölés alapján nyerték javadalmukat. De a hathatós pápai ellenőrzés a XIV. század közepére valószínűleg mindenütt elérkezett végső határáig. Lincoln képe száz évvel később mindenesetre jelentős változást mutat. 1444-ben a székeskáptalan egyetlen tagja sem pápai kijelölés útján birtokolja javadalmát, és – hozzátehetjük – összesen csak kettő királyi adományozás révén.

A fordulatot nem könnyű megmagyarázni, de talán kapcsolatba kell hozni mind a pápa, mind a király adminisztratív rendszerén belül bekövetkezett módosulásokkal. 1344-ben azok, akik Lincolnban pápai kijelölés útján jutottak kanonoksághoz, maguk is meg rokonságuk is nagyon nagy százalékban a pápai kúria tagjai voltak. Buckingham, Leicester, Northampton és Oxford főesperesei mind francia vagy itáliai bíborosok voltak; Corringham, Cropredy, Leicester St Margaret, Louth, Milton Ecclesia és Milton Manor kanonokjai szintén; Nassington és Thame káptalani javadalmainak sikertelen igénylői is közéjük tartoztak. Bíborosok unokaöccsei birtokolták Farndont és Leighton Buzzardot; és Niccolò Capucci, egy későbbi bíboros, Carlton Paynellt igényelte. Banbury, Biggleswade, Brampton, Caistor, Gretton és Leighton Ecclesia kanonoki stallumait mind olyan francia vagy itáliai családok tagjai foglalták el vagy igényelték, akik kapcsolatban álltak a pápai kúriával. Majdnem mindnyájan a nemzetközi pápai adminisztrátorok és a pápai udvar tisztségviselői közé tartoz-

⁶⁷ A levél szövegét idézi: *Histoire littéraire de France* (Académie des inscriptions et belles-lettres), XXXIV (1914), 402. l., jegyz.

tak. E típus szerény képviselője volt Francisco Orsini pápai jegyző, egy több pápát és bíborost adó régi család oldalági leszármazottja. Farndon kanonoki stallumából nem sokkal korábban szorította őt ki egy királyi javadalmas, de még mindig York őrkanonokja volt, Cambrai főesperese, Tournai, Sevilla és Amiens kanonokja (az utóbbinak várományosa). Viszonylag kis ember egy nagy szövetkezésen belül; mai megfelelőjét, aki legjobban megközelíti, nem a klérusban, hanem a nemzetközi társaságok igazgatói között lehetne megtalálni.⁶⁸

A pápai kijelölés útján szerzett javadalmak jövedelmeket kreáltak az ilyesfajta embereknek, míg a királyi adományozások hasonlóan gondoskodtak a király világi tisztviselőiről. Lincoln káptalani javadalmasainak – akik javadalmaikat királyi adományozás útján nyerték – listája 1344-ben olyan, mint a királyi kormányzat tisztségviselőinek névsora. Laffordban volt javadalmas az államkincstár kincstartója, William de Cusance; Leighton Manorban a királyi ruhatár őre, William Edington; Carlton Paynellben a kis pecsét őrzője, Thomas Hatfield; Stow Longában a kamarás, Philip Weston; Throngate-ben a levéltáros, John Thoresby; South Scarle-ben a nagy ruhatár őrzője és Farndonban az ellenőre, Thomas Crosse, illetőleg William Dalton; Carlton Paynellben a főudvarnagyi bíróság (Marshalsea) tisztségviselője, William Hugate; Milton Manorban a titkos pecsét őre, Thomas Brembre; és Thame-ben a valaha hatalmas, de ekkor már kegyvesztett királyi tisztségviselő, William Kildesby, aki 1344-ben, jobb napok reményében, zarándokutat tett Jeruzsálembe.

Ezt eredményezte végül is egyetlen egyházon belül

⁶⁸ Noha viszonylag jelentéktelen ember volt, a pápai regisztrumokban és az angol *Calendar of Patent Rolls* lapjain elszórva gyakran találkozunk rá vonatkozó adatokkal.

az az elképzelés, hogy a pápai ellenőrzést az egyházi rendszer legalsó határáig terjesszék ki. Mint jeles szervezési eredmény és egy nagy terv gyakorlati keresztülvitele, bizonyos fokig imponáló. De vizsgálatunkból a legszembeszökőbben az tűnik ki, hogy mennyire együtt halad az egyházi és világi fejlődés, mennyire domináns az a mindenütt észlelhető irányzat, hogy a pápai tevékenység annak a világi befolyásnak további megnyilvánulásait segíti elő, amelyet elsősorban akar meg-
hiúsítani.

A búcsúknak, a nemzetközi politikának változatos területein és az egyházi kinevezések fölötti ellenőrzés terén folytatott pápai tevékenység vizsgálatából egy általános következtetést vonhatunk le. A XIV. század folyamán a pápai kormányzat olyan magas szintet ért el, amely kétszáz évvel azelőtt teljesen elképzelhetetlen lett volna. Mindenütt eljutott középkori hathatósága vég-ső határáig. Az egyetlen területet, a búcsúkat kivéve, ahol az aprópénzt versenytárs híján csaknem korlátla-nul lehetett kibocsátani, minden további lépés a tényle-ges hatalom felé egy nála némileg nagyobb erejű ellen-mozgást keltett életre, és olyan bonyodalmakat okozott a rendszeren belül, amely megsemmisítette a pápai akti-vitás hathatóságát. Következésképp a pápai kormány-zat fejlődése és a pápai irányítás hatékonysága közötti aránytalanság egyre növekedett.

Amit Szent Bernát 1150-ben előre látott, az kétszáz év múlva megvalósult. A pápaságot a nyugati történe-lem legbonyolultabb és korszakának legjobb jogi és kormányzati szervezeteként tartották számon. De bár még mindig minden versenytársa fölött állt, velük azo-nos szinten működött és a változás ugyanazon törvé-nycinek volt alávetve, mint azok.

A pápai vezető szerep ebből következő hanyatlása sok szinten észlelhető. Nem utolsósorban az eszmék birodalmában. A XII. és XIII. században majdnem minden új eszme valamilyen módon a pápai hatalom fejlődését szolgálta. A keresztes hadjáratok, a jog és a teológia kidolgozása, az új szerzetesrendek, az új vallási és skolasztikus tapasztalatok: mindez hozzájárult a pápaság megerősödéséhez, a pápaság pedig támogatta ezeket. De a XIV. és XV. században az, ami a politikai, egyházi és teológiai elméleti vizsgálódásokban, a vallásos életben vagy a vallási rendszerben a legelevenebb volt, vagy elidegenedett bizonyos fokig a pápai hatalomtól, vagy közömbös volt vele szemben. A pápai adminisztráció tovább fejlődött, de úgy, hogy hiányzott belőle a szellemi felfedezések hajtóereje.

Ez nem jelenti azt, hogy a késő középkori pápaság megszűnhetett volna létezni anélkül, hogy messzeható zűrzavart ne keltsen. A pápai kormányzat bonyolult hálózata, bármennyire is összegabalyították a kicsinyes érdekek, még mindig az európai társadalom leginkább stabilizáló ereje volt: általános felfordulás nélkül aligha lehetett volna hozzányúlni. És egyéni szempontból a pápaság léte még mindig az üdvösség bizonyosságát jelentette embermilliók számára, akik mit sem tudtak gyengeségeiről. Oly szervesen az élethez tartozott, mint az évszakok változása vagy az éj és a nappal egymásra következése.

Ha a középkori püspöki intézményt a pápai kancellária forrásanyaga alapján vizsgáljuk, az a benyomásunk támad, hogy világias és fegyelmezetlen emberek testülete, akik, főleg a XI. század közepétől kezdve, az egymás után következő pápák erőfeszítései révén szoktak rendre és helyes magatartásra. Püspökök képe rajzolódik ki előttünk, akik kiszabadulva a sorsukat eddig irányító világi befolyások alól, a pápa ellenőrzésével és vezetésével új, tiszteletreméltó és hasznos szerepet kaptak. A folyamat során hatáskörük bizonyos vonatkozásban leszűkült. Elvesztették korábbi független hatalmukat a szertartások megreformálása, a szentté avatás, a szerzetesi fegyelem felülvizsgálata, a törvény- és doktrína magyarázat terén. Nyertek viszont azzal, hogy nőtt szilárd céltudatosságuk, egy hatalmas, közös célért folyó küzdelemben való közösségvállalásuk, és hogy egy legfelső egyházi hatalom védelmét élvezték.

Külsőleg a kép sok tiszteletreméltó vonást mutat. IX. Leó pápa kora után a növekvő pápai beavatkozás az egyházmegyei ügyekbe valóban határozott választóvonalat jelent a középkori püspökségek történetében. A pápai széknak való alárendeltség a XI. század előtt bizonytalan fogalom volt, amely szabad választást tett lehetővé, de a XII. századtól kezdve éles körvonalat kapott, és kötelezővé vált, s a késő középkorban a püspöki tevékenység valamennyi vonatkozására kiterjedt. A pápa szava törvény volt minden, a püspök kinevezé-

sével, fegyelmével, áthelyezésével vagy elmozdításával kapcsolatos ügyben; a püspökök helyi törvényei az egyetemes pápai törvények életbe léptetése; törvény-székeik tárva-nyitva álltak a felülről érkező pápai utasítások és az alulról a pápához induló folyamodások előtt. A püspök összekötő csatorna volt a pápa és az egyház között.

Mielőtt e változások gyakorlati következményeit alapjaiban megvizsgálnánk, egy általános megállapítást kell tennünk. A késő középkorban a latin egyházhoz sok püspök és érsek tartozott – összesen közel ötszáz. Vagyon tekintetében erősen különböztek egymástól, de sokan közülük roppant gazdagok voltak. Mint testület, Európa legnagyobb földesurai között foglaltak helyet. Többségük rokonságban állt országuk legtekinélyesebb családjaival. A püspöki szék rendszerint előkelő születés, adminisztratív tapasztalatok vagy a világi kormányzatnak tett kiemelkedő szolgálatok jutalmát jelentette. Olyan jutalom ez, amit az efféle adottságokkal rendelkező emberek nagy része rendkívül kíváncsnak tartott. Ha egyszer kinevezték őket, elmozdításuk még a pápa számára is rendkívüli nehézségekkel járt; és a hatalom biztos pozíciójában lévő emberek ritkán túlzottan engedelmesek. Elméletben bármilyen engedelmességet vártak is el tőlük, a pápai hatalom forrásától elválasztották őket a hatalmas távolságok és a lassú kommunikációs lehetőségek. A legtöbb dologban úgy kellett eljárniuk, ahogy a legjobbnak látták, és ez általában azt jelentette, hogy annak az intézménynek az érdekében cselekedtek, amelyet megtestesítettek.

A püspökségek majdnem mindenütt a környék legrégibb intézményei voltak. Rendszerint régebbiek, mint a legrégibb monostorok, és sokkal régebbiek, mint bármely világi dinasztia vagy királyság. A püspöki méltóságot viselőknak nemcsak nyilvánvaló társa-

dalmi rangot adtak, de jogok és kötelességek régi örökségét is rájuk hagyományozták, amelyet tiszteletreméltó okiratok biztosítottak, s az egyház szentjei őrködtek felette. Ennek az örökségnek őrzőiként a püspököket a társadalom vagy törvényhozás múltó divatjai nem könnyen befolyásolták. Rájuk nehezedett a helyi tradíciók súlya.

Sőt, mi több, a hivatalt magát a keresztény vallás alapokmányaiban, az Ó- és Újszövetségben és az egyház legkorábbi történetében határozták meg. Bár a pápa, hatalma teljében, a többi püspököt helyetteseinek nevezte, hivatalában voltaképpen ő maga is egyszerűen püspök volt – egyetemes püspök, de mégiscsak püspök, mint a többi.

A gazdagság és a születés, a helyi tradíciók és a meg nem ingó hatalom révén a püspökségek a középkori egyház legváltozatosabb és legbonyolultabb testületeivé váltak, bár állandóan két malomkő: a pápa és a király között őrlődtek. Nem lehet egyszerű skémában összegezni azt a sokféle érdeket és eszmét, régi jogot és új lehetőséget, amit a püspökök képviseltek. Felvázolhatjuk a püspöki státusz változó skémáját, de maguk a püspökök, egyházmegyéjükben elsáncolva, megghiúsítanak minden igyekezetet, amellyel e skémába próbálják őket szorítani.

A skémát azonban sohasem hagyták teljesen figyelmen kívül, és a középkori püspökségek tanulmányozását azzal az eszménnyel kezdhethetjük, amiben soha nem kételkedtek. Nagy Szent Gergely a *Lelkipásztori gondozásról* írott könyvében egyszer s mindenkorra rögzíti az igazi püspök fő vonásait.¹ Feladata mindenekelőtt a tanítás és a lelkek irányítása. E cél elérése érdekében elmélkedő, önvizsgáló és alázatos embernek kell lennie.

¹ P. L., 77, 13–128.

„Semmiféle tudományt nem lehet tanítani, ha előzőleg nem elmélyült töprengés útján sajátították el; de a lelkek gondozása minden tudomány között a legnagyobb; így megítélheted, milyen vakmerők azok, akik felkészületlenül vállalják ezt a tisztséget.” A püspöknek ezért őrizkednie kell minden külső elfoglaltságtól; prédikálásnak, tanításnak és intelmeknek kell magát szentelnie; saját jellemét kell tökéletesítenie, hogy másokat javítani tudjon; „inkább magát kell megfőkecznie, mint felebarátait”; „szolgának kell lennie, nem úrnak”. – Egyszóval egy püspök jellege egyszerűen egy fennkölt keresztény jellege volt.

Az elkövetkezőkben kevés jelét fogjuk találni annak, hogy a nyugati egyház püspökeinek fő gondja egy ilyenfajta jellem kifejlesztése lett volna. A fennmaradt források elsősorban mint szervezőket, ügyintézőket, főurakat és politikusokat ábrázolják őket. Fel kell tételeznünk, hogy sok püspök, talán a többség, csak ezekben a szerepekben látta magát. De nem mindnyájan; és váratlan helyeken elnyomott vagy kudarcot vallott törekvések nyomaival találkozunk, ám ezeket nem lehet együttesen értékelni. Ne tévesszük össze e törekvéseket a jámbor jó szándékot kifejező formális nyelvezettel, amelyet az egyházi okmányok oly játszi könnyedséggel alkalmaznak. Ezek leginkább az irgalmasság kis cselekedeteiben, tétovázásban, kései bűnbánatban mutatkoznak. Értekezésünkben csak kevés hely juthat számukra, de a középkori egyház belső történetében nagyobb helyet foglalnak el.

A püspök szerepének kialakulása

Gergely *Lelkipásztori gondozása* jobban rányomta bélyegét a VIII. század szerzetes-püspökeire, mint bármely későbbi század püspökeire. Willibrord és Bonifác véget nem érő zarándoklataikkal, boldogtalanságukkal a királyi udvarokban, fáradságos misszionárius utaikon segítőtársak szüntelen keresésével olyan mértékben a Gergely pápa által leírt püspökök voltak, ahogyan utódaik számára az aligha volt lehetséges. Sikerükkel még inkább megnehezítették az utánuk jövőknek, hogy olyanok legyenek, mint ők. Rászorították a püspököket, hogy a kormányzás eszközeivé váljanak, bekapcsolódva a Karoling-Európa keresztény társadalmának az irányításába. A püspökök mint a felkent és Istentől rendelt uralkodók fő segítőitársai elsősorban államférfiak lettek, és ideáljukat nem annyira Nagy Szent Gergelyben találták meg, mint az Ótestamentumban. Itt Sámuelben fedezték fel a keresztény püspök példaképét, aki a nép fölé helyeztetett, hogy ítélkezzék felettük, hogy felemelje szavát értük, hogy áldozatokat hozzon bűneikért, hogy tanácsot adjon nekik, hogy együtt vonuljon hadseregeikkel, és hogy felkenje királyukat.

De bármennyire fontosak voltak is ezek a kötelességek a keresztény közösség biztonságának fenntartására, a püspökök nem minden aggály nélkül vetették bele magukat a világi ügyekbe. „Senki, aki Isten szolgálatában áll, nem keveredik bele világi ügyekbe” – írta Szent Pál. Volt, aki azt tartotta, hogy ez főleg a püspökökre vonatkozik, és Nagy Károly a gyakorlati teológiai problémák iránti szokásos éber figyelmével egyik zsi-

nata elé vitte a kérdést.² Nem tudjuk, ez alkalommal mit mondott, de későbbi írók világosan megadták a választ:

„Ha valaki nem ismerve Isten rendelkezését, helyteleníti, hogy egy püspök kormányozza a népet és szembenéz a háború veszedelmével, és azzal érvel, hogy a püspök csak a lelkekért felelős, a válasz nyilvánvaló: mint a hívők őrzője és tanítómestere, ezekkel a tetteivel biztosítja számukra a béke ritka ajándékát és menti meg őket a sötétségtől, amelyben nincs világosság.”³

Egy püspöknek valóban vállalnia kell a világi feladatokat, „nem a maga kedvteléséből, hanem mert a népnek szüksége van erre”.⁴ Igazi cselekvési területe az istenszolgálat, a kolostorok és templomok fegyelmének megőrzése, székesegyházának építése, a keresztény tanítás terjesztése. Ahogy a püspökök kötelességei közé tartozott, hogy világi feladatában segítsék az uralkodót, úgy az uralkodó felelőssége volt, hogy a püspököket saját céljaik felé irányítsa. Következésképp a Nyugaton az első alapvető törvénytár a püspöknek egyházmegyéjével szembeni egyházi kötelességeiről a Karoling- és angolszász királyi törvényekben található.

Nagy Károly legkorábbi törvényeinek nagy része a püspökök kötelességeivel foglalkozik, és megerősíti hatalmukat. Olyan királyságban, ahol a kereszténység még csak alig eresztt gyökeret, az ország jólétéhez elengedhetetlen volt, hogy kiirtsák a pogány szokásokat: „a halottak testének feláldozását, a jövendőléseket, jóslatokat, bűvöléseket, állatáldozatokat, melyeket os-

² M. G. H., *Capitularia Regum Francorum*, I, 161.

³ *Ruotgeri Vita Brunonis Archiepiscopi Coloniensis*, c. 23. (I. Ott kiad., M. G. H., XLIV, 23–24); vö. Widukind, *Rerum Gestarum Saxoniarum Lib.*, I, c. 31. (M. G. H., *Scriptores in Usum Scholarum*, 44. l.).

⁴ Ruotger, id. mű, c. 29.

toba emberek hajtanak végre pogány rítusok szerint, templomok mellett, a szent mártírok nevében”.⁵ A király elvárta püspökeitől, hogy buzgólkodjanak e téren. Az ilyesfajta tettek felingerlik a szenteket, akiket meg akartak békíteni. Mindez nemcsak egyszerűen ködös vagy jámbor vélekedés volt, hanem olyan biztos tény, mint a világ bármely más realitása. Ahogy Alkuin írta Nagy Károly udvarából Canterbury érsekének: „A britonok legnagyobb bölcsének, Gildasnak a könyveiben olvassuk, hogy fejedelmeik fősvénysége, bíráik romlottsága, püspökeik feslettsége és henyésége a prédikálásban, továbbá a nép paráznasága és züllöttsége okozta, hogy elvesztették királyságukat. Vigyázzunk, hogy ugyanez a mi időnkben is be ne következzen.”⁶

Nem meglepő tehát, hogy a korai királyok törvényhozása tele van a püspökeknek adott utasításokkal. Sürgető közérdek kívánta, hogy ellenőrizzék: teljesítik-e kötelességüket. A püspököknek egyházmegyéjükben kell tartózkodniuk; ismerniük kell a kánonjogot; ítélezniük kell az egyházmegyéjükhöz tartozó minden ember fölött; meg kell vizsgálniuk papságuk hitét és tanultságát; gondoskodniuk kell róla, hogy a nép tudja az Úr imáját; szabályozniuk kell a dézsmafizetést és a templomépítést; támogatniuk kell a grófot; be kell járniuk egyházmegyéjüket. Ezek az egyházmegye igazgatására irányuló alapvető utasítások Nagy Károly idejéből valók, és a királyi hatalom alapján bocsátották ki őket.⁷

A IX. század folyamán részletesebbé váltak ezek a

⁵ *Capitularia*, I. 45.

⁶ Haddan és Stubbs, *Councils and Ecclesiastical Documents*, III, 1871, 474–78; a Nagy Szent Gergely tanítását összegező levél érdekes átmenet a gregorián és a Karoling püspökideál között.

⁷ *Capitularia*, I, 74–76, 78, 103, 119, 158, 178, 182, 195.

rendelkezők, és a püspökség irányítására összeállított értekezésekkel egészítették ki őket. Az egyik ilyen értekezést Hincmar, Reims 845–882 közötti érseke írta. Az általa leírt megterhelő kötelességek láncolata a püspököt rendkívül elfoglalt emberré tette volna. Feladatai közé tartozott, hogy utánanézzen egyházmegyéjében mindenütt az egyház vagyonának, megvizsgálja az épületek és a felszerelések állapotát, ellenőrizze, megszabja és felülvizsgálja a klérus munkáját, templomokat szenteljen fel, penitenciákat szabjon ki, és a feloldás (*reconciliatio*) szertartását végrehajtsa, zsinatokat tartson és engedelmességet kényszerítsen ki, kereszteljen, bér-máljon és vendéglátást nyújtson, oktassa a világiakat, és vigyázzon, hogy az uralkodók betartsák Isten törvényeit.⁸ Ezt a püspöktípust termelte ki a Karoling-társadalom átszervezése, olyan emberét, aki világi és egyházi dolgok intézésében szüntelenül eljár, és az országban a királyi kormányzat fő képviselője. A IX. században kialakult gyakorlat és elmélet sok vonatkozásban rányomta bélyegét a Nyugat püspökségeire, mégpedig olyan mértékben, hogy az mindmáig megmaradt.

A püspökök hatalma ebben az időben tetőfokát érte el. Azoknak az uralkodóknak, akik nehezen tudták maguknak biztosítani alattvalóik hűségét és engedelmességét, szükségük volt a püspökök támogatására. Ugyanakkor a püspökségek nagy egyházi és világi erőtartálékai, világos céljai, jól megfogalmazott törvényei egyre jobban tudatosították a püspökökben közösségi erejüket. Nem meglepő, hogy amikor a Karoling-család hatalma hanyatlásnak indul, a püspökök kezdik érvényre

⁸ *De Officiis Episcoporum*, P. L., 125, 1087–94. Ezeknek az előírásoknak a gyakorlati alkalmazására l. Hincmar, *Capitula Synodica*, uo. 773–804.

juttatni felsőbbbségüket a világi uralkodó felett. A reimsi Hincmar már a IX. század derekán joggal írhatta:

„A világot elsősorban a püspökök szent hatalma igazgatja és a királyok ereje... De a püspöki méltóság nagyobb, mint a királyi, mert püspökök szentelik fel a királyokat, de királyok nem szentelnek fel püspököket.”⁹

E szavakból már kihallatszanak annak a nagy ellentétnek első hangjai, amelynek gyakorlati következményei a távoli jövőben fognak mutatkozni. Aligha lehet kétségbevonni, hogy a VIII. század közepétől a XI. század közepéig a püspökök – bármennyire csillogó is szellemi felsőbbbségük – csak erős királyok alatt lehettek erősek.

Ez volt a Karoling-korszak öröksége, és lényegét jól foglalja össze a kor egyik legutolsó nagy gyűlése, amelyet Nagy Károly egyik leszármazottja hívott össze 895-ben. Ebben az évben Nagy Károly egyik dédunokája, Arnulf, Németország királya, zsinatra hívta össze püspökeit királyi palotájába, a Mainz melletti Triburba. A zsinat huszonhat érsek és püspök nevében kibocsátott határozatai az egyházjog egyik leggondosabban kidolgozott törvénytára az egész korszakban. A vallási fegyelem minden területére kiterjed, és a német egyház használatára összevonja a pápák, a zsinatok és a királyok törvényeit. Itt, mindennek a középpontjában, a király állt, „a legdicsőbb Arnulf, aki Jézus irgalmas jóságától és főpapjai alázatos áhítatától indítatva, elhatározta, hogy zsinatot hív össze”. Arnulfot a történészek általában nem úgy tartják számon, mint kiemelkedő uralkodót, de ezen a zsinaton, amikor utasításokat adott püspökeinek, ősei minden fenségét magára öltötte, és a felszentelt király autoritásával beszélt:

⁹ P. L., 125, 1071.

„Krisztus egyházainak pásztorai és a világ világosságai! Teljesítsétek pásztori feladataitokat, amelyekkel megbízattatok... Rám támaszkodhattok, amikor harcra keltek Krisztus egyházának minden ellensége ellen. Valóban, »sem halál, sem élet... sem a jelenvalók, sem az eljövendők... semmi egyéb teremtmény nem szakíthat el bennünket Isten szeretetétől«, sem szent egyetértésünket nem tudja felbomlasztani.”¹⁰

Amikor a harangok megkondultak, és elénekelték a *Te Deumot* és a királyi *Laudest*, a püspökök felkészültek a megbeszélésre. Akkor valószínűleg úgy tűnhetett, hogy a királyok és püspökök szent egyetértése biztosítja a keresztény emberiség jövőjét. Még annak a századnak a végén is, amelynek során a Karolingok hatalmának olyan nagy része széthullott, úgy látszott, hogy ez az egyetértés hosszú ideig meg fog maradni.

A Karoling-ideál alkonya

Tudjuk, természetesen, hogy a jövő másképp alakult, és feltehetjük a kérdést, hogy miért. A válasz egyszerűen az, hogy „a szent egyetértés” azért bomlott meg, mert a királyok nem tudták megtartani hatalmukat. Amikor képtelenné váltak arra, hogy a püspököknek megadják a szükséges támogatást, azok kénytelenek voltak másfelé fordulni.

A királyi hatalom felbomlásának hosszú történetével, amely Franciaországban már a X. században véget ért, Németországban és Itáliában pedig a XI. században kezdett észrevehetően mutatkozni, bár fontos következményekkel járt, itt most nem foglalkozhatunk. Legfőbb következménye az volt, hogy a királyok már nem tudták kézben tartani helyi tisztviselőiket, és

¹⁰ *Capitularia*, II, 213.

nem tudták megakadályozni, hogy öröklődő hatalmi pozíciókat biztosítsanak maguknak. Következésképp az egyház békéjét és javait immár nem tudták garantálni. Sok helyütt kicsúszott a királyok kezéből a püspöki kinevezések ellenőrzése, és már nem álltak anyagi források rendelkezésükre, hogy a hűséges szolgálatokat megjutalmazzák, vagy vallási alapítványokat létesítsenek. A legnagyobb baj az volt, hogy a világi uralkodók a szükség idején arra kényszerültek, hogy belenyúljanak az egyházi kincsekbe, valamint földeket vegyenek el az egyháztól, hogy azokat világiaknak adják. Bajba jutott királyoknak mindig ez volt a mentsváruk. Az utolsó Meroving-uralkodók szintén erre szorultak; az angolszász királyoknak is szükség idején ehhez az eszközhöz kellett folyamodniuk; de valóban katasztrofálissá a helyzet a Karolingok utáni korszakban vált, mert ekkorra a püspököket olyan magasra emelték, hogy tudatára ébredtek testületi papi hatalmuknak. Nem számított, hogy a püspökök nagy hatalmukat a királyoknak köszönhették, akik most segítségükre szorultak. Nagy intézményekre nem jellemző a jótevők iránti hála, különösen ha a jótevők már meghaltak, és utódaik inkább mint fosztogatók, és nem mint védelmezők lépnek fel. A püspökök tehát másfelé kezdtek segítség után nézni.

A királyok maguk nem tehettek róla, hogy a dolgok így alakultak. Minden bizonnyal szívesebben lettek volna gazdagok és bőkezűek, de a körülmények kapzsiságra készítették őket, mert szegények voltak; és gyengék voltak, mert a szolgálatokat nem tudták jutalmazni. A hanyatlás szakaszait a korai királyság egy kis, de lényeges sajátosságán keresztül követhetjük nyomon. A királyok csak úgy tudtak uralkodni, hogy állandóan egyik helyről a másikra vonultak. Ez volt az egyetlen módja, hogy barátaik előtt megmutatkozzanak, ellen-

ségeiket megfélemlítsék, és jelenlétükkel engedelmes-
ségre kényszerítsék a vonakodókat.¹¹ Életük egyik leg-
nagyobb problémáját az elszállásolás jelentette. Ha le-
hetőség nyílt rá, saját palotájukban szálltak meg. Ha
pedig nem, alkalmas apátságot vagy püspöki palotát
kerestek. Amikor gazdagok voltak, szívesen fogadták
őket. Nagyszerű ajándékokat, értékes privilégiumokat
hagytak maguk után. A X. század közepén a magde-
burgi érseki palotában virágvasárnap vagy a quedlin-
burgi apácakolostorban húsvétkor nem volt szíveseb-
ben látott vendég, mint I. Ottó; és amikor a maastrichti
templomot az ország érdekében királyi szálláshellyé
akarta változtatni, senki nem tiltakozott. Éspedig egy-
szerűen azért, mert ő alapította a magdeburgi érseksé-
get; Quedlinburgnak gazdag adományokat adott, és le-
ányát oda küldte apácának; és a maastrichti templomért
gazdag kárpótlást nyújtott.¹² Amellett jelenléte min-
denütt a védelmet és a békét garantálta.

Ez az érem egyik oldala. A másik oldalát a korabeli
Franciaország mutatja meg. Itt a királyok a vazallusok-
nak nyújtott adományokkal majdnem minden birto-
kukat elvesztették. Miután ez megtörtént, függőségbe
kerültek püspökeiktől, mert rákényszerültek, hogy el-
látásukra igénybe vegyék azok vendéglátását; és amikor
ügyeik rosszabbul mentek, egyre nagyobb részüket in-
tették püspöki székhelyeken, mint királyi palotákban.

¹¹ A német királyok 919 és 1056 közötti utazásaira és ezek fontos-
ságára a kormányzásban l. J. H. Rieckenberg, „Königsstrasse u. Kö-
nigsgut”, *Archiv für Urkundenforschung*, XVII (1941–1942), 32–154. l.

¹² Úgy látszik, hogy az Ottók, amikor csak lehetséges volt, igye-
keztek virágvasárnap Magdeburgban tartózkodni, húsvétkor pedig
az ettől kb. 40 mérföldnyire fekvő királyi monostorban, Quedlin-
burgban. I. Ottó akciójának, amely a maastrichti templomnak a ki-
rályság céljaira való elvételére irányult és az érte adott kárpótlásnak a
leírása megtalálható: *M. G. H., Diplomata*, I, 322.

Viszonzásul azonban semmit sem tudtak adni.¹³ Ez volt a leggyorsabb út vendéglátóik hűségének elvesztéséhez. A királyi hatalom Németországban sohasem sülyedt olyan mélyre, mint itt, de még ott is baljós jelek mutatták a XI. század elején, hogy a kölcsönös előnyök régi egyensúlya felborulóban van. A király olyan püspöki rezidenciákban vagy monostorokban szállt meg, amelyeket elődei sohasem terheltek jelenlétükkel, és az útba ejtett apátságok és püspöki paloták számaránya erőteljesen emelkedik. Szemünkben ezek apróságoknak tűnnek, de a kortársak előtt csalhatatlanul jelezték, hogy a király már képtelen arra, hogy útjáért megfizessen. Rákényszerült, hogy egyre többet és többet igénybe vegyen, és egyre kevesebbet és kevesebbet adjon.

Aki nem tud adni, az nem tud uralkodni: a kormányzásnak ez az alapelve nagyon gyakran beigazolódik a középkori történelem folyamán, nem utolsósorban a XI. századi királyok és egyházak viszonylatában. A korábbi századokban a királyok voltak az egyház fő, csaknem egyetlen nagy jótevői; most a jótétemények mértéke szempontjából lemaradtak a helyi arisztokrácia mögött. De éppen mivel kevesebbet tudtak adni, fontosabb volt számukra, mint valaha, hogy kezükben tartsák a püspökkijelölés jogát, és hogy viszonzásul ajándékokat, vendéglátást, hűséget, fegyveres segítséget kapjanak. Ami azelőtt a kötelességek és érdekek kölcsönösen kielégítő kombinációja volt, abból most zsarnokság lett: *tu pulsas, ego vapulo tantum* (te ütsz, én meg csak verést kapok), ahogy a klasszikus műveltségűek szívesen mondogatták. Lassan, de visszavonhatatlanul erősödött az a kívánság, hogy változtassanak ezen a

¹³ A X. századi francia királyok nehézségeiről a legújabb feldolgozás: J. F. Lemarignier, *Le Gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987–1108)*, 1965.

viszonyon. A XI. század végére Európa nagy részében a püspökök készen álltak rá.

A változás legfőbb haszonélvezői végül a pápák lettek, ám nem ők kezdeményezték, sőt először nem is szívesen fogadták. Miként a többi ember, alapjában véve a pápák is elismerték a király fennhatóságát a helyi egyházak fölött, mint a dolgok Istentől való rendjének részét. A keresztény kötelességek jól megalapozott megosztását nem kívánták felcserélni a helyi főurak leplezetlen kapzsiságával, fosztogatásával. X. János pápa egy 921-es levelében erőteljesen kifejezésre juttatta ezt a nézetét. Köln érseke felszentelt egy liège-i püspököt, akit egy helyi herceg jelölt ki „a régi szokás ellenére – írja a pápa –, amely szerint senki a királyon kívül, aki felhatalmazását Istentől kapta, nem ruházhat rá püspökséget semmilyen papra”. A pápa megdöbben az érsek merészségén, „hogyan így cselekedett, minden ésszerűség ellenére és királyi parancs nélkül – írja –, holott emlékeznie kellett volna rá, hogy semmilyen egyházmegyében nem lehet püspököt a király parancsa nélkül felszentelni”. A maga részéről a pápa nem kívánta a királyt ettől a kiváltságtól megfosztani, „inkább örül, ha a király maradéktalanul megtartja hatalmát”, és elrendelte, hogy a király, ahogy ősei is, továbbra is minden egyházmegyéjébe maga állítson püspököt.¹⁴

Közel másfélszáz évig tartott, míg a pápaság elszakkadt attól a doktrínától, hogy a püspökszentelésben a jóakarató királyi hatalom együttműködik vele. Aztán jött a kiábrándulás. Ez bonyolult jelenség volt, de első sorban a királyok alapvető *világi voltán* nyugodott. A királyoknak a püspökök „beiktatására” vagy „kijelö-

¹⁴ A levél szövege megjelent nyomtatásban: L. Santifaller, *Zur Geschichte des Ottonisch-salischen Reichskirchensystems* (Sitzungsberichte der Österreich. Akademie der Wissenschaften, 229), 1954, 73–74.

lésére” vonatkozó minden igényét mint a laikus világ állandó fenyegetésének egyik megnyilvánulását kezdték tekinteni, amely az egyház tönkretételére irányult. Ezek a gondolatok hatják át VII. Gergely leveleit: „Császárok, királyok és egyéb világi személyek, legyenek azok férfiak vagy nők” (ma már nehéz teljes jelentőségében értékelni a funkciók és nemek e megvető összekeverését), „ellentétben a szent atyák statútumaival”, arra merészkedtek, hogy egyházi személyeknek püspökségeket és apátságokat juttassanak. Ennek véget kell vetni: ha a jövőben bárki ilyet tesz, cselekedetét a pápai hatalom érvénytelennek nyilvánítja, és őt magát kiközösíti.¹⁵

E sorokat majdnem pontosan százötven évvel az imént idézett X. János-féle levél után írták. Addigra már a belső gyengeség aláásta a János pápa által helyeselt rendszert. Nem a pápai megbélyegzés okozta e gyengeséget, de ez is új elemmel járult hozzá – az intellektuális bizonytalanság elemével –, és más megoldás felé mutatott. A tényezők összjátéka elég volt hozzá, hogy felborítson egy már amúgy is düledező rendszert.

A felbomlás folyamatát VII. Gergely két kortársának pályafutásán mutathatjuk be, az egyiket Németországban, a másikat Angliában – két rendkívül tiszteletreméltó személyiségében, akik közül egyik sem volt sem rögeszmés álmodozó, sem szörnyeteg, hanem hozzáértő ember, aki igyekezett püspöki kötelességeit teljesíteni.

*Osnabrücki II. Benno.*¹⁶ II. Benno, 1068-tól 1088-ig a németországi Osnabrück püspöke, a régi iskolához tar-

¹⁵ *Registrum Gregorii VII*, 403. l.

¹⁶ Kitűnő egykorú életrajza: *Vita Bennonis II. Episcopi Osnabrugensis*, Norbert, Iburg apátja tollából, H. Bresslau kiad. (*M. G. H., Scriptores in Usum Scholarum*), 1902.

tozott. Pályafutása kezdetén kitűnő tudós és oktató volt a korszak legjobb német iskoláiban. Azután, mint előtte és azóta is sok tudós, az államigazgatás területére ment át. A király akkor szerzett róla tudomást, amikor 1051-ben egy magyarok elleni hadjáratban rendkívül ügyesen szervezte meg a hadsereg utánpótlását egy elpusztított vidéken. Ebből következőleg Hildesheim prépost-jává nevezték ki és a király goslari palotájának főkormányzójává. Ilyen minőségében felelős volt a nagy hildesheimi templom építéséért, és felügyelt a királyi erődítmények építkezéseire és karbantartására az életbevágóan fontos szász hercegségben. Törődnie kellett az állatállománnyal és a gabonatermeléssel, a járadékok beszedésével, az élelem elraktározásával, épületek tervezésével, az udvari háztartás szervezésével.

A jószágkormányzóvá, építésvezetővé, szállásmentővé átvedlett kiváló tanár képességei talán nem a legideálisabb ajánlást jelentették a püspöki hivatalhoz, de azért semmiképpen nem voltak megvetendőek. Az egyházi és a világi kormányzásban egyaránt szükség volt rájuk, és Benno tehetségét páratlan odaadással fordította mindkettő szolgálatára.

1068-ra valóban megérdemelt egy püspökséget, és amikor ebben az évben Osnabrück kanonokjai azzal a hírrel érkeztek Goslarba, hogy püspökük meghalt, a király jól választott, amikor a püspökség gyűrűjét és pásztorbotját Bennónak adta át. Benno a király szolgálatában tanúsított további hűségével és szorgalmával igazolta a választás helyességét. Új elem tűnt fel azonban életében. Mint püspök, először vált olyan független személlyé, aki felelős lett székhelye dicsőségének előmozdításáért. Püspöki székvárosát megerősítette, egyházmegyéje mocsarain keresztül utakat épített. Katedrálisa mellé kolostort emelt. Új létesítményének épületei, javadalmai, felszerelései és fegyelme váltak élete fő

gondjává. A kolostor egyik szerzetese írta meg életrajzát annak az adósságnak fejében, amellyel a templom méltóságának, gazdagságának haszonélvezői tartoztak neki.

„A járadékok beszédese terén valóban rendkívül szigorú volt, annyira, hogy sokszor erőszakkal kényszerítette a parasztságot tartozásai kifizetésére. De azok, akik ismerik e vidék embereit, ismerik megbízhatatlanságukat és ravaszságukat, könnyen meg fogják ezt neki bocsátani, és elismerik majd, hogy a szükség vitte rá erre. Amikor viselkedésének olyan oldalait is megemlítjük, amelyeket némelyek esetleg kárhoztatandónak találnak, nem a bírálat szellemében tesszük, hanem úgy rögzítjük az igazságot, ahogy azt megismertük, hogy olvasóink annál buzgóbban imádkozhassanak érte.”¹⁷

Egyházmegyéjére fordított minden erőfeszítése közepette a király embere maradt. Püspöki kötelességei közé tartozott, hogy a kormányzás munkájában együttműködjék azzal, akit Isten felkent, és a nagy száz lázadás idején olyan mértékben támogatta a királyt, hogy még a püspöki székéből való elűzést is elszenvedte. Végso fokon azonban püspöki székének érdekei voltak az első. Ez nagyon nehéz helyzetbe hozta, amikor a király 1080-ban gyűlést hívott össze a brixeni székesegyházba VII. Gergely pápa letételére. Életrajzírója így örökíti meg zavarodottságát:

„Amikor kétségei támadtak a dolgok kimenetelét illetően, menekülést keresve körülnézett. Észrevette, hogy hátul az oltáron egy kis üreg van, amelyet az oltárterítő eltakar. Arra gondolt, hogy abba épp beleférne, így hát bebújt oda, és a nyílásra gondosan ráhúzta az oltárterítőt... Midőn felfedezték távollétét, a király küldöncöket menesztett szállására, de nem tudták meg-

¹⁷ Uo., 9–10. l.

találni. Így az események nélküle zajlottak le. Amikor Gergelyt megfosztották méltóságától, és helyére Kelement választották, Benno elősiklott búvóhelyéről, és elfoglalta székét az oltár mellett. Mindenki csodálkozott láttára. Azt mondta, hogy soha nem is távozott el a templomból, és sikerült a király előtt tisztáznia magát a hűtlenség vádja alól. Ezután, az Apostol tanítását követve, miszerint »amennyire rajtad áll, élj békében minden emberrel«, továbbra is jó viszonyban maradt a királlyal is, a pápával is – és ez példátlan dolog volt azokban az időkben.”¹⁸

Némi megaláztatás árán Bennónak sikerült kikerülnie egy olyan állásfoglalást, amelyről csalhatatlan ösztönei azt súgták, hogy baj lehet belőle. Ettől fogva erőfeszítéseit még szorosabban egyházmegyéjére összpontosította és az általa épített kolostorra. Utolsó éveiben ritkán hagyta el kolostora falait, kivéve a vasárnapokat, amikor a székesegyházban prédikált. Midőn a kolostor birtokainak megerősítésére királyi kiváltságlevelet kapott, elég óvatos volt hozzá, hogy hasonló tartalmú pápai privilégiumot is szerezzen. Az élet hajdani harmóniája megszűnt, de sikerült elkerülnie, hogy választania kelljen a két fél között, akik egyaránt számítottak hűségére.

A brixeni búvóhely megmenekülése szimbólumává vált. Hálagesztusként az osnabrücker új kolostor oltárában megcsináltatta a rejtekhely mását. Találó emlékmű volt egy püspök dilemmájának megörökítésére, de – mint ahogy ezt Benno egy angliai kortársa elbeszélte – nem sikerült mindig olyan könnyen elkerülni az állásfoglalást.

¹⁸ Uo., 23–24. l.

*William of St Calais, Durham püspöke.*¹⁹ Bennóhoz hasonlóan, William of St Calais, 1080-tól 1096-ig Durham püspöke, szintén a király embere volt. Püspökségét ő is a király szolgálatában álló klerikusként érdemelte ki. Korábbi életéről nem tudunk semmit, de a királynak jó véleménye lehetett képességeiről, ha országa egyik legnehezebb és legveszedelmesebb helyére állította. Elődjét meggyilkolták, és az egész vidéken vad zűrzavar lett úrrá. Mint Benno, William of St Calais szintén azzal a szándékkal foglalta el helyét, hogy rendet teremtsen egyházmegyéjében, és mint amaz, ő is arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy püspöki székhelyén szerzetesi közösséget alakítson ki, és azt alapítványokkal ruházza fel. Nála is elérkezett az a pillanat, amikor a király érdekei összeütköztek az egyházával. Fontos helyet foglalt el a királyi kormányzatban, de az 1088-as nagy lázadás idején nem adta meg a királynak a kért támogatást. A vita, úgy látszik, azon robbant ki, hogy a király milyen mértékű katonai szolgálatot várhat el a püspökség területéről. A király természetesen rendkívül érzékenyen reagált erre a pontra. A püspök cserbenhagyta, ezért a király bosszúból elkobozta a püspökség birtokait, és William of St Calais-t ítélőszéke elé rendelte. A helyzet sokkal súlyosabb volt, mint amilyennel Bennónak bármikor is szembe kellett néznie. William of St Calais-nek minden rendelkezésre álló fegyvert fel kellett használnia, hogy kivágja magát. Leghathatósabb fegyveréül az *Ál-Isidori Gyűjtemény* néven ismert egyházitörvény-gyűjtemény szolgált, amely megvolt a

¹⁹ Életrajzi adatainak fő forrása: Symeon of Durham, *Opera Omnia*, R. S., I, 119–39, 170–95. H. S. Offler kétségbevonta az általam elfogadott bizonyítékok egy részének eredetiségét, l. *E. H. R.*, LXVI (1951), 321–41 és R. W. Southern, *St Anselm and his Biographer*, 1963, 147–50.

durhami könyvtárban. E gyűjteményből keresett ki szövegeket annak bebizonyítására, hogy csak püspöktársai ítéletének köteles magát alávetni – vagy esetleg a király és a püspökök ítéletének –, de semmi esetre sem a királyi udvar báróinak és világi tisztviselőinek. Nem sikerült meggyőznie a bíróságot, és végül a pápához volt kénytelen fordulni, „akire az apostolok és utódaik régi autoritása alapján minden nagyobb egyházi ügyben és a püspökök elleni eljárásokban az ítélkezés bízott”.²⁰

St Wilfrid ideje óta nem tettek ilyen lépést Angliában. Wilfriddel ellentétben William of St Calais semmiféle szempontból nem minősülhetett pápai embernek, egyszerűen egy királyhű püspök volt, aki bajba jutott. Annál jelentősebb dolog, hogy amikor szorult helyzetbe került, a pápaságban látta egyetlen menedékét. Nem eszmeileg tartotta nagyobbra a pápai kormányzatot, de az szolgálta most érdekeit. A király bántatlanul elengedte, és elkobozta püspökségét. Nem kell azt gondolnunk, hogy a püspök fellebbezésével egészen a pápai udvarig ment. Normandiában várta meg, amíg a király haragja lelohadt, és háromévi számkivetettség után újra ott találjuk a király jobbján. A király örült, hogy visszakapta. Privilegiumokkal halmozta el régi szolgálja püspöki székét. Többet tett, mint hogy csupán visszaadta az elkobzott földeket: javította birtoklási feltételeiket, és az egyházmegye területét kiterjesztette Cumberlandre és Skócia déli részére is. Viszonzásul még ötévi hűséges szolgálatot nyert és rendíthetetlen támogatást a meggyőződéses pápahű volta miatt veszedelmesebb Anzelm érsek ellen. Ami William of St Calais-t illette, ő elégedett volt a helyzettel. Hozzáláthatott katedrálisa építéséhez, és Durham szerzetesei áldották

²⁰ Symeon of Durham, I, 184.

emlékét. Püspöksége iránti kötelességének eleget tett azzal, hogy megsuhogtatta a pápai hatalom új fegyverét, odáig azonban nem vitte a dolgokat, hogy a királyt megsértse.

Benno és William of St Calais pályafutása a püspöki tisztség számos vonatkozására világít rá a Karoling egyházi rendszer felbomlása idején.

Megmutatja elsősorban, hogy kétségek támadtak a tekintetben: elég-e a király ahhoz, hogy megvédje a püspöki érdekeket. Hogy ezek a kétségek a király egyházi kegyuraságának eredménytelensége vagy törvénytelen volta miatt merültek-e fel, nem számított, a következmény ugyanaz volt: arra készítette a püspököket, hogy messzebb keressenek támogatást, és ezt sehol másutt nem kereshették, csak Rómában. A XI. század vége felé számos püspököt találunk, akik bevallották, hogy püspöki széküket pénzért vették a világi uralkodótól, és hivatalukat a pápa kezébe helyezték, majd pápai adományként kapták azt vissza. Tettüknek bizonyára sokféle indítéka volt. Minden mögött azonban ott van a kétkedés a királyi védelem hathatóságában. Így a római kúria előretörése találkozott egy kívülről jövő, ellentétes irányú mozgással – az utóbbi nélkül az előbbi hatástalan lett volna.

Ha kissé mélyébbre nézünk: a két mozgás tulajdonképpen egy és ugyanaz. Mindkettő annak az erőfeszítésnek az eredménye, hogy a püspökségek számára olyan jogokat és kiváltságokat őrizzenek meg és szilárdítsanak meg, amelyekről azt hitték, a világ megváltoztathatatlan rendjének részei. A püspök személyisége feloldódott püspökségében. Legszentebb kötelessége volt a püspökség jogainak a megóvása. „Nem mernék Isten ítélőszéke előtt megjelenni, ha püspöki székem jogai

megkevesbedtek volna” – mondta Szent Anzelm. Másoknak minden bizonnyal más indítékaik voltak – büszkeség, kötelesség, nyereszkesedés vagy az a remény, hogy nevüket beírják a történelembe. De mindnyájuk fölött ott őrködtek az örökké éber szentek, akik nem tűrték, hogy földi jogaik csorbát szenvedjenek. Az a püspök, aki – ha méltatlan eszközökkel is – megvédte a szentek jogait, remélhette, hogy közbenjárásuk révén bocsánatot nyer.

Ez hatásos indíték volt az egyházi hierarchia minden szintjén, és valami tiszteltreméltóságot kölcsönzött a jogok és kiváltságok gátlástalan hajszájának, amelyben a püspökök legalább olyan vad elszántsággal vettek részt, mint más emberek. A középkori egyház intézményes növekedésében a leghatalmasabb hajtóerő a legsebésebb, legmessziremenőbb célok utáni mohó törekvés volt, keverve a legközönségesebb emberi indítékokat a legnemesebb eszmei elképzelésekkel. Minden tisztségviselőnek, különösen pedig a legrégebbi tisztségek viselőinek szent kötelességük volt hivataluk jogait, kiváltságait és tulajdonát megvédeni és azokat a lehetőségek határáig kihasználni. Túl sokat azonban nem szabad kívánni, sem igazságtalan eszközökkel küzdeni érte, de a bizonytalanságokkal teli világban okos dolog volt nagyobb igényekkel fellépni.

A XI. század végi és XII. századi püspökök, akik azért küszködtek, hogy túlburjánzó követeléseiknek érvényt szerezzenek, székeskáptalanjaik lelkes támogatását élvezték; és azokat, akik kielégítették káptalanjaik igényeit, sokszor dicsőítő életrajzokkal jutalmazták. Egészükben véve ezek a korabeli dicséretetek a mai olvasóra nem tesznek jó benyomást. Ma már úgy tűnik, hogy az óriási méreteket öltött privilégiumok, birtokok, épületek csak távolról állnak összefüggésben egy örök renddel, a Karoling-püspökökre rótt súlyos kötelességek pe-

dig többnyire feledésbe merültek. Arról alig hallani, hogy a püspökök ellenőrzik papjaikat, bejárják egyházmegyéjüket, vagy zsinatokat tartanak, főúri kötelességeikről azonban sok szó esik. Amellett ezek a világi kötelességek már nem kapcsolódtak szorosan a keresztény közösség gondozásához; királyok iránti kötelességek voltak, mégpedig olyan királyok irántiak, akik szent jellegüket már elvesztették.

Ennek az átmeneti korszaknak a püspökeiben megvoltak a Karoling-püspökök gyengeségei, az ő erejük nélkül. A Karoling-püspöki kar nagy gyengesége, hogy eltávolodott a néptől; ereje még a püspöki kormányzásról kialakított nagyszabású koncepciójában rejlik. Az elidegenedés megmaradt, a nagyság elenyészett. Amikor egy XI. század végi püspök vizitációt tartott egyházmegyéjének templomaiban, ezt a különleges esetet életrajzírója a jámborság érdekes, szokatlan megnyilvánulásaként beszéli el. És a XII. század egyik legjobb püspökének életrajzírója a főpap kimagasló crényeként említi, hogy mindenképpen leszállt lováról, mikor a gyermekeket bérálta, „bármennyire kevés volt az ideje vagy bármennyire nagy a fáradsága, bármilyen rossz volt az út, bármilyen zord az idő”.²¹ Az crény sokféle formát ölthet, de nehéz elképzelni azt a helyzetet, amikor egy püspök kiemelkedő erényének számított, hogy nem volt hajlandó nyergében ülve helyezni rá kezét a gyermekekre, miközben kíséretének paripái körülötte toporzékolnak, és kísérői ostorcsapásokat mérnek a zajongó csődületre.

Az egykorú véleményt azonban érdemes meghallgatni. Legalább következtetni enged rá, hogy mi az, amit abban az időben lehetségesnek tartottak. Még a

²¹ *The Life of St Hugh of Lincoln*, D. L. Douie és H. Farmer kiad., I, 127–128.

legrosszabb esetben is, ezek a tevékeny és makacs emberek, bármennyire is megvoltak a maguk korlátai, fenn tartották a püspöki tiszteletet, sőt emelték társadalmi rangját is akkor, amikor teljes súllyal rájuk nehezedtek a társadalmi és politikai változások.

A püspökök és érsekek számára a változás e korszakának fő eredménye a pápai kormányzat előtérbe kerülése volt, és most azt kell megnéznünk, hogyan alkalmazkodtak ennek az új erőnek a nyomásához.

II. PÜSPÖKÖK A PÁPA SZOLGÁLATÁBAN

Először talán úgy tűnhetett, hogy a pápai igazságszolgáltatás betörése az egyházmegye mindennapi ügyeibe a püspöki függetlenség végét jelenti. A püspökök nem tehettek semmit az ellen, hogy monastorokat, hamarosan pedig egész szerzetesrendeket vontak ki fennhatóságuk alól. A hatalomvesztés elég rossz dolog volt, de még inkább az ok, amiért történt. Minden új szerzetesrend mentességet keresett és kapott a püspöki fennhatóság alól, mert a rendezett szerzetesi életben ez alapján visszahúzó és elnyomó erőnek minősült. Mindehhez még a püspököknek azt is látniuk kellett, hogy a pereskedők, tartozzanak akármelyik társadalmi osztályhoz is, nem vesznek tudomást a püspöki igazságszolgáltatásról, és a pápát részesítik előnyben. És olvasniuk kellett azokat a pápai leveleket, amelyek azt hangoztatták, hogy a püspökök szerepe az egyházban a pápa támogatása teljhatalma gyakorlásában. Hogy ennek a megbízatásnak eleget tegyenek, egyre gyakrabban kívánták tőlük, hogy pápai utasításokat hajtsanak végre saját egyházmegyéjükben, és együttműködjenek a pápai bírálkkal. Megszűnt minden hatalmuk, hogy liturgiai újításokat vezessenek be, és elvesztették jelentőségüket mint

egyházi törvények megalkotói és magyarázói. Ilyen körülmények között már nem lehetett szó semmiféle püspöki függetlenségről.

Természetesen volt, ami ellensúlyozta e folyamatot. Sokfelé Európában a pápai támogatás igen hathatósan bizonyult elveszett egyházi javak, főleg tizedek visszaszerzésében. A püspököknek a világi uralkodói hatalom legszembeszökőbb formális megnyilvánulása, az investitúra alóli felszabadítása a püspöki birtokok mindennemű vesztesége nélkül ment végbe. Volt egy veszedelmes pillanat az elszakadás folyamatában, 1111-ben, amikor II. Paschalis pápa az egyházi szabadságnak olyan megfogalmazását fogadta el, amely a területiális jogok jelentős részének elvesztésével járt volna. A meg egyezés a püspökök erős ellenállásába ütközött, s ebben Észak-Itália és Németország püspökei játszották a vezető szerepet. Nem volt ínyükre az olyan szabadság, amelynek alapja az, hogy kevés a veszténivaló. Azt kívánták a pápától, hogy régi jogaik megvédésében segítsen nekik, ne pedig abban közvetítsen, hogy le kelljen róluk mondani. E téren sikerrel is jártak.

Mi több, a pápai ellenőrzés, ha el is vett valamit a függetlenségből, jelentős haszonnal járt. Az, hogy a pápai kormányzat erősödése teendőket vont ki a püspökök hatásköréből, és megfosztotta őket kegyúri jogaiktól, önmagában véve csak annak jele volt, hogy általánosan kibővült a kormányzás területe, és ebben a püspökök is részt kaptak. Az igazgatás és a bírászkodás terén sokkal elfoglaltabbakká váltak a XII. század végére, mint amilyenek a század elején voltak, és száz év múlva még inkább. Mint minden más európai főúr, a püspökök is fejlett igazságszolgáltatási és adminisztratív gépezet uraivá váltak. E fejlődés első jelei már észrevehetők a XII. század elején kibocsátott püspöki iratokban, amikor a püspökök és érsekek klerikusok és jogászok gár-

dáját kezdik maguk köré gyűjteni a bonyolult bírószági ügyek lefolytatására. Ezeknek az embereknek a segítségével a püspöki tevékenység hamar visszatért arra a szintre, amelyet a IX. és X. században elért, sőt rövidesen túlhaladta azt. A XIII. század kezdetére kibontakoztak a hatalma csúcsára jutott középkori püspök alakjának körvonalai. Nemcsak hogy nagybirtokos volt és politikai hatalom, hanem bíró és törvényhozó, a helyi egyházi hierarchia feje és nélkülözhetetlen képviselője mind a királyi, mind a pápai kormányzatnak. Miként a világi uralkodó, a püspökök is meglátták, hogy amikor a pápai hatalom teljesen elborította őket, legtöbb funkciójuk még mindig érintetlenül megmaradt, ha ezeket új és bonyolultabb módon és a pápai udvar eljárásaival gondosan összehangolva kellett is gyakorolniuk.

A pápaság rendje egyetemesen egységesítette a püspöki hivatal felépítését mindenütt Európában, de társadalmi és politikai helyzetüket tekintve nagy különbségek voltak a püspökök között. A fő különbség a római birodalom régi polgári kormányzati rendszerét megtartó, leginkább itáliai és a többnyire sokkal nagyobb észak-európai püspökségek között jelentkezett. Ez a kettéválás bizonyos mértékig megfelelt, bár nem tökéletesen, egy további felosztásnak a jelentékeny kereskedelmi tevékenységet folytató területek és a zömmel mezőgazdasági vidékek között. Ezen túlmenően voltak püspökségek súlyos politikai harcok térségében és többé-kevésbé békés közösségekben. Hogy a püspöki feladatokat hogyan gyakorolták, attól függött, milyen helyet foglalt el a püspök a társadalmi és politikai tevékenység e rendszerében. Így arra, hogy megértsük a püspökök profiljának nagy változatosságát és a püspöki tevékenység sokféleségét az egyházjog általános keretein belül, egyetlen lehetőség kínálkozik: ki kell emelnünk néhány példát Európa különböző területeiről.

Nézzünk meg először Nyugat-Európa legbékésebb és legjobban szabályozott társadalmából egy mintaérseket. Odo Rigaud, Rouen 1247 és 1276 közötti érseke egy Île de France-beli középnemesi családból származott.²² Az 1230-as években a párizsi egyetemen tanított, és mint generációjának sok más akadémiai tanára, ferences szerzetes lett. Hamarosan a rend egyik legkiválóbb teológusává emelkedett. Érsekké választása idején a roueni ferencesek házfőnöki tisztjét viselte. Megválasztása minden vonatkozásban mintaválasztásnak mondható. Tudós és szerzetes volt, befolyásos család és világi protekció nélkül, egy nagy szerzetesrend egyik vezető embere, a székeskáptalan szabad választásával, érdemei alapján került székébe, a pápa vagy a király külső beavatkozása nélkül. Ez az a választási modell, amelyért a reformot kívánók harcoltak, és olyan ritkán érték el.

Odo érseki pályafutását minden állomásán a szabályszerűség jellemezte. Már fontos embernek számított, amikor megválasztották, és könnyed biztonsággal foglalta el magas állását. Mint érseknek három rezidenciája volt, hatalmas birtokokkal a Csatorna mindkét partján, nagy házat vitt, és hatalma messzire terjedt. Egyszer, Rómába utaztában, mikor egy bőkezű itáliai püspök felajánlotta, hogy fizeti költségeit, kijelentette, hogy jóvedelmének fele is elég ahhoz, hogy fényesen éljen, a

²² Odo Rigaud-ra és a pályafutására vonatkozó rendkívül gazdag forrásanyagra L. Delisle hívta fel először a figyelmet: „Le clergé normand au XIIIe siècle”, *Bibliothèque de l'école des chartes*, 1846–1847, 2. sorozat, III, 479–99. Az érsek tevékenységére még mindig ez a cikk a legjobb feldolgozás, együtt az Odo vezette regisztrummal: *Registrum Visitationum 1248–1269* (T. Bounin kiad., 1952), amelyen a cikk alapszik.

másik felére nincs is szüksége. Mikor ezt mondta, éppen egy nyolcvan lovasból álló kísérettel utazott, így kijelentése nem tekinthető egyszerűen a ferences alázat megnyilvánulásának. Nagyúr volt.

Érseki vizitációiról vezetett naplója megmaradt. Látjuk belőle, hogy évente bejárta egyházmegyéjét és tartományát. Először végiglátogatta egyházmegyéjében a vidéki esperességeket, és megvizsgálta a plébániák papságának erkölceit, azután sorban felkereste tartományának azokat a szerzetesi közösségeit, amelyek nem nyertek mentességet fennhatósága alól. Mint sok magas pozícióban lévő ferences, rendkívüli figyelmet fordított a szerzetesi birtokok igazgatására, számadási rendszerére, könyvtárára. Ezekkel az ügyekkel kapcsolatos észrevételei mutatják, hogy amilyen pontosan átlátta a könyvtáros problémáit, épp olyan pontosan érzékelt a jószágkormányzóét is. Végül is, az évek során át, tartománya minden egyházmegyéjében végzett vizitációt. A húsz év folyamán, amelyre naplója kiterjed, háromszor vagy négyszer végiglátogatta mindegyiket.

Tevékenysége természetesen nem folyt teljesen békés mederben. Odo hajlott arra, hogy önkényeskedjék, és hogy átlépje törvényes hatalma határait. Vizitációi pénzbe kerültek, és mint a középkori kormányzatok minden tevékenységét, ezt is azoknak kellett megfizetniük, akiket közvetlenül érintett – vagyis maguknak a meglátogatottaknak. 1251-ben Normandia összes püspöke fellebbezett Rómához az érseki vizitációk költségei, a joghatósági jogaikba való beavatkozás, az általuk kiközösített személyek feloldozása ellen és így tovább. Ezek a tiltakozások éveken át folytak. A kemény és néha akadékoskodó kormányzás elkerülhetetlen következményei voltak. De a panaszok ellenére is az az általános benyomásunk, hogy tevékenységét béke és rendszeresség jellemezte. Mindenekfelett teljes béke uralkodott az

érsek és a király viszonyában. Miután IX. Lajos hazatért első keresztes hadjáratából, a király és az érsek sokat volt együtt, és amikor erőteljesen megindult a készülődés a második keresztes hadjáratra, szinte elválaszthatatlanok lettek. Odo maga is részt vett IX. Lajos második keresztes hadjáratában; a király mellett tartózkodott, amikor az meghalt, és ő vitte haza tetemét Franciaországba. A világi és egyházi kormányzat közötti békés és zavartalan kapcsolatot Franciaországban semmi sem bizonyíthatja jobban, mint ez a harmonikus és szeretetteljes együttműködés. Egyik fél sem kívánt a másiktól olyasmit, amit az nem tudott megadni. Kapcsolatukban minden azoknak az embereknek a nyugalját tükrözi, akik tudják kötelességüket, és elégedettek.

Nem várhatjuk, hogy ugyanez a felhőtlen kapcsolat és kölcsönös bizalom az érsek és az egyházi hierarchia alacsonyabb rangú tagjai között is megtalálható legyen. Ferences barátokból lett püspökök hajlamosak voltak rá, hogy szigorú fegyelmet tartsanak. Odo Rigaud sem jelentett ebben kivételt, de kirívó botrányokkal vagy reménytelen problémákkal nem kellett szembenéznie. Zabolátlanság, ittasság, szerencsejáték, tiltott kereskedelem, szabálytalanság az öltözködésben és a fegyverterén bőven előfordult, ezek azonban az alsópapság megszokott fogyatékoságai közé tartoztak. Bírsággal, a papi szolgálatból való kizárással és elmozdítással való fenyegetéssel büntették őket. De bár Odo a kemény fegyverembere volt, minden eljárásában valami mérsékletet tanúsított. Nem várt túl sokat, és túlzott büntetésekkel nem kergette az embereket a végső kétségbeesésbe. Még attól a paptól sem kívánt többet, akit egyszerre három bűnben találtak vétkesnek: zabolátlanságban, ittasságban és erőszakosságban, mint hogy ad egy lemondó nyilatkozatot, amely akkor lép érvénybe, ha

még egyszer bűnösnek találják. Ilyen volt szigora: határozott, de nem ésszerűtlen.

Ugyanígy: a papi tisztségre pályázók vizsgái előírtak bizonyos szintű latin tudást, annyit, amennyi plébánosi tisztjük ellátásához éppen elegendő, de nem többet. Az érsek és a többi vizsgáztató csak azt várta a jelöltektől, hogy fordítsanak le egy mondatot a Bibliából, ragozzanak el néhány igét és énekeljék el a szentmise valamelyik részét – és közepes teljesítménnyel is beérték. Nem volt nehéz próbatétel, de komolyan vették, főleg, mert olyan vizsgáztató testület előtt zajlott le, amelyben helyet foglaltak az érsek, a jelölt főesperese és szerzetes testvérei. Nem fordult itt elő semmi lazaság: a vizsgát tanfelügyelők testületének szokásos ünnepélyes komorsága hatotta át.

Ilyen volt a középkori világi egyház szerény jobbik arculata. Nem zavarják meg komoly egyenetlenségek, tevékenységében mértéktartó, eljárásaiban rendszeres, minden rész pontosan illeszkedik a másikhoz; nincsenek eretnekek, szélsőséges zavargások, sem teljesíthetetlen viselkedési kívánalmak. Az egyház élete nem túl hosszú ideig és nem túl gyakran mutatott ilyen békés passzivitást. Rendszerint hevesebb áramlatokkal találkozunk, mint az Odo igazgatásának békés felületét megzavaró, gyengén fodrozódó hullámok. Ezeknek az áramlatoknak a természetét az alábbi példákból ismerhetjük meg.

Egy érsek Angliában

Nézzünk meg most egy másik tudós érseket, egy valamivel későbbi időszakból. John Peckham (hogyan nevének előnyösebb torzítását használjuk), 1279 és 1292 között Canterbury érseke, Patchamben született, Sussex-

ben, 1230 körül.²³ Pályafutása sok vonatkozásban meglepően azonos volt Odo Rigaud-éval. Némi vagyonnal rendelkező, de nem kiemelkedő családból származott. Tanulmányait Párizsban és Oxfordban végezte, majd belépett a ferences rendbe; Oxford legnagyobb ferences tudósává emelkedett, és 1275-ben rendjének provinciális lett. Két év múlva lektornak nevezték ki a pápai kúriánál. Így történt, hogy Rómában tartózkodott abban az időben, amikor III. Miklós pápa kiemelte Robert Kilwardbyt a canterbury érsekségből, és 1278-ban Porto bíboros érsekévé tette meg. Kilwardby annak idején a pápa választottja volt Canterbury érsekségében, de csalódást okozott. A pápa most olyasvalakit keresett, akiben megbízhatott. Canterbury szerzetesei a király támogatásával mindent megtettek a királyi kancellár, Robert Burnel megválasztásáért, de hiába próbálkoztak. A pápa, ahogy erre törvényadta joga is volt, nem vette figyelembe petíciójukat, és Peckhamet jelölte ki. Senki sem akarta őt, csak a pápa; teljesen törvényes, de nem sokat ígérő indulás volt.

Peckham Angliába érkezve lázas tevékenységbe kezdett. Azonnal tartományi zsinatot hívott össze, azzal a céllal, hogy az 1274-es lyoni egyetemes zsinat dekrétumait kihirdesse, azután vizitációk hosszú sorára indult, hogy tartománya minden egyházmegyéjében orvosolja a szabálytalanságokat. Akárcsak Odo Rigaud, ő is részletes feljegyzéseket hagyott hátra tevékenységéről, de az előzővel ellentétben majdnem azonnal konfliktusok hosszú sorozatába keveredett suffraganeusaival és a

²³ Karrierjének teljes leírását I. D. L. Douie, *Archbishop Peckham*, 1952. Néhány további részletet ad még A. B. Emden, *Biographical Register of the University of Oxford to a. d. 1500*, 1957–1959, III, 1445–47.

királyi kormányzattal, ami árnyékot vetett érseki működésére.

Ahogy láttuk, az alárendelt (suffraganeus) püspökökkel való összeütközések elkerülhetetlenül hozzátartoztak egy tevékeny érsek életéhez, de Peckham konfliktusai a keserűség és állandó rosszindulat légkörében zajlottak, és ettől Odo Rigaud kormányzása teljesen ment volt. Kétségtelen, hogy ez részben a Peckham természetében rejlő türelmetlenségnek is tulajdonítható, amint világosan látszik egy 1282. november 19-én Roger Longespée-nek, Coventry püspökének írt leveléből:

„Nemrégiben keresztülutazván egyházmegyédén, sok dolgot láttunk, amelyről azt hittük, hogy vizitációnk idején orvosoltuk – vérfertőzés, szimónia, templomok nem rendeltetésüknek megfelelő használata, bérmentatlan gyermekek. Ezekre a dolgokra neked kellene figyelned, de te olyan hosszú ideig távol voltál, hogy úgy látszik, nem törődsz velük. Ezért elrendeljük: e levél vétele után foglald el székhelyedet egyházmegyédében, hogy ha arra nem is vagy képes, hogy a lelkek károsodását helyrehozod, legalább a szegények földi szükségleteivel törődni tudj majd. Ha magad nem tudod elvégezni a bérmentásokat, keresned kell valami más püspököt, aki ismeri a nyelvet, hogy körüljárjon az egyházmegyében, és megtegye, ami szükséges. Szent Tamás apostol ünnepére (dec. 21.) elvárom jelentésedet, hogy mindezt végrehajtottad.”²⁴

Ha egy érsek, suffraganeusának írva, ilyen churchilli hangnemet használ, nem lehet nagyon népszerű. Peckham itt azzal a nemtörődöm arisztokrata főpaptípussal szállt szembe, amely sohasem tűnt le hosszú időre a színről. Longespée az a fajta ember volt, amelyet a kápta-

²⁴ *Registrum J. Peckham*, C. T. Martin kiad., R. S., I, 363–64.

lanok, ha szabad kezet nyertek, mindig igyekeztek megválasztani. A király unokaöccse volt, és sok évvel korábban, 1256-ban választották meg egyhangúlag, amikor Peckham még diákoskodott. Az elektorok ebből az alkalomból írt levelei megmaradtak. Így írják le Longespée-t: „Szilárdan hisszük, hogy képes lesz az egyházmegyének mind világi, mind lelki állapotát megjavítani.”²⁵ Hogy ez több volt-e, mint az egyházi levelezés szokásos szépítései, nem tudjuk megmondani, de az új püspök hamarosan megmutatta, hogy senkit nem szándékozik megzavarni. Peckhamnek kétségtelenül igaza lehetett, amikor lecsapott egy püspökre, aki olyan sokáig élvezte a könnyed semmittevést, de arra nincs bizonyítékunk, hogy elérte célját. Longespée 1295-ig élt, senkit nem zavart, és őt sem zavarták. Temetéséről, ahogy választásáról is, bő forrásanyag maradt. Ez is nagy esemény volt, és kellemes, békés társadalmi összejövetel; csak némelyek mormogása zavarta meg: azt suttogták, hogy az öreg püspök harminc évvel élt tovább a kelletténél: Peckham szempontjából ezt az időt alábecsülték.

Az arisztokrata nyomás mindig hátráltatta a buzgó tevékenységet, de nem ez állította a fő akadályt Peckham útjába. Angliában az igazságszolgáltatás rendkívül komplikált volt. Egyetlen lépést nem lehetett tenni anélkül, hogy a bírói illetékesség valamely bonyolult problémájába ne ütközzenek. Ha az örökhagyó javai egynél több egyházmegyében feküdtek, végrendeletét az érsek ítélőszéke előtt kell-e vajon megvizsgálni, vagy másutt? Lehet-e egy vidéki esperes vagy főesperes bírói

²⁵ A választásra vonatkozó dokumentumok, amelyek illusztrálják az eljárás rendkívüli bonyolultságát és a szabálytalanság elleni óvintézkedéseket, megtalálhatók Burton annaleszében: *Annales Monastici*, R. S., I, 376–83.

székétől az érsekhez folyamodni az egyházmegye püspökének megkerülésével? Ha egy alsóbb bíróságról felbbez valaki Rómába, a feljebbviteli eljárás során igényelheti-e az érsek védelmét? Ha a monostorok mentességet élveznek a püspöki fennhatóság alól, de vannak templomaik, amelyekre e mentesség nem vonatkozik, kötelesek-e részt venni az érsek tartományi zsinatán? Ilyen és számos hasonló probléma állandóan üldözte Peckhamet. Sok feszültséget okoztak az érsek és megyés püspökei között, és akadályozták a hathatós kormányzást.

A legnagyobb akadály azonban az érsek és a királyi kormányzat közötti kicsinyes viták hosszú sora volt. Már felhívtuk a figyelmet XXII. János egy megjegyzésére, hogy egyetlen országban sem olyan gyakori a világi hatalom beavatkozása az egyházi ügyekbe, mint Angliában. Peckham levelei tele vannak példákkal, hogy ez a gyakorlatban mit is jelentett. A király megtiltotta az érseki tanácsnak, hogy koronáját, személyét, méltóságát vagy a királyi tanács ügykörét érintő ügyeket tárgyaljon. A király egyházi utódajánlási ügyekben udvarába rendelt püspököket. A király megtiltotta az érsek ítélőszékének, hogy olyan ügyekkel foglalkozzék, amelyekről azt tartották, hogy a királyi jogszolgáltatás körébe tartoznak. Peckham bármerre fordult, mindig beleütközött egy olyan jogszolgáltatási rendszer falaiba, amely a legváratlanabb módon korlátozta szabadságát. Vagy nagyon bölcsnek, vagy nagyon rugalmasnak kellett volna lennie ahhoz, hogy kiismerje magát ebben a labirintusban. Mivel sem ez, sem az nem volt, kudarcot vallott. Sem belenyugodni nem tudott a helyzetbe, sem a kivézető utat nem találta meg; és az ügyek túl bonyolultak voltak ahhoz, hogy Thomas Becket módjára, hősi gesztusokkal lehessen őket megoldani. Peckham a szüntelen panaszok biztonságosabb,

de több bosszúsággal járó útjára kényszerült, amivel semmit nem ért el, kivéve a teljes idegkimerülést.

Jobban megértjük nehézségeit, ha megnézzük egyetlen plébániatemplom esetét az Oxford melletti Chipping Nortonban.²⁶ A plébánia javadalma jó megélhetést nyújtott, kb. évi 35 fontot, és amikor Peckham megérkezett Angliába, több javadalommal együtt egy királyi klerikus birtokolta. A javadalomhalmozás is egyike volt azoknak a dolgoknak, amelyekről a pápa Peckhamnek beszélt, amikor rábízta az érsekséget. Utasította az új érseket: gondoskodjék róla, hogy a törvénytelen (vagyis a pápától jóvá nem hagyott) javadalomhalmozást kiküszöböljék. Angliába érkeztek Peckham engedelmesen hozzálátott, hogy törvényt hozzon ez ellen. Következésképp, amikor első vizitációja alkalmával Chipping Nortonba érkezett, és a templomot illegális javadalomhalmozás formájában egy királyi klerikus, Nicholas Woodford birtokában találta, a stallumot habozás nélkül betöltetlennek nyilvánította, és egyik saját klerikusára, Richard of Gloucesterre ruházta.

Ekkor azonban nehézségek támadtak. Kiderült, hogy a vizitáció idején Nicholas Woodford valójában már lemondott a javadalomról, és azt kegyura, Gloucester apátja egy másik királyi klerikusnak, William of Cheringtonnak adta. Amikor Peckham ezt meghallot-

²⁶ E kis incidens történetére vonatkozó források egyszerű felsorolása illusztrálja az egyház és az állam közötti viszony rendkívül bonyolult voltát e korszakban: *Registrum J. Peckham*, C. T. Martin kiad., R. S., I–III, 158–59, 202, 1015; *Select Cases in the Court of King's Bench*, G. O. Sayles kiad. (Seldon Soc.), 1938, II, 166; *Rotuli Parliamentorum*, I, 96–97; *Calendar of Patent Rolls, 1281–92*, 112; 1291–1301, 46, 120–21; *Register of Richard Gravesend* (Lincoln Rec. Soc., 20), 1925, 231; *Rolls and Register of Bishop Oliver Sutton* (Lincoln Rec. Soc., 39), 1948, III.

ta, szelídebb húrokat kezdett pengetni. Megígérte, hogy valami mást fog William of Cherington számára keresni, azzal a feltétellel, hogy saját klerikusa tarthassa meg Chipping Norton templomát. A kompromisszum létrejött, de az érsek heves buzgalmához képest túl gyenge eredménynek számított, és még gyengébbnek bizonyul, ha tovább követjük az események sorát.

Peckham klerikusa birtokolta Chipping Norton templomát az elkövetkező tizenegy évben, és a javadalmon meggazdagodott. Egy 1293-ban készült vagyonszótár felsorolja, hogy ezüstneműje és ékszerei voltak, lovai és marhái, és kicsiben pénzkölcsönzéssel is foglalkozott: különböző adósoktól több mint 50 font értékű kötelezvényt tartott kezében. Személyes tulajdonainak értéke összesen több mint 300 fontra rúgott – fejedelmi összeg a korszak plébánosi vagyontárához képest. A szép napok azonban egyszer véget értek.

1282-ben Peckham megígérte, hogy kártalanítja William of Cherington Chipping Norton templomának elvesztéséért. De ezt, úgy látszik, nem tette meg. Cherington közben magasra emelkedett a király szolgálatában. 1293-ban Dublinbe a királyi bíróság tagjává nevezték ki, és talán épp úton volt, hogy új hivatalát elfoglalja, amikor királyi bíróként Chipping Norton környékére érkezett egy szarvaslopási ügy kivizsgálására. Meglátva a javadalmat, amelyet egykor magáénak remélt, elvesztette bírói higgadtságát, és félbehagyta hivatalos ügyeit, hogy kikergesse régi riválisát. Betört a parókiára, lefoglalta, ami benne volt, felolvasta a javára szóló állítólagos pápai döntést, és birtokba vette a javadalmat.

Peckham embere Canterburybe menekült, ahol a parlamentet éppen ülészés közben találta. A királyhoz fellebbezett. A felcket megidézték, és William of Cherington simán letagadott mindent. Azt mondta, hogy ő

plébánosként jogosan ment saját házába; sem erőszakra, sem sértésekre, sem kényszerrel történő eltávolításra nem került sor. Az ügyet további bizonyítás céljából elnapolták, és amikor a bíróság összeült, Peckham jeltje nem jött el. Soha többet nem mutatkozott, és negyven shilling bírsággal sújtva tűnt el a színről, amiért nem vitte végig ügyét a királyi bíróságon. A királyi bíróság czután érvénytelenített mindent, amit Peckham tizenegy évvel korábban, reformista buzgalmában véghezvitt – nem mondhatjuk, hogy ez túl sok lett volna.

Erre a kis ügyre vonatkozólag is számos okirat maradt. Beszélnek az egyetemes zsinatok és a helyi zsinatok határozathozataláról; hosszan leírják az érsek eljárását, és hogy milyen alapon cselekedett; hivatkoznak pápai és püspöki iratokra. Az ügy egyaránt érintette a pápa, az érsek, a püspökök és a király jogkörét. Az igazságszolgáltatás eszközei végtelenek voltak, de a szolgáltatott igazság elhanyagolható. A törvény határozott kijelentései és szabályai pusztán egy értékes birtokért folyó primitív küzdelmet lepleztek olyan emberek között, akik tudták, hogy saját érdekükben milyen szálat mozgassanak meg. Két királyi és egy érseki klerikus viaskodott egy jövedelemért – ez volt az egész. Az egyházi kormányzati rendszer fennköltén gondolkozó megalkotói és őrei ez ellen az elementáris ösztön ellen nem tudtak védekezni. Peckham általános céljai és kormányzata nagyon hasonlított ferences társa, Odo Rigaud uralmához Franciaországban. Angliában a politikai légkör kedvezőtlenebb volt, és egy lelkiismeretes és mercv egyházi vezető számára a kudarcok ennek megfelelően nagyobbak. De mindkét országban – az egyikben talán drasztikusabban, mint a másikban – az egyházi és világi kormányzat kompromisszumok hálójában vergődve működött, és ebből nem lehetett szabadulni.

Következő példánk egészen más helyzetet tár elénk.²⁷ A középkori Németországban Lüttich volt a legnyugatibbra fekvő egyházmegye. Köln tartományhoz tartozott, püspöke pedig egy birodalmi gróf volt. Területét északra és keletre Brabant, Geldern és Limburg határolta – az első hercegség, a másik kettő német grófság; déli szomszédja azonban Franciaország volt, nyugatra tőle pedig Flandria terült el. Így a püspökség két politikai rendszert kapcsolt össze, a franciát és a császárit, és két bonyolult szövetséget, a pápait és a pápaellenest. A XI. században Lüttich nagy birodalmi püspökség volt, és itt működött Észak-Európa legfontosabb iskolája; de ezek az idők már régen elmúltak. Most, a XIII. század közepén, a pápa és a császár rivális politikai érdekei összeütkezésének volt a színhelye.

E helyzetet tartva szem előtt, és azzal a céllal, hogy a német püspöki kart leválassza a császár oldaláról, 1246-ban IV. Ince megtiltotta a terület székeskáptalanjainak, hogy a Szentszék beleegyezése nélkül püspököt válasszanak. Így a politika is belejátszott abba, hogy a pápai ellenőrzést kiterjesztették a térség püspökválasztásaira. Lüttich püspöki széke a rendelkezés kézhezvétele után egy hónappal megürült, és egy teljes évig üresen állt, míg a pápai legátus végül Heinrich von Geldernt javasolta megválasztásra a káptalannak. Látszatra a választás nem volt magától értetődő. A jelölt csak tizenkilencedik évében járt, de már kicsapongó életet élt, és még nem tudott írni-olvasni; ám azt tartották róla, hogy a

²⁷ Heinrich von Geldern (Hendrik van Gueldre) pályafutására és a lüttichi egyházmegye helyzetére ebben a korszakban I. E. de Moreau, *Histoire de l'Église en Belgique*, 1945, III, 148–75.

római egyház hűséges híve.²⁸ Fontosabb azonban, hogy fivére volt Geldern grófjának, unokaöccse Brabant hercegének és unokatestvére Hollandia grófjának. Erre a csoportra támaszkodott IV. Ince mint a II. Frigyes császárral szembeni ellenzéki csoport magjára.

Az új püspök első akciói közé tartozott, hogy részt vett unokatestvérének, Hollandia grófjának Németország ellenkirályaként való megválasztásában a Hohenstaufen-érdekekkel szemben. Ezért ültették a püspöki székre, és az elkövetkező huszonöt év során továbbra is változatlan hűséggel játszotta a ráosztott politikai szerepet, támogatva Németországban a Hohenstaufen-ellenes pártot. Megkapott hozzá minden pápai kegyet, hogy megtehesse. IV. Ince engedélyezte, hogy az alsópapság soraiban maradjon, „hogy szabadabban tudjon bekapcsolódni a német egyház ügyeibe”. Éveken keresztül engedték neki, hogy egyházmegyéje megüresedett javadalmait megtarthassa, és élhessen jövedelmeikkel. Felhatalmazást nyert arra, hogy dézsmákat engedélyezzen a pápai párt világi támogatóinak. Egyszerűen politikai ágens volt, egyházi öltözetben.

1273-ra azonban politikai szerepét már eljátszotta. A Hohenstaufen-családot tönkretették, és a pápának többé nem volt fontos, hogy ki a király Németországban. Ilyen körülmények között a lüttichi püspök ellen viselkedése miatt pápai vizsgálat indult. 1273-ban X. Gergely levelet intézett hozzá apátnőkkel és apácákkal folytatott viszonya és különösen egy lakoma után tett azon hengegő kijelentése miatt, hogy huszonkét hónap alatt tizennégy fattya született, s ezeket mind egyházi

²⁸ Ezt jelentette róla a helyi krónikás: M. G. H., *Scriptores*, XXV, 129. A további részletek legtöbbje a következő műből való: *Catalogue des actes d'Henri de Gueldre* (Bibl. de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, V, 1900), A. Delescluse és D. Brouwers kiad.

javadalmakkal látta el. A lyoni zsinat elé idézték, és választút elé állították: vagy lemond, vagy aláveti magát egy egyházi jogi eljárásnak. Az előzőt választotta, és élete hátralévő részét elvadultan, útonállással és féktelenségek közepette töltötte.

Természetesen joggal lehetne moralizálni Heinrich von Geldern pályafutásával kapcsolatban; és a lüttichi püspök karrierje valóban éles fényt vet arra, hogy milyen mértékben uralkodtak világi politikai megfontolások a pápaság egyházi politikájában a XIII. század közepén. De a pápák sakkhúzásai itt sokkal fontosabb érdekeket segítettek elő, és ezek mellett minimálisnak tűnnek a védencük által okozott károk. Amikor IV. Ince és legátusa keresztülvitte megválasztását, valószínűleg tisztában lehettek azzal, hogy személy szerint mennyire alkalmatlan e tisztségre, de mindent megtettek, ami rajtuk állt, annak érdekében, hogy ez a püspökség hathatós adminisztrációját ne érintse. A Heinrich von Geldern után maradt hivatalos püspöki iratok hatalmas mennyisége alapján sohasem gondolnánk, hogy ő maga nem volt mintapüspök. Az egyházmegye adminisztrációja teljes rendben folyt: a püspök a szokásos búcsúban részesítette a templomok részére adakozókat és a kegyhelyekre zarándoklókat; elrendelte a túl nagyra nőtt plébániák megosztását; rendezte a plébániatemplomok és kegyuraik viszonyát; vikáriusokat helyezett hivatalba, stb. Pontosabban: mindez a püspök nevében ment végbe. Az egyházmegye tényleges felügyelete a pápai legátusok kezében volt. Szabadon szóltak bele a püspökség ügyeibe, vizitációkat rendeltek el, kiküldötteket neveztek ki a püspök kötelességeinek elvégzésére, utasították a püspököt, hogy alárendeltjeit kevésbé durván kezelje, és általában megpróbálták őt kézben tartani.

Az űrt, amely Heinrich von Geldernnek az egyházi

dolgokban való tökéletes tudatlansága folytán keletkezett, különösen könnyen be lehetett tölteni, mert már vagy egy évszázada mindenütt jól képzett klerikusok vettek át apránként mind többet és többet a püspök igazgatási és bírói funkcióiból. Németország hátul kullogott ebben a folyamatban; de 1250-re már sok püspökségben a bírósági ügyek bonyolítására állandó megbízottat találunk, akit a püspök tisztviselőjeként ismertek. A megbízott-állítás folyamatának utolsó állomása egy még magasabb rangú tisztviselő megjelenése volt, akit általános érseki helynöknek neveztek.²⁹ A püspök minden munkáját átvehette, kivéve azoknak a szentségeknek a kiszolgáltatását, amelyek püspöki felszentelést kívántak; ezeket viszont elvégezhetette egy szomszédos püspök vagy egy pápai legátus. Nem meglepő, hogy a lüttichi püspökségben az egyik újítás Heinrich von Geldern idejéből egy általános érseki helynök kinevezése volt. Azzal, hogy mindennemű rutinmunkát áthárítottak erre a mindenre alkalmas megbízottra, a felszentelés és a bérmlás munkáját pedig a legátusokra és a szomszédos püspökökre, a püspökség ügyei maguktól mentek.

Az egyházi bürokrácia kifejlődésében Európa-szerte fontos lépést jelent az általános érseki helynök feltűnése a XIII. század folyamán. A püspök munkáját olyan eredményesen sikerült rutinmunkává degradálni, hogy egy állandó személyzet püspök nélkül is nagyon jól el tudta látni azt. A gépezet a pápa távoli és legátusa közvetlen ellenőrzése mellett mindent le tudott bonyolítani. Sok szempontból jobban is működött, amikor nem volt ott a püspök, hogy személyes szimpátiáját vagy antipátiáját belekeverje a kormányzat munkájába.

²⁹ L. E. Fournier, *L'origine du vicaire général et des autres membres de la curie diocésaine*, 1940.

Nem kétséges, Heinrich von Geldern éppoly rossz püspök volt, mint akármelyik azok közül, akiket két évszázaddal korábban VII. Gergely ostromozott, de kevesebb múlt rajta, mert a munka nélküle is ment tovább. Ez a nagy különbség egy XI. és egy XIII. századi, rossz püspök vezette püspökség között: a XIII. században ez alig számított valamit.

Egy püspöki család Észak-Itáliában

Utolsó példaként Itália egyik ősi püspökségét vehetjük: a bolognai egyházmegyét. A kép rápillantásra annyira különbözik az eddig vizsgáltaktól, hogy szinte úgy érezzük, más világba jutottunk. Különböző egyéniségük, más életkörülményeik ellenére Rouen, Canterbury és Lüttich főpapjai szembeszökő közös vonásokkal rendelkeztek: mindegyiküknek nagy politikai súlya volt, hatalmas birtokai, és zömében falusi lakosság fölött uralkodtak. A bolognai püspökségből mindez hiányzott. Az egyházmegye lakosságának nagyobb része Bolognában élt, s ide összpontosult a terület csaknem minden gazdagsága és tevékenysége. Ebben az urbánus közösségben a püspök pozíciója kisebb fontosságú volt, kegyúri jogai szűk területre korlátozódtak és kevés befolyást tudott gyakorolni a közösség életére. A városi krónikák tele vannak részletekkel a legkülönfélébb emberekről – követek, városi tanácsok képviselői, szerzetesek, flagellánsok, eretnekek, pápák és legátusok –, akik Bolognában megfordultak, de a püspökről magáról alig történik említés.³⁰ Itt még az iskolákat is – amelyek Észak-Európában püspöki fennhatóság alá tartoztak volna – a város közössége istápolta és irányította.

³⁰ L. *Corpus Chronicorum Bononiensium*, A. Sorbelli kiad. (Rerum Italicarum Scriptores, 18), 1910–1938, II.

A magiszterekkel a városi kormányzat, nem pedig a püspök vagy a székeskáptalan kötött szerződést. A tanács hozatta őket a városba, vállalta fizetésüket, és vett tőlük esküt, hogy híven fogják képviselni a közösség érdekeit. A magiszterek igen jól jártak a kizárólagos szolgálataikért kialakított viszonzással. A város dédelgette az iskolákat, mert azok pénzt és hírnevet jelentettek számára és fontos tényezőt fejlődésében, gazdagságában. Mindebben a püspöknek nem volt semmi jelentősége.

Bologna évkönyveiben 1150 és 1220 között, fellendülése nagy korszakában, egyetlen olyan fontos esemény található, amelyben a püspök vezető szerepet játszott. 1220-ban a városi tanács küldöttsége, élén a legnevesebb bolognai jogászprofesszorral, felkereste a püspököt, hogy tárgyaljon vele: milyen feltételek között tudná enyhíteni a várost sújtó exkommunikációt.³¹ A kiközösítés volt a püspök egyetlen fegyvere, ám ezt nem lehetett gyakran alkalmazni. Ettől az esettől eltekintve, előfordultak kisebb viták hatáskörrel és területi igényekkel kapcsolatban, ezek azonban csak még jobban mutatják, hogy a püspök nem jelentett olyan erőt, amivel a város kormányzatának számolnia kellett. A város körülbelül úgy bánt vele, ahogy egy mai testület kezelne egy püspököt – kissé óvatosan, de nem túlzott áhítattal, mint olyan embert, aki nem sokat árthat, de nem is sokat használhat nekik.

A pápa helyzete teljesen más volt. A pápa és a kommuna érdekei két vonatkozásban is szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Mindkettőnek érdeke fűződött hozzá, hogy az iskolák jól működjenek. A város értékelte az iskolákat, mert a közösség számára hírt, gazdagságot jelentettek; a pápa úgy tekintette őket, mint az egyház

³¹ *Chartularium Studii Bononiensis*, 1907, I, No. 38.

hatalmának fő pillérét jelentő kánonjog tudományának fejlesztésére és terjesztésére szolgáló eszközöket. Az iskolák tehát a város és a pápák közötti szövetség zálogai voltak. E szövetség történetében a legnagyobb nap 1234. szeptember 3. volt, amikor IX. Gergely új kánonjogi gyűjteményét Bologna tanítómestereinek és tudósainak ajánlotta. Ezzel a cselekedetével a pápa elismerte, hogy Bologna megfelel hírnevének: valóban a kánonjog tanulmányozásának legelső központja Európában. Mindenki számára bizonyosságul szolgált. Az egyházi kormányzat használatára valaha is kiadott kötetek e legfontosabbika majdnem minden példányán Bologna nevét viselte. Semmi nem fejezheti ki világosabban a város és a pápa érdekazonosságát.

De a pápának egyéb, teljesen más természetű érdeke is fűződött Bolognához. Majdnem lehetetlen Itálián végigutazni Bologna útba ejtése nélkül. Északról jövet ez a kulcs Közép-Itália felé, a pápai birtokokhoz és ezeken túl a szicíliai királysághoz. A Hohenstaufenekkel folytatott adáz küzdelem során a pápa számára fontos volt, hogy annyi itáliai város fölött gyakoroljon ellenőrzést, amennyire mód nyílt, de a Bologna fölötti fennhatósághoz létérdeke fűződött. Hogy lehetett ezt megvalósítani?

Eleinte a püspök volt a pápai fennhatóság nyilvánvaló eszköze. A XI. században a pápának sikerült a püspökválasztásokat kivonni a német királyok ellenőrzése alól, és közvetlen pápai felügyelet alá helyezni. Egy századon keresztül beérték ezzel, utána azonban elkezddött a lassú terjeszkedés új szakasza. A XIII. század elejére a főesperest is a pápa nevezte ki; hamarosan pedig az egyházmegye ügyeibe is kezdett beleavatkozni, mintha a püspök nem is létezne. A püspöki méltóság hanyatlásának fázisait nyomon követhetjük egyetlen család tör-

ténetén keresztül, amelynek hírhedtté tételéhez Dante is hozzájárult.

A nagy emberek között, akiket Dante poklának abba a körébe helyezett, amely a lélek halhatatlanságában nem hívők számára volt fenntartva, egy kiemelkedő egyházi személyiséget látunk: a *Bíboros – il Cardinale* – alakját. Ottaviano degli Ubaldini volt ez a bíboros, egy előkelő toscanai ghibellin család tagja, akit IX. Gergelynek és IV. Incének sikerült megnyernie a pápai érdekek számára. Észak-Itáliában sokáig élt az a tradíció, hogy Ottaviano szívében ghibellin maradt, valójában azonban IX. Gergely már akkor biztosította magának hűséges szolgálatait, amikor még egész ifjú korában, 1234 körül Bologna főesperesévé tette. 1240-ben azután, az öreg püspök, Enrico Fratta lemondásával, a pápa Ottavianót bízta meg a püspökség kormányzásával. Még mindig túl fiatal volt ahhoz, hogy püspök legyen, de négy éven keresztül pápai megbízottként vezette az egyházmegyét. A székeskáptalan több ízben próbált választást megejteni, de az új pápa, IV. Ince elutasította jelöltjeiket. Végül Ottavianóból nagyobb politikai felelősséggel felruházott bíborost csinált, és a püspökséget a pápai kúria alkancellárjának adta. A pápa felhasználta ezt az alkalmat, hogy Bologna kanonokjait megleckéztesse a pápai hatalomról:

„Teljesen ésszerű – írja –, hogy a pápa, aki a földön nem bárki emberfia, hanem Isten képviselője, az egyik embert ide, a másikat oda szólítsa, hogy a hely sajátosságának megfelelően és a szóban forgó személyek érdekei szerint megosszák felelősségét, és részesüljenek teljes hatalmában.”³²

Ennek a nemes doktrínának megfelelően – folytatta

³² *Registres d'Innocent IV*, F. Berger kiad., I. 1884, No. 741 (1244. jún. 24).

– célszerűnek ítélte, hogy az egyház számára hasznosabb tisztségre emelje Ottavianót, Bologna szükségleteiről pedig úgy gondoskodott, hogy a római egyház alkancellárját nevezte ki püspökévé. A káptalan által javasolt személyeket félresöpörte, megválasztásukat érvénytelennek nyilvánította, és azzal fenyegetőzött, hogy lázadónak tekinti a káptalant, ha az vonakodik az ő jelöltjét elfogadni. A káptalan behódolt, és Észak-Itáliában új szakasz kezdődött a pápai hatalom történetében.

Ottaviano vagy huszonöt pápai bullával felfegyverzett legátusként érkezett, és ez addig példátlan hatalmat adott neki.³³ Egész Észak-Itáliának ő volt a legátusa. Pátriárkák, érsekek és püspökök kaptak rá parancsot, hogy alázatos engedelmességet tanúsítsanak irányában. Hatalmában állt, hogy bármely főpapot tetszése szerint állandó érvénnyel elmozdítson hivatalából a fennhatósága alá tartozó körzetben. Főpapokat máshova helyezhetett át, ha szükségesnek ítélte. Felmentést adhatott bármely szabálytalanságra a felszentelések vagy a választások terén, beleértve a szimóniára adott felmentést is. Bárkit megfoszthatott pápai kiváltságaitól, bűnbocsánatától, szabadságjogaitól vagy mentességeitől. Bármely rendű-rangú személyt kiközösíthetett, vagy mentesíthetett ez alól. Plébániákat, kanonokságokat vagy más praebendákat tölthetett be legátusi megbízásának egész területén. Mindenkinek, aki II. Frigyes ellen harcolt, teljes bűcsút adományozhatott, mintha keresztes hadjáratban venne részt. Támogatóinak ígéretet tehetett, hogy a pápa sohasem hagyja el őket, és hogy ő sohasem fog Frigyesel békét kötni. Egész működési területén úgyszólván minden célra felhasználható ma-

³³ A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum, 1198–1304*, 1874–1875, No. 2998–3024.

radéktalan pápai teljhatalommal volt felruházva, és e teljhatalmat egészen pontos definíciókkal határozták meg. A legátus a szó legszorosabb értelmében főparancsnok egy nagy hadszíntéren, a püspökök csak a fennhatósága alatt álló helyi garnizonok parancsnokai voltak. Ekkora hatalommal szemben a püspöki tiszt árnyékká zsugorodott.

Az Ottaviano észak-itáliai legátusi működésének nyolc éve alatt felgyűlt levéltári anyag valaha nagyon gazdag lehetett, de csak kis része maradt meg, az 1252-es év néhány hónapjából.³⁴ Még ezek az összefüggéstelen töredékek is szembeszökően érzékeltetik működésének kiterjedtségét és befolyását. Ő irányította Lombardia hadműveleteit – csapatokat állított, és pénzt szerzett zsoldjukra, haditanácsokat tartott, tárgyalásokat folytatott, hadjáratokat tervezett. Fennmaradt levelezésének nagy része azokkal a csapatokkal foglalkozik, amelyeket Bolognában állított Parma felmentésére. Ezekben a tárgyalásokban a *podestà* és a városi tanács természetesen fontosabb volt, mint a püspök. A püspök, a főesperes és a szerzetesrendek speciális egységeket képviseltek a legátus kezében tartott összerőben:

„Tégy meg minden lehető – írja a legátus a püspöknek –, hogy rábeszélj a *podestà*t és udvarát, továbbá a városi tanácsot és a közösséget: egyezzenek bele csapataik szolgálati idejének meghosszabbításába... és ha olyan statútumokat hoztak volna, amelyek eskü alatt kötelezik őket, hogy ne csináljanak adósságot, tanácskozz a domonkosokkal és a ferencesekkel az ez alóli felmentésről, annak tudatában, hogy teljhatalmunkkal

³⁴ G. Levi, *Registri dei cardinali Ugolino d'Ostia e Ottaviano degli Ubaldini* (Fonti per la storia d'Italia, 8), 1890.

vagy felruházza, hogy elérjed a szolgálati idő kiterjesztését legalább még 12 napra.”³⁵

A főesperest felkérte, támogassa a püspököt feladata teljesítésében. Ezekben a kritikus napokban a legátus hivatalából világi és egyházi szövetségesei gárdájának irányítására levelek özöne áradt szerte.

Kötelességei ezzel még nem értek véget. A pápát állandóan tájékoztatnia kellett az események menetéről, levelezést kellett folytatnia bíborosokkal és királyokkal, valamint az egyházi jövedelmek beszedőivel. Mindezek közepette még arra is talált időt, hogy káplánját Angliába küldje azzal a megbízatással, hogy beszélje rá Malmesbury szerzeteseit: továbbra is folyósítsanak egy régi fizetséget udvarmestere fivérének, egy itáliai klerikusnak, aki Salisbury egyházmegyéjében birtokolt egy javadalmat.³⁶ Feladata nem kis részét képezte, hogy tisztviselőit elégedetté tegye; de még magával a nagy ellenséggel, II. Frigyesel is sikerült barátságos kapcsolatot fenntartania. Személyes rokonszenve a császárság ügye iránt korának egyik fő beszédtemája volt, és így történt, hogy Dante a császárral együtt helyezte őt mindörökre a pokolba.

Ottaviano első legátusi missziója 1252-re véget ért. Addigra II. Frigyes meghalt, és a legátus délre vonult, hogy a Manfréd elleni háborút irányítsa. Tényleges hatalmát tekintve ekkor Európa legfontosabb emberei közé tartozott, és teljesen természetes volt, hogy nagyságából valami családjának tagjaira is rásugárzott. Egyik unokaöccse Pisa érseke lett, két másik pedig 1260 és 1298

³⁵ Uo. 189. l.: a fenti szakasz egy sürgős és bonyolult levél tartalmát foglalja össze – a regisztrum megmaradt töredékeinek nagy részét az e tárgyra vonatkozó levelezés tölti ki.

³⁶ Uo., No. XXVIII. Kevésbé sikeres volt az a kísérlete, amellyel a kenti Bexley beneficiumát akarta unokaöccse számára megszerezni (T. Rymer, *Foedera*, I, 364–65).

között egymást követően Bologna püspöki tisztét töltötte be.

A legátus szerteágazó befolyását mutatja, hogy Bologna püspökévé emelt első unokaöccse, II. Ottaviano egyházi karrierjét egy kenti templomnak állomás helyétől távol lévő plébánosaként kezdte meg. Mind ő, mind a püspöki székből őt 1295-ben követő fivére, Schiatta, mindent nagybátyjuk befolyásának köszönhettek, de annak tiszteletet parancsoló fellépése, tekintélye teljesen hiányzott belőlük. Kisemberek voltak, akiket, mint Bologna püspökeit, az egymást követő pápák politikájuk harmadrangú cszközeiként kezeltek. Nem tartoztak ugyanabba a kategóriába, mint a legátusok vagy akár a pápai káplánok is, akik ismerték a pápa gondolatait.

Mindez nagyon világosan kitetszik néhány levélből, amelyeket IV. Orbán írt II. Ottaviano püspöknek egy hagyaték ügyében. Az örökséget egy 1261-ben Bolognában elhunyt avignoni püspök testálta a római egyházra. Az első, 1261. november 5-én kelt levelében a pápa felszólította a püspököt, hogy szedje össze a kereskedők kezén lévő pénzt, és juttassa el a pápának. 1262 áprilisában a pénzt még nem fizették ki, és a pápa a szomszédos Modena püspökének írt, megparancsolva neki, hogy kényszerítse fizetésre a kereskedőket. 1263 januárjában a pénz még mindig „profán kezekben volt”, és a pápa hangja élesebbé vált. Kemény parancsot adott Bologna püspökének, kutassa fel és vegye magához a pénzt, „bármely ellenkező értelmű utasítás legyen is a néhai avignoni püspök végrendeletében vagy akár a jelenlegi parancsot külön nem említő pápai levelekben”. Öt hónappal később a pénzt még mindig nem fizették ki, és a pápa türelme elfogyott. A püspöktől most nyolc napon belüli fizetés kikényszerítését köve-

telte kiközösítés terhe alatt.³⁷ Hogy mi történt ekkor, nem tudjuk. Az érdekes itt a levelek hangneme és témája, nem az, hogy milyen eredménnyel jártak.

Amennyire meg tudjuk ítélni, ezek a levelek jól jelzik, milyen ügyekben találta a pápa szükségesnek, hogy Bologna püspökéhez forduljon. A levelek hangja a rekurátait fegyelmező őrmesteréhez hasonlít. Néha előfordult, hogy a pápa közvetlenül írt a bolognai *podestà*nak és kommunának is, olyan ügyekben, amelyekkel kapcsolatban a püspökhöz is elküldte utasításait. Ilyen alkalmakkor a kommunához intézett levelei tele vannak ékesszóló fordulatokkal a városnak a római egyház iránti ősi hűségéről és buzgó odaadásáról. A püspökhöz írva azonban elegendőnek tartja, hogy emlékeztesse „az egyházi feletteseknek kijáró engedelmességre és a kiközösítés lehetőségére”, vagy felszólítsa, hogy „akadémizálás és késlekedés nélkül járjon el”, vagy utasítsa, hogy engedelmeskedjék a pápa parancsának, és „készítsen egy pecsétjével ellátott hivatalos jelentést arról, hogy mit végzett, és küldje el azt a pápának”. A püspököt itt alacsonyabb beosztású világi alárendeltként látjuk, akire fölösleges bármi finom fordulatot, udvariaságot pazarolni.

Helytelen volna azonban feltételeznünk, hogy pusztán azért, mert a püspök jelentéktelen tényezőnek számított az egyház nagy ügyeiben, az egyházmegye életének mindennapi teendőit ezekben az években elhanyagolták. A források elég gyérek, nincs okunk azonban azt hinni, hogy a püspök nem törődött hivatala napi ügyeivel. De még ezekben a kérdésekben is a legátus hatalma számított igazán. Az egyházmegye számára kibocsátott egyházi törvények egyedüli számottevő

³⁷ IV. Orbán pápa regisztrumából e levelekre l. Potthast, id. mű, No. 18 146, 18 276, 18 469, 18 575.

gyűjteménye a XIII. század második feléből legátusi eredetű. 1279-ben például Latino Malabranca legátus rendeleteket hozott Emilia és Etruria minden püspöke számára, beleértve a bolognaiakat és a firenzeieket is.³⁸ Keményen szólt a püspökökhöz. Megdöbbsen tékozlásukon, amellyel a búcsúk terén az Úr kincseit pazarolták, messze túllépve a III. Ince által engedélyezett határokat. Ezzel megcsalták a hívőket, és a jövőben vagy a legátus által megszabott kereteken belül kell maradniuk, vagy elveszítik hatalmukat egy hónapra. Ehhez járul még, jelentette ki, hogy legátusi körzetében sok monostor nagyon rossz állapotban van; így a püspököknek az elkövetkező hat hónapban végig kell látogatni egyházmegyéjük minden monostorát. A legátus sérelmezte továbbá, hogy a püspökök késedelmeskednek az ítélőszékük elé utalt személyek ügyének megvizsgálásával, és elrendelte, hogy tartsanak penitenciáriusokat, akik meg tudják adni a szükséges feloldozásokat. Ami a klérus öltözködését illeti, főleg a bolognai diákokét, a legátus nagyon elégedetlen volt: nem megfelelő nadrágot viselnek, tisztességes köpenyeg helyett nevetséges és lehetetlen ruhadarabokat hordanak; ruhájuk gyakran túl rövid. Mindennek véget kell vetni; a köpenynek, az iskolai kiváltságok elvesztése, valamint a polgári és egyházi tevékenységből való kizárás terhe mellett, *mindkét* vállról kell lógnia. És így tovább és így tovább.

Észak-Itália püspökei, akiket pápák és legátusok megfélemlítettek, akik nem rendelkeztek oly hatalmas birtokokkal és bárói pozícióval, mint Észak-Európa püspökei, s társadalmi és egyházi vonalon egyaránt jelentéktelen figurák voltak, siralmas szerepet játszottak az egyházban a XIII. században.

³⁸ J. D. Mansi, *Conciliorum Amplissima Collectio*, 1780, XXIV, 745–58.

Il Cardinale utolsó unokaöccsének, Schiatta püspöknek 1298-ban bekövetkezett halálával búcsút vehetünk Bolognától és az Ubaldini családtól. Szerencsájuk volt, hogy ilyen sokáig tartani tudták pozíciójukat, mert a kardinális 1272-ben hunyt el, és Schiatta 1295-ben kapta meg a püspökséget – váratlan szerencse folytán. Amikor II. Ottaviano püspök ebben az évben meghalt, a székesegyházi kanonokok talán már 1213 óta nem gyakorolták választási jogaikat. Az a veszély fenyegette őket, hogy teljesen elveszítik e kiváltságukat, és féltek, hogy a legkisebb késedelem is új pápai választottat hozhat a nyakukra. Ezért az Ottaviano halála utáni napon megválasztották az elhunytnak a fivérét, és azonnal hírt küldtek a pápának a választásról. Mégis csaknem elkés-tek vele. VIII. Bonifác már értesült az üresedésről, és magának tartotta fenn a püspökkijelölés jogát. Írt is a káptalannak, és megtiltotta nekik, hogy választást folytassanak le. Ezen a ponton azonban érvényre jutott a pápai kúria szigorú törvénytisztelete. A káptalan a választást már a pápai tilalom előtt megejtette. A pápa kétségtelenül elvethette volna a káptalan választottját, de a törvényesség szempontjából aggályai voltak. Emellett kedvelte is Schiattát. Így hát jogászaihoz fordult és véleményüket kérte. Ezek azt mondták, hogy a választás maradjon érvényben, de bármi, ami a pápai tilalom után történt, érvénytelen és semmis. A pápa elfogadta a tanácsot, és így *il Cardinale* utolsó rokona csendben püspöki székébe siklott.³⁹

A VIII. Bonifác udvarában lezajlott kisjelenet eléggé kedvező képet mutat a pápa és az itáliai püspökök viszo-

³⁹ Az e választással kapcsolatos bonyodalmakat elég fontosnak tartották ahhoz, hogy indokoltnak lássák az ügyet eldöntő pápai dekretumnak a kánonjog törzsanyagába való beiktatását: Sext. I, VI, 45 (l. Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, 1879–1881, 969–970. l., jegyz.).

nyárol. Európa ezen részén az egyház kormányzása – jobban, mint bárhol másutt – azonosult a pápa kormányzásával. De a pápák majdnem mind itáliaiak voltak, és püspökeikkel hasonló származás, neveltetés fűzte össze őket, így jórészt elkerülték azokat a feszültségeket, amelyek a pápáknak egyházmegyei ügyekbe való önkényes beavatkozása folytán egyébként könnyen létrejöhettek volna. A pápák beleszólása az egyházmegyei kormányzásának részletkérdéseibe nem látszott helytelennek. A püspököknek városaikban csekély befolyásuk volt; a pápák viszont bizalommal szólhattak a városi közösségekhez, amelyekből gyakran maguk is származtak. A püspökök zokszó nélkül fogadták el ezt a helyzetet, mert a pápákkal kölcsönösen megértették egymás szükségleteit.

Ezekből a példákbl megismerhetjük a püspöki kormányzás főbb vonásait, ahogy azok a XIII. század végére kialakultak. A francia példa a korabeli ideált mutatja be, vagy legalábbis annyira megközelíti az eszményt, amennyire a középkor Európájának ez valaha is sikerülhetett. Fellazult és gazdag társadalmat látunk itt, élén a földbirtokos arisztokráciával, amelynek az érsek fontos tagja volt. Ezt a társadalmat kevésbé zavarta meg a jogait követelő városi oligarchia. Még kevésbé zavarták meg a polgári oligarchia felemelkedését rendszerint kísérő szellemi szertelenségek és eretnek szekták. A világi és egyházi arisztokrácia szilárd harmóniában működött együtt; nem voltak komoly akadályai sem a kánonjog alkalmazásának, sem azon fegyelem érvényre juttatásának, amelyet az egyházjog a klérustól és a világi társadalomtól egyaránt megkövetelt.

Ha Angliát nézzük, azt találjuk, hogy a politikai sűrűlódások sokkal mélyebben felkavarták a helyzetet. Egé-

szében véve Peckhamnek sikerült Canterburyben ugyanazt az általános szervezési és felügyeleti programot végrehajtania, mint Odo Rigaud-nak Rouenban, de sokkal súlyosabb feszültségek közepette és ennek megfelelően mérsékeltebb sikerrel. A természetes feszültségek a klérus és a világiak, az érsek és a püspökök, a ferences érsek ideáljai és a szerzetesek, a klérus és a püspökök otromba világiassága között itt jobban kiéleződtek a királyi és az egyházi jogszolgáltatás közötti konfliktusok és a király pénzínsége következtében.

Német példánkban a politika még az angliainál is nagyobb mértékben tört be az egyházi ügyekbe. Lütich teljesen belekerült annak a hatalmas politikai konfliktusnak a sodrába, amely Anglia és Franciaország társadalmát alig érintette. Még Rómától ekkora távolságban is érezhető a püspöki kormányzat minden vonatkozásában a pápa szilárd eltökéltsége, hogy eltávolítja útjából azt az akadályt, amelyet a Hohenstaufenek jelentenek. A német terület távoli határvidékén sajátosan itáliai vonásnak tűnik az a vad elszántság, amellyel a pápák politikai céljaik felé törtek. Egy nyers arisztokrata társadalom ügyetlen családi szövetségei közé Machiavelli könyörtelen logikáját vitte. Egyetemes tervük véghezvitele érdekében IV. Ince és utódai habozás nélkül juttattak püspöki méltóságba és támogattak olyan embert, mint Heinrich von Geldernt; de bűnüket megpróbálták azzal enyhíteni, hogy ügyeltek rá, hogy ennek püspöki kötelességeit mások messzemenően teljesítsék. Nehéz lenne bizonyítani, hogy az egyházmegyében folyó munka megcsinyltette az élen álló ember jellemének gyengeségét.

Heinrich von Geldern, bármilyen szörnyeteg lehetett is, külső megjelenésében és tényleges hatalmát illetően egyházi főméltóság volt, és nem oly nagyon különbözött angliai vagy franciaországi kortársaitól. De

amikor Bolognába megyünk, ott olyan püspököket találunk, akiknek helyzete sokkal közelebb áll egy mai püspökéhez. Társadalmilag és politikailag nagyon kicsi a fontosságuk, kivéve a válságok idejét. Teljesen háttérbe szorúlnak egyrészt a városi közösség helyi ereje, másrészt a pápa mindent átfogó hatalma mögött. A korszak aktív mozgalmainak legnagyobb része, legyen az vallási vagy világi, hatókörükön kívül esik, és nem rendelkeznek olyan szilárd társadalmi pozícióval, amely kiegyenlíthetné joghatóságuk korlátait. A pápaság volt az egyetlen hatalom, amely a városok kaotikus és egymással dulakodó közösségeivel szembeszállhatott és bizonyos mértékig elősegíthette érdekeiket. Így a pápák legátusaik útján és a püspökök beleegyezésével küzdelem nélkül vették át az egyház tényleges kormányzását.

Visszanézve a püspöki kormányzás egész mezőnyére, az 1050 után következő két évszázad során a legkiemelkedőbb vonás az, hogy fokozott pápai ellenőrzésnek vetették alá őket. Ez mindenütt bekövetkezett, egyszerűen a kánonjog fejlődésének eredményeként; a kánonjog ugyanis minden fontosabb ügyet a pápai ítélőszék elé utalt. Ez az egy ok további következmények egész sorát termelte ki. Rómába utaztukban a pereskedők elkerülték az érsekek és püspökök udvarát. Az ellenkező irányba ömlött a pápai direktívák növekvő áradata. Gyakrabban, nagyobb hatalommal felruházva érkeztek legátusok, és jelenlétük elhalványította a püspökök hatalmát. A pápák püspököket ültettek székükbe, megnyirbálták jogkörüket, és teljesen magától értetődően beleszóltak az egyházmegyei kinevezésekbe. De a pápai beavatkozás mérhetetlen nyomása ellenére az érsekek és püspökök több hatalom birtokában maradtak, mint várható lett volna. Hátrább szorultak ugyan a pápaság viszonylatában, más vonatkozásokban azonban teret nyertek. Európa legtöbb részén megtartották vilá-

gi birtokaikat. Fennhatóságuk a klerikusok, az egyházi vagyon, a végrendeletek, az adósságok, az uzsora és a morális, valamint doktrinális kihágások minden formája fölött növekedett – részben a pápai törvényhozás eredményeképp, de még inkább az európai társadalom expanziója következtében. Adminisztrációs tevékenységük nőtt, mivel az adminisztráció majdnem minden formája nőtt.

Végül is az érsekek és püspökök alkották Európában az egyház leggazdagabb osztályát. Sokan közülük kiváló képességekkel rendelkeztek, s úgy léptek hivatalba, hogy már előzőleg tapasztalatokat szereztek a hatalom gyakorlásában. Az, hogy korábbi tapasztalataik és hatalmuk gyakran inkább világi, mint egyházi jellegű volt, inkább előnynek számított, mint hátránynak. Igen ritkán fordult elő, hogy ennek következtében kevésbé eltökélten védtek volna a püspöki jogokat. Egyetlen püspök sem vetette bele magát elszántabban a jogaikért folyó küzdelembe, mint azok, akiket korábbi kötelességeik az e jogokkal való szembeszállásra kényszerítettek. A középkori társadalomnak egészen végig ez marad egyik alapvető vonása.

A vallásos élet fő központjai a középkori Európában a keresztény élet teljes, mindhalálíig tartó és visszavonhatatlan gyakorlására alapított, elkülönült közösségek voltak, a tökéletesség olyan fokán, amelyet ilyen közösségen kívül lehetetlennek tartottak. E testületek tagjait mint *virī religiosi*t ismerték; ők voltak „a vallásosak”, szembeállítva mindenki mással, legyen az világi vagy egyházi. A késő középkorban, bármerre fordulunk, városban és vidéken egyaránt sokfajta *religiosi* közösséget találunk, egy vonatkozásban azonban mind egyek: valamennyien egész életükre szóló fogadalmat tettek, s az elkülönítette őket az egyház egyéb közönséges tagjaitól. Annak a helynek (Oxford), ahol e sorokat írom, 20 mérföldes körzetén belül huszonnyolc ilyen kisebb-nagyobb közösség volt, nem számítva a kórházakat és a szerzetesrendek peremein élő kis közösségeket; egész Angliában és Walesben pedig nyolcszáznál is több. Észak-Franciaország egyetlen egyházmegyéjében, Cambrai-ban több mint nyolcvan szerzetesi közösség élt; Párizsban és külvárosaiban huszonkettő; Londonban tizenkilenc.¹

¹ A középkori egyházi statisztikákra vonatkozó áttekintés, bibliográfiával: B. Guillemain, „Chiffres et statistiques pour l'histoire ecclésiastique du Moyen Âge”, *Le Moyen Âge*, LIX (1953), 341–65; Angliára és Walesre vonatkozólag I. D. Knowles és R. N. Hadcock, *Medieval Religious Houses*, 1953.

Más társadalmakban, más vallásokon belül is alakultak közösségek a vallásos élet állandó és zártkörű gyakorlására, de a középkori nyugati fejleményeknek van egy sajátos vonásuk, amelyet mindjárt áttekintésünk elején megemlíthetünk.

Először is rendkívül feltűnő a szerzetesi közösségek gazdag változatossága. Nemcsak méretükben, gazdagságukban különböztek, de sokkal szembeszökőbben eltértek alapításuk céljaiban és életmódjukban, amelyet valamilyen fontos vonatkozásában mindegyik jobbnak tartott a többinél. A XIII. század végére a közösségek hat vagy nyolcfőbb típusa alakult ki, belőlük vagy húsz további ágazat fejlődött ki, és ezek némelyike annyira különbözött anyaközösségétől, hogy akár teljesen külön típusnak is vallhatta magát. Az e közösségek mindennapi életét irányító szabályokkal, vallásgyakorlatuk szokásaival és egymáshoz fűződő kapcsolataikkal bőséges irodalom foglalkozott, mivel olyan nagyok közöttük az eltérések és olyan döntő hatást gyakoroltak a középkori gondolkodásmód és szokások minden vetületére. A középkori vallásos szervezetek gazdag változatosságának akkora hordereje volt, hogy messze túlment közvetlen alapítási céljaikon. Szabályzataik nemcsak azért érdekesek, mert pontosan körvonalazzák a vallásgyakorlat és a keresztény élet változó eszméit, hanem mert egyben tükörképét adják annak a társadalomnak, amelyből életre keltek.

Ebből további észrevétel következik. A vallásos élet különböző formáit gyakorló szervezetek burjánzása a középkor elég rövid korszakára jellemző. Évszázadokon keresztül, majdnem a XI. század végéig, minden arra irányult, hogy céljaikban, szervezetükben minél nagyobb egységet valósítsanak meg, és kielégülést találjanak az elért eszmény egységében. Majd alig több mint száz év leforgása alatt létrejött a középkori vallási szer-

vezetek minden fontos válfaja. Bizonyára nem tévedünk, ha az 1100 előtti korszak vallási eszményeinek állandóságát a kora középkor társadalmának viszonylag statikus voltával kapcsoljuk össze, a vallási szervezetben az e dátum után tapasztalható hirtelen szétágazást pedig a nyugati társadalom expanziójával és növekvő összetettségével. A társadalmi és vallási változások egymásra hatása sehol nem világlik ki jobban, mint a szerzetesrendek történetében: itt nyilvánvalóbban látszik, mint bárhol másutt, hogy a középkori egyház története azonos a középkori társadalom történetével.

A szerzetesrendek történetében mindenütt azt találjuk, hogy a világ és mindennemű szokása elleni tiltakozásul alapított társulások sorsát az a társadalom határozta meg, amely létrehozta őket. Sokféle erő formálta őket, sokszor akaratuk ellenére is: vagyonuk, családi kapcsolataik, világi funkcióik és az, hogy tagjaiknak milyen lehetőséget tudtak nyújtani a társadalmi rend legmagasabb tisztségeinek eléréséhez. A középkori szerzetesi közösségek „világiasságára” sokszor felfigyeltek, s általánosan bírálták, és valóban, aki pusztán aszerint vizsgálja ezeket a közösségeket, hogy miként valósították meg alapítóik céljait, igen gyakran fog csalódást érezni. A különböző rendek reguláiban és alapítóleveleiben lefektetett elgondolások és törekvések nem nagy mértékben valósultak meg. A fejlődésüket ösztönző erők teljesen eltértek az alapítók célkitűzéseitől.

Ezt sokszor árulásként fogták fel, de van egy más szemléletmód is, amely talán méltányosabb teljesítményeik értékelésében. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen feltételek között működtek a szerzetesrendek, milyen szükségleteket elégítettek ki, milyen mértékben feleltek meg egy fejlődő társadalom néhány legerősebb impulzusának, egészen más véleményre jutunk. A hely,

amelyet az elvárás szerint a szerzetesi közösségeknek kellett tölteniük a társadalomban, toborzásuk és alapításuk módszerei, jótevőik elképzelései, a laikus világ és a klérus vallási felfogása egyaránt eltávolították regulájuk eredeti alkotójának szándékaitól azt az embercsoportot, amely a regula szerint élt. Jól vagy rosszul, ezek az erők játszottak közre a középkor hivatásos szerzetesi életének alakításában. Ezek biztosították, hogy a világtól elkülönült közösségek mintaképei legyenek annak a világnak, amelyben élnek. Mindenekfelett ezek nyomták rá e közösségekre – még a legellenállóbbakra is – a középkor életének minden vonatkozásában megtalálható két jellegzetesség bélyegét: a földi dolgokhoz való erős ragaszkodást és a szenvedélyes áhítozást az örökkévaló jutalomra. Ez a két egymással viaskodó, ugyanabban az emberben egyszerre élő vágy a Nyugat történetének sok fontos fejleménye mögött megtalálható, és a legmaradéktalanabbul a középkori szerzetesrendek példázzák őket.

I. A BENCÉSEK

A középkor szerzetesrendjeiről készülő bármilyen áttekintésnek Szent Benedek rendjével kell kezdődnie. A bencés rend nemcsak időben az első a nagy nyugati szerzetesrendek között, de sok évszázadon keresztül majdnem egyedül uralta a terepet, és még a XII. században is, amikor elvesztette monopóliumát, és feladta vezető szerepét a vallásos életben, befolyása továbbra is a legdöntőbb maradt az egyházban alkalmazott vallásgyakorlat formáiban. Bármennyire is idejét múlta, sőt a végét járta a Benedek-rendi ideál a késő középkorban, a mindennapi vallásos életnek még mindig ő szabott mércét, amely minden másnál régibb, tiszteletet parancsolóbb és stabilabb volt.

A rend fénykora, amikor Szent Benedek közösségét a Nyugaton általában a vallásos élet legemelkedettebb formájának és az égbe vezető szinte egyedüli biztos útnak tekintették, körülbelül 1100-ra véget ért. A megelőző négyszáz év során a keresztény buzgalomnak voltak más dicséretreméltó megnyilvánulásai is, pl. a keresztény harcos hősiessége, az uralkodó komoly felelősségérzete, a remete magányba vonulása és kemény belső harca. De a Benedek-rendi regulának teljessége és egyetemessége lassan kiemelkedő pozíciót szerzett.

A tüzes lelkek számára eleinte túl szelídnek látszott. A germán népvándorlások hősi korszakában és a közvetlenül utána következő időkben az emberek keményebb szembeszállást kívántak a gonosszal, egy Beowulf kaliberével felérő módon. A démonokkal folytatott magányos és emberfeletti küzdelmek – kézitusa, vízbemerítés, ütlegetés, mocsarakon, lápokon keresztüli hajtóvadászat, félelmetes víziók és rettenetes fenyegetések –, amelyeket a 714-ben meghalt Szent Guthlac életleírása beszél el, felkeltették a bámulatát annak a generációnak, amely vezetőiben kimagasló erőt és személyes hősiességet keresett.² Az ilyenfajta élményekre Szent Benedek regulája kevés lehetőséget nyújtott, de a VIII. század folyamán ezek fokozatosan veszítenek fontosságukból. A vezetők kezdik felismerni a fegyelem előnyeit, és lassanként tudatára ébrednek annak, hogy még a földi csatákat is inkább szervezett és fegyelmezett csapatokkal lehet megnyerni, mint egyesek hősi erőfeszítéseivel. A Karoling-dinasztiának, Európa új nagy uralkodócsaládjának csodálatos tehetsége volt hozzá, hogy rendet és rendszerességet valósítson meg a társadalmi és vallási élet minden ágában – nem utolsósorban a szerzetesi közösségek mindennapi életében. Ennek a

² L. Felix, *Life of St Guthlac*, B. Colgrave kiad., 1956. 101–10.

célkitűzésnek értelmében válik kiemelkedővé a Benedek-rendi regula ereje, és a Karolingok e regula legkorábbi és leghatalmasabb világi támogatói között sorakoztak fel. A fennhatóságuk alá eső területeken elősegítették és kikényszerítették megtartását, és a többi uralkodó követte példájukat. A IX. és a X. században a regula támogatása a világi kormányzatoknak mindenütt központi feladatává vált. Ettől kezdve a szabályzat jövője biztosított volt.

A regula

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha Szent Benedek regulája még kevésbé lett volna alkalmas arra a szerepre, hogy támogasson egy szilárd kormányzatot, és kiterjessze hatáskörét, mint amennyire alkalmas volt egy korábbi korszak hősi impulzusainak támogatására.³ A VI. század közepén szövegezték meg, amikor a társadalom régi kötelékei mindenütt felbomlóban voltak; és nem azzal a céllal készítették, hogy visszaállítsa ezeket a kötelékeket, hanem hogy utat mutasson egy új rend felé, amely csak azok számára elérhető, akik hajlandók a világot sorsára hagyni.

De volt benne valami, aminek mindenkire, aki értelte a rendet és a fegyelmet, hatnia kellett. Nagyon rövid – nem több, mint kb. 12 000 szó; amellet meglepően teljes és világos. A közösség főbb előjárói és kötelességeik, a mindennapi élet részletei, intézkedések új tagok toborzására vonatkozóan, látogatók esetére, betegség esetére, engedetlenség felmerülésekor és megbo-

³ A *Regula* leghasználhatóbb tudományos kiadása: Dom Cuthbert Butler, *S. Benedicti Regula Monasteriorum*, Freiburg, 3. kiad., 1935; részletes tanulmányozás céljára igen értékesek az indexek R. Hanslik kiadásában: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 75. köt., 1960.

csátásukra – mindez elég határozottan van körvonalazva ahhoz, hogy követhető modellt állítson fel az élet viteléhez. Az elmondandó zsoltárok, az olvasandó könyvek, a nap óráinak felhasználása, s hogy kik a felelősök a közösség különböző tevékenységeiért, nagy vonalakban mind elő van írva. Mindazonáltal, bár nagy súlyt helyez a részletekre, meglepően hiányzik belőle minden merevség. A regula bőven hagy teret a fejlődés, a rögtönzés számára. Pusztán elolvasása alapján nehéz lenne megmondani, hogy vajon főleg egy tudósokból vagy munkásokból, nemesekből vagy parasztokból álló társadalom számára készült-e, hogy vajon gazdagon el látott közösségnek szánták-e, amely egész sereg mesterembert és művészt tart el, vagy egy szegény ház számára, amely azt, ami a megélhetéséhez szükséges, természetlen talajból csikarja ki. Ez mind lehetséges, és a maga idején mind azt tartotta magáról, hogy ő fejezi ki az eredeti eszményt.

Ennek az eszménynek az alapeleme az engedelmes-ség gyakorlása volt. A regula első szavai ezt a témát vezetik be: azért íródott a szabályzat, hogy azok, akik e szerint cselekszenek, „az engedelmesség gyakorlásával” Istenhez térjenek vissza, „akit elhagytak az engedetlenség jóra való restségével”. Ezek a szavak meghatározzák az élet rendjét: az életet szüntelen tevékenységben kell tölteni, és ennek a tevékenységnek célja az, hogy engedelmességre tanítson. Az engedelmesség sokféle lehet. Van a szív és test engedelmessége a Szentírásból merített lelki tanácsok előírásai iránt; van a regula iránti engedel-messég; de közvetlenül és állandóan az apátnak való engedelmesség. Ő Krisztus helytartója a közösségen belül; szavának úgy kell engedelmeskedni, mint magának Is-ten szavának. Egyaránt tanít és parancsol: „az apát pa-

ranca és tanítása az isteni igazság kovászával jobbítja tanítványai gondolkozását”.⁴

A regula nem hagy kétséget a kívánt engedelmesség minősége felől: „késedelem nélküli” engedelmességnek kell lennie. Bármit csinál valaki, azonnal félbe kell hagynia, úgyhogy a parancs elhangzása és az engedelmisség ugyanarra a pillanatra essék. Az élet regulája az azonnali engedelmisség, félelem, halogatás, lagymatagság, morgás vagy feleselés nélkül. A regula borzad a morgástól, amely az első lépés az engedetlenség felé: „Mindenekelőtt ne legyen morgás, zúgolódás semmiféle okból, semmiféle szóval vagy mozdulattal.” Ez a mondat a regula egy másik részében újra megismétlődik: „Mindenekelőtt semmi morgás.” A „mindenekelőtt” kifejezést csak háromszor használják a regulában: kettő belőlük itt van.⁵

Az engedelmisség erős hangsúlyozása azt sejtethetné, hogy a regula szerzője valami kiképző őrmester lehetett, ha nem lenne összekapcsolva egyéb vonásokkal, amelyek teljesen más képet tárnak elénk. Először is az engedelmisséget a cél viszonylatában kell nézni. A cél az én teljes megtagadása, ennek gyakorlását kívánták azoktól, akik a regula szerint éltek, mint az Istenhez való visszatérés eszközét. Az énnak ez a megtagadása, amely az engedelmisség gyümölcse, minden egyéb erény forrása. A szerzeteseknek semmijük nincs; nem várnak semmit; mindennel szembe kell nézniük – szegénységgel, betegséggel, kemény szigorral –, mert ezek a dolgok vezetnek vissza Istenhez. Másodszor, a regulában minden keménységet az emberi gyengeség iránti meglepő gyengédség kísér: az apát külön vigasztalja és bátorítja azokat, akik az engedetlenség vétke miatt elszen-

⁴ *Reg. Ben.*, c. 2.

⁵ *Uo.*, cc. 5, 34, 40.

vedték az exkommunikáció büntetését; „mindenekelőtt” (itt fordul elő harmadszor e kifejezés) neki kell törődnie a betegekkel; ő felelős a szerzetesek ruháiért, és reá tartozik, hogy ezek megfelelők legyenek. Az enyhítések között a legmeglepőbb az a rendelkezés, hogy az első zsoltár *Glóriáját* az éjjeli officiumban lassan kell mondani, hogy azok, akik nem keltek fel azonnal a harang szavára, „a legnagyobb sietséggel” a templomba mehessenek, és lehetőségük legyen megszágyonulás nélkül megérkezni.⁶

Ez a meglepő szelídség át- meg áthatja a regulát. Hozzásegít, hogy messzemenően eltérő körülmények között élő közösségekre is alkalmazhatóvá váljék. De van más is, ami jellemzi a regula egészét a szelídséggel mérsékelt szigorúságon kívül: az egyetemesség érzete. A rend szigora ellenére a regulát úgy írták, mintha minden embernek szánták volna, bárhol is legyen. Alapjában véve a szerző hisz abban, hogy ez a regula könnyű. „Isten szolgálatának iskolája, amelyben, remélhetőleg, semmit nem fektettünk le, ami kemény lenne vagy terhes”; ez egy „kezdők számára való kicsiny regula”, nem akar mást előírni, mint azt, amit meg tud tenni bárki, „aki úgy gondolja, hogy semmi sem drágább számára Krisztusnál”.⁷ Szent Benedek úgy ír, mintha mi sem lenne ennél könnyebb.

A regula minden kívánalmának központjában a zsolozsmázás napi menetének előírása áll. Ahhoz képest, hogy mikor írták, az imádkozásnak e testületi cselekedeteit meglepően gondosan és egyértelműen fogalmazták meg. Az egész rendszer két bibliai pilléren nyugszik: „éjfélkor felkelek, hogy hálát adjak Néked” és „naponként hétszer dicsérlek Téged” – innen a hosszú éjjeli

⁶ Uo., c. 43.

⁷ Uo., Prol. cc. 5, 73.

officium és a hét nappali officium: a matutinum (vagy laudes), a prima, tercia, sexta, nona, vespera és a completorium. Az alaprendszer és a zsolozsmázás világosan le van fektetve, hogy biztosítsa az egész zsoltároskönyv hetenkénti elmondását és a Biblia nagy részének évenkénti végigolvasását (ez kevésbé világosan van jelezve). Itt, ahogy mindenütt, a jól meghatározott modellen belül maradt helye a különböző értelmezéseknek és a további fejlődésnek: olyan rendszer ez, amely többé-kevésbé határozottan kirajzolódva rajta hagyta bélyegét minden nyugati eredetű keresztény közösség istentisztelein.

A középkor kezdetének történetében érdekes kérdés, hogy milyen lehetett annak az embernek a szelleme, akinek regulája mindenütt ilyen mindent átjáró hatást gyakorolt a vallásos életre és a keresztény istentiszteletre. Miféle ember lehetett? A kérdés megválaszolására természetesen sok kísérlet történt, és a középkori történetírás egyik legnagyobb meglepetése az, hogy a legújabb eredmények fényében a múlt minden megállapítását módosítani kell. Ma már majdnem biztosnak látszik, hogy Szent Benedek regulájának igen nagy részét, beleértve lelki tanításának legismertebb passzusait is, majdnem szó szerint egy valamivel korábbi írótól vette át, akit „a Magister”-ként ismertek. Csaknem minden fejezet, amely a szerzetesek típusaival, az apát jellemével, a szerzetesi élet alapelveivel, az alázatosság fokozataival, az engedelmesség és a hallgatás gyakorlásával foglalkozik, a szerzetesi vezetők kötelességei nagy részével és a napi élet számos részletével együtt, az ő korábbi munkájából származik.⁸ Sok tudós számára hihe-

⁸ Kitűnő tanulmány a Szent Benedek regulája és a *Regula Magistri* kapcsolatáról: D. Knowles, *Great Historical Enterprises*, 1963, 135–96. A *Regula Magistri* szövegére l. A. de Vogüé kiadását, 1–3. köt., 1964–1965 (Sources chrétiennes, CV).

tetlennék tűnik, és előszörre valóban nehéz volt elképzelni, hogy ilyen hosszú részeket le kell számítani abból, amivel Szent Benedek személyesen hozzájárult saját rendje kiépítéséhez. De még meglepőbb az a felfedezés, hogy e részek leszámítása ellenére, ha Szent Benedek munkáját összehasonlítjuk fő forrásával, szelleme tisztábban rajzolódik ki, mint valaha.

A szerzetesség VI. századi homályos történetében az egyik legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy Szent Benedek regulájához hiányzott a megfogható környezet és az összehasonlítási alap. Fő forrásának felfedezése most részben pótolja ezt a hiányt, és nyomon követhetjük Benedek szellemét hallgatólagos elhagyásai, változtatásai vagy kiegészítései alapján, továbbá annak az anyagnak az ismeretében, amelyet jónak látott változtatás nélkül átvenni a Magistertől. A két írás között mérhetetlen a különbség. A Magister regulája terjedős, egyéni és liturgiai részleteiben határozatlan, míg Benedeké tömör, egyetemes és világos. A Magister regulájában sok az, ami túlságosan általános ahhoz, hogy mindennapi használatra alkalmazható legyen – pl. hosszú részletezések a Paradicsom örömeiről és a szerzetesi élet természetéről. Sok minden pedig túlságosan aprólékos ahhoz, hogy lényeges legyen – szabályok például arra, hogy tudjanak úgy köhögni, köpködni vagy orrot fújni, hogy a legkevésbé sértsék meg a jelenlévő angyalokat.⁹ Benedek mindezt elhagyta. A gyakorlati használhatóság középútján maradt, mindent a lehető legrövidebben és legvilágosabban szövegezve meg. Eredeti passzusaiból a legterjedelmesebbek a napi officiumok pontos gyakorlatát szabják meg. De épp a rövid bővítések körvonalazzák a legvilágosabban személyiségét. A regula szelíd bölcsességének minden fentebb

⁹ *Reg. Magistri*, c. 48.

említett példáját Benedek tette hozzá forrásához. Úgy látszik, hogy benne nem volt meg a Magister fürkésző és parancsoló szelleme. Hosszabb átvételeiben példák-
kal szolgál az alázatosságra, amelyre szerzeteseit ösztö-
nözte, és legrövidebb kiegészítései az apáttól megkívánt
humanitást hangsúlyozzák. Míg Benedek apátjának fő
feladata, hogy a betegekről gondoskodják, a Magister
inkább a szimulánsok leleplezésére koncentrál.¹⁰ „Soha
ne veszítsd el reményedet Istenben” – mondja a Magis-
ter; „soha ne veszítsd el reményedet Isten irgalmában”
– mondja Benedek, hajszálnyi, de fontos módosítás-
sal.¹¹ A Magister az abszolút engedelmességet csak né-
hány tökéletes szerzetes számára elérhető erénynek lát-
ja; Benedek azt tartja, hogy komoly eltökéltség esetén
ez mindenki számára könnyű.¹²

A két okmány összehasonlítása váratlan hatást tesz az
olvasóra. Benedek, a Nyugat történelmében a vallásos
élet legbefolyásosabb irányítója, úgy jelenik meg, mint
egy egyszerű, szerény ember, aki beérte azzal, hogy
elődje regulájából merítse majdnem teljes doktrínáját.
De néhány változtatással, elhagyással és hozzáadással
forrásának egész jellegét megváltoztatta. Erőt vitt bele
ott, ahol gyenge volt, gyengédséget, ahol kemény volt,
tömörséget és egyszerűséget, ahol terjengős és zavaró
volt. Ezzel egy már addig is kiemelkedő dokumentu-
mot a keresztény élet egyik központi alapokmányává
változtatott. Emellett pedig az antik Róma törvényho-
zó génuszának utolsó nagy remekművét alkotta meg.

¹⁰ Vö. a betegek gondozására vonatkozóan a *Reg. Ben.* 36. és a *Reg. Magistri* 69. fejezetét, és a késve érkezőkre vonatkozóan a *Reg. Ben.* 43. és a *Reg. Magistri* 73. fejezetét.

¹¹ *Reg. Ben.*, c. 4; *Reg. Magistri*, c. 3.

¹² *Reg. Magistri*, c. 7: „Haec forma paucis convenit et perfectis”; *Reg. Ben.*, c. 5: „Haec convenit his qui nihil sibi a Christo carius aliquid existimant.”

Ideje most már, hogy megvizsgáljuk a regula további sorsát és a középkori egyházra gyakorolt hatását. A lényeghez leggyorsabban talán úgy jutunk el, ha szemügyre vesszük azt a problémát, amelynek Benedek regulája három fejezetét szentelte: a toborzás kérdését.

A regula a monostorok utánpótlásának három kategóriáját különbözteti meg: az érettebb korú világiakat, a papokat és a nemesemberek gyermekeit. Nem kétséges, hogy Benedek azt várta, hogy általában az érettebb korú világiak kérik majd felvételüket; részletesen csak czekekkel foglalkozott, megpróbálva előre látni, hogy milyen helyzetek adódhatnak, milyen nehézségek merülhetnek fel.¹³ Egy idő múlva, a X. századra pedig már biztosan, teljesen általánossá vált a szüleik által a monostornak felajánlott nemesi gyermekek felvétele, és valószínűleg ez lett a Benedek-rendbe való belépés megszokásosabb módja. E változás okai mélyen gyökereznek a kora középkor vallási és társadalmi helyzetében, és súlyos következményekkel jártak a Benedek-rend történetére.

Társadalmi funkciók

Először is az a fontos, hogy megértsük: a monostorok nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a falaik között élő, személyes megváltásukat kereső szerzetesek kedvéért álltak fenn. A korszak számos monostorának csak egész kis hányada telt volna meg ezen indíték alapján, s az alapítókat és jótevőket sem ez készthette arra, hogy lemondjanak gazdagságuk nagy részéről, pusztán azért, hogy e kisebbség vágyait kielégítsék. Legnagyobb elterjedtségük idején a Benedek-rendi monostorokat

¹³ *Reg. Ben.*, cc. 58–60.

olyan politikai, társadalmi és vallási célokra alapították és népesítették be, amelyekről semmit nem hallunk a regulában. Ezeket a célokat nem lehet élesen elkülöníteni egymástól, de általában véve az alapítók és jótévők a monostorok „kámzsás bajnokaiban” a világi katonák szellemi megfelelőit látták. A szerzetesek éppolyan valódi, de annál sokkal fontosabb harcokat vívtak, mint a fizikai világ; azért harcoltak, hogy az országot megtisztítsák a természetfölötti ellenségektől. Ha azt mondanánk, hogy imádkoztak a király és a királyság jólétéért, túl erőtlenül fogalmaznánk. Úgy harcoltak, mint egy jól kiképzett elitcsapat, és erőfeszítéseiktől függött az ország biztonsága:

„Az apát lelki fegyverekkel van felszerelve, és az égi kegyelem harmatával felkent szerzetesek csapata áll mögötte. Krisztus erejében együtt harcolnak a lélek kardjával az ördögök földöntúli fortélyai ellen. Megvédi az ország királyát és papságát láthatatlan ellenségeik támadása ellen.”¹⁴

Ilyen szemléletre tanították a királyokat és a főurakat szerzeteseik munkájával kapcsolatban. Olyan társadalomban, amely nem tesz világosan különbséget a hivatalos és magánfunkciók vagy a természeti és természetfeletti tevékenység között, a szerzetesi hadviselés fontossága a földi világ minden zugát áthatotta.

„Vedd gondosan szemügyre, hogy mi az, amit a monostorokban a regula szerint élő, képzett szerzetesek biztosítanak számodra: Krisztus e várnagyai elszánt harcot folytatnak az ördög ellen; megszámlálhatatlan jóté-

¹⁴ Edgar király 966-os alapítólevelét a winchesteri New Minster számára l. *Liber Vitae*, W. de Gray Birch kiad., 1892, 232–46. l. Vö. a katonai és liturgikus szolgálatok 817-ben Jámbor Lajos által történt gondos megosztásával a monostorok között (*M. G. H., Capitularia*, I, 349–51).

temény származik küzdelmeikből. Ki tudná számba venni, hogy a szerzetesek mennyit virrasztanak, hány himnusz, zsoltárt, imát mondanak, mennyi alamizsnát osztanak, és ki a könnyözön közepette naponta felajánlott miséket! Krisztus e követői teljesen az ilyenfajta tevékenységnek adják át magukat, keresztre feszítve magukat, hogy Istennek tetszésére szolgáljanak... Így hát, nemes earl, komolyan tanácsolom neked, építs ilyen várat tartományodban, és a sátán ellen népesítsd be szerzetesekkel. A kámzsás bajnokok itt ellene fognak állni Behemotnak a lelkedért folytatott szüntelen küzdelemben.”¹⁵

Az ország biztonságáért vívott harc szorosan kapcsolódott a jótevők lelkének biztonságáért vívott harchoz. Ez a kettős cél késztetett arra hatalmasságokat, hogy monostorok érdekében megváljanak birtokaik nagy részétől. Kíséretükkel és familiájukkal együttesen megtanácskozták, hogy a politikai hatalom minden fő központjában szerzetesi alapítványokat hoznak létre, mivel hittek benne, hogy jólétük a földi életben és az örökkévalóságban egyaránt a szerzetesek hadviselésétől függ.

Vezeklési funkció

Még ha gyenge volt is a nagy általánosságokba vetett hit, sürgős személyes és családi okok késztettek monostorok alapítására. A kora középkor vezeklési rendszere külön okot szolgáltatott, hogy a szerzetesek fegyelmezett munkájára támaszkodjanak. Komoly bűnökért a vezeklés rendkívül súlyos volt, és még olyan bűnökért is, amelyek a világi élet bármely formájától szinte elválaszthatatlanok, a penitenciák elegendők voltak ahhoz,

¹⁵ Ordericus Vitalis, *Hist. Eccl.*, A. Le Prévost kiad., 1838–1855, II, 417–20.

hogy teljesen lehetetlenné tegyék a mindennapos tevékenységet. 923-ban például a frank püspökök háromévi vezeklést róttak mindenkire, aki részt vett az Együgyű Károly és Lotharingiai Róbert között zajlott soissons-i csatában.¹⁶ Ez a vezeklés háromszor negyven napi, kenyéren, són és vízen való böjtölést jelentett minden évben – nem teljesen lehetetlen vállalkozás, de biztos mód arra, hogy sok hónapra cselekvésképtelenné tegye Észak-Franciaország nemességének nagy részét. Ugyanígy a normann püspökök a hastingsi csata után egyévi vezeklést rendeltek el minden emberért, akit a győztes hadsereg bármely tagja megölt.¹⁷ A normann foglalás Angliában ezzel szinte teljesen holtpontra jutott volna, és bizonyára nem ez volt a vezeklést kirovó püspökök szándéka. Tudták, ahogy mindenki más is tudta, hogy senkinek nem kell nélkülözéseket elszenvednie, ha meg tud fizetni valakit, aki helyette végigcsinálja ezt. A helyettesítés rendszerét mindenki ismerte:

„Amikor a papok több évre szóló vezeklést rónak bizonyos bűnösökre, néha megjelölik a pénzösszeget, amely szükséges az évi penitencia elengedésére, úgyhogy akik irtóznak a hosszú böjtöléstől, alamizsnával válthatják meg vétkeiket. Ezt a pénzbeli fizetséget nem találjuk meg az egyházatyák régi kánonjaiban, de azért még nem kell lehetetlennek vagy komolytalannak tartani.”¹⁸

Ez valóban szükséges gyakorlat volt ahhoz, hogy a

¹⁶ N. Paulus, *Gesch. des Ablasses im Mittelalter*, 1922–1923, I, 16.

¹⁷ Teljes szövegét l. D. Wilkins, *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae*, 1737, I, 366.

¹⁸ P. L., 144, 351–52, idézi N. Paulus. id. mű, I, 14. l., jegyz. Paulus megjegyzi: az a gyakorlat, hogy megengedik a böjtnek alamizsnával való helyettesítését, 747-ben új volt (cloveshói zsinat, c. 26: Haddan és Stubbs, *Councils*, III, 371–72). Ennek alapján úgy tűnik, hogy a fent leírt rendszer a VIII. század folyamán fejlődött ki.

kormányzat és a társadalom fenn tudjon maradni. A fenti szavakat leíró szigorú Petrus Damiani maga is ennek az elvnek alapján cselekedett, amikor szimóniáért százévi vezeklést rótt Milánó érsekére: „Százévi vezeklést róttam rá, és minden évre meghatároztam a pontos összeget, amelyre a vezeklést átválthatta.”¹⁹

A hatalmasok vagy kifizethették a kirótt összeget, vagy felbérelhettek valaki mást, hogy helyettük vállalja a vezeklést. A kora középkor személytelen társadalmában az egyik ember vezeklése éppolyan jó volt, mint a másiké. Nem egyéni erőfeszítés kérdése volt, hanem egy természetfölötti adósság lerovásáé.

Az emberek semmitől a világon nem rettegtek jobban, mint attól, hogy úgy haljanak meg, hogy a vezeklést nem teljesítették, vagy nem gondoskodtak róla, hogy valaki más teljesítse. E korszakban, amikor még nem alakult ki a purgatóriumról szóló tan, a népi irodalomban találunk történeteket annak bizonyítására, hogy aki teljesítetlenül hagyta a ráértélt, örökre elkárhozott.²⁰ Senki nem üdvözülhetett, míg adósságát le nem róttá. A monostorok biztosabb utat kínáltak a penitenciás adósságok kiegyenlítésére, mint minden más helyettesítési rendszer, akár az alamizsna, akár a laikus segítők. A szerzetesekre számítani lehetett, hogy mindörökké teljesítik a helyettesítés szolgálatát: fogadalmak kötötték őket; rendjüket örökkévalónak alapították; azáltal, hogy békéjük megzavaróit egyházi átok sújtotta, vagyonuk biztonságban volt. Nem számít, hogy mekkora az adósság, végül is kifizetésre kerül, és a bűnös lelke megszabadul.

¹⁹ Uo.

²⁰ Jól illusztrálja ezt Petrus Damiani egyik története. Ebben egy szerzetesről beszél, aki elvállalta, hogy megosztja egy szerzetestestvérevel annak penitenciáját, és meghalt, mielőtt vállalását teljesíthette volna. *P. L.*, 144, 403 (Ep. VI, 20).

A szerzetesek istenszolgálat (opus dei) tehát nagyon gyakorlati jellegű volt: díja az örök élet, és ezt alapítóiknak és jótevőiknek éppúgy megszerezték, mint saját maguknak. A személyes elhivatottság ehhez a munkához nem volt fontosabb, mint bármely más foglalatossághoz. A szerzetesek, mint akárki más, azért éltek, hogy egy szükséges feladatot végrehajtsanak, és a jó mesterembertől sem kívánjuk meg, hogy szeresse a munkáját, csak azt, hogy megfelelő ellenszolgáltatásért jól végezze el. Nem sértette jobban a kor lelkiismeretét, ha egy gyermeket arra ajánlottak fel, hogy szerzetesnek neveljék, mint hogy királynak vagy kézművesnek neveljék. Egyik funkció éppolyan szükséges volt, mint a másik.

Családi funkció

Az örök életre való igény mellett egy előkelő családnak gazdaságilag is szüksége volt tagjai számára a szerzetességre, mint levezető csatornára. A középkor folyamán semmikor, de legkevésbé a korai századokban, nem fejlődtek a társadalom anyagi eszközei elég gyorsan ahhoz, hogy a világi életben a nemesi családok minden gyermeke számára tisztes pozíciót nyújtsanak. Komoly és indokolt megkötések akadályozták a családi vagyon felaprózásának gyakorlatát, és nagyon nagy problémát okozott, hogy biztos és elfogadható pozíciót találjanak a család azon tagjai számára, akiknek nem lehetett megfelelő javadalmat biztosítani. Különösen komoly gondot jelentett ez a család leányai számára. Előttük nem állt nyitva a véletlen fordulatokkal teli aktív katonaélet, amely a fiúknak kiskapukat nyitott és váratlan lehetőségeket teremtett. Nem kínálkozott megfelelő házasság valamennyiük számára, és azok is, akik férjhez mentek, sokszor nagyon fiatalon özvegységre jutottak.

Egy előkelő családnak fel kellett készülnie mindezen

eshetőségekre, és a monostorok fontos szolgálatokat tettek azzal, hogy segítettek a probléma megoldásában. A nemesi családok gyermekei számára viszonylag arisztokratikus életmódot biztosítottak, és lehetőséget a kiemelkedésre.

A monostorok ilyen célra való felhasználásával a családoknak természetesen kötelességükké vált, hogy megfelelően gondoskodjanak fenntartásukról. A szülők rendszerint jelentős adományokat nyújtottak annak a monostornak, amelynek gyermeküket felajánlották: egy birtok odaajándékozása nem volt szokatlan dolog. Az ilyen ajándékok segítettek ellensúlyozni az állandó lemorzsolódás folyamatát, amelynek minden vagyon ki van téve. De egy monostor számára a legnagyobb támogatás az alapítónak, családjának és a létrehozásában hozzá csatlakozóknak az adományaiból származott. Az alapítás pillanata rendkívül fontos volt egy bencés monostor sorsának meghatározásában: talán örökre rögzítette az új létesítmény helyét a monostorok hálózatában.

Egy monostor alapítása mögött álló összefonódott célkitűzéseket – közösségi és egyéni törekvéseket, vallási, társadalmi és politikai terveket – csak egy nagy alapítvány segítségével lehetett megvalósítani, és a még gyéren lakott Európában, ahol az uralkodók felségjoga hatalmas területekre terjedt ki, s e területeket nem tudták hathatósan kihasználni, bőséges lehetőség adódott birtokok ajándékozására. Egy-egy monostornak akkora darab földet adtak, amely később egy fél megyével ért fel. Annál is készségesebben tették ezt, mivel továbbra is olyan sok mindent kaptak érte, amire egy uralkodónak szüksége volt – együttműködést a kormányzásban, háború esetén csapatokat és lelki támogatást, tisztes megélhetést a család ellátatlan tagjai számára és mindenkinek az örök üdvösség reményét.

Természetes alkalmazkodási folyamat révén a bencés élet rendje úgy fejlődött, hogy beilleszkedjék a lehetőségek és kívánalmak szabta keretek közé. A regula nem akadályozta a gyermek-oblátusok számának jelentős növekedését. Könnyen be lehetett őket illeszteni az istenszolgálat részletesebben kidolgozott rendjébe, amíg ez foglalta le egy szerzetes ébren töltött idejének nagyobb részét. Az idők folyamán a hatalmas adományok és az arisztokrata társadalom által a monostorokra kényszerített társadalmi pozíció létszükségleteivé váltak a Benedek-rendi élet egészének. Egy monostor népes szerzetesi közösség nélkül – talán száz főt vehetünk elfogadható átlagléttszámnak – bajosan teljesíthette volna változatos kötelességeinek mindegyikét, és a szerzeteseknek szükségük volt iskolákra a gyermekek számára, műhelyekre kézművesek, építőmesterek és napszámosok számára, nagy könyvtárra és felszerelésre zenészek, írók, művészek és tudósok számára. A szerzetesek arisztokrata származása, templomaik mérete és fénye, az aprólékosan kidolgozott szertartások mind tetemes kiadásokkal jártak, és nagy dotációkat igényeltek.

Az alapítók és jótevők a gyermekeik számára természetesen hozzájuk való társakat igényeltek, és azt, hogy olyan környezetben éljenek, amely nem hoz szégyent családjukra; a monostoroknak pedig dicsőségére szolgált tagjaiknak nemesi rangja. A nemesi származás nem arra való volt, hogy véka alá rejtsék; mind a lélek, mind a test kiválóságának biztosítékát jelentette. A quedlinburgi apácazárda krónikája elmondja, hogy amikor Madarász Henrik király özvegye megalapította a monostort, nagyon vigyázott rá, hogy ne fogadjanak be alacsony születésű nőket, csak a legelőkelőbb származású novíciákat, „mert azok, akik előkelő családból valók,

aligha válhatnak romlottakká”.²¹ Mindez lehet mítosz, de segít megmagyarázni, hogy miként lehetett a monostorok nemesi életét vallási és társadalmi ideálként elfogadni.

Kb. 1050 körülre úgy látszhatott, hogy a Benedek-rend örökre biztosította magának azt a rangot, hogy egész Nyugat-Európában mindenütt ő a keresztény vallás legtökéletesebb kifejezője. Az emberek szívében-lelkében és a társadalmi rendben elfoglalt helyzete megrendíthetetlennek tűnt. Mindenkihez szólt, bármelyik osztályhoz tartozott is, és bármilyen mértékben volt is vallásos. Ideális értelemben minden monostor az ég földi mása volt.

„Paradicsomot láttam – írja Petrus Damiani Clunybe Hugó apátnak –, amelyet a Szentírás négy folyama öntöz, és lelki erények árasztják el. Egy kertet láttam, ahol a gyönyörű rózsák és liliomok minden fajtája megtermett, illatszerek és fűszerek édes illata áradt, úgyhogy a Mindenható elmondhatja róla: »Lám, Fiam illata olyan, mint a termékeny föld illata, amit az Úr megáldott« (Gen. XXVII:27). És mi másnak nevezhetem Cluny monostorát, mint Isten mezejének, ahol a szeretetben élő szerzetesek oly nagy csoportja található, mint égi vetés termése? A földet szent tanácskozás gyomlálja, és égi szózat magjaival van bevetve. A szellemi gabona termését itt gyűjtik be az égi csűrökbe.”²²

Ezeket a mondatokat egy 1063-as clunyi látogatás után írta, és amikor megfogalmazta őket, csak azt mondta, amit mindenki gondolt. A Benedek-rendi élet

²¹ A quedlinburgi annaleszek (*M. G. H., Scriptores*, III, 54), idézi A. Schulte, *Der Adel u. die deutsche Kirche im Mittelalter*, 1910, 115. l., jegyz., számos más példával a jótevők és a nemes gyermekekről való gondoskodás szoros kapcsolatára vonatkozóan.

²² P. L., 144, 374 (Ep. VI, 4).

hosszú fejlődése legmagasabb csúcsát a clunyi apátságban érte el, és úgy látszott, hogy a kereszténység tovább már nem fejlődhet: intézményei és tevékenysége visszatükrözik a teljes Szentírást.

Változás és hanyatlás

1063 után, egy generáción keresztül, még kevesen gondolták volna, hogy a Benedek-rendi szerzetesi élet ilyen megítélésében túlzás vagy tévedés is lehetséges: egy megvalósult eszményt láttak benne. Az újabban alapított bencés monostorok céljai továbbra is tiszteletet parancsoltak, és követésre indítottak. A rend továbbra is nőtt, egyre gyorsuló lendülettel: majdnem bizonyos, hogy az 1060 és 1120 közötti két emberöltőnyi időszakban több új alapítás történt, és magasabb számban verbuválódtak az új tagok, mint bármelyik korábbi, hasonlóan hosszú idő alatt. De még jóval e korszak vége előtt baljós előjelek utaltak a változásra: a szervezett vallásos élet bencés monopóliumának hirtelen vége szakadt; vallásos emberek még a renden belül is kezdtek meginogni az elismert ideál iránti hűségükben; az új alapítások több szembeszökő vonatkozásban gyengébbek voltak, mint a régebbi korszakéi. Később térünk majd rá a régi ideál sikeres riválisainak vizsgálatára, most csak a Benedek-renden belüli gyengeségekről fogunk beszélni. A gyengeség kétféle volt, társadalmi és szellemi, és most elsősorban a rossz szellemi közérzettel kell foglalkoznunk.

Rossz szellemi közérzet

A bencés életnek a IX. század óta kialakult, gondosan kidolgozott, személytelen mindennapos tevékenysége, ahogy láttuk, számos igényen alapult: az alapítók és az

adományozók érdekében történő állandó vezeklői tevékenység kívánalmán; az emberi nem ellenségei elleni szüntelen harc kívánalmán; a kormányzat munkájában és a családok stabilitásának megőrzésében való együttműködés kívánalmán. Ezek a szükségletek 1050-ben még teljes egészükben fennálltak, ám 1100-ra az egyik korábbi fejezetben leírt társadalmi és intellektuális változások nyomására már megszűnőben voltak. Ez a folyamat hatalmas űrt tárt fel a századok folyamán kifejlődött Benedek-rendi életben: a külsőleges rutinban való tökéletességre törekvésben elfelejtették az egyént. Legalábbis ez az, amit maguk a szerzetesek egyre inkább érezni kezdtek: mélyebb, személyesebb vallást kívántak, és mindenütt beleütköztek az életüket szabályozó megszokott előírások sokaságába. Szent Anzelm keményen dolgozott Becben és Canterburyben, hogy példája és tapasztalatai alapján meggyőzze szerzeteseit, hogy a vallás lelki gyümölcseit a szerzetesi szokások terhei alatt is élvezni lehet, még ha a szokások látszólag haszontalannak tűnnek is:

„Ha egy szerzetes azt gondolja, hogy nagyobb lelki buzgalommal jobb és nagyobb dolgokat tudna végrehajtani, mint azt jelenlegi monostorának szokásai megengedik, fontolóra kell vennie, hogy hátha téved; vagy legalábbis lássa be, hogy nem érdemli meg azt, amit kíván. Viselje el türelmesen az isteni döntést, amely igazságtalanul senkitől nem tagad meg semmit. Türelmetlenségével megharagíthatja az igazságos bírót, és elveszítheti azt, amit már birtokol, vagy haszon nélkül tarthatja meg azt, amit nem szeret.”²³

Haszontalan szokások melletti kitartásra való felszólításoknak lehetett súlyuk akkor, ha egy Anzelm állt

²³ Ep. 37 (F. S. Schmitt, *Opera S. Anselmi*, 1938–1961, III, 146; P. L., 158, 1097).

mögöttük, de kevésbé győzhették meg azokat a szerzeteseket, akik között nem élt ilyen lelkesítő példa. Nem sok valószínűség volt rá, hogy a monostorokban türelmesen viseljék a haszontalan szokások terhét akkor, amikor a külső világban kiemelkedő pápák egész sora hirdette, hogy el kell vetni a régi, megrögzött szokásokat Krisztus nevében, aki nem azt mondta, hogy „én vagyok a Szokás”, hanem azt, hogy „én vagyok az Igazság”. A szokás szembeállítását az igazsággal, amely a pápai hatalom igényeit támasztotta alá, a Benedek-renden belül is a vallási kiábrándulás egyik fő forrásává lett.

Gazdasági bajok

A kiábrándulásnak társadalmi és gazdasági alapja is volt. A múlt nagy Benedek-rendi rendházai hatalmas birtokok között helyezkedtek el, amelyeket egyetlen központból lehetett kormányozni. Az e birtokokhoz kapcsolódó súlyos felelősség természetes velejárója volt a szerzetesi köteleességeknek. De a feudális bárók, akik felelősek voltak a későbbi alapítások legtöbbszöréért, nem tudták átruházni sem a korábbi adományozók felelősségét, sem gazdagságát. Nagy kiterjedésű földterületek helyett csak töredékeket adhattak azokból a birtokokból, amelyek családjukat és hűbéreseiket eltartották. Ezt még megtoldhatták tizedekkel és a saját birtokaik között szükségszerűen szétszórtan elhelyezkedő templomokkal. A szerzetesi birtokoknak itt a világi birtokok közé kellett beékelődniük. Az adományozás új típusára jó példa a gascogne-i St Mont-kolostor alapítása.²⁴ Alapítója negyvenhét templom, egy falucska, hét udvarház, négy kis telekrész, egy szőlő, hat szántó és egy erdő

²⁴ L. G. de Valous, *Le Temporel et la situation financière des établissements de l'ordre de Cluny du XIIe au XIVe siècle*, 1935, 7. l.

hozamát, egy folyószakasz halászati jogát és számos kis bérlet és vám jövedelmét ruházta rá. Száz és száz ilyen alapítás történt az 1050 és 1150 közötti évszázadban. Némelyik nagyobb volt, többségük kisebb; néhányuknak egymástól sok mérföldnyi távolságra estek a birtokai, másokéi viszonylag jobban együtt maradtak. De a korszaknak a múlt alapításaihoz képest állandó jellemzője maradt a jövedelmek sokféle jogalapja és az egységek kicsi volta.

Az ilyen típusú alapítások rossz hatása főleg a szerzetesi erőfeszítések szétforgácsolódásában látható. A nagy távolságokban szétszórt birtokoknál állandóan figyelni kellett az igazgatás apró-cseprő részleteire. Ami még nagyobb baj volt: a legkönnyebb kezelési módnak az bizonyult, hogy kihelyezett szerzetesek kettesével-hármasával, kis közösségekben éljenek a birtokokon. Ezzel a szerzetesi kötelékek természetszerűen meggyengültek, a szerzetesi gyakorlat fellazult, és a kis csoportok általában hajlottak afelé, hogy belesüppedjenek a vidéki életbe. Ez a megoldás nagyon szívósnak bizonyult. A XI. és XII. század szétszóródó alapítványai úgy ellepték a vidéket, mint a por, amelyet nem egykönnyen lehet lekefélni. Ahhoz túlságosan összefonódtak a világi birtokokkal, és túl jól védték őket a kánoni törvények, hogy az egész társadalmi rend felborítása nélkül hozzájuk lehessen nyúlni. Őket kikerülte az a fajta erózió, amely a korábbi korszak nagybirtokait lassacskán felemésztette, csak egy nagy politikai összeomlás tehetné őket tönkre. Következésképpen a Benedek-rendi terjeszkedés utolsó fázisának az alapításai nagyon szívósak voltak, de a múlt szellemi és lelki dinamizmusa hiányzott belőlük.

A XII. század közepe után a hanyatlás jelei mindenütt észrevehetőek – a legszembeszökőbbben általában a számszerű csökkenésben. Ezeknek a jelenségeknek az értelmezésében azonban óvatosan kell eljárunk. Egy nagy Benedek-rendi monostor problémái nem különböztek egy hadseregétől: mindig megvolt az a tendencia, hogy a „kombattáns” állomány száma visszaessék, de növekedjék az adminisztrátorokból álló uszály, a betegek lajstroma, vagy azoké, akik speciális feladatokat teljesítenek. Canterburyben például, a Christ Churchben, amely maximális létszámát 1120-ra érte el kb. 120 szerzetessel, 1207-ben az aktív szerzetesek száma 64-re csökkent, ebből is 13 beteg volt. A monostor fő tisztségviselőit – a sekrestyést, a pincemestert (cellariust), a kamarást és a kincstárnokot – teljesen lekötötte a szolgák és kézművesek hadseregére való felügyelet, akiknek száma sokszor fölülmúlta a szerzetesekét. De a „nem kombattáns” emberállomány létszámának növekedése nem annyira a monostor hanyatlásának jele, mint inkább az élet fokozódó bonyolultságára utal.²⁵

A bencés szerzetesek száma mindenütt csökkent, de nem egyforma ütemben. A helyzet Németországban alakult a legrosszabbul, ahol nagy volt a hatalmas régi monostorok aránya; Franciaországban, ahol a korai monostorok a XI. században sok kiegészítő alapítványt kaptak, a visszaesés nem volt olyan nagymérvű; Angliában, ahol a szerzetesség megújulása későn következett be, a hanyatlást a legkevésbé lehetett észlelni. Nincs rá adat, hogy a számok azért csökkentek volna, mert hi-

²⁵ E számokra vonatkozólag I. *Epistolae Cantuarienses*, R. S., XXXII. l.; D. Knowles, *The Monastic Order in England*, 1940, 714; R. W. Southern, *St Anselm and his Biographer*, 1963, 255–60.

ányzott a lehetséges utánpótlás. A hanyatlás oka inkább a jövedelem csökkenésében rejlett, s ez egybeesett azzal az igyekezettel, hogy fenntartsák a hajdani pozíciót és fényt. A kortársak észlelték a betegséget, de nem jöttek rá az okára: feltételezték, hogy a romlottság valami új formájának tulajdonítható.

Németországban például siralmas kép tárul elénk: Fulda nagy monostorában a IX. és X. században 200 szerzetes élt, a XIII.-ban és XIV.-ben már csak 20 vagy 30. St Gallenban és Reichenauban 100 szerzetes volt – számuk 10-re vagy még kevesebbre esett le. Jövedelmük nem tudtak többet eltartani. Mivel az apátnak fenn kellett tartania a ház méltóságát, az évi jövedelem nagy részét maga élte fel; St Gallenban 1275-ben 900 márkát vett fel az 1042 márkát kitevő összjövedelemből; Reichenauban 200 márkát a 279-ből.²⁶ A megmaradt összegből csak maroknyi szerzetes tudott megélni, és ezek nem tudták maradéktalanul fenntartani a szerzetesi életformát. Talán nem is próbálták. XII. Benedek pápa felháborodott rajta:

„Azt hallottuk – írja –, hogy azelőtt 60–70 szerzetes volt Reichenauban. De az idők folyamán az a régi keletű káros szokás, hogy senkit nem fogadtak be szerzetesnek, hacsak nem született mindkét részről nemesi családból, azt hozta magával, hogy most alig 8–10 tag van a monostorban. Azonkívül hatalmas rokonaik miatt ezeket a szerzeteseket nem lehet visszatartani törvényte-

²⁶ E számokra vonatkozóan l. U. Berlière, „Le nombre des moines dans les anciens monastères”, *Revue Bénédictine*, XLI (1929), 231–61; XLII (1930), 31–42; továbbá A. Schulte, *Über freiherrliche Klöster in Baden*, 1896. Sok érdekes részletet ad a számbeli csökkenésről. U. Berlière, „Le recrutement des moines bénédictins aux XIIe et XIIIe siècles”, *Acad. royale de Belgique, Mémoires*, 2. sorozat, II, 1924, ahol azonban a szerző a hanyatlás okainak magyarázatánál túl nagy jelentőséget tulajdonít az arisztokratikus elzárkózásnak.

len cselekedetektől, sem arra kényszeríteni, hogy a rend reguláját megtartsák. Így az istenszolgálatot elhanyagolják.”²⁷

Bizonyos értelemben a pápának igaza volt. A monostorok társadalmi zártkörűsége jövedelmi forrásaik zsugorodásával szembeszökőbbé vált. De a számbeli csökkenést nem ez okozta. A monostorok nem azért lettek kisebbek, mert arisztokratikusabbakká váltak; hanem azért lettek exkluzívabbak, mert csökkenő jövedelmeik miatt összezsugorodtak. Kétségtelenül leszálíthatták volna életszínvonalukat, és emelhették volna tagjaik létszámát, de ez mind társadalmi, mind szellemi értelemben elképzelhetetlen volt olyan intézmények számára, amelyeknek már kialakultak a szokásai. Az előkelők gyermekei mindig nagy részét tették ki a monostorok népességének, és nem könnyen lehetett a nemesség útját állni, amikor szüntelenül pompás és emelkedett életformát keresett birtok nélküli gyermekei számára.

Az apátokat szorongatták hatalmas szomszédaik igényei. Pontlevoy apátjára már a XIII. század közepén annyira ránehezedett a csökkenő jövedelmek és a növekvő felvételi kérelmek ellentétes nyomása, hogy ünnepélyes esküt tett: addig nem vesz fel új tagokat, amíg a közösség száma harmincra le nem csökken. Ez olyan felzúdulást okozott, hogy a pápát kellett kérni: oldja fel esküje alól.²⁸ A súlyos gondokkal terhelt apátok olykor kisegítő megoldáshoz folyamodtak: megosztották a felvétel felelősségét, minden egyes szerzetest feljogosítva, hogy meghatározott sorrendben, váltakozva felve-

²⁷ Az 1339. szept. 12-i levél, idézi Schulte, id. mű.

²⁸ *Les Registres d'Alexandre IV*, C. Bourel de la Roncière kiad., 1895 stb. 53, I, No. 1211 (1256. febr. 4). Az apátság Chartres egyházmegyéhez tartozott (Dept. Loir-et-Cher).

hessenek egy-egy novíciust. A problematikus helyzetre valló jelek egyben azt is tanúsítják, hogy bármennyire is megingott sok vonatkozásban a Benedek-rendi ideál, az arisztokratikus társadalomban annyira nagyra tartott minőségi szintet mindig megőrizték.

Reformkísérlet

Sok pápa és szerzetes-újító tisztában volt vele, hogy valami baj van, de sem az okát nem tudták megtalálni, sem a gyógymódot. III. Ince komoly kísérletet tett rá, hogy nagyobb testületi felelősséget és felügyeleti jogot ruházzon a Benedek-rendi házakra, megkívánva minden ország vagy tartomány monostoraitól, hogy három-évenkénti parlamentet vagy „káptalant” tartsanak.²⁹ A parancsot egyszerűen nem vették tudomásul, és Angliában, ahol kikényszerítették végrehajtását, nyilvánvalóvá vált, hogy milyen nehézségekkel járna bármely mélyenszántó változás. 1277-ben az angliai Benedek-rendi káptalan merész kísérletet tett a modernizálásra. Új statútumokat fogalmaztak, megrövidítették az istenszolgálat idejét, elősegítették a tanulást, és szerzeteseket küldtek az egyetemre. Ez bizonyos mértékig hasznos volt, de kedvezőtlen fogadtatásra talált. Minden oldalról tiltakozások érkeztek. Peckham érsek megtiltotta a tervezett reformokat, mint amelyek „Isten ellen valók, és atyáink elfogadott szokásait és statútumait semmibe veszik”. Mint ferences szerzetes talán attól is félt, hogy saját rendje sínyle majd meg a reformokat, amelyeknek bevallott céljuk az volt, hogy visszahódítsák a Benedek-rend számára „a kiemelkedő méltóságú, nevelésű és jámbor életű embereket”. Godfrey Giffard, Worcester világi püspöke megtiltotta szerzeteseinek,

²⁹ *Concilium Lateranense IV*, c. 12.

hogyan betartsák az új rendelkezéseket, mivel „az újítások nézeteltéréseket szülnek, és nekünk eltökélt szándékunk, hogy atyáink szokásait és régi gyakorlatát megőrizzük”. A laikus világ az áhítatidő megrövidítésében a szerzetesek lustaságát és hálátlanságát látta; a szerzetesek maguk pedig kételkedtek egy olyan változtatás bölcsességében, amely a jötevőket eltántoríthatja tőlük.³⁰

Régi intézményekkel gyakran megtörténik, hogy idővel megcsontosodnak, és ezt, bármennyire helytelelníthető is, végül az intézmény legjellegzetesebb vonásaként fogják értékelni. Az az újító, aki el akarja tüntetni a kor ütötte sebek helyét, sokak véleménye szerint akár tovább is mehet, és az egész intézményt lerombolhatja. Ez történt a Benedek-renddel a XIII. század végére. Ha a fennálló társadalmi rend szerves részének tekintették, történelmi ragyogása kívülállóknak és benne élőknek egyaránt mélységes elégedettséget keltett. Ha problémaként fogták fel, megoldhatatlan volt. A fejlődés nagy korszakában a monostorok szívesen vállalták a vagyonnal és a társadalmi pozícióval járó teherterheket, ám később ezek majdnem teljes idejüket igénybe vették. Embereket irányítottak, bérleti díjakat szedtek be, épületeket tartottak fenn, vendéglátást nyújtottak az előkelőknek, és megőrizték súlyos méltóságukat az élet és halál minden dolgában. Senki nem várt tőlük új eszméket, és azt sem várták, hogy a lelki élet új formáit alakítsák ki; stabilitást kívántak tőlük, pompát, bekapcsolódást a felső osztályok arisztokratikus életébe, valamint azt, hogy szemmel láthatóan reprezentálják a családi és családi történelem folyamatosságát. Aligha eze-

³⁰ A reformkísérletre és a vele kapcsolatos reagálásokra vonatkozó dokumentumokat kiadta W. A. Pantin, *Chapters of the English Black Monks*, I, 60–121. l.; III, 274–75. l. (Camden, 3. sorozat, XLV, XLVII, LIV, 1931, 1933, 1937).

kért a célokért alapították őket; még kevésbé ezekért írták a regulát; de végül vagy ilyennek kellett lenniük, vagy semminek.

A régi rend erényei

A késő középkor Benedek-rendi életrendjét szemléletesen mutatja be egy 1338-as kimutatás Mont-St-Michel-ről.³¹ Itt élt a közösség törzse, vagy negyven atya, de még ötven szerzetes volt kihelyezve a Normandiában, Bretagne-ban és Anjouban egészen Cornwallig szétszórta huszonnégy perjelségbe. Általában minden ilyen házba két-két szerzetest telepítettek; ezek ellenőrizték a lakhelyükül szolgáló birtokot, a termés nagy részét maguk élték fel, és a fölösleget évenként, készpénz formájában, beszolgáltaták az anyaháznak. Gazdaságilag hathatós rendszer volt ez: a Mont-St-Michel nagy monostorában élő negyven szerzetes számára kb. évi 7000 font jövedelmet biztosított, míg a birtokokon szétszórta ötven szerzetes csupán 2000 fontnyi összjövedelemből tartotta fenn magát. Ezek a számok, amelyeket egy nagyon részletes kimutatásból szűrtem ki, megmutatják, hogy milyen gazdasági ereje volt egy, a jövedelmeit több különböző forrásból merítő közösségnek.

A kimutatások keveset árulnak el annak az életmódnak a milyenségéről, amelynek fenntartását szolgálták. Csak annyit mondanak, hogy az elszórtan élő szerzeteseknek, akiket alig lehetett valamivel többnek tekinte-

³¹ Az alábbi részletek egy, a szerzetesi vagyonról készült áttekintésből származnak, amelyet XII. Benedeknek a *Summa Magistri* bullát követően, a Benedek-rend átszervezésére irányuló kísérlet nyomán állítottak össze (*Magnum Bullarium Romanum*, 1727, 218–37). A Mont-St-Michelre vonatkozó felmérés a legteljesebb a fennmaradtak között. Kiadta L. Delisle: *Notices et Extraits des MSS de la Bibliothèque Nationale*, XXXII, 359–408.

ni, mint nőtlen vidéki dzsentriknek, viszonylag kevésbe került a megélhetésük. A nagy anyaház szerzetescsinek fényűző és ceremóniás életmódja viszont, vállukon a vendéglátások és az adminisztráció nagy terheivel, ennek megfelelően drágább volt. Évente közel 1700 fontot költöttek a közösségnek és nagyszámú alkalmazottainak az élelmezésére; 2200 fontot borra; 500 fontot a szerzetesek és szolgálók öltözetére; 460 fontot javításokra; 500 fontot adókra; 300 fontot pereskedésre; 120 fontot tüzelőre; 140 fontot szőlőikre; 200 fontot a szegények megvendéglésére húshagyókedden; 160 fontot lovakra és hintókra; 120 fontot világításra; 8 font 15 shillinget a püspökre.

E külszín mögé nehéz belátni; de nyilvánvaló, hogy ez a nagy monostor, ahogy sok más hozzá hasonló is, sokféle szükségletet elégített ki, és e szükségletek nagyon eltértek a VIII., IX. és X. századéitól. A monostorok már nem jelentősek mint a rend központjai egy vad vidéken; királyságok vagy családok boldogulásához vagy üdvözlési reményeihez már nem alapvetően szükségesek; de rátermett szerzetesek számára társadalmilag fontos, tevékeny életet tettek lehetővé. A tanulni vágyók számára könyveket biztosítottak, és megteremtették az állandó feltételeket az egyházi szertartásokra és a zsolozsmázásra a közösség azon tagjai számára, akik nemigen voltak alkalmasak másra, vagy egyéb kötelességekkel nem voltak annyira túlterhelve, hogy részt ne tudjanak venni az istenszolgálatban.

Mont-St-Michel ízelítőt ad a késő középkor nagy Benedek-rendi monostorainak társadalmi súlyáról. Hogy képet kapjunk a szerzetesek személyi nagyságáról, azon rövid szerzetesi életrajzokhoz fordulhatunk, amelyeket Canterburyben, a Christ Churchben állított össze a múlt egy buzgó krónikása, aki 1418-tól kb. 1480-ig a ház szerzetese volt. 1418-ban, abban az évben,

amikor ő maga letette szerzetesi fogadalmát, feljegyezte egy William Chart nevű atya halálát, aki közel 50 évig volt szerzetes. Ezt mondja róla:

„William Chart meghalt 1418. október 17-én, hétfőn, a hajnali zsoltózsa után, szerzetességének 48. évében. A kórház kápolnájában temették el, Szent Leonard és Szent Benedek oltáránál. Sok éven keresztül kimagasló helyeket töltött be a monostorban, volt kincstárnok, penitenciárius, kétszer cellárius, kétszer alamizsnás, az oxfordi kollégiumnak építési ideje alatt igazgatója, vagyonkezelő (coroner), tizenhárom éven át alperjel, végül jószágigazgató. Ezután, a kortól és betegségtől megtörve, levetett magáról minden világi gondot, és a Szent János ispotály egyik betegszobájába vonult, s ott ágyban fekvő betegként töltötte élete megmaradt részét.”³²

Íme, a középkori bencés élet késő napsütésében fürdő életpálya: egy szerzetes, akit monostora egyetemre küld, a kánonjog baccalaureusa, a rend oxfordi kollégiumának igazgatója, békebíró a tisztség embrionális fokán, aktív földesúr, kolostori számtartó, gyóntató, jószágfelügyelő. A közösség élete, amelyet krónikásunk megörökített, pompás szertartások, királyi és főúri vendégek gyakori látogatásai közepette folyt, szorosán tartotta magát a liturgia külsőségeihez és az egész testületen enyhe kényelmesség ömlött el. Sokat beszél a krónikás körmenetekről és antifónákról, palástok színeiről, temetések rendjéről, a hatalmasságok fogadásáról. Abban az időben, amikor ezek a feljegyzések készültek, a rend érettségének végső szakaszába érkezett, de az örökkévalóság látszatát keltette. Jóval később, amikor a Benedek-rend már nem töltötte be a vezető tiszt-

³² *Christ Church, Canterbury: Chronicle of J. Stone*, W. G. Searle kiad. (Cambridge Antiquarian Society, XXXIV), 1903, 9. l.

jét Nyugat-Európa vallásos életében, az olyan emberek, mint William Chart, továbbra is feltűnés nélkül közreműködtek a vidék vallásos életének és igazgatásának irányításában.

A nagy bencés monostorok a középkorban biztos révet jelentettek az ilyenfajta embereknek. Később, eléggé furcsa módon, ez a típus épp Angliában, ahol a monostorokat mind feloszlatták, élt tovább a legerőteljesebben a székesegyház körüli papi körökben és a vidéki plébániákon. Átugorhatunk öt évszázadot, William Chart 1418-ban bekövetkezett halálától William Greenwell kanonok haláláig, 1918-ig, és még mindig megvan ez a típus. Utóbbi egy egyházkerület lelkésze volt, és több mint ötven évig Durham kanonokja; egy egyetemi kollégium igazgatója, a székesegyház könyvtárosa, békebíró és a Royal Society tagja; egy középkori okmánytárat adott ki két hatalmas kötetben; egy Beda Venerabilis korából származó kézirat néhány értékes lapját fedezte fel egy antikváriumban; két rendkívül jól bevált horogfajtát talált fel piztrángfogáshoz; pecséteket gyűjtött, és történelem előtti sírokat tárt fel. Életének 98. évében halt meg, és vele talán az ilyen típus is kihalt.³³ Ennek a típusnak csak egy vagyoniilag megalapozott és arisztokrata gondtalanságot biztosító társadalomban volt életlehetősége. Ez a humánus és toleráns tradíció, bár a regula eredeti célkitűzéseitől messze esett, volt a Benedek-rend legtartósabb ajándéka a világ számára.

³³ Életéről l. in: *Archeologia Aeliana*, 1918, 3. sorozat, XV. köt.

II. AZ ÚJ RENDEK

A Benedek-rendi monopólium megszűnése a XI. század végén egybeesett a nyugati társadalom hirtelen expanziójának megindulásával. Ez az élet új változatosságának és a terjeszkedés nyitotta új lehetőségeknek elkerülhetetlen következménye volt. Sok évszázad óta először történt, hogy a szervezett élet számos különböző fajtájának helye lehetett ugyanazon térségben; és ez a vallásra is ugyanúgy vonatkozott, mint egyéb vállalkozási formákra. Bizonyítják ezt az új szerzetesrendek, amelyek az 1075 és 1125 közötti fél évszázad során kerültek előtérbe. Közöttük a két legsikeresebb, az ágostonos kanonokrendek és a cisztercita szerzetesek rendje a Benedek-rendi tradíció két különböző oldalát hangsúlyozta ki. Társadalmi szempontból a Benedek-rend hadállásainak jobb és bal szárnyán helyezkedtek el, és azért kísérte őket siker, mert ellenkező irányba fejlődtek, és két teljesen különböző szinten illeszkedtek be egy fejlődő társadalom keretei közé.

Az ágostonos kanonokrendek

Bizonyos szempontból az ágostonos kanonokrendek nagyobb kihívást jelentettek a Benedek-rendi szerzetesi rendszerrel szemben, mint a ciszterciták. A ciszterciták végső fokon maguk is bencések voltak, bár a regula akkori követőit mint visszaeső bűnösöket támadták. De az Ágoston-rendiek formálisan szakítottak a múlttal. Védnöküknek sem Szent Benedeket nem választották, sem bárki mást a szerzetesi élet tradicionális vezetői közül. Szent Ágoston a nyugati teológia legnagyobb személyisége volt, központi alak a skolasztikus kor növekvő ellentétei között, de régebben nem tartották szerzetesi vezetőnek. Egy korábbi, elmélyültebb vallásos szin-

tet képviselt, mint Szent Benedek, és a kora középkorénál mérhetetlenül kifinomultabb környezethez tartozott. Míg a ciszterciák Szent Benedek eredeti reguláját igyekeztek feleleveníteni, amelyet követői állítólag elhagytak, az Ágoston-rendiek olyasmit akartak újra életre kelteni, amely messzebbre nyúlt vissza, mint a regula, messzebbre, mint a szervezett egyház – magához a Bibliához.

Az eredeti indíték

Eleinte nem volt előttük teljesen világos, hogy mit is keresnek, de Szent Ágoston egyik levelében megtalálták azt az életformát, amelyben egyesülni tudtak. A levél szerzetesnőknek adott lelki tanácsot az együttélés napi problémáival kapcsolatban. A tanács ésszerű volt, de (összehasonlítva Benedek regulájával) messzemenően általános: mindenük közös legyen, együtt imádkozzanak a kijelölt időkben, egyformán öltözködjenek, és engedelmeskedjenek feljebbvalóiknak.³⁴ Mint „regula”, megragadó szépsége abban rejlett, hogy tág teret engedett a képzeletnek, és a közösségek, amelyek magukévá tették, több irányban fejleszthették tovább. A XI. század közepe tájáig Ágoston tanácsát senki nem tekintette „regulának”, de hajlékonysága révén hamarosan sok papi és laikus csoport fogadta el, amelyek a szervezett vallásos élet peremén éltek. Nagyon sokféle elhivatottságnak adott az élethez mintát.

E nem szabályos csoportok sokasodása az egyik legkorábbi jele volt a nyugati társadalom expanziójának, és Szent Ágoston ezen új követői között már a XII. század elején két fő irányt lehetett megkülönböztetni. Egyik a gondolkodás „szigorú” iskolája volt, amely ra-

³⁴ Ep. 211 (*P. L.*, 33, 958–68).

gaszkodott az absztinencia, a hallgatás, a testi munka és a zsoldáréneklés kötelezettségéhez, a másik a „lazább” iskola, amely engedélyezte a húsevést, tagadta a kétkezi munka szükségességét, és megelégedett azzal, hogy szabállyá tegye: legyen mindenük közös.³⁵ A „szigorú” iskola kiemelkedő képviselője Prémontré monostora volt, a hozzá tartozó házakkal, a „lazább” iskola fő megvalósítója az Avignon melletti Szent Rufus-apátság, saját leányházainak csoportjával. De ezek csak nagyobb tömörülések voltak egy kisebb csillagokkal telehintett égbolton. Az 1075-től 1125-ig terjedő fél évszázad folyamán Nyugat-Európa-szerte mindenfelé Szent Ágoston reguláját követő új közösségek tűntek fel – lehetetlenség pontosan megszámolni őket, mert korai írásbeli emlékeik nagyon hiányosak –, és ezekben az egymással keveredő szokások minden fajtája megtalálható. E csoportok legtöbbje kicsi volt, eleinte észre sem vették őket, és spontán jellegük, változatosságuk és mozgásuk szabadsága szöges ellentétben állt a régebbi monostorok stabilitásával.

Már maga az is jelez valamit, hogy korai korszakukról annyira hiányoznak az információk. A Benedekrendi házak alighajöhettek volna létre és állhattak volna fenn komoly alapítvány nélkül, és alapítóleveleik, valamint szabályzataik segítségével legkorábbi időszakukat rendszerint nyomon lehet követni. De az ágostonos kanonokrendek korai közösségei minden formális alapítási aktus nélkül jöttek létre. Hogy eleinte milyen céllal és milyen szabályok alapján éltek, arra sokszor már a

³⁵ A regula alapját szolgáltató Szent Ágoston-levél különböző átírásaira l. D. de Bruyne, *Revue Bénédictine*, XLII (1930), 316–30; C. Dereine, „Enquête sur la Règle de S. Augustin”, *Scriptorium*, II (1948) 28–36; továbbá „Les coutumiers de S. Quentin de Beauvais et de Springiersbach”, *Rev. d’hist. eccl.*, XLIII (1948), 411–12.

következő generáció sem emlékezett. Számunkra végtelenen homályban maradnak, ám egy-egy fénynyaláb néha mégis világot vet rájuk.

A Szent Ágoston regulája szerint élő úttörő közösség egyik legjobb példáját Dél-Franciaországban, Avignon mellett találjuk. Itt az Ágoston-rendi Szent Rufus-apátság a XI. század végére nagy hírre emelkedett. Korai korszakát homály fedi, de ellentétben sok korai Ágoston-rendi házzal, ennek van valamiféle alapítólevele. Ez az okmány elmondja, hogy 1039-ben Avignon püspöke a város szélén átadott egy templomot négy klerikusnak, „hogy vallásos módon (*religiose*) élhessenek”; utána nagy részletességgel felsorolja a templomnak járó dézsmákat, a részére tett felajánlásokat, a hozzá tartozó szőlőket, erdőket és kis földterületeket.³⁶ Sajnos, az alapítás céljáról keveset mond. Mentési művelet volt-e vajon, hogy egy romos templomot rendbe hozzanak, és visszaállítsák plébániai célokra? Volt-e a négy klerikusnak valami karitatív vagy hitterjesztő célja, vagy egyszerűen együtt akartak élni, elmélkedések és vallásos gyakorlatok közepette? Nem tudjuk. Csak hatvan év múlva következett be, hogy nem kiscbb ember, mint II. Orbán pápa a történetekre egyetemes elméletet állított fel. Bár Orbán szavai csak bevezetők egy oklevélhez, az ágostonos mozgalmat az egyetemes egyháztörténet összefüggésébe helyezi.

Orbán pápa szerint az ősegyházban a vallásos életnek két formája volt: a szerzetesi és a kanonoki. A szerzetesi életben az emberek elfordultak a földi dolgoktól, és az elmélkedésnek szentelték magukat. A kanonoki életben nem vetették el a földi dolgokat, és könnyekkel, alamizsnálkodással tették jóvá a világtól elválaszthatat-

³⁶ U. Chevalier, *Codex Diplomaticus Ordinis S. Rufi Valentiae*, 1891, 1–3. l.

lan, mindennapi bűneiket. A szerzetesek így Mária szerepét játszották az egyházban, a kanonokok pedig Mártáét. A kettő között a kanonokok szerepe a szerényebb, de nem kevésbé szükséges. Mindazonáltal az idők folyamán a szerzetesi élet virágzott, a kanonoki azonban – mondja Orbán pápa – szinte teljesen eltűnt, míg Szent Rufus kanonokjai újjá nem élesztették. Orbán pápa felfogása szerint tehát a kanonokok az egyháznak egy elhanyagolt korai hagyományát élesztették fel – olyan hagyományt, amelyben a gyakorlati szolgálatnak kiemelkedő helye van –, és helyreállították az egyensúlyt, amelyet a korábbi századokban a Benedek-rendi szerzetesi élet rendkívüli előretörése felborított.³⁷

Fontos kijelentés ez egy olyan pápa szájából, aki maga is Benedek-rendi szerzetes volt. Segítségével távlatot tudunk adni az ágostonos mozgalomnak. Ha Orbánnak igaza van, az alapvető ellentét Szent Ágoston és Szent Benedek követői között abban a mértékben rejlik, ahogyan az új kanonokok igyekeztek valamilyen alázatos módon megjavítani a romlott világot. A Benedek-rendiek valóban egész országrészekben teremtettek rendet nagy arányban, de elsősorban egy természetfölötti rendet igyekeztek utánózni a szakadatlan változások sodrában. A kanonokok ezzel szemben a törött darabokat szedték össze egy már megállapodott világban. Romba dőlt templomokat építettek újjá; a felbomlott vagy félig kialakult közösségekben visszaállították a vallásos életet; szórványos vallásos nekibuzdulások számára megteremtették a közös élet kereteit; elidegenített egyházi tizedeket szedtek össze nagy mennyiségben, és vallásos célokra használták fel őket: a szegények, betegek, nyomorékok megsegítésére és egy közös szerzetesi élet szerény kereteinek a megalapozására. E tevékeny-

³⁷ Uo., 8–9. l.

ségükkel új fordulatot hoztak a tradicionális szervezett vallásos életbe, és a XII. században a Szent Ágoston rendjéhez tartozó számos pápa, püspök és tanító a bizonyosság rá, milyen sikereket értek el, mint gyakorlati emberek.

Az adományozók indítékai

Bár a XI. században a vallásos élet új formáját kereső emberek két generációjának vaktában tett erőfeszítései fokozatosan beilleszkedtek a II. Orbán pápa által röviden felrajzolt mederbe, hamarosan egy másodlagos ösztönzés hatása is érezhetővé kezdett válni. Ez az impulzus az adományozók részéről indult ki, akik az ágostonos kanonokok közösségeiben olyan típusú alapítást láttak, amely anyagilag elérhető volt számukra, és olyan vallásos ideált, amely érthető volt számukra. A XI. század nagy társadalmi megmozdulásai a hűbéri struktúrán belül sok új családot emeltek biztos pozícióba, akiknek ugyan csak szerény anyagi eszközök álltak rendelkezésükre, de nagy földesurak módjára akartak viselkedni. Mint a náluk magasabban állók, ők is igényelték a földi stabilitás szimbólumait – egy szerzetesi házat, ahol mint alapítókat és pártfogókat tisztelik, és majd családjuk körében, tisztes módon eltemetik őket.

Jó példa erre a típusra az oxfordi Robert d'Oilly, aki a grófság sheriffjének tisztét töltötte be 1129-ben. Szerényebb vagyonú úr volt, Oxford körül elszórt birtokaiból kb. évi 100 font jövedelem fölött rendelkezett. Családja két generációval előbb telepedett le Angliában, és elérkezett számukra az idő, hogy helyzetüket egy szerzetesház alapításával megerősítsék. Robert d'Oilly nem tudott sokat áldozni, de egyik kisebb, évi kb. 4 fontot jövedelmező birtokáról lemondva, és hozzáadva oxfordi háztulajdonaiból valamit (szintén éven-

te kb. 1 font értékben), néhány kisebb darab szántót és – ami a legfontosabb – a birtokain lévő hat templomot és malmai dézsmáját, sikerült annyit összekaparnia, hogy évi kb. 20 fontnyi jövedelmet biztosítson. Ez elég volt hozzá, hogy fenntartsa egy kis Ágoston-rendi közösséget, amelyet Oxford határában, Oseneyben telepített le, kastélyától elérhető távolságban.³⁸ A rendház jövedelmének nagyobb része a templomokból származott, amelyek ismételt egyházi rendelkezések folytán világi embernek már nem maradhattak tulajdonában. Így a d'Oilly család jövedelmeinek összvesztése sokkal kevesebb volt, mint szerzetesházuk teljes alapítványa. Fontos szempont a versengés e korszakában.

Mindezen erőfeszítések eredménye egy szerény szerzetesház alapítása volt. Ez az alapítvány aligha tudott volna eltartani egy Szent Benedek reguláját követő közösséget, hatalmas fényűzésével; Cluny segített abban, hogy a fényűzés elválaszthatatlan legyen a regula tökéletes megtartásától. Szent Ágoston új „regulája” azonban egy szerényebb, de még tisztas élet alapját teremtettem meg. Úgy látszik, hogy egy ágostonos kanonok számára évi 3 fontnyi jövedelmet elegendőnek ítélték, míg egy Benedek-rendi szerzetes ez összeg háromszorosánál alig kevesebbel is szegényesen lett volna ellátva. Mindez kétségtelenül döntő szempont volt az adományozók számára, akik korlátozott anyagi eszközeikkel annyit akartak elérni, amennyit csak lehetett, és az új alapítás Oxford városi lakosságát és a kisebb arisztokráciát hamarosan sok szerény adománnyra készítette. 1150-re az Oseney-apátság Oxfordshire-ben és a szomszédos gróf-

³⁸ Az Oseney-apátság javadalmaira l. *Cartulary of Oseney Abbey*, H. E. Salter kiad., 1929, I. köt. (Oxford Historical Society, 89); a d'Oilly család vagyontára Oxfordshire-ben 1086-ban, *Domesday Book*, f. 158.

ságokban százhusz helyen birtokolt aprócska földdarabokat, valamint templomokat. Száz évvel később ez a valaha kis közösség egy virágzó város külvárosában már nagy bankügyleteket tudott lebonyolítani azzal, hogy pénzüsszegeket vett át letétbe, és azokat birtokokba fektette. Akkor, amikor a nagyobb monostorok visszafejlődőben voltak, az Oseney-apátság továbbra is hasznot húzott a gazdasági fejlődésből. A reformáció idejére évi 654 font jövedelemmel és 21 kanonokból álló közösségével gazdag és kényelmes életet biztosító hely lett belőle.³⁹

Ugyanez a történet ismétlődött meg helyi változatokban Anglia számos helységében. Egy Picot nevű sheriff Cambridge-ben kb. olyan helyzetben volt, mint Robert d'Oilly Oxfordban. Azzal, hogy Angliának a normannok általi meghódítása után az ősi Ely-apátság szabad bérloinek földjeit kisajátította, meglehetősen nagy vagyont gyűjtött össze, és felesége betegsége idején, 1092 körül fogadalmat tett, hogy templomot épít Szent Egyed tiszteletére. Az alapítvány kizárólag templomokból és dézsmákból állt, és a közösség létszáma eleinte nagyon kicsi volt.⁴⁰ De a hivalkodástól mentes ház itt is sok kis adományra és jótéteményre készítette az embereket. 1275-ben a közösség jövedelmét 233 fontra becsülték, sőt talán alábecsülték, és ezzel harminc kanonokot tartott el. Sikerük titka szükségleteik szerénységében, egy virágzó város közelségében és abban rejlett, hogy olyan adományozóknak nyújtották szolgálataikat, akik a régi hűbéri nagyság mértékei szerint semmiképpen nem voltak gazdagoknak tekinthetők. Szerény regulájuk szerint élve, a kanonokok szerény szolgálato-

³⁹ V. C. H., *Oxfordshire*, II, 90–93.

⁴⁰ Ennek az alapítványnak korai történetére l. *Liber Memorandum Ecclesie de Bernewelle*, J. W. Clark kiad., 1907, 38–46. l.

kat nyújtottak szerény jövedelmű és szerény igényű embereknek:

„A szerzetes kanonokok regulája Szent Ágoston regulája, aki maga köré gyűjtötte testvéreit, hogy együtt éljenek, és regulájának szigorúságát gyarlóságukhoz mérten enyhítette. Mint jószágos mester, tanítványait nem vasbottal terelte, hanem azokat, akik a szentség szépségét szeretik, mérsékelt regulája alapján az üdvösség kapujához vezette.”⁴¹

Így beszélt az egyik cambridge-i kanonok. Ők itt és másutt is elnyerték jutalmukat az 1150 után következő fél évszázad alatt csúcspontjára jutó fejlődés tartós időszakában, amikor is a Benedek-rend növekedése csaknem megszűnt. Az ágostonos kanonokok számában egészen a pestisjárványig nem mutatkozott komoly csökkenés, és még ez után a csapás után is meglepő energiát mutattak a megerősödéssre. Egyetlen eset kivételével, amelyről később fogunk beszélni, Szent Ágoston követői nagyobb megrázkódtatások nélkül éltek, mert a történelem nagy mozgalmain kívül maradtak. Végignézték riváisaik emelkedését és hanyatlását; és amikor a ferences barátok kezdek elhódítani Cambridge polgárainak rokonszenvét, a kanonokok csak azoknak az enyhe tiltakozását jegyezték fel, akiket jogos járulékos juttatásaiktól fosztottak meg. „A barátok – mondták – mézesmázos szavaikkal megszerezték maguknak gazdag polgárok hagyatékát és adományait, és elérték, hogy velük temettették el őket; érkezésük előtt mindez a mi közösségünk javát szolgálta.”⁴²

Ez érthető beszéd volt, és senki nem találhatott benne különösebb kivetnivalót. Így hát békében éltek.

⁴¹ *The Observances in Use at the Augustinian Priory at Barnwell, Cambridgeshire*, J. W. Clark kiad., 1897, 34. l.

⁴² *Liber Memorandum*, 70. l.

Az ágostonos kanonokokban mint közösségben valóban nyoma sem volt a nagyságnak. Nem voltak sem nagyon gazdagok, sem nagyon tanultak, sem nagyon jámborak, sem nagyon befolyásosak, de mint jelenségnek, mégis megvolt a fontosságuk. Hatalmas hézagot töltöttek be a középkori szerzetesi testületek fizikai folyamatosságában. Akárcsak az Oxford kőfalaihoz olyan makacsul odatapadó aggófű vagy az angol városok verebei, az ágostonos kanonokrendek sem mondhatók tetszetős jelenségnek. Szükségük volt emberi lakóhely közelségére, és boldogultak olyan körülmények között, amelyek kényesebb szervezetekre taszítólag hatottak volna. Városok és kastélyok közeli szomszédságában egyformán gyarapodtak. A tehetős városi polgároknak temetkezőhelyet biztosítottak, halotti megemlékezést tartottak és gyászmisét mondtak értük; az élőknek iskolákat és magasabb szintű gyóntatókat biztosítottak. A kastélyok urainak kápolnája számára papokról, adminisztrációs szükségleteik kielégítésére klerikusokról gondoskodtak. Mindenütt hasznossá tették magukat. Viszonylag kevésből meg tudtak élni, sőt még jómódba is kerültek anélkül, hogy becsstelenségeket kellett volna elkövetniük. Következésképp sokan akadtak, akik morzsáikat szívesen gyarapították további morzsákkal. Viszonzásul sok szerény igényt elégítettek ki. A kisebb birtokos számára lehetővé tették, hogy egy kolostornak kegyura és jótevője legyen. A kisebb adományozóknak temetkezési helyet biztosítottak, és misét mondtak lelki üdvösségükért. Sok kis iskolát tartottak fenn, sok kórházat és menedékhelyet betegek, idősek, terhes asszonyok, vakok, leprások számára. Így az egyre inkább mozgalmassá váló és gyakorlatias korszakban úgy látszott, többet nyújtanak, mint a Bene-

dek-rendi szerzetesek. Ahogy II. Paschalis pápa – elődje, II. Orbán gondolatmenetét követve – írta St. Botolph kanonokjainak Colchesterbe, 1116-ban: „Isten szavának hirdetése, a prédikálás, a keresztelés és a bűnösök feloldozása mindig a ti rendetek funkciója volt.”⁴³

Szerénység és szolgálat olyan tulajdonságok voltak, amelyek a gyors fejlődés e korszakában megnyerték a gyakorlati ember tetszését, és az ágostonos kanonokok mindkettőt vállalták:

„Öltözetük sem nem fényes, sem nem nyomorúságos, így elkerülik mind a büszkeséget, mind a szentség fitogtatását. Nincs szükségük sokféle cókókra, és szerény költéssel is beérik.”⁴⁴

Vagy: „A szerzetes csak saját lelkéről ad számot; a kanonok mások lelkéről éppenúgy.”⁴⁵

Ha végigtekintünk a Szent Ágoston regulája alapján élő közösségeken, a középkori szerzetesi regulák között Ágostonét a legtermékenyebbnek kell ítélnünk. Nem lehet meghatározni teljes bizonyossággal azoknak a közösségeknek a számát, amelyek a XIII. században ezt a regulát ismerték el vezérfonaluknak, de sok ezerre tehető. Vegyünk e közösségekből csak egy változatot, a mind közt legkevésbé ismert és legrövidebb ideig fennálló trinitáriusokat. 1240 körül feljegyezték, hogy az Ágoston-rendiek ezen ága 600 házzal rendelkezett Franciaországban, Lombardiában és Spanyolország-

⁴³ W. Dugdale, *Monasticon Anglicanum*, 1830, VI, 106–07.

⁴⁴ Az általánosan elterjedt véleményt összegező leírás a Lanthony-apátság alapításáról készített beszámolóból származik: W. Dugdale, id. mű, VI, 128–34. Vö. Giraldus Cambrensis, *Opera Omnia*, R. S., IV, 24, 244; VI, 39.

⁴⁵ R. Foreville és J. Leclercq, „Un débat sur le sacerdoce des moines au XIIe siècle”, *Studia Anselmiana*, XLI (1957). 117–18.

ban.⁴⁶ Ezek egész kicsi közösségek voltak, három klerikussal, három laikussal és egy rendfőnökkel. Célul a szegények segítését és a muzulmánok által rabul ejtett foglyok kiváltását tűzték maguk elé. Legtöbbjük eltűnt, amikor a keresztes mozgalom véget ért, de az is csak újabb érdeme a sokszor nem eléggé méltányolt hajlékony Ágoston-rendi regulának, hogy kis közösségek ki tudtak halni, amikor a lelkesedés kihűlt, és nem terheltek az egyházat egy hatalmas területi struktúra problémájával, amely struktúra a valaha eleven jámborság tetemét zárta magába.

A regula célkitűzései, amelyek miatt Orbán és II. Paschalis pápa Ágoston szabályzatát dicsérte, inkább valósultak meg az oldalágakban, mint az Ágoston-rend fő törzsében. A törzs Európában szerteszét szórt jámbor közösségekből állt, halvány, de messze ható fénysugárral világítva meg a helyi vallásos életet. Az oldalágakra maradt, hogy a világ betegségeivel törődjenek, amit II. Orbán pápa jelölt meg a szerzetben élő kanonokok nagy feladataként, s hogy prédikáljanak és rekonziliációt végezzenek, amit II. Paschalis pápa ajánlott Colchester kanonokjainak. Ezek között az ágak között a Szent Domonkos által alapított szervezet tört ki a múlt kötöttségei közül, és érte el azt az egyetemes jelleget és kiemelkedő szintet, amelyet a Szent Ágoston reguláját követők jelentős többsége általában nem tudott elérni. Mielőtt azonban a Domonkos-rendiekre térnénk, mondanunk kell valamit a másik nagy szervezetről, amely a XII. század elején lerombolta a Benedek-rendi tradíciók monopóliumát – beszélünk kell Cîteaux-ról.

⁴⁶ *Chron. Alberici Monachi Trium Fontium, M. G. H., Scriptores, XXIII, 875.*

A cisztercita rend alig néhány évvel később keletkezett, mint az ágostonos kanonokoké, és a két rend pontosan egy időben érte el népszerűsége csúcsát. De nagyon különböző igényeket elégítettek ki. Az európai társadalom sokrétű fejlődésének egyik jele a XII. században, hogy egyazon időben két annyira más irányú és termékeny haladásnak tudott teret engedni.

A két rendet tápláló eszmék teljesen különbözők voltak; a gazdasági források, amelyekből merítettek, aligha térhettek volna el jobban egymástól; a kortárs-világgal kapcsolatos magatartásuk mereven szemben állt. Az ágostonos kanonokok, különböző módokon, szolgálni akarták maguk körül a társadalmat; a ciszterciták menekültek előle. A kanonokok azonosultak környezetükkel; a ciszterciták uralták azt. Míg a kanonokok azért jutottak előre, mert igényeik szerények voltak és regulájuk szelíd, a ciszterciták harsány és agresszív tónust vittek a külső világgal való érintkezésükbe, és különleges örömet leltek belső fegyelmiük keménységében és rendkívüliségében. A kanonokok működése egy-egy kastély vagy város közelében volt a legkedvezőbb vagy lehetőleg mind a kettő mellett; a ciszterciták a települések szélein boldogultak a legjobban. A kanonokok kerülték a látványosabb építkezést és ékítményeket, mert általában túl szegények voltak ahhoz, hogy hivatkozzanak; a ciszterciták szándékosan fordultak el ezektől a dolgoktól, és életelvüknek tekintették az egyszerűséget. A ciszterciták magukat tartották a Benedek-rendi regula egyedüli igazi követőinek, és a regula nevében fordultak szembe a Benedek-rend hagyományával és szokásaival; az ágostonos kanonokok megtalálták Szent Benedek regulájának alternatíváját, de nem volt kifo-

gásuk a bencés szokások ellen, és beérték azzal, hogy bizonyos távolságból követték őket.

Ám a két rend egy sajátosságban megegyezett egymással, és ez jellemző volt korukra: tetteik igazolását a régmúltban keresték. A kanonokok ebben a vonatkozásban tovább mentek, mint a ciszterciták. Életmódjukban Szent Ágoston nagyobb és régebbi tekintélyt jelentett, mint Szent Benedek; diszciplínájuk elvei pedig még a Szent Ágostonénál is nagyobb tekintélyhez, ősibb forrásokhoz nyúltak vissza. Életmódjuk – mondták – a keresztény közösség legkorábbi idejében gyökerezik; az Apostolok Cselekedeteinek 4. fejezetében van leírva, és I. Orbán pápa szentesítette a III. században. A ciszterciták a szó szoros értelmében nem tudtak ilyen messze múltba nyúló gyökerekkel dicsekedni. Szent Benedek reguláját akarták visszaállítani eredeti egyszerűségében. De ez a regula – hirdették – nem más, mint a tiszta krisztusi evangélium:

„Amit Szent Benedek elrendelt, azt már a Szentlélek gondviselése megalkotta, úgyhogy hasznosabb, szentebb, áldottabb dolgot nem lehet elképzelni. Szent Benedek regulája valóban az egész Szentírás megjelenítése, nem allegorikus értelemben, de az egyszerű tapasztalat és szemmel látható tettek alapján.”⁴⁷

E közös területen a két rend riválisként találkozott az evangéliumi igazság hordozásában – a ciszterciták „az egész Szentírás” követését vallották, a kanonokok a korai apostoli egyházét. A különbség a két alapeszmény között nem látszik nagyon nagynak, valójában azonban alapvető, és ez lett az egyik legfőbb megkülönböztető vonás a középkor későbbi szakaszának a szerzetesi életre vonatkozó felfogásában. Az „egész Szentírás” követése

⁴⁷ *Memorials of Fountains Abbey*, J. R. Walbran kiad. (Surtees Soc., 42), 1863, I, 15.

azt jelentette, hogy Krisztus útját kell járni, szegénységben és a teljes egyszerű életvitelben: *pauperes pauperem Christum sequentes*. Ez még nem „Krisztus követése” volt, ahogy később megfogalmazták, de már egy lépés abba az irányba. Az „apostoli élet”-nél máshová esett a hangsúly. Ez a világban folyó tevékenységet jelentette és elfogadását mindannak, ami szükséges volt a prédikálás, tanítás, térítés, gyógyítás, szolgálat tevékenységéhez. Természetesen a két irányzat teljesen sohasem vált el egymástól. Minden új szerzetesrend és a keresztény életre irányuló minden terv tartalmazott néhány elemet mindkettőből. De minden új terv vagy az egyik, vagy a másik irányba akart haladni: *vagy* az evangélium követésére összpontosult, *vagy* hasznos apostoli tevékenységre. A ciszterciták a hangsúlyt Szent Benedek reguláján keresztül Krisztus követésére helyezték, és ebben az irányban szellemi örököseik a Ferenc-rendiek voltak. Az Ágoston-rendiek az apostoli életet állították előtérbe, és örököseik a Domonkos-rendiek lettek. E későbbi fejleményeket fejezetünk következő részében fogjuk tárgyalni; előljáróban néhány közelebbi problémát kell megvizsgálunk.

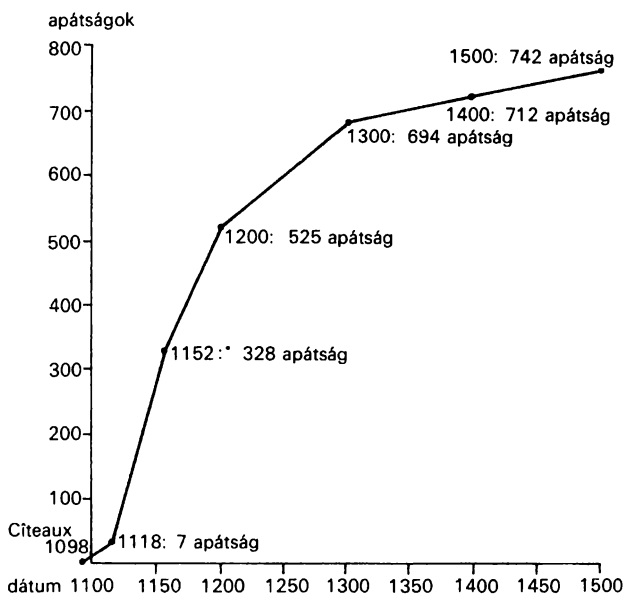
Az első probléma a következő: a cisztercita eszmény teljes önmegtagadást, szegénységet, egyszerűséget, visszavonultságot, tisztaságot és kifinomult lelki életet követelt, de a rend történelmi szerepe és az egykorú el nem kötelezett megfigyelők körében kialakult híre erőszakosságra, gőgre, katonai (vagy legalábbis katonás) fegyelemre, kiemelkedő igazgatási készségre és kapzsiságra mutat. Hogy lehet ezt az ellentétet megmagyarázni?

Kétségtelen, hogy az ellentétre bizonyos mértékig magyarázatot adhat a megfigyelők rosszindulata és maguknak a cisztercitáknak az emberi gyengesége. Minden olyan csoport, amely öltözetében és szokásaiban

egyedülállóságát juttatja kifejezésre, és hangoztatja pártatlanul erényes voltát, továbbá bírálatában nem kímél másokat, nem várhat egybet, mint hogy fennhéjázással vádolják és azzal, hogy titokban ugyanazokat a vétségeket követi el, amelyeket ostoroz; és a vád sokszor nem bizonyul alaptalannak. De a ciszterciek esetében ennél nyilvánvalóan több van a dologban. A cisztercita terjeszkedésben valami olyan hajtóerő mutatkozik, amely sem az eszményre nem vezethető vissza, sem az eszménynek az emberi esendőség következtében történt megromlására. A bencés önteltség ellen fellázadt első ciszterciták kis elit csapatnak látták magukat, amely nemigen fog hódítani a világban. De szinte még ki sem mondták mindezt, olyan fokú siker ragadta őket magával, amely első pillanatra látszólag ellentmond a valószínűség minden törvényének. Szemben az ágostonos kanonokrendek elterjedésével, amelyet csak általános vonalakban lehet nyomon követni, a cisztercita fejlődésnek pontos képét tudjuk adni, ahogy alább látni fogjuk.

A ciszterciták történetének első húsz évében, az alapítások száma egyről hétre emelkedett, a pártatlan szemlélők közül senki nem láthatta előre azt a növekedési rátát, amely alig több mint ötven év alatt a közösségek számát háromszáz fölé emelte. Látszólag minden a nagy terjeszkedés ellen szólt. Elsősorban, a cisztercita alapításoknak sok földre volt szükségük, és földben kezdett hiány mutatkozni. Továbbá az új kolostorok legnyilvánvalóbb jövedelmi forrásai a tizedek, a járadékok, a szolgáltatások s a templomok és oltárok jövedelme voltak. Az ágostonos kanonokok ezeknek köszönhatték felemelkedésüket, de a ciszterciták teljes megvetéssel elutasították őket. Csak a tisztán mezőgazdasági ingatlanokat vették birtokba, és csakis akkor, ha megkapták rájuk a teljes tulajdonjogot. Ehhez járult még, hogy a

ciszterciták lemondtak minden jótékonyásra indító tevékenységről – gyóntatásról, misékről, a monostoron belüli temetésekről –, amelyek révén a kanonokokat olyan széles körökben szívesen fogadták. Statútumaik

Cisztercita szerzetesek apátságainak száma, 1098–1500

* Ebben az évben az egyetemes cisztercita káptalan megtiltotta új apátságok alapítását, de rövid szünet után a növekedés újra megindult: egy alapítás történt 1155-ben és 1156-ban, öt 1158-ban, egy 1159-ben, tizennégy 1162-ben, és így folytatódott tovább, kb. évi 4,5-es átlaggal a század végéig. Nem kétséges, hogy ha nincs ez a tilalom, a növekedés sokkal nagyobb lett volna, mert ezzel a potenciális cisztercita fejlődés nagy része a premontreiekre tolódott át, akik (bár az ágostonos kanonokrendekhez tartoztak) a ciszterciták sok jellemző vonását átvették.

kimondták, hogy a cisztercita monastorokat messze kell helyezni a kis- és nagyvárosoktól és kastélyoktól, a társadalom fejlődésének központjaitól, ahova a kanonokok betelepültek. Belső fegyelmiük szigorúsága, a tanulás helytelenítése, szertartásaik egyszerűsége, az erkölyök hiánya mind arra szolgáltak, hogy elhárítsák a látogatókat és a jötevők (feltételezhető) adományait. Úgy látszott, hogy a ciszterciek szembefordultak mind a nyugati kereszténység kialakult szokásaival, mind szellemi és gyakorlati fejlődésének legújabb eredményeivel.

Ennek ellenére, a korai cisztercita statútumok teljesen öntudatlanul rátaláltak arra az útra, amely gazdasági sikerre a legjobb kilátásokat nyújtotta. Ebben az időben egyetlen új rend sem lett volna képes felvenni a versenyt a régebbi monastorokkal vagy az ágostonos kanonokokkal templomokból, tizedekből, járadékokból, szolgáltatásokból származó jövedelmek gyűjtésében. A javadalmak e forrásai még nem merültek ki, de ami megmaradt belőlük, az már csak maradék volt. A ciszterciák azt gondolták, hogy akkor, amikor lemondanak ezekről a jövedelmekről, a világot vetik el maguktól; valójában csak annak árnyékáról mondtak le. Elveik arra kényszerítették őket, hogy Európa lakott részeinek peremére vonuljanak; de a legelőrelátóbb gazdasági számítás is ugyanebbe az irányba mutatott volna. Egy fejlődő társadalom számára ebben rejlett a jövő.

Gazdaságilag tehát a ciszterciák minden várakozás ellenére a helyes irányba való haladást képviselték. Ez önmagában azonban még nem biztosította volna a sikert, ha nem játszottak volna közre egyéb tényezők is. E tényezők sokfélék voltak, ám nagyjából úgy lehetne őket rendszerezni, hogy egyik oldalról a cisztercita rend

szervezetének és vallásos szemléletének, másik oldalról pedig a jótevők szükségleteinek és erőforrásainak következményei voltak.

A szervezet

A cisztercita szervezet a középkori tervezés egyik mesterműve. Olyan világban, amelyet a sokszor egymással szemben álló hatalmak bonyolult összefonódása irányított, a cisztercita terv a csúcstól le egészen a legalsó rétegekig a hatalom egyetlen erős láncolatát képviselte. Egyetlen felsőbb törvényhozó szerve volt, az összes cisztercita apát háromévenként tartott egyetemes kapitánya; a rend minden házára kiterjedő alá- és fölérendeltségi, valamint vizitációs rendszer kötötte őket össze; egységes vallásgyakorlatuk volt; messzemenően függetlenek voltak minden helyi hatalomtól, legyen az világi vagy egyházi. A ciszterciták egy csapásra megvalósították azt a szervezeti formát, amelyet minden uralkodó kívánhatna magának: egy önmagában teljes, maradéktalanul autonóm rendszert, amely tökéletes belső felügyeleti szervezettel rendelkezik, külső beavatkozástól elszigetelt, és nem zavarják meg a szolgáltatások és jogok körül kirobbanó viták, amelyek Európa törvényszékeit elárasztották. A cisztercita rendszer volt az első hathatós nemzetközi szervezet Európában, hathatósabb a pápai szervezetnél is, mert célkitűzései szűkre szabottabbak voltak, és működési területe korlátozottabb.

Az egyes monostorok gazdasági életében a hatalomnak ugyanaz az egyszerű láncolata tűnik élénk, amelyet a rendben mint egészben megtalálunk. Azzal, hogy lemondtak a járadékokról és szolgáltatásokról, hogy összefüggő birtoktestekre koncentráltak, amelyeket szerzetesi fegyelem alatt élő laikusok műveltek, a ciszterci-

ek átvágták magukat a jogok és a hűbéri birtoklás összes bonyodalmán, amelyek a nagy földbirtokok irányítóit szorongatták. A rend erős volt legmagasabb szintjén is, de még erősebb volt az alsó rétegekben.

A szervezet ereje mellett a rend legelső statútumai két másik olyan alkotóelemmel is rendelkeztek, amelyek a világi sikerhez szükségesek. Az egyik a gyakorlati részletekben mutatkozó katonai pontosság és erőszakosság. Azok, akik a testületi szerzetesi élet új eszméiért küzdöttek, nem tartották magukhoz méltatlannak, hogy a napi élet minden részletét is szabályozzák – még a disznópásztorok tevékenységét is: „A disznóólak két vagy három mérföldnyire fekkhetnek a majortól, de a disznókat, bár napközben szabadon kószálhatnak, éjjelre vissza kell hajtani az ólakba. A kanászok és juhászok mindennapi ételmüket apátságuktól vagy majorjuktól kapják.”⁴⁸

A majorok irányítását olyan pontosan szabályozták, ahogy az istenszolgálat rendjét: „Egyetlen apát sem helyezhet majorokat valakinek a fennhatósága alá, csak a celláriusénak, aki az apát hatalmával rendelkezik.”⁴⁹

És ugyanaz az irányító kéz a legkisebb részletekre is kiterjedően meghatározta, hogyan viselkedjenek a szerzetesek és az apátok, még a leghatalmasabb is: „Bármelyik szerzetest vagy laikus testvért (*conversus*), akit az egyetemes káptalan idején Cîteaux monostorában vagy majorságain találnak, a káptalan elé kell vezetni, és az összegyűlt apátok előtt meg kell botozni; és senki, még Cîteaux apátja sem mentesítheti őt ez alól.”⁵⁰

Az ilyen cikkelyek elég meglepően hatnak egy olyan

⁴⁸ *Statuta Ordinis Cisterciensis*, J. M. Canivez kiad., 1933, I, 12–32: *Statutorum annorum praecedentium prima collectio*, 1134, c. 59.

⁴⁹ Uo., c. 68.

⁵⁰ Uo., c. 76.

rendben, amely azt hirdette, hogy semmi mást nem követ, mint Szent Benedek tiszta reguláját, és azt vallotta, hogy ez a regula nem más, mint a megvalósított, tiszta Szentírás. Az idézett cikkelyek nem későbbi betoldások a ciszterciták szabályzatába; mind az első cisztercita generáció alkotásai, és világosan tükrözik az egykorú világi élet egyik aspektusát – katonai nyersségét. Az első ciszterciek egyforma biztonsággal beszéltek két hangnemben. Az egyik hang a katonai arisztokráciáé, amelyből származtak, és regulájukban ez a hang hallható a legtisztábban. A másik hang az, amelyet a kolostorban használnak – a kölcsönös barátság, a belső szemlélődés és a lelki szelídség hangja.

Ez a ciszterciták tipikusan puritán paradoxona. A középkori történelem legnyersebb, expanziós korszakában emelkedtek magasra, és ennek a terjeszkedésnek leghangsúlyozottabb prófétái voltak. „Az egész Szentírásnak látható tettekben való megmutatása” soha nem történt mélyebben, árnyaltabban a kor szellemében. Nem véletlen, hogy a legfontosabb keresztes rendek a cisztercita szabályzatot fogadták el, mert céljaikban és módszereikben erős a hasonlatosság. A ciszterciták alapvetően végvidéki szervezet voltak, részben vallási, részben katonai, részben agrár jellegű kolonizációs munkát végezve. Senki nem tudta – legkevésbé maguk a ciszterciták –, hogy hol végződött az egyik fajta kolonizáció, és hol kezdődött a másik. Nem is volt rá szükség, hogy tudják, mert mindegyik a kereszténység emelkedését szolgálta. A ciszterciták az utolsó generációja azoknak a középkori embereknek, akik hittek benne, hogy mindenkinek az a jó, ha szerzetes lesz, vagy legalábbis bizonyos fokig valami kolostori szervezetbe tartozik, még ha csak laikus testvérként is, osztozva a szerzetesek munkájában és annak jutalmában.

Ez elvezet bennünket a cisztercita szervezés hathatós-

ságának másik forrásához – a laikus testvérekhez vagy *conversus*okhoz. Monostorok korábban is foglalkoztat-
tak laikus segítőköt, hogy a szerzeteseket mentesítsék a
mindennapi élet házi teendői alól, de a ciszterciták vol-
tak az első, akik ezeket a világi segéderőket gazdasági
életük bázisává tették, és szigorú életrendet írtak elő szá-
mukra.

A *conversus*ok másodrendű szerzetesek voltak – má-
sodrendűek olyan értelemben, hogy írástudatlanok lé-
vén, nem tudtak teljes mértékben részt venni a közösség
életében. Sőt mi több, meg is kívánták tőlük, hogy tu-
datlanok maradjanak, és tiltották őket attól, hogy bár-
mikor is teljes szerzetesi státusra törekedjenek. Mégis
szerzetesek voltak olyan értelemben, hogy leegyszerű-
sített szerzetesi életmódot folytattak: a harang szavára
keltek, hogy meghallgassák a szerzetesek éjszakai offi-
ciumának későbbi részét; élelmük és ruházatuk azonos
volt a szerzetesekével; ahogy a szerzetesektől, úgy tőlük
is megkívánták a hallgatást, és hogy imádkozzanak az
istenszolgálat időpontjában, még ha nem is lehettek
templomban; megvoltak saját káptalani házaik, ahol
vásárnaponként összejöttek; és évente hétszer kellett ál-
dozniuk. Ahogy a szerzeteseknek, nekik is egy évet kel-
lett eltölteniük novíciusként, és e próbaidő leteltével
egész életükre kötelező engedelmisségi fogadalmat tet-
tek. Ez a fogadalmi aktus, amelynek során a *conversus*
kezét az apát kezei közé helyezte, és megígérte, hogy
engedelmeskedik neki, érdekes keveréke a hűbéri és
szerzetesi szertartásnak; kihangsúlyozta a jelölt vállalt
kötelezettségeit, de nem adta meg neki a közösség tag-

jait megillető jogokat. Ez szerzetesi vazallusságféle volt.⁵¹

Ezek a nőtlen szerzetesi vazallusok nemcsak a szerzetesi élet kényelmét szolgálták; a rend teljes gazdasági szervezetének alapvető részét alkották. Létezésük lehetővé tette a ciszterciták számára, hogy megszervezzék kiaknázatlan nagy földterületek hasznosítását, hogy elutasítsák a járadékok és szolgáltatások kényelmét, és hátat fordítsanak a világnak anélkül, hogy feladják az igen jól megszervezett szerzetesi élet eszményét. Számuk házanként változott, de általában meghaladta a szerzetesekét, sokszor a három az egyhez, vagy négy az egyhez arányában. Rájuk épülve alakult ki a szerzetesi birtokok egész ügyvitele. Amíg jelentkezőket lehetett találni a laikus testvérek közé, és a rendszer a maga teljességében működött, felmérhetetlen gazdasági erőt jelentett a ciszterciek számára; a jól fegyelmezett munkaerő, amely nem kért fizetést, nem volt eltartani való családja, és nem tagadhatta meg a munkát, tökéletes recepttel szolgált a mezőgazdasági hatékonyságra, különösen, amikor jól meghatározott egységekbe összpontosították.

Feltehetjük a kérdést: miért volt hajlandó ilyen nagyszámú munkás ilyen kevésbé vonzó feltételek között szolgálni, és a kérdés megválaszolásához először meg kell vizsgálnunk az elégedetlenség kronológiáját. A lázadásokról szóló feljegyzések alapján úgy látszik, a munkafeltételek nem váltottak ki túl heves elégedetlenséget egészen kb. 1190-ig, de attól kezdve a XIII. század

⁵¹ A *conversusok* státusára a legjobb leírás E. Hoffmann, *Das Konverseninstitut des Cisterzienserordens* (Freiburger Historische Studien, I), 1905. A felvétel szertartásának leírása: „Usus conversorum”, c. 13 (*Les monuments primitifs de la Règle Cistercienne*, P. Guignard kiad., 1878, 285. l.).

végéig átlag kétévenként tör ki zendülés.⁵² Ez után az időpont után az egész rendszer eltűnik a gyakorlatból. A cisztercita terjeszkedés nagy korszaka tehát egybeesett azzal a periódussal, amikor a *conversus*-rendszer teljes mértékben működött, és a legkevesebb elégedetlenséget ébresztette. Ez volt az az időszak, amikor a telepések hatalmas áradata özönlött Nyugat-Európa kiaknázatlan területeire és a vele határos vidékekre, amikor elegendő munkaerő-fölösleg volt ahhoz, hogy nagyszámú ember egy nagyon kemény életmódot elfogadhatónak tartson. Ennek a helyzetnek a szerzetesi haszonélvezői a ciszterciták voltak. Birtokukban volt a titok, hogy miként használják fel és szervezzék meg ezt a munkaerő-fölösleget, és még emellett tulajdonképpen ők ígértek először a középkori nyugati kereszténység történetében tanulatlan embereknek teljes bizonyosságot az üdvözülésre.

Vallás és kapitalizmus

Amikor meghatározzuk a ciszterciták sikereinek okait, számolnunk kell vallási szemléletük mellékhatásaival világi sikereik előmozdításában. A legkorábbi statútumok megtiltották a pompa, a cicoma minden formáját épületekben, liturgiában, énekekben, kéziratokban, táplálékban és öltözékben. Ezt a rendelkezést természetesen tisztán vallási megfontolások sugallták, de a gazdasági expanzió korában váratlan következményekkel jártak. A régi Benedek-rendi szerzetesházak költekezésre ösztönöztek, egészen a megszerezhető jövedelmek szélső határáig. Egy apát vagy prior dicsőségére szolgált, ha működési ideje alatt valami értékes dolog-

⁵² L. J. S. Donnelly, *The Decline of the Cistercian Brotherhood*, 1949, 72–80.

gal gazdagította a monostor összképét – egy új toronnyal, egy megnagyobbított szentéllyel, jobb vízellátással, de legalább néhány szőnyeggel, festménnyel, pálásttal vagy feszülettel. Mindig volt valami munka folyamatban, ami pénzhiány miatt megakadt, és elképzelni sem lehetett nemesebb célt, mint befejezni azt, amit mások kénytelenek voltak abbahagyni. Ez a nagy úr magatartása egy statikus társadalomban: a világ iránti első kötelessége, hogy költekezzék; és legnagyobb dicsősége, ha bőségesen tud költekezni. Hasonló volt a Benedek-rendi monostorok kötelessége az istenszolgálat magasabb szférájában.

A ciszterciták ennek mind végét vetettek. Miután tilos volt számukra, hogy templomaik és közös életük szépítésére költsenek, sokszor azzal a problémával kellett szembenézniük, legalábbis a XII. században, hogy elkölthetetlen fölösleggel rendelkeztek. Majdnem szükségszerűen arra kényszerültek, hogy azt a fölösleget, amelyet nem tudtak mindennapi szükségletekre és szépítésre fordítani, birtokaik fejlesztésére és növelésére költsek. Ezt nem bölcs előrelátásból csinálták, hanem a körülmények kényszerítő erejének hatására. Nem állt szándékukban, hogy elől járjanak a mezőgazdaság fejlesztésében. 1182-ben az egyetemes káptalan megtiltotta, hogy bármelyik apátság, amelynek ötven márkánál nagyobb adóssága van, földet vegyen, vagy épületeit nagyobbítsa, kivéve sürgős szükség esetén.⁵³ Ezt a némileg fél szívvel hozott és ellentmondásos tilalmat időnként megismételték. De egy intézmény nem tud sokáig lemondani fejlődési lehetőségeiről. A tökéletesí-

⁵³ *Stat. Cist.*, I, 90–91 (1182, c. 9): a tilalom megfogalmazása meglehetősen homályos, és a homály csak fokozódik, mikor a regulát 1188-ban kibővítik (uo., I, 109).

téseket ösztön sugallta, és folytatódtak, mert fogalkozássá váltak.

Ennek volt talán a legnagyobb szerepe abban, hogy a ciszterciáknak olyan híruk támadt, hogy mohók és kapzsik, és ez azután a XII. század végén széles körben elterjedt. Vétkeztek az arisztokrata társadalom íratlan törvénye ellen, amely szerint annak, akinek sok adatott, sokat kell költenie anélkül, hogy valami nyereséget remélne belőle, kivéve nevének nagyobb dicsőségét. A szerzetesi élet e puritánjai magukra zúdították a puritanizmus büntetését: gazdagok lettek, mert elutasították maguktól a gazdagok dicsőségét, és hatalmasok, mert bölcs befektetéseket eszközöltek. Azok nehezményezték gazdagságukat és hatalmukat, akiknek dicsősége elmúlt, és rossz befektetéseket eszközöltek, vagy egyáltalán semmit. Az ilyen emberek természetesen nem bíztak azoknak a szerzeteseknek vallási indítékaiiban, akik mások veszteségei árán emelkedtek fel.

A jötevők

A növekedés e belső magjai nem keltek volna ki, ha nem megfelelő talajra hullanak. A cisztercita rend sohasem emelkedett volna olyan magasra a középkori társadalomban, ha ez csak a kolostorukból kiváló kis csoportok erőfeszítéseitől függött volna, például olyanokétól, akik a kezdeti időkben kiléptek Molesme-ből, hogy megalapítsák Cîteaux apátságát vagy a yorki St Mary-ből, hogy létrehozzák a Fountains apátságát. Ezek voltak az úttörők, de a nagy sikerek a megfelelő birtokokat rájuk ruházó nagy jötevőkön múltak. A régi Benedekrendi házak már szilárdan álltak a betelepített vidékeken, és az ágostonos kanonokok már kezdték a régebbi alapítások között maradt hézagot kitölteni. A ciszterciáknak sok földre volt szükségük, de nem ott, ahol a

többiek már megtelepedtek. A pusztaság peremén volt rá szükségük, és megtalálták mindenütt, ahol a földművelés határai kitolódtak.

Ezek a végvidékeken mindenfelé voltak földesurak, akik sok betelepítetlen vagy félig betelepített birtokkal rendelkeztek. Számukra a ciszterciták olyan szervezetnek tűntek, amely óriási hasznot hozhat pártfogóinak: nagy területen szétszórt, népes közösségeknek vallási vigaszt nyújtottak; rendkívül alkalmasnak bizonyultak arra, hogy bizonytalan hűségű, hatalmas térségeket szervezzenek meg – és Európa vadabb részein az agrár *conversus*okon alapuló rendszerüket könnyen elterjesztették, hogy olyan katonai elemeket telepítsenek be, amelyeket támadásra és védekezésre lehetett felhasználni.

A cisztercita terjeszkedés legjelentősebb a kereszténység határvidékein volt.⁵⁴ Kasztíliában 1132 és 1148 között VII. Alfonz tizenhárom nagy cisztercita rendházat alapított, és utóda, VIII. Alfonz további hattal bővítette számukat 1158 és 1214 között. Portugáliában tizenhárom rendház volt, beleértve Alcobaçát, a rend legnagyobb monostorát; mind királyi alapítvány vagy királyi adományokat élvezett. Ugyanez ismétlődött meg Aragóniában, Magyarországon, Lengyelországban, Svédországban, Ausztriában, Walesben és a skót határvidéken. Csehországban II. Ottokár király alapí-

⁵⁴ Jó leírás található a cisztercita terjeszkedésről a *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*-ben (a „Cisterciens” címszó alatt és az egyes rendházaknál). E cikkek statisztikai adatai néha korrigálásra szorulnak: I. F. Vongrey és F. Hervay, in: *Analecta Cisterciensia*, XXII (1966), 279–90; XXIII (1967), 115–52. L. még M. Willibrord Tjiburg, „Les Relations de S. Bernard avec l’Espagne”, *Collectanea Ord. Cist. Reform.*, 1951, XIII, 273–83; 1953, XV, 174–89. A leágazások térképére, amely a rend formális szervezetének erejét mutatja, l. L. Jannauschek, *Origines Cistercienses*, 1877.

totta a Zlatá Koruna cisztercita monostorát a Töviskorona tiszteletére, amelyet IX. Lajos nem sokkal korábban vitt Franciaországba. Zlatá Koruna vidéke vad és lakatlan terület volt, Csehországnak Ausztria felé eső politikailag kényes határán, és az 1264-es alapítólevél egy Meroving- vagy angolszász királyi alapító nagyvonalúságával írja le a szerzetesi földeket. Folyók, hegyláncok alkotják a határokat, és az egész birtok hatalmas, összefüggő, kelettől nyugatig és északról délig harminc mérföldes földterületet foglal magába; ezt fogják birtokolni „teljes szabadságban és olyan hatalommal, amelyet mi és elődeink élveztünk, minden kisebbités nélkül”.⁵⁵ Nagyvonalú gesztus ez, a jámborság gesztusa, de talán számítás is vegyült bele, mert így biztosítva volt, hogy a földet erőforrásainak megbízható kiaknázóit fogják benépesíteni. A fejlődés annak rendje és módja szerint bekövetkezett: a monostor középkori okiratai alapján összeállított térkép hetven falut mutat ott, ahol nagyon kevés lehetett akkor, amikor a monostort meg-alapították.

A cisztercita szerzetesek számára tett mindezen alapítások végvidéki monostorok voltak, a szó legszorosabb értelmében; de Európa lakott részein is bőven akadt még hely a belső kolonizációra; és a cisztercitákat főleg ezek vonzották. Franciaország nagy része, Németországnak és Angliának még több vidéke igen primitív volt, és – amint mondani szokás – megérett a fejlődésre. Ahol csak akadt egy fejlődésben elmaradt terület, a XII. század nagy fejlesztői, a ciszterciták, megtalálták a hozzá vezető utat. Természetesen hosszú távon a cisztercitáknak tett nagy alapítványok ezeknek megfelelő vesz-

⁵⁵ Az okleveleket, térképpel együtt, közli M. Pangerl, *Urkundenbuch des ehemaligen Cisterzienserstiftes Goldenkron in Böhmen* (*Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abt., XXXIII, 1872).

teséget jelentettek világi jótevőknek, ám az előrelátás az egyik legritkább tulajdonság, és a legkevésbé hasznos is. Rövid távon a ciszterciták viszonylag alacsony áron Európa sok kaotikus térségébe konszolidációt és rendet vittek.

A határszéli nagy jótevők sokszor igen primitív lelkek voltak, és még nem érezték a XII. századi kifinomultabb ízlés összetett hatását. Adományleveleik egy korábbi korszak Benedek-rendi okirataira emlékeztetnek. „Félek – írja egy spanyol grófnő egy cisztercita alapítólevél elején – a pokol kínjaitól, és szeretnék a Paradicsom örömeibe jutni, és Isten és dicső Anyja iránti szeretetemből és saját és szüleim lelki üdvösségéért Istennek, Szent Máriának és minden szenteknek adományozom egész örökségemet Retoriában.”⁵⁶

Van valami primitív ebben a nyers őszinteségben, miként abban az igényben is, hogy megbízható telepéseket és szervezőket helyezzenek lakatlan és fejletlen vidékekre. Ahogy a frankok és az angolszászok királyai erre a célra használták fel a Benedek-rendi monostorokat a kora középkorban, úgy most a XII. században a ciszterciták voltak a kormányzat emberei az új földéken. A jótevők biztosak lehettek benne, hogy stabil és nagy összetartó erejű alapításokat tettek, amelyek alkalmasak hathatós birtokkezelés és hatalmas területek felletti szoros felügyelet életbe léptetésére. Bizonyos vonatkozásban az új adományozók kevesebbet kaptak vissza, mint a Benedek-rendi házak régi alapítói. Csekély befolyást remélhettek az apátok megválasztásá-

⁵⁶ F. Anton, *Monasterios medievales de la Provincia de Valladolid*, 1942, 256. l. A munka tartalma zömben építészeti vonatkozású, de a függelék hasznos dokumentumgyűjteményt ad, amely jól szemlélteti az adakozók kezdeti indítékait és az ajándékozással rendelkezőkre álló hatalmas földterületeket.

ban, semmiféle jogot nem támaszthattak üresedés idejére, korlátozott hatalmat kaphattak ahhoz, hogy rokonokat helyezzenek el a monostorban, és kevesebb imát és misét lelki üdvükért, mint amit a régi monostorok alapítói élveztek. A cisztercita házak, ellentétben a benecésekkel, nem annyira a családhoz, inkább a vidékhez tartoztak. Az új rend szervezőképességéért ezt az árat kellett az alapítóknak fizetniök.

A növekedésnek ezek az általános feltételei minden cisztercita monostorra hatással voltak, de a feltételekre minden egyes ház a maga módján válaszolt. Az egyetlen meglepő vonás, hogy lehetőségeihez képest milyen gyorsasággal vette át minden rendház a fejlődés azonos sémáját. Még az olyan alapítvány is, mint a Fountains, amely – ha ezt valamelyik ház egyáltalán elmondhatta magáról – joggal vallhatta, hogy tisztán vallásos indíték hozta létre, harminc évvel alapítása után már erőteljesen élt a gazdasági növekedés cisztercita receptjével, azt saját különleges helyzetéhez alkalmazva: közbenső földterületek megvételével egyesítette uradalmait; abba fektette felhalmozódott tőkéjét, hogy felvásárolta pénzügyi nehézségek közé került tulajdonosok birtokát, új szerzeményeiért lelki adományokkal és készpénzzel fizetve; új majorokat alapított, és egységes központ irányítása alatt hatalmas földterületeket szervezett meg. E műveletek legkisebb részleteikben is nyomon követhetők a XII. század második felén keresztül a Fountains szerzeteseinek kitűnően vezetett feljegyzéseiben.⁵⁷

⁵⁷ Érdekes példa a XIII. században a Fountains-apátságához tartozó Baldersby major. Magába foglal három korábbi falut, Baldersbyt, Birkhow-t és Easbyt, és több mint száz okmány van a Fountains-apátság levéltárában arra vonatkozóan, milyen szakaszokban épült ki a birtok. L. C. T. Clay, *Early Yorkshire Charters*, 1963, XI, 339–51; *Memorials of Fountains Abbey*, J. R. Walbran kiad. (Surtees Soc., 42),

Nem minden alapítás boldogult egyformán jól. Némelyiket legyőzték a kedvezőtlen fekvés és az elégtelen alapítvány okozta nehézségek. De a cisztercita szervezés ébersége még ilyen esetekben is meg tudott menteni a megszüntetéstől egy összeomlással fenyegető rendházat, vagy gyors véget vetett kínlődásának.⁵⁸ Egy cisztercita monostornak sokkal kevesebb esélye volt az anyagi és fegyelmi leépülésre, mint a független Benedek-rendi alapítványoknak, amelyeknek a balsors ellen a maguk erejéből kellett harcolniuk. A ciszterciták akkor is bebizonyították erejüket, ha kudarccal jártak, ha pedig az anyagi harcban felülkerekedtek, sikerük nagyobb volt, mint a szerzetesség történetében előtte bármikor. Egy rövid áttekintés a belgiumi Les Dunes-monostorról megmutatja, hogy a cisztercita gazdasági recept hogyan tudott egy kietlen partvidéken egy szegény közösséget a középkor egyik legnagyobb agrár-vállalkozásává fejleszteni.

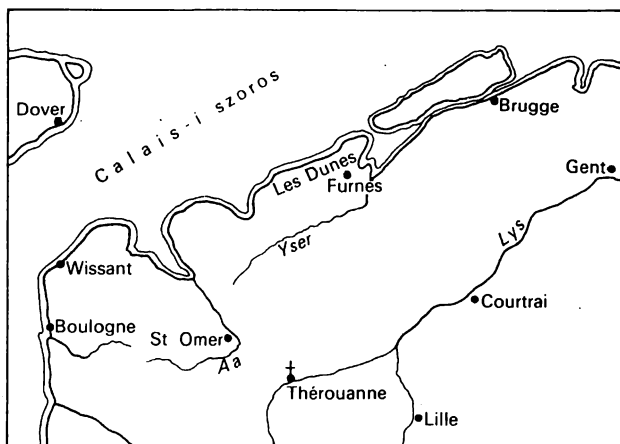
Egy kiemelkedő példa: Les Dunes

Les Dunes monostora, ahogy sok más korai cisztercita rendház is, egy elhagyott helyen élő kis remeteközösségből fejlődött ki. A XII. század elején egy Ligerius nevű remete huszonöt mérföldnyire Brugge-től délnyugatra letelepedett a homokdűnék közé. Feltehetően

1863, I, 90–112. A Markingfieldben lejátszódó hasonló folyamatra l. *Early Yorkshire Charters*, XI, 180–86 és az egész tárgyra: R. A. Donkin, „The Cistercian Grange in England in the XII and XIII centuries”, *Studia Monastica*, VI (1964), 95–144.

⁵⁸ L. a hanyatlóban lévő Sawley-monostort felkereső cisztercita látogatók gyors és hathatós intézkedéseit; ennek a háznak az alapítása „in terra nebulosa et pluviosa [történt] ita quod segetes iam albae ad messem per consuetudinem in culmo computrescunt” (*Early Yorkshire Charters*, XI, 55).

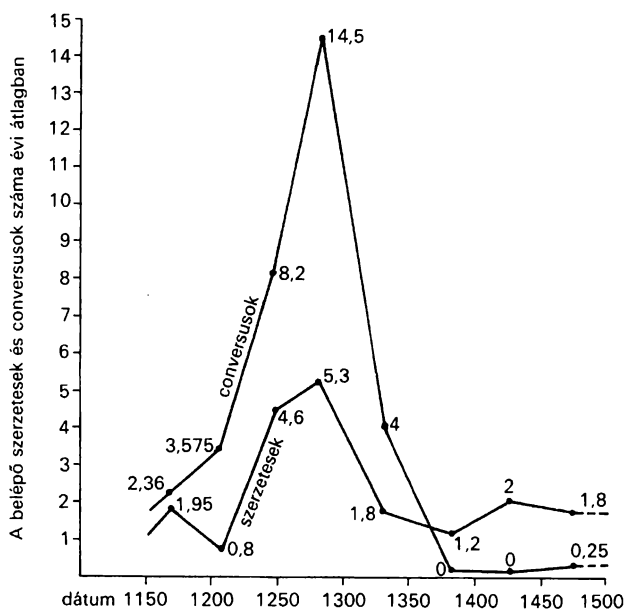
összekapart magának valami élelmet a tengerből, és az idők folyamán mások is csatlakoztak hozzá, akik vezetőjüknek ismerték el. Sivár jövőnek néztek elébe a dűnék között; és ezek az első remetek nem tudhatták, amit ma tudunk, hogy a flandriai kereskedelmi tevékenység központja északkelet felé kezdett tolódni, Wissant kikötőjéből Brugge felé, amely hamarosan a középkori Európa egyik nagyvárosává lett. Az alábbi térkép megmutatja a monostor helyét és vázlatosan a partvonal alakulását a XII. században:

Les Dunes-apátság és környéke a XII. század elején

A szerzetesi szabályzat elfogadásának korai szakaszai homályban maradnak, de 1138-ban a közösség csatlakozott Clairvaux-hoz, és új apát vezetése alatt egy cisztercita szerzetesekből álló kolóniát fogadott be. Ettől az időponttól kezdve a rendház sorsa biztosítva volt. A szerzetesi krónika megőrizte a szerzetesek és *conversusok* verbuválásának jegyzékét 1148-tól kezdve a kö-

zépkor végéig. A krónika adatait, évi átlagokra átszámítva, a következő ábrán látjuk.⁵⁹

Szerzetesek és conversusok verbuválása a Les Dunes-monostorban, kb. 1120–1500

Az újonnan belépők teljes létszáma a következő:

szerzetesek: 1138–89: 97; 1189–1230: 32; 1230–58: 134; 1259–99: 211; 1305–54: 89; 1354–1406: 61; 1406–42: 73; 1442–87: 84.

conversusok: 1138–89: 118; 1189–1230: 143; 1230–58: 247; 1259–99: 577; 1305–54: 202; 1354–1406: 0; 1406–42: 0; 1442–87: 17.

⁵⁹ Ezeket a statisztikai adatokat a következő műből merítettem: A. But, *Chronica Abbatum Monasterii Dunensis* (Soc. d'Émulation de

A grafikon fő pontjai a XIII. század végéig tartós növekedést mutatnak, mind szerzetesekben, mind *conversus*okban. Ezt a folyamatot a gazdasági tevékenység jelentős növekedése kísérte. 1190-re a monostornak saját flottája volt, és az egyetemes káptalannak rendeletet kellett hoznia az ellen a terjedő gyakorlat ellen, hogy a hajókon haszonért vegyes rakományokat szállítsanak.⁶⁰ Abból a tényből, hogy az apát volt Anglia királynéjának fő megbízottja azokon a tárgyalásokon, amelyek 1193–94-ben folytak I. (Oroszlánszívű) Richárd király váltságdíjáról és szabadon engedéséről, felmérhető a monostor külföldi összeköttetéseinek súlya ebben az időben.⁶¹ A monostor immár hatalom volt, amellyel a világnak számolnia kellett, de prosperitásának aranykora még nem érkezett el. Ezt Nicolas de Baillieul apátsága idején, 1226–53 között érte el. A monostorban akkor 120 szerzetes élt, mellettük 248 *conversus* dolgozott, ők voltak a szakképzett munkaerők: a takács, kallós, cserző, szűcs, cipész, kovács, ács, kőműves stb.⁶² Egy korabeli szellemes mondás: a homokdűnénk, amelyekre a monostor épült, ezüstheggyé váltak egy olyan apát számára, aki tudta, hogyan bánjon velük. Anyagilag jó korszak volt ez. Új templom épült, és ezt hamarosan megtöltötték a monostorban eltemetett nemes jótevők síremlékei és címerei.

A XIII. század vége felé tűntek fel először egyetemi végzettségűek a szerzetesek között, az akadémiai műveltség új stílusát hozva magukkal. Ezeknek az embe-

Bruges), 1839. További részleteket a *Codex Dunensis*ből merítettem, J. Kervyn de Lettenhove kiad. (Coll. de chroniques Belges inédites), 1875, XVI.

⁶⁰ *Statuta Cist.*, I, 130 (1190, c. 63).

⁶¹ But, id. mű, 41–42. l.

⁶² Uo., 46. l.

reknek a megjelenése a rendben végbemenő nagy változásra vallott. 1231-ben az egyetemes káptalan – egész más szellemben, mint amilyen a korai szabályzatok hangvétele volt – azt ajánlotta, hogy olyan novíciusokat vegyenek fel, akik tanultságukkal emelni tudják a rend becsületét.⁶³ Ezt követte 1244-ben egy kollégium alapítása Párizsban; a következő ötven év folyamán hasonló intézményeket létesítettek más egyetemeken is. E fejlemény egyik eredménye, az új ékesszólás a szószéken, Les Dunes álmos világában elég feltűnő jelenség volt ahhoz, hogy érdemesnek találják feljegyezni a házi krónikában.⁶⁴ Ugyanakkor a monostor birtokai tovább növekedtek. A század végére huszonöt szerzetesi jószágkormányzó irányította 25 000 acre művelését. Les Dunes, bármily mércével mérve is, immár hatalmas vállalkozás volt.

A kedvező idők egészen William de Hulst apát haláláig, 1317-ig tartottak. A szerzetes krónikás feljegyezte, hogy e dátum után hirtelen nagy változás következett be a monostor egész életében. Grafikonunk a változás egyik arculatát mutatja be: visszaesik mind a szerzetesek, mind a *conversusok* felvétele, és még a század vége előtt a *conversusok* száma nullára zuhan vissza. Ahogy a szerzetesek száma csökkent, kényelmesebbé lett az élet azok számára, akik ott maradtak. A kényelemszeretet ragadós, és ami tegnap még luxusnak számított, az ma már szükségletté vált, a monostorokban éppúgy, mint másutt. Ezt példázza a Les Dunes-i szerzetesek borfogyasztásának története. Először csak a gyengélkedők kaptak bort; azután különleges ünnepi alkalmakkor ittak; később vasárnapokon is; 1350-re már keddi és csütörtöki napokon is műsoron volt; nagyon rövid időn

⁶³ *Statuta Cist.*, II, 93–94 (1231, c. 12).

⁶⁴ But, id. mű, 62. l.

belül már naponta; 1375-re pedig a napi adagot egy pintre emelték. Egyik luxus szüli a többit, a legkülönbözőbb fajtákat. XI. Gergely, aki maga is cisztercita volt, feljogosította az apátot a püspöki jelvények viselésére; és világi jótevőknek szokásává vált a szerzetesek megajándékozása, hogy születésnapjukon valami külön fogást vagy más kellemességet élvezhessenek. Nagyon kellemes agglegény-társadalom élhetett itt együtt.

Valamelyest mindig foglalkoztak a tudományokkal, de a szerzetesek legtöbbször a vidéki urak teendői kötötték le, a birtokok igazgatása, amelyeket már nem lehetett többé *conversusok* hadseregével kezelni. Az apátok rátermett emberek voltak, akik vigyáztak magukra és arisztokrata közösségükre. Meghalni Brugge-be vonultak vissza, hogy a legjobb orvosok kezei között fejezzék be életüket, és utódaik megválasztásába fontos társadalmi szempontok szóltak bele. Itt azonban mégis megmaradt egy szikrája a régi cisztercita szellemnek. A Les Dunes-monostor szerzetesei nem tudtak kitérni az arisztokrata nyomás elől, de arra még képesek voltak, hogy legyőzőjüket maguk válasszák meg. Így 1442-ben, amikor Burgundia hercege és hercegnéje mindketten arra törekedtek, hogy volt kancellárjukat és egyben unokaöccsüket nevezzék ki apátnak, az egyik szerzetes úgy felszította a közösség indulatait, hogy keresztül tudta vinni saját testvére megválasztását.⁶⁵ Így hát minden egyéb eszmény szétfoslását mégis túlélte bizonyos fokú szabadságszeretet.

⁶⁵ Uo., 87. l.

Ha figyelemmel kísérjük a cisztercita rend fejlődésének fő vonalait, kitűnik, hogy a középkori élet három különböző, de egymással rokon területére gyakorolt erőteljes hatást. Először visszatérést jelentett a kezdeti egyszerűséghez, a szokásokon alapuló szabályoknak a középkor korai szakaszát jellemző aprólékos kidolgozását ellensúlyozandó. Másodszor különféle szokások felhalmozása helyett, ami egy korábbi korszak képzeletét és vágyait kielégítette, rendszerre és ésszerű szervezésre való törekvést képviselt. Harmadszor az európai tevékenység kíméletlen és erőszakos oldalát testesítette meg, annak legexpanzívabb korszakában. Az egyszerűség, a rendszeresség és az erőforrások energikus kiaknázása három olyan alkotóeleme az európai fejlődésnek, amelyek a XII. században léptek előtérbe; és sehol hatékonyabban nem fonódtak össze, mint a cisztercita rendben. Ilyen vagy olyan módon ez a három alapvonás sokáig fennmaradt, de a végén csatát vesztett a szokások, a provincializmus és az arisztokratikus hivalkodás erői ellen viselt háborúban. Magukra a cisztercitákra is egyre jobban hatott a beilleszkedés csábítása, és a XIII. század végére már a legtöbb cisztercita rendház épp azoknak a tulajdonságoknak a kiváló megtestesítője, amelyeknek elítélésére a rend alakult.

Bizonyos vonatkozásban azt mondhatjuk tehát a rendről, hogy kudarcot vallott, és a sikertelenség kezdetét az 1200-as év körül kell keresnünk. Eddig az időpontig még joggal lehetett a rendet úgy tekinteni – mindegy, hogy dicséretként vagy megrovásként –, mint zavaró befolyást a köz életében. Még az olyan heves és apokaliptikus természet is, mint Gioacchino da Fiore, a XII. század utolsó éveiben angyali rendnek tudta látni a cisztercitákat, amely arra hivatott, hogy meg-

tisztítsa az egyházat romlottságától, és előkészítse az utat a világ végéhez.⁶⁶ És még az olyan gyakorlatias pápa is, mint III. Ince, pápasága kezdeti szakaszában a ciszterciekben a leghathatósabb eszközt látta Languedoc eretnekeinek megtérítésére.⁶⁷ Az apokaliptikus víziók és a misszionárius tevékenység terén, ahogy hatalmas birtokaikon is, a Pireneusi-félszigeten és másutt, a ciszterciták 1200-ban még pionírok voltak. Egy generációval később azonban már senki nem tudott rájuk így gondolni. A Gioacchino da Fiore megalkotta apokaliptikus vízióban a kolduló barátok kiszorították őket helyükről. Ugyancsak ezek a barátok vették át azt a misszionáriusi tevékenységet is, amelyet III. Ince a cisztercitákra bízott. A ciszterciták misszionáriusi kudarc minden másnál világosabban mutatja hatásuk gyengülését. Kudarcot vallottak, mert amikor mint szerzetesrend sikert arattak, átvették a fennálló rend szokásait.

Mivel ők maguk már nem képviseltek többé lázadást, nem vonzottak többé más lázadókat sem. Már nem utaztak könnyű teherrel. Egyébként, hogy igazságosak legyünk velük szemben, nem is tartozott soha céljaik közé, hogy csökkentsék bevett intézményeknek az egyénekre nehezedő súlyát. Azt tartották magukról, hogy a fegyelem érdekében láznak. Nem volt semmi kifogásuk a társadalom, még kevésbé Szent Benedek regulája ellen, csak egyszerűsíteni akarták a szerzetesi intézményt azért, hogy ezzel erősebbé tegyék, és meg akarták szervezni a társadalmat azért, hogy a harcos ke-

⁶⁶ Gioacchino da Fiorének mindazonáltal fenntartásai voltak a cisztercitákkal kapcsolatban: „kettős értelmű állásfoglalására” l. Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the later Middle Ages*, 1969, 152–58.

⁶⁷ Ep. VI, 243 (1204. jan. 29); VII, 76 (1204. máj. 31): *P. L.*, 215, 273, 358.

resztény szellem hathatósabb eszközévé formálják. Kezdetől fogva arisztokrata mozgalom volt ez, a feudális Észak-Európa társadalmának terméke. Érthető, hogy megvetéssel viseltettek az alsó társadalmi osztályok iránt és azoknak mindennemű megmozdulása iránt, akiket Szent Bernát úgy jellemzett, mint „parasztokat, akik sem nem tanultak, sem a háborúhoz nem értenek”.⁶⁸ A szerzetesi regulában a hangsúlyt a személyes engedelmességről a testületi fegyelemre helyezték át. Minden vonalon elkerülhetetlen volt, hogy a ciszterciekből a késő középkor felbomló társadalmi rendjében és zűrzavaros városi életében reakciós erő váljék.

Mindazonáltal kezdeti lendületük, alapítói zsenialitása és a szellemi programjuk szükségszerű eredményeként megmutatkozó gazdasági siker sajátos jelleget adott a cisztercieknek, legalábbis a XIV. századig. Ez a jelleg bizonyára eltért mindattól, amit a rend első szószólói el tudtak volna képzelni vagy helyeselni tudtak volna. Olyan jelleg volt, amely szilárd erényeket és szilárd tudást szilárd jóléttel kapcsolt össze.

A késő középkor cisztercitájának mintapéldánya az az ember volt, aki 1334-ben XII. Benedek néven foglalta el a pápai trónt.⁶⁹ Saját korának fogalmai szerint komoly reformer volt. A Benedek-rendi házak gazdagsága vonatkozásában Európa-szerte folytatott széles körű vizsgálatának már láttuk némi eredményét – egy tipikusan cisztercita cél: a szerzetesi házak gazdasági hathatóságának és rendszeres igazgatásának előmozdítása érdekében folytatott vizsgálatot.⁷⁰ A teológia doktora

⁶⁸ *Sermones in Cantica*, LXV, c. 8 (P. L., 183, 1093); LXVI, c. I. (uo., 1094).

⁶⁹ L. J. B. Mahn, *Le Pape Benoît XII et les Cisterciens* (Bibl. de l'école des hautes études, 295), 1949.

⁷⁰ L. fent, 291. l., 31. jegyz.

volt, a ciszterciák Szent Bernát kollégiumában tanult, Párizsban. Ebben azt képviselte, hogy a ciszterciák a magasabb szintű tanulás felé fordultak – ez az irányzat a XIII. század végén jutott érvényre –, és azt szerette volna, ha a teológiai tanulmányok meggyökereznek rendjében. E cél érdekében tervet készített, amely szerint minden monostornak, ahol 18-nál több szerzetes él, egy hallgatót, azoknak pedig, ahol 40-nél több a szerzetes, két hallgatót kell küldeniük Párizsba vagy valamelyik másik egyetemre. Intellektuális szempontból kétségtelen, hogy ez helyes irányba tett lépés, bár annak, aki a korai cisztercita statútumokat tanulmányozta, furcsának tűnhet. Ilyen szempontból még furcsábbak a szerzeteseknek a pápa által megállapított fizetési fokozatai Párizsban: évi 105 font a magisztereknek, 50 a baccalaureusoknak, 30 a lektoroknak, 20 az egyszerű hallgatóknak – ezek a fizetések talán nem voltak túlzottak az iskolák arisztokratái számára, de távol estek a szerzetesi igénytelenségtől.⁷¹

Akármilyen messze sodródtunk azonban a ciszterciák eredeti életrendjétől, a kiváló szervezés, a fegyelem és bizonyos szigorú céltudatosság továbbra is dominált mindenben, amit Benedek alkotott vagy tervezett. Ő maga ifjú éveiben mint diák, majd egyetemi tanár, mindenfajta felmentést élvezett a monostorban való tartózkodás alól, de az istenszolgálat betartásában továbbra is aggályosan pontos maradt. Későbbi élete egyetemes káptalani ülések, egyetemi viták, a szerzetesi vagyon védelmében folytatott perek lázas körforgásává vált; mint Pamiers püspöke, egyházkerületében az

⁷¹ Mahn, id. mű, 57. l. Azok a fizetések, amelyeket XII. Benedek *Fulgens sicut stella* kezdetű, 1335. júl. 13-án kiadott bullájában megállapított, jóval nagyobbak, mint amit a Benedek-rendieknek a következő évben engedélyezett. Az összegek tours-i fontban értendők.

inkvizíció tevékeny és példás felügyelője volt.⁷² Minden tevékenységében a rend és egységesség felé való ugyanaz a törekvés nyilvánul meg – a kezdeti cisztercita szellem töredékes visszatükröződése. Szerette volna, ha minden szerzetes bekapcsolódik a tanulásba; de ragaszkodott hozzá, hogy csak teológiát tanuljanak, és változatlanul eltiltotta a cisztercitákat a kánonjogtól. Azt szerette volna, hogy amennyire csak lehetséges, minden szerzetes egyforma legyen, és annyira cisztercita, amennyire a kor körülményei megengedik: jól szervezettek legyenek, anyagilag jól ellátottak, birtokaik kezelésében elővigyázatosak, tanultak, odaadóan jámborak. Könnyű megmosolyogni, hogy az élet arisztokrata kellemességeit milyen nyugodtan fogadta el, de nehéz megmondani, mi mást, vagy mi jobbat tehetett volna. A ciszterciták szívében már nem égett tűz. Ez már rég kialudt. De megmaradt a célok melletti rendkívüli kitartás és a szigorúság azok megvalósításában. Furcsa módon a tűz nagy része a középkori vallásos rendek legkevésbé gyúlékony ága irányában keresett magának utat, az ágostonos kanonokok között.

III. A KOLDULÓ BARÁTOK

Az ágostonos kanonokok és a cisztercita szerzetesek rendje olyan vallási létesítmények voltak, amelyek leginkább kielégítették Nyugat-Európa szükségleteit, és legjobban beleillettek társadalmi rendjébe az 1050–1200 közötti korszakban. Hasonló módon a XIII. században a dominikánus és a ferences rend töltötte be legjobban e funkciót. Ezek bizonyos értelemben a két

⁷² L. *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier (Benoît XII), évêque de Pamiers (1318–25)*, J. Duvernoy kiad., 1–3. köt., 1965.

előbbi létesítmény továbbfejlődése voltak. A domonkosok Szent Ágoston reguláját követték, a ferencesek, regulájukat tekintve, teljesen eredetiek voltak, de jámborságukban a ciszterciták Jézus személye iránti hódolatát vették át örökségként. Kormányzatukban pedig egy nagy lépést tettek előre: a kolduló barátok mindkét rendje átvette azt a központosított irányító és ellenőrző rendszert, aminek egy századdal korábban a ciszterciták voltak az úttörői.

Mindazonáltal, bár mindkét oldalon elég világos a leszármazás vonala, egy sokkal fontosabb vonatkozásban a kolduló rendek valami teljesen újat jelentettek Európa vallásos életében. Egyrészt olyan környezethez tartoztak, amely száz évvel korábban alig létezett – a nagyvárosok és egyetemek környezetéhez. A városok nélkül a kolduló rendek sohasem jöhettek volna létre; az egyetemek nélkül sohasem válhattak volna naggyá. Kezdjük tehát azzal, hogy rámutatunk: a XIII. század városai és egyetemei milyen módon fejlesztették ki az igényt valami újtípusú vallásos szervezetre, és hogyan történt, hogy a barátok először megfeleltek az új igényeknek, majd elbuktak velük szemben.

A környezet

A városok

Már beszéltünk arról, hogy általában hogyan hatott a városok fejlődése Európa vallási tudatának kialakulására, de csak nagy vonalakban érintettük e kérdést, és csak e fejlődés utolsó fázisának vonatkozásában. Most valamivel korábbi korszakra kell visszatekintenünk, és közelebbről kell megvizsgálnunk, milyen módon jutott kifejezésre a városi vallásosság. Bologna városának év-

könyvei kiindulópontul szolgálhatnak ehhez. Az 1204-es évnél ezt olvassuk:

„Ebben az évben Mantovai Albert testvér Bolognába jött, hat héten át prédikált, és sokan megtértek.”⁷³

Ez az egyszerű feljegyzés sok problémát vet fel. Semmit nem tudunk Mantovai Albertről, sem arról, hogy mit prédikált, sem hogy kinek, és hogy ki mire tért meg. Mindazonáltal az eseményben van valami érdekesség. Itt áll előttünk egy ismeretlen férfi, aki magát „testvérnek” nevezi, bár, amennyire tudjuk, semmilyen szerzetesrendnek nem tagja. Vándorprédikátor, aki nyilvánvalóan önhatalmúlag hittérítést végez egy püspöki városban, számos embert megtérít, majd továbbmegy egy másik városba. Nincs semmiféle utalás sem eretnekségre, sem szokatlan hisztériára vagy rendbontásra – egyszerűen prédikálásról van szó és megtérésekről. Mármost, eddig az ideig, és előzőleg évszázadokon keresztül, a keresztény közösségben a „megtérés” szó egyszerűen annyit jelentett, hogy valaki világi foglalkozásából egy szerzetesrenden belüli életre tért. De itt nyilván nem erről van szó: a megtérés kétségkívül valami belső megtérést jelent a „formális” vallásosságról egy „tényleges” vallásosságra.

Ez a békés misszió tovább bővült az Albert testvér tevékenységéről szóló egyetlen másik megmaradt feljegyzés szerint. Az 1207-es évben, „május 6-án Mantovai Albert testvér Faenzába ment, és kilencvenöt emberölési ügyben békítette össze a szemben álló feleket; ezután Bertinoróban cselekedte ezt; ezután Sienában; ezután Castel Nuovóban; ezután Forlimpopoliban; végül pedig Imolában huszonnyolc emberölési ügyben békítette össze az embereket”.⁷⁴

⁷³ *Corpus Chronicorum Bononiensium*, A. Sorbelli kiad., II, 68. l.

⁷⁴ Uo., 69. l.

Előttünk áll tehát valaki, aki magánmisszionárius tevékenységet folytatva embereket térít meg és békéltet össze egy forrongó társadalomban. Ez a tevékenység a szervezett egyház keretein kívül esett. A szervezett egyház a középkorban ez ideig valóban alig foglalkozott a városi társadalom problémáival. A falusi közösséget, a vidéket sújtó minden természeti csapás és széthullás ellenére, még mindig lehetséges volt szervezésre és ellenőrzésre alkalmas, stabil és mozdulatlan tömegként kezelni. De mit lehetett kezdeni a városokkal – ahol anarchia uralkodott, ahol a lakosság az egyházjog által aligha megengedhető tevékenységet folytatott, a gazdagság és a nyomor szélsőségei között ingadozott, egyszer túlfoglalkoztatottságnak, másszor munkanélküliségnek volt kitéve, és teljesen különbözött mindentől, ami a falusi közösségekben ismert volt? Az egyházi szervezet még nem alkalmazkodott ilyenfajta társadalomhoz, talán soha nem is tette.

Mindenekfelett nem alkalmazkodott a városi mentalitásnak egy olyan eleméhez, amely Albert testvér tevékenységében ugyan nem mutatkozik, de nem lehet tőle eltekinteni – a hisztéria eleméhez. Minden korszakban, minden környezetben találkozunk hisztérikus kitörésekkel, de ezek a városokban sokkal általánosabbak, mint bárhol máshol. Amikor Bologna krónikájában az 1260-as évből az alábbi bejegyzést olvassuk, minden bizonnyal hisztéria kitörésével állunk szemben, s ennek az okát is megállapíthatjuk.

„Ebben az évben egész Itáliát elárasztotta a sok flagelláns, és az országot sok bűn és vétek szennyezte be. Először Perugia népe vonult végig mezítláb városán, önmagát ütlegelve; azután a rómaiak, azután egész Itáliában vonult a nép, fiatalok és öregek, nemesség és köznép, kettesével, hátukat szíjkorbáccsal csapkodva, könnyek között könyörögve Isten bocsánatáért. És

nemcsak férfiak, de asszonyok is ezt cselekedték egész éjszakákon át. Így tettek Itália minden erődtett helyén és városában, olyan mértékben, hogy azt, aki nem verte magát ilyen módon, istentelennek tartották. Ez októberben kezdődött, és a teljes hónapon át tartott... És október 10-én Imola népe Bolognába vonult, ütlegette magát, és kiabálta: »Könyörülj rajtunk, Istenünk, és küldj békét!«; és október 19-én Bologna népe ugyanígy cselekedett, és Modenába ment. Ezután a rómaiak Isten nevében minden rabot kiszabadítottak; a Castelani család kiszabadult börtönéből, és félve a haláltól, elmene-kült Rómából.”⁷⁵

Ezt a hisztériát bizonyára az okozta, hogy várták a közeli világvégét, amelyet Gioacchino da Fiore megjósolt, miként Észak-Európában 1349-ben a még látványosabb megmozdulások a nagy pestisjárvánnyal kapcsolhatók össze. Az ilyen események kiváltotta hisztéria sohasem lappangott nagyon mélyen a városi élet felszíne alatt, de általában nem tömegréműlet formájában nyilvánult meg. Gyakrabban egyszerűen az önmegtagadás és az önfeláldozás látványos gesztusaiban jutott kifejezésre, akár egyének, akár csoportok részéről. Az olasz krónikás, Salimbene leír egy ilyen, hetvenkét főből álló, magukat apostoloknak nevező csoportot; 1284-ben látta őket a Modena és Reggio közötti úton, Parma felé meneteltek, hogy ott vezetőjükkel találkozzanak. Néhány nappal később tizenkét fiatal nőt látott, akik ugyanezt az utat tették meg, ugyanilyen okból; amikor találkoztak, ritmikus „atyám, atyám, atyám” kántálásba kezdtek, majd ledobálták ruháikat, és mezte-lenül álltak, míg vezetőjük fel nem öltöztette, és el nem

⁷⁵ Uo., 156–57. l.

küldte őket a világ négy sarkára: Rómába, Compostelába, a Monte Garganóra és a tengeren túlra.⁷⁶

Az apostoloknak (apostolikusok vagy apostoli testvérek) ez a gyülekezete nem volt hosszú életű, de rövid történetük megmutatja, hogy milyen könnyű lehetett egy mozgalmat elindítani egy olyan népesség körében, amelynek mindig volt ráérő ideje, amelyben mindig ott volt a szegénység, és mindig akadt alamizsna olyan emberek számára, akik kitörtek a csömör, a nyomor és a kommunális erőszak örömtelen köréből a szegénység és az örökkévalóság szabadságába. Persze, a tisztas embe-
rek egyáltalán nem helyeselték az apostolok viselkedését, legkevésbé – addigra már – a kolduló barátok, akik úgy érezték, hogy olyan emberek törtek be területükre, akik egyéni utakon járva náluk messzebb jutottak; de nem volt teljesen világos, milyen alapon kell őket elítélni.

Az egyházi hatóságok tanácsstalansága egy olyasfajta „mozgalommal” szemben, mint az apostoloké, rávilágít az első kolduló barátok mozgalmának hátterére. Az apostolok nem voltak eretnekek, és nehezen lehetett rájuk fogni, hogy valamit is veszélyeztetnek, kivéve a közszemérmet. Hosszú ideig eltűrték, sőt bátorították is őket. Még azután is, hogy 1274-ben elítélték szemérmet sértő viselkedésüket, vezetőjük Pármában élt, néha börtönben, néha a püspöki palotában, a püspök asztalának vendégeként; végül pedig 1300-ban eretnekként megégették. Addigra már megszigorodott a vallási légkör. De a vezetőnek és mozgalmának korábbi hanyattatásai

⁷⁶ *Chronica Fratris Salimbene de Adam Ordinis Minorum*, O. Holder-Egger kiad., *M. G. H., Scriptores*, XXXII, 264–65, 563–64. 1. Salimbene hosszú és ellenséges beszámolója az apostolokról (245–77. l.), mutatja, hogy milyen közel álltak a barátokhoz, és ezért mekkora veszélyt jelentettek a kolduló barátokra, akik „megtanítottak minden embert koldulni”.

tükrözik, hogy milyen problémákkal járt kezdetben annak eldöntése, hogy miként kezeljék a vallásos érzelmek spontán kitöréseit Itália városi lakossága körében. Az apostolok mozgalmának véget vető erőszakos cselekmény mutatja, hogyan keményedett meg a magatartás a XIII. század utolsó éveiben. A kolduló barátok mozgalmának kialakulását a század első éveinek szabadsága tette lehetővé.

Az egyetemek

A városok szabadsága mellett a kolduló barátok mozgalmának kifejlődéséhez az egyetemek szabadsága szolgáltatta a másik előfeltételt. A XIII. század elejére Párizs és Bologna egyetemei lettek Európa vezető szellemi központjai. A teológia és a jog csaknem minden új eszméjével találkozni lehetett itt, és a bölcsésztudományokban is alapos képzést adtak. Oxford épp most kezdett nemzetközi hírnévre szert tenni olyan területeken, amelyeket az előző században Párizs uralt; és a század folyamán számos új egyetemet alapítottak, főleg Itáliában, de Franciaországban és Angliában is. Eltekintve azonban ezektől a helyektől, amelyeket a szó valódi értelmében „egyetemnek” lehet nevezni, sok egyéb iskola is nagyon jó hírnevet szerzett egyik vagy másik diszciplína terén. A tudománynak ezek a központjai, amelyekben szervezett tanítás folyt, és áttekintést adtak a tudomány minden ismert területén elért eredményekről, mint a szellemi erőfeszítések és teljesítmények centrumai, a XIII. század elejére végleg átvették a monostorok helyét. Az általuk nyújtott képzés iránt nagy kereslet mutatkozott, és városok meg uralkodók hajlandók voltak magasan egymásra licitálni az akadémiák magisztereinek lojalitásáért. A Bologna városa és az iskolák magiszterei között létrejött egyezmények olyanok,

mint szerződések két egyenrangú és független fél között: teljes mértékben mutatják, hogy milyen magasra értékelte a keményfejű kereskedőközösség a közöttük élő kiemelkedő magiszterek szolgálatait. Királyok szintén erre törekedtek, ahogy III. Henriknek, Anglia királyának Párizs magisztereihez írt levele bizonyítja:

„Mélységes részvétellel vagyunk Párizs méltánytalan törvényei miatt elszenvedett megpróbáltatásaitok iránt, és jogos szabadságaitok helyreállítását kívánjuk. Ezért hát írunk nektek, és hívunk: jöjjetek angol királyságunkba, és tanulmányi célokból maradjatok itt. Bármelyik kisvárost, elővárost vagy nagyvárost választjátok ki a célra, átengedjük használatotokra, és örömmel biztosítjuk nektek azt a szabadságot és békességet, amely egyrészt Istennek tetsző, másrészt teljes mértékben megfelel szükségleteiteknek.”⁷⁷

E hajbókoló buzgalomnak, amellyel a világi hatalmak a tanult emberek felé fordultak, mindenütt ugyanazok voltak az okai. Tanult emberekre szükség volt az ügyek viteléhez; jelenlétük növelte a város vagy a királyság becsületét; gyakorlati tanácsok gazdag tárházát jelentették, és biztosították a kormányzat jövőbeni tisztségviselőinek utánpótlását. Ennek ellenére az egyetemek alapítására és támogatására irányuló minden igyekezet, a hallgatók számának növekedése, a tanulmányi programok egyre nagyobb mértékű kidolgozása mellett is a tudósok és tanárok szenvedtek a sok bizonytalanságtól. Pusztán bátorító szavakból nem tudtak megélni. A diákoknak barátaikhoz kellett fordulniuk, hogy amíg tanulnak, támogassák őket; a tanároknak viszont a maguk részéről a tanulókra kellett támaszkodniuk, hogy megéljenek; s tanárok és diákok feje fölött ott lebegett a karrier állandó problémája. Az egye-

⁷⁷ *Calendar of Patent Rolls, Henry III, 1225–1252*, 257. l.

tem fiatal emberek számára való hely volt. Minden diáknak előadásokat kellett tartania, hogy egyetemi fokozatot nyerjen, de kevesen tudták magukat tanításból fenntartani, amikor a kötelező előadások ideje letelt. Csaknem mindnyájan arra számítottak, hogy valami javadalmat kapnak. Ez azt jelentette, hogy pártfogót kellett találniuk, és a pártfogónak rendszerint olyan klerikusra volt szüksége, aki hogy előbbre jusson, ügyvédi vagy adminisztrátori szolgálataival tette magát hasznossá. Az a pillanat, amikor valakit az egyetemről kiűlöknek a világba, sohasem nagyon kellemes, és a középkori diák (még ha sikerült is állnia a versenyt) gyakran kínos helyzetben találta magát.

„Képtelen vagyok elhagyni Bolognát egy halom adósság miatt, ami rám nehezedik, és tönkretesz. Ha jól számolok, kilencven font is csak bajosan lenne elég a kölcsönvett összeg megadására, nem számítva két és fél év kamatát. Nem múlik el hónap, hogy újabb huszonegy shillinggel ne kellene növelnem adósságaimat. Járulékból több jövedelmet reméltem, és a várakozásom miatt többet költöttem, és tovább maradtam Bolognában, mint amit megengedhettem magamnak. A dolgok már általában így szoktak történni.”⁷⁸

Az effajta levél oly sokszor fordul elő a középkori levélgyűjteményekben, hogy gyakran tréfának nézik vagy üres formulának; de a maga idején aligha lehetett mulatságos. A középkor új egyetemei nagyon gyorsan építették ki stabil testületi szervezetüket, de a stabilitás az egyes hallgatókra nem terjedt ki. Számukra a jövő tele volt bizonytalansággal.

Az egyetemek mindig hajlamosak arra, hogy több

⁷⁸ F. Liverani, *Spicilegium Liberianum*, 1863, I, 627. l. – Ez egyike annak a sorozat levélnek, amelyet Bolognából írt egy bizonyos londoni Dávid mester, aki az 1170-es években ott tanult.

rátermett embert vonzzanak magukhoz, mint ameny-nyinek állást tudnak szerezni. Az intenzív tevékenység és felfedezés korszakaira ez különösen áll, és a XIII. századra mindenképpen vonatkozik. Csak nagyon ügyes vagy jó képességű tanár tudott a tanítványaitól kapott díjazásból vagy ajándékokból megélni; a többieknek ki kellett menniök a világba, hogy állást kapjanak olyan embereknel, akiknek szolgálatára lehetnek. Az intellektuális tevékenység és társadalmi bizonytalanság e színterére érkeztek a kolduló barátok.

Céljaik és eredetük

A kolduló rendek eredetét a két nagy alapító, Domonkos és Ferenc rejtett küzdelmei és elhatározásai takarják, amelyeket meg sem próbálhatunk feltárni. Mindazonáltal, a két általuk indított mozgalom általános körülményei és irányzata elég világosak előttünk, noha belső fejlődésük állomásai örökre homályban maradnak.

A dominikánus rend egy véletlen találkozásra vezethető vissza: 1206-ban, egy Rómából hazatérőben lévő spanyol püspök Montpellier-ben összetalálkozott három cisztercita apáttal, akiket III. Ince pápa azzal a feladattal bízott meg, hogy harcoljanak az eretnekség ellen Languedocban. A cisztercita küldetés nem járt sikerrel, és a püspök kíséretének egyik tagja, egy Domonkos nevű ágostonos kanonok felismerte az okát: a három apát az egyházi főméltóságok nehéz pompájában járta a vidéket. E díszes kellékek semmi eredményt nem értek el a népnél, amely hajlamos volt rá, hogy az egész testületet az igazi vallás elleni sértésnek tekintse, bármi legyen is az. Ahhoz, hogy sikert érjenek el (Domonkos úgy találta), egyszerűbb, „apostolibb” életmódot kellene követniük. Ez nem új felfedezés. Ahogy láttuk, egy évszázaddal korábban a *vita apostolica* volt az ágostonos

mozgalom ihletője. A mozgalom későbbi fejlődése során azonban ez az elv messzemenően elvesztette jelentőségét az ágostonos kanonokok evangéliumi munkája számára, és Domonkos első nagy szolgálata az volt, hogy ezt az elvet ismét felszínre hozta. Elképzelésének teljesen megszállottja lett, és az elkövetkező tizenöt évben 1221-ben bekövetkezett haláláig azon dolgozott, hogy azt intézményesítse. Tíz éven keresztül csak csekély sikereket ért el, de 1217-re kezdtek a jövő körvonalai kibontakozni. Ebben az évben Domonkos és kis prédikátorcsapata találkozót tartott Toulouse-ban, s onnan minden irányba szétszéledtek; négyen az Ibériai-félszigetre mentek, heten Párizsba, négyen Toulouse-ban maradtak, Domonkos maga pedig Rómába utazott. Hiányzott az anyagi erőforrásuk, tanultságuk csekély volt, könyvük majdnem semmi; de későbbi világméretű tevékenységüket már előre jelezte a kis csapat szerte-széledése. A Párizsba küldött csoport nagyobb számára is mutatja, hogy milyen gyorsan felismerték azt a szerepet, amit az egyetemeknek játszaniok kell az új rend tagtoborzó tevékenységében és fejlesztésében.

Így történt tehát a Domonkos-rend alapítása; célja az volt, hogy az eretnekséget prédikációk útján győzze le, és ezt az apostoli élet ősi egyszerűsége támassza alá. E munkában a legfőbb eszköz az akadémikus fegyelem volt, amely egy egyetemes szervezetre támaszkodott. 1217 után már nem helyeztek különösebb súlyt a Languedoc megtérítésére, és a rend súlypontja Párizsra és Bolognára tolódott át, a skolasztika fő központjaira Európában. A mozgalom a Bolognában 1220-ban tartott első egyetemes káptalanjával az egyház új, egyetemes rendjeként megkezdte diadalmas pályafutását.

Mielőtt azonban a Domonkos-mozgalom későbbi állomásait nyomon követnénk, nézzük meg a ferences fejlődés teljesen eltérő körülményeit. Hiábavaló lenne

megpróbálnunk pár szóval felvázolni Szent Ferenc egyéni fejlődését az assisibeli kelmekereskedő jómódban élő fiától a 28 éves férfigig, aki 1210-ben tizenegy toprongyos követőjével Rómába ment, hogy az élet egy új útját rajzolja meg a pápa előtt. Négy évvel korábban mindent feladott, és ez lett az eredménye. Céljai sokkal kevésbé voltak világosak, mint Domonkosé. Amennyire az 1210-es regulát ma rekonstruálni lehet, ez főleg abból állt, hogy a teljes lemondásra szólított fel – mindent eladni, mindent a szegényeknek adni, lemondani a világi dicsőség, gazdagság, támogatás, kényelem, szervezet minden formájáról, „hogy a Szentíráselőírásai szerint éljenek”.⁷⁹ Ferenc teljes lemondásában a megtérésnek azt a sémáját követte, amely minden korszakban megtalálható, de impulzusának hevességét és végletességét bizonyos módon Itália felemelkedőben lévő városi oligarchiáinak erőszakossága, fényűzése és kiegyensúlyozatlansága ösztönözte. Minden korábbi szerzetesi mozgalmat a rend és a tradíciók iránti erős érzék vezetett. Ennek kevés nyomát találjuk Ferenc ránk maradt kijelentéseiben. Elképzelése az volt, hogy át kell törni a szerzetesi fejlődés minden megmerevedésén, legyen az Benedek-rendi, cisztercita vagy Ágoston-rendi, és a szó valódi értelmében Krisztus életét kell élni. Teljes odaadásra hívott fel, ennek szimbóluma, hogy pontosan követik a Szentírás utasítását: eladni mindent és a szegényeknek adni.

Első pillantásra alaptalannak tűnhet, ha azt mondjuk, hogy Ferenc szegénységkoncepciójában valami új volt, mert a szegénység eszménye minden korábbi szerzetesi mozgalomba beletartozott. De nem a szegénység ezek-

⁷⁹ J. R. H. Moorman, *Sources for the Life of St Francis of Assisi*, 1940, 51–52. l.; vö. *Testamentum S. Francisci* in: *Opuscula S. Patris Francisci*, 1904, 79. l.

nek a mozgalmaknak a speciális jellegzetessége. Egy paraszti társadalom szegénységének a dolgok természetéből következőleg olyan mély gyökerei voltak, hogy önmagában véve sohasem tűnhetett a lemondás fontos részének. Szent Benedek regulája a fő hangsúlyt az *engedelmességre* helyezte, nem pedig a *szegénységre*. A *paupertas* szót csak egyszer használja, és itt a körülmények szokatlan alakulására vonatkozik. „Kényszerhelyzetben, vagy ha a hely szegénysége szükségessé teszi, hogy a szerzetesek maguk végezzék el az aratást, ne zúgolódjanak...”⁸⁰ Ez a fajta szegénység nem tartozott bele a Benedek-rendi regulába. Egy Benedek-rendi szerzetes alapvető szegénysége a saját akarataról való lemondásban rejlik. A szó szerinti *szegények* azok voltak, akik a monostor falain kívül éltek, és akiknek táplálása a szerzetesekre hárult.

Szent Ferencnél teljesen más a helyzet. Neki és követőinek a szegények között a legnyomorúságosabbaknak, a legnincstelenebbeknek kellett lenniök. A szegénységet és a gazdagságot úgy látta, ahogy talán csak olyan valaki láthatta, aki városi közösségben nőtt fel, ahol gyorsan meg lehet vagyonosodni, és hirtelen tönk-re lehet menni. Nem volt meg az a megnyugtató érzése, hogy minden gazdagság természetes, származzék az munkaerő fölötti rendelkezésből vagy a föld terményeiből, és hogy egyetlen ember sem annyira szegény, hogy egyáltalán semmije sincs. Csak azt láthatta, hogy a gazdagság nyereség, amit az emberek teremtenek maguknak, hogy valami romlott dolog. A szegénység tehát mint az erkölcsi tisztaság és a romantika eszménye tündöklött, és igyekezetében, hogy „Jézus Krisztus életét és szegénységét kövesse”, első helyen állt.⁸¹

⁸⁰ *Reg. Ben.*, c. 48.

⁸¹ *Opuscula S. Patris Francisci*, 1904, 76. l.

A szegénység tehát, amely Domonkos számára pusztán az érintkezés egy csatornáját jelentette, Ferenc előtt a cél volt: erre irányultak legnagyobb erőfeszítései. Krisztus követésében ez volt az alapvető elem, és ő csak ezt akarta. Úgy tűnik, hogy nagyon kevés fogalma lehetett vezetésről vagy szervezésről, de azzal, hogy megmutatta: miként lehet a városok nyomorát örömmel vállalni és az üdvözüléshez felhasználni, egy városi társadalomban mély érzelmi húrokat ütött meg. A Ferenc által életre hívott rendszertelen mozgalom olyan szervezetté vált, amely – Domonkos jól megszervezett hadjáratánál sokkal gyorsabban – az egész kereszténységre kiterjedt. Amikor a két vezető 1218-ban Rómában találkozott, Domonkos még mindig csak maroknyi prédikátor vezetője volt, míg Ferenc, akarata ellenére, egy Nyugat-Európa majdnem minden országában meghonosodott szervezetéé.

Azonnal látni fogjuk, hogy a Domonkos és Ferenc munkájának eredményeként létrejött két mozgalom alapjaiban nagyon különbözött. A dominikánusok az ágostonos kanonokok oldalhajtása voltak, és ez a kapcsolat sokkal mélyebben gyökerezett, mint az ugyanahhoz a regulához való egyszerű szervezeti odatartozásban. Az ágostoni szabályzat legkorábbi követőinek fő indítéka a gyakorlati evangelizáló tevékenység és a *vita apostolica* eszményének megvalósítása volt. Sok katonai közösség ezeket a törekvéseket csendben elhagyta, vagy sohasem valósította meg, mások számára viszont iskolák, kórházak fenntartása, fogolyszabadítás és prédikálás mindig az ágostoni életmód része maradt. Domonkos egyszerűen új ösztönzést adott ennek a tevékenységnek, és összefogta azt azáltal, hogy a prédikálást jelölte ki központi feladatnak. Minden egyéb – a szervezés, a tanulás, a szabályok a szegénységről és a liturgiáról ennek az egyetlen célnak voltak alárendelve.

Velük ellentétben a ferenceseket sokkal nehezebb elhelyezni a vallásos szervezetek történelmi fejlődésében. Az eddig tárgyalt szervezeti típusok egyikéhez sem tartoznak, inkább az olyan rövid életű városi mozgalmak utódjának tekinthetők, mint a korábban említett „apostoloké”, amely a XI. század közepétől kezdve időnként Európa-szerte hirtelen felütötte a fejét. Mindezek a mozgalmak más-más utakon tiltakoztak az egyházi hierarchia gazdagsága és formalizmusa ellen és azon tendencia ellen, hogy a vallást elnyeli a világi javak és a világi célok hajhászása. A komolyan gondolkodó emberek között mindegyik keltett bizonyos fokú rokonszenvet, de végül legtöbbjüket (a ferencesek jelentős részét is beleértve) elítélték, és üldözték. Amiben a ferencesek különböztek az összes többi hasonló típusú mozgalomtól, az felmérhetetlen sikerük volt, egyetemes vonzóerejük, maradandóságuk és – a ferences renden belül egyének, csoportok és eszmék több rendbeli elítélése ellenére is – alkalmazkodóképességük, hogy beilleszkedjenek egy egyházi szervezet keretei közé. Ez utóbbi tulajdonságuk, amelyet főleg annak köszönhetnek, hogy utánozták a dominikánus szervezetet, megóvta őket attól, hogy az egyéb szórványos városi mozgalmak útját kövessék.

Hogy a két rend milyen mértékben, mit vett át egymástól, az részleteiben most nem érdekel bennünket. Számunkra csak a meghatározó erők a fontosak, amelyek megszabták, hogy milyen irányban haladjon tovább a két szervezet. Ezek között az erők között nem hanyagolható el a rivalizálás jelentősége. Mindkét szervezet tagjaiban nagyon hamar felébredt az a szenvedélyes kívánság, hogy saját rendjüket a lehetőségek szélső határáig fejlesszék. Ebben egyszerűen a középkor legmélyebben gyökerező ösztönét követték – a testületi életben maradás ösztönét. Ez az ösztön még nem szö-

vetkezett a világi állammal, de a vallási szervezetek minden fajtájában módfelett tevékeny volt, és óhatatlanul elszánt vetélkedésre vezetett a – hogy úgy mondjuk – ugyanazon a piacon árusító két szervezet között.

Ez a helyzet ad magyarázatot sok jellegzetes vonásra a két rend történetében, amit másképp nehéz lenne megérteni. Egyrészt ennek tudható be, hogy olyan nagy mértékben vették át egymástól azokat az elemeket, amelyeknek a fennmaradás szempontjából a legnagyobb értékük volt. Így – magának Szent Ferencnek a döbbenetére – a ferencesek jelentős elemeket vettek át a dominikánus szervezetből, és követték a domonkosokat az egyetemekre. A domonkosok viszont átvették a ferenceseknek a szegénységgel kapcsolatos állásfoglalását, ami városi megerősödésüket jelentősen elősegítette. Nagy vonalakban a dominikánusok jelentették az intellektuális erőt, a ferencesek az ösztönös megérzést, amely egyetemes sikerükhöz vezetett. Riválisaik nélkül a domonkosok talán viszonylag kis rend maradnak, annak az egyetlen feladatnak szentelve magukat, hogy az eretnokség ellen harcoljanak; a domonkosok példája nélkül pedig a ferencesek talán nem is maradtak volna fenn. Együtt álltak szemben a világ többi részével, és noha foggal, körömmel harcoltak minden talpalatnyi területért, amit a másik elfoglalt, bámulatos gyorsasággal fejlődtek.

Fejlődés és eredmények

Növekedés

A két rend fejlődése az általános hasonlóság mellett néhány meglepően ellentétes vonást mutat. Csaknem kezdettől fogva mindketten egyházközségüknek tekintették az egész világot, olyan módon, hogy az egész utó-

pisztikus elképzelésnek tűnhetett volna, ha az események olyan gyorsan nem igazolják.

1217-re a ferencesek az ismert világot már provinciákra osztották fel, és ez jól tükrözi, hogy hol talált teret legnagyobb kezdeti lendületük: Itáliában hat provinciájuk volt, Franciaországban kettő, Németországban, Spanyolországban és a Közép-Keleten egy-egy. 1230-ra Németország már két provinciára oszlott, Franciaország és Spanyolország egyenként háromra, és a tartományok számát az angliai és ausztriai provincia is növelte. Néhány éven belül tehát kialakult az az alapvető területi szervezet, amely megfelelt minden középkori kíváncsagságnak.⁸²

A domonkosok meggondoltabban haladtak előre. 1221-es, első területi tervükben csak öt provincia volt (Lombardia, Róma, Dél-Itáliával együtt, a Provence, Spanyolország, Franciaország), ezekhez 1230 körül hozzácsatolták Magyarországot, Németországot, Angliát, Lengyelországot, Dániát, Görögországot és a Szentföldet. Erre az időre tehát, némileg más vonalak mentén, amelyek azt tükrözték, hogy a domonkosok a határországokra nagyobb súlyt helyeztek, a két rend felsorakozott világméretű feladatai teljesítésére.⁸³

Számukat tekintve, a domonkosok, világosabban meghatározott céljaikkal, sohasem voltak olyan sikeresek, mint a ferencesek. A XIV. század elejére a domonkos rendházak teljes száma kb. 600 volt, az 1400 ferences házzal szemben. Az e házakon belül élő barátok számának becslése teljesen bizonytalan, de talán nem teljesen irreális, ha házanként 20 főt számítunk. Ez a két rend középkori fejlődésének csúcspontján kb. 28 000-es fe-

⁸² J. Moorman, *History of the Franciscan Order*, 1968, 46–62, 62–74.

⁸³ Erről a fejlődésről hasznos összefoglalást ad A. Walz, *Compendium Historiae Ordinis Praedicatorum*, 2. kiad., 1948.

rences összlétszámot jelentene, szemben a 12 000 dominikánussal.⁸⁴

Önmagukban ezek a számok nem túl sokat mondanak, és nehéz őket összehasonlítani a korábbi rendek fejlődésével. A barátok feljegyzései bővelkednek intellektuális tevékenységükkel kapcsolatos utalásokban, de anyagi vonatkozásokban sokkal töredékesebbek, mint a korábbi rendek írásban rögzített adatai. Ennek ellenére, összehasonlítva a ciszterciák fejlődését a XII. században és a kolduló rendekét a XIII.-ban, jelentős ellentétet találunk. A domonkos rendházak számszerűleg durván összevethetők a ciszterciákkal, de a ferences rendházak összlétszáma sokkal nagyobb; a kolduló rendek házai azonban összességükben olyan tökebefektetést képviseltek, amely csak töredékét tette ki a ciszterciek által lekötöttnek. A kolduló rendek növekedési korszaka sokkal rövidebb volt, mint a cisztercieké, alig több, mint nyolcvan év, a cisztercita fejlődés két évszázadával szemben. De a legszembeeszköbb különbség a barátok és a ciszterciák között a helyi megoszlásban van. Míg az összes cisztercita rendház egyharmadának Franciaország adott otthont, a dominikánus rendházak kb. egyhatoda, a ferences rendházaknak talán még kisebb hányada kapott helyet határai között. Ezzel szemben Itáliában, ahol a cisztercita rendházaknak alig több, mint tizede állt, a dominikánusok rendházainak egyötöde működött, és – bár konkrét adataink nincsenek – minden bizonnyal nagyon magas hányada az összes fe-

⁸⁴ A két rend létszámára vonatkozó becslések erősen eltérnek egymástól. A ferencesekére nézve l. Moorman, id. mű, 155–76, 351; a domonkosokéra, Walz mellett, l. még F. Mandonnet, *Saint Dominique*, 1937, I, 187–88, továbbá (Anglia vonatkozásában) Hinnebusch, *The Early English Friars Preachers*, 1951, 271–78. A ferences házak legkorábbi hivatalos listája 1331-ből kiadva Eubelnél: *Provinciale Vetustissimum*, 1892.

rences háznak. Ez a nagyarányú földrajzi eltolódás tükrözi, hogy milyen lényeges különbség van a kolduló rendek és a korábbi szerzetesrendek között. A kolduló rendek alapvetően urbánus és földközi-tengeri mozgáalom voltak; a ciszterciák szervezete agrár jellegű, francia és feudális színezetű.

Létfenntartás

Ahol városok voltak, ott barátok is voltak; és városok nélkül nem voltak barátok. Ez szükségszerűen következett életmódjukból. Egy egyedülálló koldus meg tud élni vidéken, de koldusok szervezett közössége már nem. Egy ilyen közösségnek, bármilyen kicsi is, ahhoz, hogy fennmaradjon, elég nagy népességre van szüksége, mégpedig olyanra, amely nem a nyomor szélén áll. A kolduló szerzetesek tehát azonnal a városok felé igyekeztek. Nem úgy tekintették magukat, mint akik a városi jövedelemnek egy eddig kevésbé kiaknázott forrását csapolják meg; de valójában ezt csinálták. Az ágostonos kanonokok bizonyos vonatkozásban megelőzték őket. Ahogy már láttuk, panaszok hangzottak el a kanonokok részéről, hogy a barátok versenyre kelnek velük a gazdag polgárok „temetésének, örökségének és adományainak” megszerzésében. De a gazdasági versengés területe marginális volt csak. Az ágostonos kanonokok javadalmakkal rendelkező rend voltak, akik alapjövedelmüket alkalmi forrásokból egészítették ki. A barátok fő megélhetési forrása az esetenként kapott alamizna volt. A két szervezet két teljesen különböző összefüggésben működött, és teljesen más gazdasági szinten.

Érdekes összevetni a barátoknak a városi élettel szembeni magatartását az Ágoston-rendi kanonokokéval, akik minden korábbi rend között a legurbánusabbak

voltak. Láttuk, hogy a kanonokok sok rendháza az elővárosokban kezdte meg működését, tönkrement vagy rosszul ellátott templomokban. Ezek a templomok jó helyen voltak a városi középosztály szükségleteinek kielégítésére. E réteg ahhoz, hogy apátságokat alapítson, túl szegény volt, de ahhoz elég gazdag, hogy egy szervezett vallási közösségben érdekeltséget keressen. A kanonokok ezért gyakran városi háttérrel rendelkeztek, de nem voltak városi jelenség: a véletlen folytán kerültek a városokba, mert ott gazdátlan területet, megrongálódott templomot vagy senki tulajdonában nem lévő dézsmát találtak. A barátok ezzel szemben nem a templomok vagy dézsmák miatt mentek a városokba, hanem azért, mert a városokban megtalálhatták azokat az embereket, akik számára mondanivalójuk volt, akik közül első tagjaikat toborozták, és akiktől létfenntartásuk függött. Ennek folytán nem az elővárosokba, hanem központi fekvésű telkekre telepedtek szívesebben, bármilyen alkalmatlanok is voltak azok. Ahogy számuk növekedett, nagyon gyakran ki kellett húzódniuk a központból, esetleg a város falain kívülre is. De olyan közel telepedtek le a központhoz, ahogy csak tudtak, és olykor engedélyt kaptak arra, hogy lerombolhassanak egy részt a városfalból, hogy még a városon belül maradhassanak.⁸⁵ Egész életmódjuk a várossal való kapcsolatuktól függött, és ez meghatározta további fejlődésük irányát.

A városokban egy embercsoport remélheti, hogy alamizsnából megél, de még egy városban sem lehet úgy élni, hogy az embernek semmilyen tulajdona ne legyen. Ez problémát jelent mindenki számára, aki a

⁸⁵ Értékes adatok vannak az angliai dominikánus rendházakra Hinnebusch id. művében, valamennyi kolduló rend házára pedig a *V. C. H.* számos kötetében.

szegények közé akar tartozni. Senki, és főleg semmiféle közösség nem tud sokáig tökéletesen szegény maradni. Ez a szegénységnek mint eszménynek a paradoxona: amilyen könnyű véletlenül szegénynek lenni, olyan nehéz szándékosan. A régebbi szerzetesrendek úgy oldották meg a kérdést, hogy ideálként az egyéni szegénységet fogadták el a testületi tulajdonon belül. De nyilvánvaló, hogy a valódi szegénységgel szemben ez a fajta szerzetesi szegénység tulajdonképpen gazdagság, csak más néven. A szerzetesek és kanonokok azon kijelentésének, hogy ők *pauperes Christum pauperem sequentes*, „szegényen követik a szegény Krisztust” – a szó szokványos értelmezésében már jóval a XIII. század előtt megszűnt minden tiszteleltre méltó jelentése.

Szent Ferencnek és követőinek missziójához alapvetően hozzátartozott, hogy új értelmet adjanak ennek az elcsépelet frázisnak. Ám tapasztalataik megmutatták, hogy az ösvény, amelyen járni kívántak, csak ösztönösen követhető: amint gondolkozni kezdtek róla, és szervezett útra próbáltak térni, leküzdhetetlen nehézségek tornyosultak eléjük. A nyugati kereszténységnek mindeddig pajzsot jelentett az említett formula e problémákkal szemben, amelyek már régóta ismeretesek voltak India vallási életében, ahol a tökéletes szegénység könnyebben felfogható ideált jelentett. Íme a birtoklás fokozatainak egy buddhista leírása, mely pontosan rávilágít a korai ferencesek dilemmájára:

„A tanítványok ruhákat kezdtek készíteni, kezükkel tépve ezeket elnagyolt formákra; így a vezető megengedte nekik, hogy kést használjanak.

A darabokat bambuszszilánkokkal varrták össze: így a vezető megengedte nekik, hogy tűt használjanak.

A tűknek letört a hegye: így a vezető tűtartó tok használatát engedélyezte.

A kés és a tűk elvesztek; így a vezető zsákat engedélyezett, hogy abban vigyék őket.

A zsák cipelése kényelmetlenné vált, így a vezető vállszíjat engedélyezett számukra.”⁸⁶

Hol álljon meg ez a folyamat? A ferencesek számára ez jelentette a legnagyobb problémát, amely csaknem felbomlasztotta a rendet fennállásának első századában. A domonkosok számára, akik előtt eszményképként nem annyira Krisztus szegénységének, mint a *vita apostolicának* a követése lebegett, a probléma kevésbé volt súlyos. Végül a két rend kölcsönös egymásra hatása kompromisszumra vezetett, amely megengedte a barátoknak (vagy az ügyeiket intéző custosoknak), hogy birtokolják mindazt az épületet vagy felszerelést, amely munkájukhoz szükséges, de jövedelmet hozó vagyonuk ne legyen.

E vagyonkorlátozás hatását erősen csökkentette az, hogy meghatározott évi alamizsnát fogadtak el, amelyeket nem lehetett megkülönböztetni egy rendszeres járadéktól. Ennek ellenére nagyon nagy maradt a különbség a kolduló rendek és a korábbi szerzetesrendek között a vagyon kérdésében. A barátokból sohasem lettek nagybirtokosok. Jövedelmük zöme kis pénzbeli vagy természetbeni ajándékokból eredt, örökségekből, temetések és gyászmisék díjából. Amikor már az ajtóról ajtóra való koldulás inkább csak formalitás vagy emlék lett, a barátok könnyen elérhetősége és az urbánus környezettől való függése még mindig megmutatkozott azokban a forrásokban, amelyekből jövedelmük származott.

A barátoknak szabályzatuk tiltotta, hogy több földjük legyen, mint amennyi megélhetésükhöz kell. Ez azt

⁸⁶ A *Kullavagga*, V, II (*Vinaya Texts*, ford. T. W. R. Davids és H. Oldenberg, in: *The Sacred Books of the East*, 1885, XX. köt., 90. l.).

jelentette, hogy nem volt szükségük cartulariumokra, birtokügyi feljegyzésekre és felmérésekre, amelyekből a korábbi vallási alapítványokat eltartó adományokra vonatkozó ismereteinket merítettük. Hogy a barátok milyen ajándékokból éltek, azt főleg a késő középkor századaiból fennmaradt megszámlálhatatlan végrendeletből tudjuk. Becslés szerint a XIV. század második felében az oxfordi polgárok végrendeleteinek egyharmada hagyatkozik a ferencesek javára, és bár a legnépszerűbbek a ferencesek voltak, a végrendeletek jelentős hányada egyéb barátokra is testál javakat. Az ajándékok, összehasonlítva a monostoralapító adományokkal, nagyon kis értéket képviseltek, de sok volt belőlük, és a társadalom szélesebb rétegeiből érkeztek, mint bármely korábbi vallásos adományok, amelyekről a fennmaradt források szólnak. Az adományozók és az adományok széles skáláját jól tükrözik az oxfordi ferencesek feljegyzései. Jótevőik listájának élén a király áll, aki évente 33 fontot, 6 shillinget és 8 pennyt fizetett nekik 1289-től egészen a rend 1538-ban bekövetkezett feloszlásáig; a lista legaljára pedig a Szent Ebbe-templomhoz tartozó hívők kerültek: egyházközségükben működött a ferences rendház, és ők évi hat pennyt fizettek. E két véglet között earlok és érsekek, szerzetesek és apácák, papok és laikusok, kereskedők és lovagok, feleségek és özvegyek sorakoznak, mindegyikük néhány fontot vagy pennyt adott akár évenként, akár egyszeri alkalommal. A bizonyító anyag töredékes, és csak akkor válik teljessé, amikor a barátok kezdeti lendülete már lehanyatlott, de még így is eléggé érzékelhető képet ad arról, hogy milyen széles körökre hatottak a kol-duló szerzetesek.⁸⁷

⁸⁷ Az itt elmondottak részleteire l. A. G. Little, *The Greyfriars in Oxford* (Oxford Hist. Soc., 21) 1892.

Nagy mennyiségben csak a XIII. század végétől kezdve találunk végrendeleteket. Ettől az időponttól kezdve ezek a legjobb bizonyítékok közé tartoznak a nép vallásos érzületére. Világosan kitűnik belőlük, hogy a haldoklókat már nem a pokoltól való félelem tartja hatalmában, ahogy hajdanában. Ehelyett a hosszú tisztítótűzi szenvedés kilátásától reszketnek, és e kínok megrövidítését és enyhítését remélik széles körben osztogatott jótékony célú adományokkal. A fennmaradó végrendeletek mutatják, hogy a hagyatkozashoz még a társadalom leggazdagabb tagjainak is kevés földfölösleg áll rendelkezésére, viszont azok közül, akik arra a tisztességre emelkedtek, hogy végrendeletet készíthettek, még a legszerényebbek is különféle személyes javakkal rendelkeztek és készpénzben néhány fonttal arra, hogy kegyes célokra elosztogassák. A barátok ideális alanyok voltak adományok elfogadása szempontjából; kis ajándékokat is használni tudtak, és apró, de értékes kedvezéseket tudtak nyújtani, hogy megkönnyítsék a mennyország felé vezető utat. Természetesen és majdnem szükségszerűen ott volt a helyük a végső jótékonyági cselekedeteket tartalmazó listán. Egy bizonyos Richard Brampton nevű szerény anyagiakkal rendelkező, 1362-ben elhunyt oxfordi mészárosnak a végrendelete képet ad azokról a minimális felajánlásokról, amelyekre egy kereskedőnek lelki nyugalmához szüksége volt.⁸⁸ Hátrahagyott:

„két shillinget a Minden Szentek temploma porticuszának tatarozására, remélve, hogy majd e templomban temetik el;

hat shillinget és nyolc pennyt minden tized vagy fel-

⁸⁸ *Oxford Deeds of Balliol College*, H. E. Salter kiad. (Oxford Hist. Soc., 64), 1913, 198–99. l.

ajánlás kiegyenlítésére, amelyet gondatlanságból vagy feledékenységéből nem fizetett meg;

egy shillinget a plébánosnak és hat pennyt a klerikusának;

tíz shillinget arra, hogy szétosszák a szegények között temetése napján;

tíz shillinget arra, hogy szétosszák az oxfordi kolduló barátok között;

három fontot, hat shillinget és 8 pennyt egy káplán számára, hogy egy éven keresztül naponta misét mondjon lelkéért;

oxfordi házat felesége halála után az Oseney-apátság ágostonos kanonokjainak.”

E végrendelet tipikus késő középkori keverék. Ahogy a társadalmi ranglétrán feljebb megyünk, az összegek nagyobbak lesznek, a lelki üdvösségért mondott misék száma növekszik, a bőkezűség területe kiszélesedik, és már beletartozik hidak javítása is, remeték és remetenők támogatása; foglyok és leprások megsegítése, sok oltár gyertyával való ellátása; de az alapelemek majdnem mindig megtalálhatók. Egy városi közösség jótékonyságának spektrumában a barátok széles középső sávot jelentettek. Bizonyos fokig kielégítettek minden általános vallási szükségletet: szegények voltak, és segélyre szorultak; temetkezőhelyet biztosítottak a hatalmasoknak, és helyet a megemlékezésre a kevésbé hatalmasokról; miséket mondtak halottakért, és feloldozták a haldoklókat. Mindenki számára könnyebbé tették a mennybe vezető utat.

Természetesen, mint minden intézmény, a kolduló rendek is hamarosan kitermelték az életmódjukból fakadó bűnöket. Ahogy a ciszterciták puritanizmusa egynyes úton vezetett a földesúri hatalmaskodáshoz, úgy a barátok szegénysége és intézményes kéregetése azt eredményezte, hogy örökségek és díjazások után

kutattak, és könnyen hajlottak arra, hogy elnéző bánásmódot sejtessenek olyan bűnbánókkal, akik egyúttal jötevők is voltak. Aligha kell külön példákkal bizonyítani, hogy ez a barátok életének körülményeiből és természetéből oly nyilvánvalóan adódó gyakorlat nagyon általános volt, de a legrosszabb esetben is ezek a bűnök nem arisztokrata gondtalanságból eredtek. Az életmód megerősítő volt, és soha nem fenyegetett az a veszély, hogy a barátok klastromai kényelemben élők zárt testületévé válnak. Még a késő középkor oldott légkörében is megtartották azt a városi eredetükre utaló vonást, hogy inkább szigorúságukról voltak ismertek, mint restségükről.

A tagok toborzása

Könnyen érthető, hogy az ajándékok és alamizsnák csak úgy ömlöttek, s ez tette lehetővé a kolduló rendek gyors növekedését a XIII. században, és biztosította létfenntartásukat egészen a középkor végéig. A tagok toborzásának kérdése azonban problematikusabb volt, az itt mutatkozó nehézség kiemeli a különbséget a barátok és a korábbi szerzetesrendek között. A szerzetesrendek új tagjainak nagy része ugyanabból a társadalmi osztályból származott, mint nagy jötevőik, a földbirtokos arisztokráciából és a dzsentrik közül. De azok, akik a legtöbbet adták a kolduló szerzeteknek, a legkevésbé sem kívánták, hogy gyermekeik a kolduséletet válasszák. Tehetős családokra lidércnyomásként nehezedett az a gondolat, hogy gyermekeikből kolduló barátok lehetnek, különösképpen pedig ferencesek. Ennek a borzadásnak néha kétségtelenül az lett a következménye, hogy a barátok szegénységét romantikus vonzerővel ruházta fel; és a társadalmi tiszteletreméltóságtól való megcsömörlés a XIII. században talán hasonlóan

döntő indíték volt arra, hogy a szülői elvárással szembe szálljanak, mint a XX. században.

De akár visszataszítónak, akár romantikusnak tűnt a szervezett koldusélet a tehetősek szemében, a nagyon szegényeknek menedéket nyújtott; biztonságot és tiszteletreméltóságot. Valószínűnek látszik, hogy a ferencesek, az írni-olvasni tudás szempontjából a domonkosoknál könnyebb feltételeikkel, sok olyat soraikba fogadtak, akik már addig is alamizsnából éltek. Egy fejlődő város kaotikus társadalmi körülményei között a világi koldulásról a szerzetesi koldulásra való áttérés nagyon csábító lehetett, és ez segíthet megindokolni a ferences rendházak nagymérvű sokasodását Itália városaiban a XIII. században. Tény, hogy pár éve Nápolyban még látható volt az erős hasonlatosság a barátok és az alamizsnát kérők számos fokozata között. Ilyen környezetben éltek az első barátok, és első tagjaikat talán azok közül toborozták, akik kénytelenségből már addig is koldulásból tartották fenn magukat.

De ahogy mindenki más, a barátok is erénynek vélték a nemesi születést, és kétfajta ember megtérésének örültek különösképpen: az előkelő származásúakénak és a tanultakénak. Ellenségeik sok történetet meséltek róla, hogy mekkora erőfeszítéseket tettek a barátok ilyen emberek toborzására, és nem is minden efféle történet valótlan. IV. Ince már 1244 márciusában levelet intézett Torino főesperéséhez, és ez a levél elég hozzá, hogy a barátok elleni panaszok egész sorát bemutassa, és ahogy az idő haladt, a panaszok még csak sokasodtak. A pápa arról tudósította a főesperest, hogy megjelent előtte Asti iskolamestere, s a következő történetet mondta el:

„Amikor az iskolamester Vercelliben folytatta tanulmányait, szolgálait megvesztegették, hogy kábítószerrel tegyenek italába. Ez után bizonyos barátok rávették őt,

hogy csatlakozzék rendjükhöz, mondjon ki egy egyszerű »igen«-t – további beszédre ugyanis nem volt képes. Ez után magukhoz vették holmijait, letépték róla ruháját, és szerzetesi csuhába öltöztették. Már épp azon a ponton voltak, hogy tonzúráat nyírjanak fején, ám ő magához tért, megragadta az ollót, és támadóit kiűzte a házból. A barátok, botránytól félve, visszaadták ingóságait; de az iskolamester a pápához fellebbezett, hogy kierőszakolt fogadalma alól oldja fel.”⁸⁹

Az effajta esetek igazát sohasem lehet ellenőrizni, de nagyon valószínűnek látszik, hogy a IV. Ince által elmondott történet lényegében így zajlott le. Azt viszont teljes képtelenség lenne feltételeznünk, hogy a barátok ilyenfajta cselfogások segítségével szereztek maguknak tekintélyt az akadémiákon, ami olyan nagy jelentőséget biztosított számukra a középkori történelemben. Olyasvalamit tudtak nyújtani az akadémiái oktatóknak és tudósoknak, amit semmi más szervezet nem tudott adni. Szabadulást kínáltak az egyházi előléptetésért folyó harctól, lehetőséget hosszabb teológiai tanulmányokra és tanításra és ösztönzést tudományos erőfeszítésekre, ami vonzotta a legnemesebb elméket.

Már korábban szó esett a tudósoknak az egyházi állásokért való tülekedéséről. Majdnem minden egyetemi hallgatónak szüksége volt elsősorban családra vagy patrónusra, hogy támogatást kapjon tanulmányai idején, majd javadalomra (vagy még inkább több javadalomra), hogy meg tudjon élni, miután tanulmányait bevégezte. Rendszerint huszonöt éves korára érte el a *magister artium* címet, és akkor előbb a világi vagy egyházi adminisztráció világában kellett karriert csinálnia, mielőtt újra visszatérhetett volna az egyetem falai közé a tanuláshoz, hogy a teológiában vagy a jogtudomány-

⁸⁹ *Registres d'Innocent IV*, No. 529.

ban magasabb fokozatot szerezzen. Mire elnyerte a teológia doktora fokozatot, negyven körül járhatott, és ekkor vált alkalmassá magasabb egyházi vagy világi posztok elfoglalására. Természetesen akadtak olyan kivételes magiszterek, akik egyházi alapítvány támogatása nélkül is egész életükben az egyetemen tanítottak, de ők ritkaságszámba mentek; a legtöbb embernek akadémiai pályafutását össze kellett egyeztetnie a számlálétrán való felfelé kapaszkodással.

A barátok kivezető utat mutattak ebből a helyzetből. Azok az egyetemi tanárok, akik beléptek a barátok közé, felhagytak a beneficiumokért folytatott küzdelemmel, és a tudományos munkának szentelhették magukat.

A legelső újoncok között voltak olyan frissen végzett magiszterek, akik még nem fogtak hozzá hivatali pályájuk kiépítéséhez; mások már elég magas posztokra jutottak el; mindkét esetben a barátok megmentették őket az egyetemek számára, és lehetővé tették, hogy hátat fordítsanak a világnak. Jól ábrázolja ezt a helyzetet három angol tudósnek a pályafutása a párizsi és az oxfordi egyetemen a XIII. század elején.

Robert Bacon. Robert Bacon Párizsban nyerte el a *magister artium* címet 1215 körül. Ezután visszatért Angliába, és megkezdte szerény pályáját az oxfordshire-i Lower Heyford papi javadalmának felével. Ezt az állást Eynsham apátságának köszönhette, és valószínűleg azért kapta, mert családja bérelője volt az apátságnak. Anyagi kilátásai nem voltak túl fényesek; de állomáshegye megközelíthető távolságra esett Oxfordtól, és oda járt teológiát tanulni. Közben belépett a dominikánus rendbe, valószínűleg 1227-ben. Most már lemondhatott javadalmáról. Nem kellett tovább küszködnie a világgal. Biztos akadémiai pozícióra tett szert, és a továb-

biakban, általános elismerés mellett, teológiát tanított Oxfordban, 1248-ban bekövetkezett haláláig.⁹⁰

Richard Rufus. A cornwalli Richard Rufus, aki az 1220-as években tanult Párizsban, hasonló utat járt be. Megszerezte a *magister artium* címet, és akkor kezdett teológiát tanulni, amikor Párizsban 1230 körül belépett a ferencesek közé. Ettől fogva akadémiai pályafutása biztosítva volt, és jelentős karriert futott be, teljesen a teológia tanulmányozásának és tanításának szentelve magát Párizsban és Oxfordban. A kortárs ferencesek eltérő véleményt formáltak róla. Thomas of Eccleston kitűnő előadónak tartja; Robert Bacon kissé epésbben azt mondja róla, hogy híre a tudatlan tömegek között volt a legnagyobb. De a tudományos pályán dolgozók ki vannak téve az ilyen kritikák pofonjainak. Ám legalább megmenekült a világban való előbbre jutás nyomorúságos küzdelmeitől. Megvolt az az elégtétele, hogy híres emberekkel dolgozott együtt, és írásai szerte Európában mindenhol eljutottak a ferences könyvtárakba.⁹¹

Alexander of Hales. Alexander of Hales valószínűleg Hales-Owenből, Shropshire-ből származott. Idősebb ember volt már, és elég előre jutott pályáján, amikor belépett a ferences rendbe. Párizsban tanult és tanított mind a bölcsész-, mind a teológiai karon a XIII. század első negyedében. Londoni és lichfieldi kanonoki javadalmaival és coventryi főesperességével biztosan, de nem fényesen haladt az egyházi előléptetések útján. 1236-ban azután mindent félredobott, és ferences lett. Akkoriban ötvenes évei közepén járt; jó hírű teológus volt, és az egyházi hierarchiában tisztességes pozíciót foglalt

⁹⁰ Pályafutására l. A. B. Emden, *Biographical Register of the University of Oxford to A. D. 1500*, 1957–1959, I, 87.

⁹¹ Uo., III, 1604–05.

el. Így hát sok mindent feladott, amikor kolduló barát lett belőle. Nem adta fel viszont tudományos pályáját. Ellenkezőleg, ettől fogva biztosabban horgonyzott le az egyetemen, mint előtte valaha is. Belépése sokat jelentett a párizsi ferenceseknek, mert ő lett első teológiai egyetemi tanárjuk. A dominikánusok már rég elérték ezt a kitüntetést, és a ferencesek hosszú ideje hiába vágyakoztak rá. Efölötti nagy örömük hozzásegített, hogy Alexander of Hales tudományos hírneve mind a mai napig fénylő maradt a ferencesek körében.⁹²

Tudományos eredmények

Hogy mi készítette ezeket az embereket arra, hogy csatlakozzanak a kolduló barátokhoz, természetesen nem tudhatjuk. De egy valami mindnyájukra egyaránt vonatkozik: a barátoknak szükségük volt rájuk, jobban, mint bárki másra, nem mint tisztviselőkre, hanem mint a teológiának, mégpedig a legmagasabb szintű teológiának tanáira és diákjaira. Ezen a területen találták meg helyüket. A barátok megjelenése előtt a teológiai tanulmányok ötven éven át nagyon kevésbé haladtak előre. Kevés új eszme támadt, és kevés módszertani újítást vezettek be. Most eljött az ideje a gyors előretörésnek, teljes egészében bekebelezték a teológiába az arisztotelészi tudományokat és metafizikát. A teológusok, akik látták a perspektívát, ki akarták szélesíteni a tárgyat, új vitaformákkal és új tanítási módszerekkel akartak kísérletezni. Az egyetemek adott tanmenetében és a létért folyó világi küzdelem közepette nehéz volt e dolgok számára helyet találni. A barátok biztosítottak rá

⁹² Alexander of Hales pályafutására és a renden belüli fontosságára l. J. Moorman, *History of the Franciscan Order*, 1968, 100, 131–32, 240–42.

lehetőséget is, és biztosították hozzá a gondmentes életet is; gondmentes életet: mert ők tették először lehetővé egy tudós számára, hogy egy közösségben éljen, az egyetemi élet eleven sodrában, és munkáját anélkül folytathassa, hogy pályafutásával kelljen törődnie; továbbá lehetőséget: mert igen nagy szükségük volt teológusokra, hogy fiatal tagjaikat kiképezzék prédikátorokká, misszionáriusokká vagy hitvitázókká.

A domonkos rend kezdettől fogva a teológia tanulmányozására szervezett rend volt. 1223-ra már százhusz tagot számláltak a párizsi rendházban; és 1234-re az egyetem tizenöt hittudományi doktora közül valószínűleg kilenc dominikánus volt. Az 1228-as egyetemes káptalan határozatba hozta, hogy a rend minden közösségében egy barátot meg kell bízni, hogy szervezze a rendházon belül a teológiai tanulmányokat, vitákat rendezzen és irányítsa a tanulók – a rendházon belüli egyetemi hallgatók – olvasmányait; az egyetemes káptalan azt is elrendelte, hogy a rend egyetlen tagja sem prédikálhat nyilvánosan, amíg legalább három évig nem tanult teológiát; és előírányozta, hogy a rend tizenkét provinciájának mindegyikéből legalább hárman-hárman a párizsi egyetemen tanuljanak. Kétségtelen, hogy minden törvényhozás bizonyos fokig utópisztikus, de a középkor egyik legbámulatraméltóbb alkotása a dominikánus tanulmányok gyors megszervezése, az, hogy létrehoztak egy voltaképpen a világi egyetemek szervezetével párhuzamos, külön egyetemi szervezetet. Bizonyos vonatkozásban a dominikánusok szilárdabb szervezetet vezettek be a felsőfokú tanulmányokra, mint amit valaha is létrehoztak Nyugat-Európában. Soha többé nem alakult meg más ilyen szervezet, amelyet egyetlen törvényhozó hatalom irányított, és amely olyan diákok nemzetközi testületét fogta össze, akik világosan meghatározott céllal tanultak.

A ferenceseknek a tanításra vonatkozó rendelkezései jelentősen mögötte maradtak a dominikánusokénak. Mint a ferences szervezet minden egyéb vonatkozása, az iskolaügy is azt a benyomást kelti, mintha a káosz szélén állna, de ettől még nem volt szükségszerűen kevésbé hathatós. Külön rendelkezést, úgy látszik, arra nézve nem hoztak, hogy minden rendháznak legyen egy teológiai lektora; de a ferences krónikás azzal dicsekszik, hogy 1251-ben csupán Angliában harminc olyan lektor van, akik formális teológiai disputákat tartanak, és három vagy négy, akik formális disputák nélkül adnak elő. Mivel ez a szám szinte pontosan egybeesik az angol tartomány ferences rendházainak számával, valószínűnek látszik, hogy ez időre a ferences elképzelés nagyon közel jutott a dominikánusokéhoz.⁹³

Mindaz, amit a XIII. századi ferences törvényhozásról tudunk, ezt a nézetet erősíti meg. 1260-ban a ferencesek egyetemes káptalana leszögezi, hogy a rend minden tartományából két barát ingyen mehet Párizsba. Ezek saját provinciájukban már nyilvánvalóan tanultak két vagy három évig. A tanulási lehetőségekben minden bizonnyal nem volt hiány. A XIV. század elején Oxfordban kilencven dominikánus volt és nyolcvannégy ferences.⁹⁴ A két rend fej fej mellett haladt, és

⁹³ Thomas of Eccleston, *Tractatus de Adventu Fratrum Minorum in Angliam*, A. G. Little kiad., 1951, 50. l.; továbbá A. G. Little, „The Educational Organization of the Mendicant Friars in England”, *Transactions of the Royal Historical Society*, VIII (1895), 49–70.

⁹⁴ 1317-ben ez volt a létszám; hatvan évvel később, 1377-re a domonkosok száma 70-re esett vissza, a ferenceseké pedig 103-ra emelkedett. 1317-ben volt még 45 karmelita és 43 Ágoston-rendi barát, 1377-ben pedig 57 karmelita és 49 Ágoston-rendi barát (A. G. Little, *Franciscan Papers, Lists and Documents*, 65. l.). Az oxfordi egyetem tagjainak összlétszáma a XIV. században nagyon bizonytalan: a legmegbízhatóbb becslés (1315-re vonatkozóan) 1500; száz évvel később talán 1000 körül lehetett. (H. Rashdall, *Universities of Europe in the Middle Ages*, F. M. Powicke és A. B. Emden kiad., 1936, III, 95, 328, 332–33.)

közösen az egyetemi létszámnak több mint tizedrészét tehették ki. Még fontosabb tényező, hogy elárasztották és megifjították a teológiai tanulmányok területét, és erősen hatottak a tudományos tevékenységek minden egyéb ágára is.

A barátok nemcsak azért tudták ezt megtenni, mert minden egyéb szervezetnél több lehetőséget nyújtottak a meghosszabbított tanulásra, de azért is, mert a tudományos törekvések elé új célt állítottak. Visszaadták a tanulásnak azt az izgalmát, ami a XII. század közepe óta már hiányzott. A barátok érkezése előtt az egyetemek főleg tisztviselők képzésére szolgáltak. Azokat nevelték ki, akik a jogrendszert, az ítélőszékeket és a kormányzati szervezetet kifejlesztették. Ez fontos, de egyre kevésbé kielégítő célt jelentett. Ezzel szemben a barátok tanulmányaikkal a világ megtérítésére törekedtek. Megakarták téríteni az eretnekeket, meggyőzni a szaracénokat, megnyerni a görögöket; prédikátorokat és hitvallókat akartak kiképezni, és tanítani akarták azokat a népeket Nyugat-Európában, amelyeket a korábbi vallási újítók jobbra kihagytak számításaikból. E széles körű tevékenység a teológiai tanulmányokon alapult: azzal, hogy a hittudomány intellektuálisan kifinomultabbá és nehezebbé vált, gyakorlatilag a jelentősége is növekedett. Nehéz elképzelni a tudományos törekvések számára kielégítőbb vagy ihletőbb intellektuális helyzetet – és ez a barátok nélkül aligha jött volna létre. Nem meglepő tehát, hogy 1250 és 1350 között a középkori teológiában a legnagyobb nevek barátok neve: Albertus Magnus, Aquinói Tamás, Eckhart a dominikánusok köréből; Bonaventura, Duns Scotus, William of Ockham a ferencesek közül. Ezek a nevek maradandók, főként állnak időnek és helynek. Hogy ez a rövid lista egyaránt tartalmazza a középkori gondolkozás történe-

te legnagyobb alkotójának és legnagyobb rombolójának nevét, mutatja a barátok széles körű tevékenységét és azt, hogy mekkora szenvedélyeket ébresztettek. Ahol minden korábbi vallási szervezet kudarcot vallott, ott a barátok sikerrel jártak: kielégítették a középkor legintellektuálisabb századának intellektuális igényeit.

MARGINÁLIS RENDEK ÉS ELLENRENDEK

I. AZ ÁLTALÁNOS KÖRNYEZET

Elérkeztünk ahhoz a stádiumhoz, amikor a szervezett vallásos élet minden olyan formáját kipróbálták, amelyet sikerrel lehetett kifejleszteni a középkori társadalom társadalmi és vallási keretei között – minden lehetséges formáját célja, szervezete, anyagi támogatása és általában a világgal való kapcsolata vonatkozásában. A Benedek-rendiek, a ciszterciták, az ágostonos kanonokok és közöttük a kolduló szerzetesek rendjei betöltötték a fejlődés előtt megnyíló minden lényeges területet. Kielégítettek minden fontosabb lelki, társadalmi és szellemi igényt, amit szervezett vallási testületek egyáltalán ki tudtak elégíteni, és kimerítettek minden fő támogatási forrást. Csak egyetlen további lépést lehetett még tenni, mégpedig a társadalmi és hierarchikus nyomással szembeni nagyobb szabadság és az egyéni erőfeszítések nagyobb változatossága irányában. Itt is, mint sok más területen, a középkor két utolsó százada, részben bonyolultabb, zavarosabb volta miatt, a kora középkor primitívebb életfeltételeihez való visszatérésnek lehetett tanúja. Az egyre határozottabban megrajzolt és egyetemes szervezeti formákra és erőfeszítésekre irányuló törekvés ereje hirtelen csökkent, és Európa kezdett egyrészt részekre hullani, másrészt az érzelmi élet új gazdagságát és változatosságát kezdte átélni.

Ez a helyzet rendkívül kedvezőtlen volt olyan új szervezetek létrehozására, mint a cisztercieké vagy a kolduló rendeké, amelyek arra törekedtek, hogy céljaik

elérésére erőteljes szervezeteket alkossanak. Ehelyett visszatérést látunk a nagy és határozatlan célokra alakult kicsi, szerény, árnyékszerű szervezetekhez. Mint társadalmi erőforrás, újra megjelenik a magányos vallásos ember, aki valójában sohasem süllyedt el teljesen a közbeeső századok szervező buzgalmában. Ez a férfi-, vagy még inkább nőalak már nem mint egy Szent Guthlac jelenik meg, egymagában harcolva, hogy megtisztítsa az országot a gonosz szellemektől, hanem mint egy Siennai Szent Katalin, egy Julian of Norwich vagy egy deventeri Gerhard Groote: elmélkedő és misztikus, kritikus és reformerszellemek, akik valahogy kívül álltak a körülöttük lévő szervezett vallásos társadalmon. A spirituális harcos eltűnik; helyébe megérkezik a kritikus, töprengő lélek. Az a hadviselés, amely egy korábbi korszak spirituális képét juttatta kifejezésre, már nem jelent vonzerőt, kivéve a spekulánsoknak, akik valódi indítékaikat a lovagi pompa mögé rejtették. Süket fülekre talált még az a kísérlet is, hogy a keresztes hadjárat céljaira újraélesszék a keresztény harcos képét. A kereszténység új reményét a harcos helyett az egyéni prófétába helyezte.

Gyakran mesésik, hogy a változás első fuvallata azon a szervezeten belül érezhető, amely az elfogadott eszményeket a legszilárdabban őrzi. Ez történt most is. A dominikánus renden belül – amely minden szerzetesrend közt a legegységesebb, a legjobban megszervezett – fordult elő, hogy a XIV. század elején egy német barát, Eckhart, olyan szavakat mondott ki, melyeket erősen bomlasztónak lehetett értelmezni:

„Ha valaki azt képzei, hogy belső gondolatok, édes vágyakozások és Isten különös kegyelme révén többet kap, mint amit a tűz mellett, vagy a nyáját őrizve, vagy az istállóban kaphat, nem tesz mást, mint megpróbálja megfogni Istent, és fejét köpenybe csavarni és a pad alá

lökni. Mert aki Istent valami különleges úton keresi, megtalálja az utat, de elveszti Istent, aki elrejtőzik az úton. De aki nem keresi Istent valami különleges úton, megtalálja Őt olyannak, amilyen valójában; és ez az ember a Fiúval él, aki maga az Élet.”¹

Sokféleképpen lehet értelmezni ezeket a szavakat. Felfoghatjuk a hivatalos egyház elleni széles körű lázadás háttere elé állítva, amit a XII. századtól kezdve már nyomon lehet követni. Vagy jövőbeni jelentősége szempontjából mérlegelhetjük, mint előképét a családi élet csendes evangéliumi tisztaságának, ami a protestáns puritanizmus legmaradandóbb hozzájárulása a keresztény élethez. Felfoghatjuk a középkori vallás növekvő individualizmusának kifejezőjeként és annak a számos kísérletnek a kritikájaként, amely kísérletek arra irányultak, hogy a vallási életet az egyházi parancsoknak egy megszervezett rendszerébe szorítsák, egy hivatásos elit számára. Eckhart szavai mindezen vonatkozásokban visszatükröznek valamit a késő középkori tapasztalat legfontosabb tendenciáiból, de jelenlegi célunk szempontjából az utolsó a legfontosabb.

1050 és 1300 között Európa minden nagy, jelentős mozgalma rend és szervezettség keresésének része volt, és célja elérésében különböző fokon mind kudarcot vallott. Természetesen nagy dolgokat hoztak létre, és a mai szemlélőt – joggal – inkább az eredmények ejtik csodálatba, mint a kudarcok. De a kortársak számára, akik nálunk világosabban látták a szakadékot az elvárások és a realitások között, akik érezték, amit mi nem érzünk: a megghiúsult remények keserűségét és zűrzavarát, akik tudták, hogy ha valaki egy utazásra indult, semmit nem ért el, ha nem érkezett meg céljához – a kudarc nagyon

¹ Meister Eckhart, *Die Deutschen Werke*, J. Quint kiad., 1938–? (a munka még folyamatban van), I (*Predigt*, 5b), 450. l.

keserű volt. A barátok között uralkodott a legnagyobb kiábrándultság, mert a XIII. század folyamán ők voltak a legvérmesebb remények központjai és a legsikeresebb erőfeszítések forrásai. A ferencesek kiábrándultsága az apokaliptikus reménységek és a fennálló rend önelégültsége elleni lázadás új hullámában nyilvánult meg. A domonkosok kiábrándultsága visszafogottabb volt, és főleg Aquinói Tamás tanítványainak néhány bátor kísérletében jutott kifejezésre, akik munkája tartalmát át akarták formálni és kibővíteni. E tanítványok művei között Eckhart prédikációi erőfeszítést jelentenek arra, hogy megszabadítsák a vallásos életet az intézmények nyomásától, és központot adjanak neki, de nem egy intézményben – még ha ez az intézmény olyannyira mentes is a világi kötelékektől, mint a kolduló rendek –, hanem az egyénben.

Eckhart tanítását megterhelik értelmezésbeli nehézségei, de az világosan látszik, hogy német prédikációiban, amelyeket Köln népéhez intézett az ottani dominikánus templomban, új hangsúlyt adott a világi élet vallásos értékének. Az Istennel való egyesülésről beszélt, amely mindenki előtt nyitva áll, különösen azok előtt, akik mentesek mindazon kísértésektől, amelyeknek a hivatásos szerzetes ki van téve. E kísértések legnagyobbika a vagyonszerzés kísértése – nem a világi vagyóné, amitől a barátok őrizkedtek, hanem a vagyonszerzése imádságban, böjtölésben, virrasztásban és minden ilyenféle külső vallásgyakorlatban és önsanyargatásban. Nem lenne helyes, ha azt képzelnénk (ahogy Eckhart sok kortársa képzelte), hogy ő az egyház külső formái és intézményei ellen lázadt. Ha tanításából úgy tűnt, hogy ostromozza ezeket a dolgokat, ez részben azért volt, mert a múltban túlbecsülték őket, részben, mert egy lépéssel tovább vitte a felszabadító szegénység keresését, amit a

kolduló barátok intézményesen nem tudtak megtalálni.

Eckhart tanításának a lényege az, hogy ezt a szegénységet magában a lélekben kell megtalálni. Nem található meg abban az aktusban, hogy a vagyonszerzés ilyen vagy olyan formáját feladjuk, mert ez is, mint minden egyéb aktus, az emberi akarat műve, és korlátot emel a lélek és Isten közé. Amiről Eckhart prédikációiban beszélt, az a lélekben lezajló belső megtérés volt, amely csak egyedül az Isten által meghatározott, helyes úton jelenik meg. Amikor az emberek ezt a megtérést átélik, minden fogadalom, fegyelmi szabály, hitbuzgalom és külső forma a háttérbe vonul.

Volt-e egyáltalán tartós értékük ezeknek a fogadalomnak, fegyelmi szabályoknak, külső formáknak? Ez olyan kérdés, amire Eckhart nem adott világos választ. A probléma különféle vonatkozásai újra meg újra megjelentek a késő középkor folyamán, és azzal fenyegettek, hogy ledöntik a korábbi korszak minden nehezen felépített rendszerét és szervezetét. Még ha idáig nem is jutott el, egy egyedi, végső realitás keresése az egyéni lélekben – akár Eckharttól származott a gondolat, akár valami más forrásból – erősen befolyásolta a középkor utolsó két századának vallásos életét.

Fontos azonban, hogy ne túlozzuk el sem ennek a befolyásnak mértékét, sem pedig Eckhartnak a világi élet vallási értékeiről szóló tanúságtétele egyedi voltát. Egyrészt az a teljesen egyéni álláspont, amelyet Eckhart szavai tükröznek, ha kiemeljük őket összefüggéseikből, a középkor vége előtt csak mérsékelt vonzóerőt gyakorolt. Az emberek túlnyomó többsége továbbra is szilárdan ragaszkodott az intézményes egyház által nyújtott vallásos segítség különböző formáihoz. Durván kifejezve, ahhoz Európa túl sok szellemi, érzelmi és anyagi tőkét fektetett bele ezekbe a segítségekbe, hogy könny-

nyen lemondjon róluk. Halottakért mondott misék és imádságok, búcsúk, jó cselekedetek és jámbor adományok a tisztítótűz szenvedéseinek enyhítésére soha nem voltak olyan széles körben, sőt a végtelenségig népszerűek, mint a XIV. és XV. században.

De az e gyakorlatok által felkínált előnyök mohó megragadása sohasem jelentette a középkor népi vallássosságának teljességét. A világiak sohasem nyugodtak egészen bele abba, hogy kívülállók, és előnyökhöz jutnak fizetség és szolgáltatások ellenében; sohasem voltak annyira engedelmesek, sem annyira passzívak, mint ahogy biztatták őket. Eckhart szavai csak élesebben fogalmaztak meg, mint ahogy a legtöbb ember elfogadhatónak tartotta volna, egy régóta élő és széles körben elterjedt kívánságot, hogy a mindennapi világi életet egy vallásos rend némely értékével tegyék gazdagabbá. Ezt a kívánságot különböző módokon fejezték ki, de a legmegfoghatóbban úgy, hogy megkíséreltek kialakult vallásos rendek és intézmények köré egy laikus kört létrehozni. Az előbbieken ismertetett rendek mindegyike körül egyesületek keltek életre, az anyaintézmény testéhez tapadva, élő szervezatként táplálkozva belőlük, de – ahogy az ilyen kinövésekkel általában történni szokott – saját életet fejlesztve ki közben.

Ezekben a marginális testületekben a késő középkor erőinek egyik-másik legeredetibb és legrokonszenvesebb, de néha legerőszakosabb és legrombolóbb megnyilvánulását találjuk meg. Mielőtt azonban a szerzetesrendek peremein élő szervezett vallásos élet fejlődését megvizsgálánk, mondanunk kell valamit a középkori társadalom két eleméről, amelyeket túl sokáig elhanyagoltunk: a tömegek viselkedéséről és a nők szerepéről. Ezek kulcsot adnak a késő középkori vallásos magatartás sok olyan vonásának megértéséhez, amelyek gyanakvást ébresztettek mind a világi, mind az egyházi felsoöbbségben.

Bizonyos szempontból a késő középkor minden vallásos megmozdulása kísérletet jelentett a népi vallásosság azon elemeinek korlátok közé szorítására, irányítására és kifejezésére, amelyeknek ereje nem az egyház szervzett tanításából és vallásgyakorlatából táplálkozott, hanem a mindennapi élet irányíthatatlan kényszerűségéből. A tömegek vallási megmozdulásainak fő forrásai a járványok és a kétségbeesés, és a kettő általában együtt járt. Aligha szükséges, hogy külön hangsúlyozzuk: mennyire fontos az emberi élet e két alapvető tényezője, legfeljebb arra kell felhívunk a figyelmet, hogy milyen félelmetes megrázkódtatást jelentett az élet gyakori, közös szerencsétlenségei idején nemcsak egyének, hanem még inkább egész közösségek számára, amikor olyan természeti és társadalmi katasztrófák sújtanak le rájuk, amelyeket sem megérteni, sem megfékezni nem képesek. E csapások csúcspontja az 1348–49-es pestisjárvány volt, de itt-ott mindig előfordultak, végig a középkor századain. A kétségbeeséshez a háborúk is hozzájárultak. A nem harcolók élete és vagyona is ki volt szolgáltatva a minden rendszeres ellátást nélkülöző és a háború törvényei szerint cselekvő, csak a katonai célokat néző hadseregek kényére-kedvére.² Európát megvédte a tökéletes pusztulástól a technológia kezdetlegessége, de korlátozott rombolási eszközeiket a hadseregek teljes könyörtelenséggel alkalmazták. Akármilyen félelmetesek voltak azonban a háború borzalmai a közönséges ember számára, a kétségbeesés fő okozói kétségtelenül az éhség és betegség voltak. Fájdalmas, emberi

² L. M. H. Keen, *The Laws of War in the Late Middle Ages*, 1965, 19, 121, 140, 190–91, 243. l. A középkor minden századában teljesen megszokott volt a civil lakossággal való barbár bánásmód.

beavatkozással gyógyíthatatlan betegségek a szenvedők tömegeit hisztérikus kitörésekre készítették, amely kitöréseket ösztönözte és megkönnyítette az isteni beavatkozás reménye. A népi kétségbeesés e mozgalmairól sok beszámoló maradt ránk, de elég lesz kettőt idézni belőlük.

A St-Pierre-sur-Dives temploma Normandiában, sokévi munka eredményeként, 1145-ben elkészült, és a csodavárás hatalmas tömegeket vonzott oda, amelyek körülvették az oltárokat a Könyörületesség Anyját ostromló szenvedélyes könyörgéseikkel. „Ha gyógyulásuk késlekedett, és nem kapták meg azonnal, amit kívántak, letépték ruháikat, és ágyéktól felfelé mezítelenül heverték a földön, minden szégyent feledve, férfiak, nők, gyermekek, mind együtt; és ahogy elnyúltak a földön, nem kezükön és térdükön csúsztak a főoltárhoz, hanem egész testükkel, majd a többi oltárhoz csúsztak, sírva és újra könyörögve: »Könyörületesség Anyja!«, míg választ nem csikartak ki esdeklésükre.”³

Néhány évvel később Oxfordban is hasonló jelenségekre került sor. 1180-ban új sírba helyezték át Szent Frideswide tetemét, és a városban csodákról szóló hírek kezdtek terjedni. Rövid időn belül mindenfajta betegségben szenvedők tömegei ostromolták a templomot. Legtöbbjük egyszerű ember volt, a környező városokból vagy vidékről jöttek; sokan olyan messziről érkeztek, mint Exeter, Bury St Edmunds, Southampton és Shropshire; néhányan úgy kerültek ide, hogy már más, nagyobb kegyhelyeken, pl. Canterburyben, Szent Tamás sírjánál csalódást szenvedtek. Vízkór, paralízis, vakság, őrültség, bőrbetegségek, fejfájás, gyomorbántalmak, végtagok sebei kínozták őket. A templom éjjel-

³ L. St Pierre apátjának Tutbury szerzeteseihez írt levelét, L. Delisle kiad., *Bibliothèque de l'école des chartes*, 1860, XXI, 113–39.

nappal tömve volt a szenvedőkkel és rokonaikkal; a sír körül nyüzsgöttek, mellette aludtak, megérintették, összekaparták a port. A kanonokok vagy száz csodát jegyeztek fel, és akkor hirtelen elült az izgalom, és többé senki nem beszélt Szent Frideswide gyógyító erejéről.⁴

Ezek köznapi események, és természetesen nincsenek kötve sem a középkorhoz, sem a kereszténységhez. De emlékeznünk kell rá, hogy milyen gyakran fordultak elő a középkori Európában, a népi várakozások milyen könnyen fellángoltak, és milyen döntő szerepet játszottak e várakozások abban, hogy elviselhetővé tegyék az életet nagy tömegek számára, akiknek egyetlen reményük az égből érkező jelben volt.

A népi vallásosság szükségleteinek e megnyilvánulásai általában nagyon elszórtan fordultak elő ahhoz, hogy szervezett mozgalom váljék belőlük. De mindig volt rá esély, hogy valami különösen súlyos esemény elmélyíti a világi kétségbeesés és a természetfölöttibe vetett remény általános hangulatát, amíg be nem következett az erők valamilyen spontán polarizációja. Ez a lehetőség vált valóra szembeszökő módon 1348 és 1349 pestises hónapjaiban, és a belgiumi St Martin de Tournai-apátság apátjától tiszta képet kapunk róla, hogy mit váltottak ki ebben az időben egy megsemmisítő katasztrófa okozta feszültségek.⁵

Feljegyezte, hogy 1349. augusztus 15-én vacsoraidőben vagy kétszáz emberből álló csapat érkezett Bruggeből, és huszonnégy óráig a városban maradt. A következő hetekben hasonló csapatok követték őket: négyszázan jöttek Gentből, háromszázan Sluisból, négyszá-

⁴ *Acta Sanctorum, Octobris*, VIII, 568–89.

⁵ L. P. Frédéricq dokumentumgyűjteményét: *Corpus Documentorum Inquisitionis Hereticae Pravitatis Neerlandicae*, 1889, I. 190–201; 1896, II, 100–39.

zan Dordrechtből, száznolcvanan Liège-ből. Ezzel az utolsó csapattal együtt egy dominikánus is érkezett, aki prédikációt tartott, és ebben szólt a mozgalom céljáról. Társait Krisztus Vörös Lovagjainak nevezte, és beszélt a vérről, amelyet a gyakori ostromozásokkal önként hullattak; azt mondta: ez a legnemesebb vérhullatás azóta, hogy Krisztus saját vérét ontotta, és ez egyesíti őket Krisztus vérével. Ők mindnyájan üdvözlnek – tette hozzá –, nincs szükségük pápai bűnbocsánatra, nincs szükségük arra, hogy tiszteljék a szenteket, mert ők saját testükön és saját lelkükben viselik Krisztus stigmáit.

Ekkor a városban kirobbant a tömeghisztéria. A következő néhány nap során flagelláns csapat alakult, és szeptember 7-én négy helyi lakos vezetésével ötszázhatvanöt ember elindult Liège irányába, köztük az ágostonos barátok priorja, egy kanonok és két világi pap. Október 10-ig nem is tértek vissza. Közben tovább áradtak a tömegek Tournai-n keresztül: szeptember 12-től kezdve négy héten át az apát becslése szerint 23 csapat – vagy 3500 ember – vonult át itt a szomszédos városokból. Ez túl ment már minden lehetséges ellenőrzés határain.

Az eseményeket feljegyző apát tanácstalan volt. Egyrészt az egyház helytelenítette ezeket a menetelő tömegeket, amelyek betódultak a székesegyházba és más templomokba, és ott sajátos szertartásaikat végezték, megzavarva az istentisztelet megszokott rendjét; még az úrfelmutatás pillanatában is fejükön tartották kalapjukat; viselkedésük messzemenően illetlen volt. De a klérus semmit nem tudott tenni a tömegektől való félelmében, mivel azok erősen a mozgalom oldalán álltak. Mindenki úgy érezte, hogy valamit cselekedni kell az elmúlt év nagy szerencsétlensége ellen. A népesség igen magas százaléka halt meg a járványban – hogy hányan, azt senki nem tudta, ahogy mi sem tudjuk. Ez a vérhul-

latás kísérlet volt arra, hogy egy engesztelő áldozati ak-tussal elfordítsák Isten haragját. Végül is talán használ valakit. A flagellánsok nyelvezete és szokásai sok tekintetben a legelőírásosabb jámborság nyelvezetének és szokásainak feleltek meg, sok Miatyánkot és Üdvözlé-gyet mondtak a nap folyamán; menetelés közben him-nuszokat énekeltek, Krisztus szenvedéseit dicsőítve; böjtöltek és megtartóztatták magukat az asszonyoktól; mialatt ostorozták magukat, nyilvános bűnbánatot tar-tottak. Már kétesebb út volt Isten tetszésének keresésére az, hogy a zsidók megölésére szólítottak fel, mivel azt tartották róluk, hogy ők szerencsétlenségük okozói. Mondhattak a tanultabbak bármit is, ez a bűnbakkere-sés semmivel sem csökkentette a tömegek előtt a flagel-lánsok népszerűségét. Mindent egybevéve, a Tournai-n való átvonulásukat figyelő apát afelé hajlott, hogy füg-gőben tartsa ítéletét.

1349 nyarán és őszén az izgalom végigsöpört Fland-ria és Németország városain. De miután a járvány meg-szűnt, ez az izgalom olyan gyorsan elült, mint amilyen gyorsan kezdődött. A középkori egyház intézményein és gondolkozásán szinte nyomot sem hagyott, de mély impressziót gyakorolt a tekintetben, hogy nagy ember-tömegek miként viselkedtek nagy feszültségek hatása alatt. Alapul vették a korabeli vallásosság hitbuzgalmi gyakorlatát, és ahhoz a vad elhatározásukhoz idomítot-ták őket, hogy feláldozzák Istennek saját testüket és azo-két, akikről azt hitték, hogy Isten ellenségei. Tökélete-sen biztosak voltak magukban, és megvetették a hagyo-mányos diszciplinákat és kööttségeket. Buzgalmuk-ban szétzúzták az egyház elfogadott szervezetét, áttör-ték a válaszfalat az írástudatlan tömegek és a társadalom tanult vezetői között, és teljes bizonyossággal nyilat-koztak az elkövetkezendő dolgokról. Kisebb-nagyobb mértékben ezek a jellemző vonásai a középkor minden

népi mozgalmának. A pestisjárvány csak robbanóerőt szolgáltatott a folytonos csalódásokhoz, és a középkor minden más történéseinél világosabban tárta fel a tömegek vallásosságának állandó összetevőit. Amikor a vallásos szervezet új formáit tesszük vizsgálat tárgyává, nem szabad elfeledkeznünk a népi érzelmeknek erről az erős, felszín alatti áramlatáról.

Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, nyomon kell követnünk egy másik tényező alakulását, amelynek döntő befolyása volt a késő középkori vallásosságban.

A nők befolyása a szerzetesi életben

A kora középkor arisztokráciájának nehéz problémát jelentett a férjhez nem ment nők és az özvegyek számára valami megfelelően előkelő kolostori menedék biztosítása. Egy férj nélküli nő visszas jelenség volt a világi társadalomban. A lányok általában tizenhárom-tizen-négy éves korukban mentek férjhez, és az özvegyektől elvárták, hogy indokolatlan késlekedés nélkül újra házasságra lépjenek. Csak így lehetett a családpolitika és a birtoklással járó katonai kötelezettségek kívánalmainak eleget tenni. Amellett azonban, hogy a férjhez nem ment nők helyzete a társadalomban sok szempontból nem volt vonzó, bizonyos könnyebbséggel járt. A nagy családok kötelességüknek érezték, hogy gondoskodjanak lányaikról, akik nem tudtak vagy nem akartak férjhez menni, és azokat az özvegyeket, akik fontos rokoni kapcsolatokkal rendelkeztek és jelentős helyet foglaltak el a társadalomban, nem egykönnyen lehetett rávenni, hogy másképp rendelkezzenek önmagukkal és vagyonukkal, mint ahogy ők akarják.

Ezek a megfontolások némi magyarázatot adnak a kora középkor századaiban az apácák számára létesült szerzetesi alapítványok igen nagy számára. A VII. és

VIII. század Meroving- és angolszász királyai híresek voltak arról, hogy milyen hatalmas és tekintélyes apácakolostorokat alapítottak. Ezen alapítványok egyik fő céljának azt tekintették, hogy a hatalmasok özvegyei és leányai számára menedéket biztosítsanak, és a korai frank és angol szerzetességek történetében a leghíresebb nevek között sok királyi származású apácáé szerepel: Hilda Whitbyban, Etheldreda Elyben, Radegunda Poitiers-ban, Bathilda Chellesben és még sokan mások. Parancsoló természetű, félelmetes hölgyek voltak, nem feledkeztek meg róla, hogy az uralkodó osztályhoz tartoznak. Apácakolostoraikhoz általában férfiszerzetesek közösségeit csatolták, hogy ezek kiszolgáltassák a szentiségeket s a világi adminisztráció szükséges teendőit elvégezzék, és az előkelő apátnő olyan szellemben kormányozta az egész szervezetet, mint aki hozzászokott a parancsoláshoz. A sötét középkor e hölgyei nevéhez néhány kiemelkedő vallásos és irodalmi alkotás fűződik, de ragyogó függetlenségük kora nem tartott sokáig. Ahogy a társadalom szervezettebbé vált és egyházi vonatkozásban megszilárdult, előtérbe került a férfiuralom szükségessége.

Hanyatlás

A monostoralapítások nagy korszakában, a X. század elejétől a XII. század elejéig a nők helyzete a szerzetesi életben erősen megromlott. Támadások indultak a kettős monostorok intézménye ellen, ezeken belül különösen a nők uralkodó szerepét vették célba. Mi több, a szerzetesi kötelességek új, szigorúbb koncepciója a liturgia specializálásáról és a tömeges szerzetesi közbenjárás értékéről szükségképpen aláhúzta a szerzetesek fontosságát, mint akik a leghathatósabban tudnak ezeknek

a kötelességeknek eleget tenni. A kettős monostorok következőképpen eltűntek.

Természetesen továbbra is alapítottak apácakolostorokat, de korábbi jelentőségükkel szemben a korszak szerzetesi fejlődésében már csak kis szerepet játszottak. Különösen feltűnő volt ebben a vonatkozásban Cluny példája, ahol az új szerzetesi rendszer eszméi a leginkább kiteljesedtek. A X. és XI. században Clunyhez kapcsolódva egész sor monostort alapítottak, de a XII. század előtt csak egyetlen alapítvány volt köztük apácák számára. Ez Marcignyben létesült, és Cluny apátjának, Hugónak a javaslatára alapították, azzal a speciális célkitűzéssel, hogy olyan nők számára nyújtson menedéket, akiknek férje az ő ösztönzésére szerzetes lett Clunyben.⁶ Az apátnak némi lelkiismeret-furdalást okozott, hogy férfiakat rábeszél a szerzetbe lépésre akkor, amikor a feleségeknek olyan kevés a lehetősége, hogy ugyanezt tegyék. Így hát rávette fivérét, hogy adományozzon földet egy apácakolostor számára. Az alapítás körülményei és feltételei mutatják, hogy milyen kevésre értékelték a nőket a szerzetben. Már nem maguk intézték saját dolgaikat; még kevésbé uralkodtak a férfi szerzetesek fölött. Éppen ellenkezőleg, azok, akik beléptek „e dicső börtönbe”, egy prior fennhatósága alá kerültek, akit Cluny apátja nevezett ki. Az apácák szigorú elzártságban éltek, különben, „ha a világban mutatkoztak volna, vagy másokban ébresztettek volna vágyat, vagy olyan dolgokat láttak volna, amelyeket ők maguk kívánnak meg”.⁷ Az apácakolostoroknak „olyan helyekké kellett lenniök, ahol érezt asszonyok, akik belefáradtak a házas-

⁶ *Vita S. Hugonis Abbatis Cluniacensis*, in: M. Marrier és A. Quercetanus, *Bibliotheca Cluniacensis*, 1815, 455. l.

⁷ Uo., 455–56. l. A börtönhasonlatra l. Petrus Venerabilis, *Epp.*, II, 17; IV, 21; VI, 39 (*The Letters of Peter the Venerable*, G. Constable kiad., 1967, I, 161, 306, 428. l.)

ság szabadosságaiba, megtisztulhassanak múltbeli tévelygéseiktől, és méltókká váljanak arra, hogy elnyerjék Krisztus ölelését. A házasságtól megszabadult nemes asszonyok választották ezt a helyet, annál türelmesebben nyugodva bele a házasság örömeinek elvesztésébe, mivel ráébredtek, hogy milyen rövidék és szomorúsággal teltek annak gyönyörei.”⁸

Hugó apátnak és életrajzírójának szavai nem valami nagy véleményt fejeznek ki a Marcignyban menedéket találó hölgyek lelki elhivatottságáról vagy önfegyelemre való képességeikről. De talán nem volt indokoltan a házasság előli menedék biztosításának hangsúlyozása, ami kidomborodik ezekből az írásokból. A házasságra való visszaemlékezés vagy a házassági kilátások kiváltotta undor nagy szerepet játszhatott abban, hogy nők a szerzetesi életet választották, és ez a megundorodás a XII. század folyamán semmiképpen nem csökkent. Sokan azt gondolták, hogy a nők számára biztosított fennkölt helyzet a század romantikus és vallásos irodalmában bizonyítja növekvő jólétüket és szabadságukat a világban. A következtetés azonban hamis. A romantikus és erotikus irodalom fejlődése csak megerősítette a női ledérség morális és társadalmi veszélyeihez fűződő elképzeléseket; és a XII. század vallásos irodalma, a szüzesség előtérbe állításával hozzájárult, hogy sokak gondolkodásában a házasság állapotától való makacs, néha hisztérikus vonakodást ébresszen. E befolyások eredményeként, és még inkább a nőknek a gyorsan növekvő népességen belüli bizonytalan helyzete miatt a szerzetesi életre vágyó nők száma messze túlhaladta a befogadásukra rendelkezésre álló szerzetesi alapítványok számát.

⁸ Hildebert, *Vita S. Hugonis*, II, 11 (*P. L.*, 159, 868).

Hogy mennyire szükségesek voltak a szerzetesi életben a nők számára új lehetőségek, és hogy milyen nehézségeket okozott ezeknek az igényeknek a kielégítése, azt legjobban az új szerzetesrendek történetén keresztül követhetjük nyomon. 1100 körül, amikor kezdtek az új rendek felbukkanni, több vallási vezető volt, akinek tanítása széles körben hatott a nőkre. Közülük a legkorábbi Robert d'Arbrissel, a Loire-völgy városaiban és falvaiban a XI. század utolsó éveiben működő vándorprédikátor. Nagyszámú női kíséret szegődött nyomába, „gazdagok és szegények, özvegyek és szüzek, öregek és fiatalok, prostituáltak és férfigyűlölők egyaránt” – mondja életrajzírója.⁹ Súlyos nehézségekkel járhatott a heterogén társaság irányítása, de végül sokat letelepített a nők közül Fontevrault-ban, egy új kolostorban. Hamarosan özönlenni kezdtek az adományok.¹⁰ Mindenféle rendű és rangú ember akadt az adakozók között, sokszor egy leányukkal is megtoldták az adományt, hogy helyet kapjon a közösségben. A szükség nyilvánvalóan nagy volt, és az apácakolostor társadalmi összetétele eleinte változatos képet mutat. Egy generáción belül azonban Fontevrault már rendkívül arisztokratikus rendházzá vált, az Anjou grófok temetkezési helye lett, és menedék Észak-Franciaország legelőkelőbb családjaiból származó nők számára.

Szent Norbertnek, a premontrei kanonokrend megalapítójának munkásságában egy másik példát látunk a lendületes kezdetre és a rákövetkező gyors visszacsúszásra. Észak-Franciaország és Flandria fejlődő városaiban

⁹ Baudry, *Life of Robert of Arbrissel*, P. L., 162, 1052–58.

¹⁰ P. L., 162, 1085–1118, és részletesebben in: J. de la Mainferme, *Clypeus Fontebaldensis*, 1–3. köt., 1648–1691 és Cosnier, *Exordium Fontis Ebraldensis*.

szinte még termékenyebb talajra lelt, mint Robert d'Arbrissel. Valenciennes-ben és a környező városokban 1118 és 1125 között prédikálva ugyanolyan lelkes fogadtatásra talált, mint amilyennel egy századdal később a kolduló barátok, különösen e városok asszonyai részéről.¹¹ Egy laoni kanonok elmondja, hogy 1150 körül ezernél is több asszony élt a Prémontré egyetlen templomához tartozó különböző helyeken, „olyan komolyságban és csendben szolgálva Istent, amilyennel a szerzetesek legszigorúbb monostoraiban is ritkán találkozhatunk”.¹² Néhány mondattal alább ugyanez az író elmondja, hogy a premontrei rend több mint tízezer nőt fogadott be. Újjáélesztette a kettős monostorok intézményét, amelyet a X. század óta rossz szemmel néztek. Most már nem apátnő kormányozta őket, mint a Meroving-alapítványok idején, de számban és megbecsülésben helyreállították a nők tiszteletre méltó és fontos pozícióját. A krónikás számbeli becsléseit nem kell túl komolyan vennünk, nyilvánvaló azonban, hogy a szemtanúkat elképesztette azoknak a nőknek nagy száma, akik ezt az utat választották a világtól való menekülésre.

De mialatt Laon krónikása e szavakat írta, már elkezdődött a visszahatás. Norbert kettős monostorai ugyanazt a nőellenes kritikát vonták magukra, mint a korábbi korszak ilyen intézményei. A század közepére erőteljes próbálkozások történtek, hogy megszabaduljanak a betolakodóktól. Hiába kísérelték meg egymás után következő pápák a nők jogainak megvédését. 1138-ban II. Ince hangoztatta, hogy a rendnek megfelelően kell

¹¹ *Vita S. Norberti*, P. L., 170, 1273.

¹² *Miracula S. Mariae Laudunensis*, III, c. 7 (P. L., 156, 996–97). L. még A. Erens, „Les soins dans l'ordre de Prémontré”, *Analecta Praemonstratensia*, 1929, V, 6–26.

gondoskodnia női rendtagjairól, akiktől vagy akik számára vagyona nagy részét kapta. II. Coelestinus, III. Jenő és IV. Hadrianus megismételte ezeket a humánus követeléseket 1143-ban, 1147-ben és 1154-ben. Ám a pápák buzdításainak kevés ereje volt, amikor megpróbáltak szembeszállni a szerzetesi közvélemény sodrával. Mialatt a pápák kibocsátották bulláikat, a rend elkezdte felszámolni kettős kolostorait, és Prémontré nővéreinek vándorútja elkezdődött. Még a század vége előtt Prémontré egyetemes káptalanja határozatot hozott, hogy a rendbe több nőt ne vegyenek fel: „Mivel veszedelmes idők járnak, és az egyházat mértéken felüli terhek nyomják, közös megegyezéssel elhatároztuk, hogy mostantól fogva több nővért nem veszünk fel.”¹³

Az egyik apát, Konrad von Marchtal, brutális nyíltsággal indokolja meg a nők kirekesztését:

„Mi és teljes kanonoki közösségünk, felismerve, hogy a nők gonoszsága nagyobb a világ minden más gonoszságánál, hogy semmiféle harag nem mérkőzhet a nők haragjával, és hogy a darazsak és sárkányok mérge gyógyíthatóbb és kevésbé veszedelmes a férfiak számára, mint a nőkkel való bizalmaskodás, egyhangúlag határozatba hoztuk, nem kevésbé lelkünk épségéért, mint testünk és javaink biztonsága kedvéért, hogy semmi esetre sem fogadunk be több nővért kárhozatunkra, hanem úgy fogjuk őket kerülni, mint veszedelmes állatokat.”¹⁴

Bármit mondtak is hivatalosan a fegyelemtartás nehézségeiről és a jövedelmi források megterheléséről, ez a kitörés bepillantást ad az általános szerzetesi felfogás-

¹³ E. Martène, *De Antiquis Ecclesiae Ritibus*, 1737, III, 925, idézi Erens, id. mű.

¹⁴ Idézi Erens a következő műből: E. L. Hugo, *Annales Praemonstratenses*, II, 147.

ba, amely már régóta munkálkodott rajta, hogy aláássa a nők helyzetét a szerzetesi életben.

De bármilyen szívósak voltak is ezek az elnyomó irányzatok, nem tudtak ellenállni annak az erőteljes társadalmi nyomásnak, hogy több helyet engedjenek a nőknek a szerzetesi életben. A legszembeszökőbb példa e nyomás erejére, hogy még a cisztercita rend sem volt képes rá, hogy soraiból kizárja a nőket. Beállítottságra és fegyelemre nézve nem találunk a cisztercitáknál férfiasabb rendet, sem olyat, amely nagyobb eltökéltséggel zárt volna ki minden érintkezést a nőkkel, vagy amely hatalmasabb gátakat emelt volna a nők betörésével szemben. Szent Bernát számára minden nő fenyegetést jelentett az ő szüzességére, és szörnyű, megnevezhetetlen veszedelmet látott férfiaknak és nőknek abban a könnyű társulásában, amely Robert d'Arbrissel és Szent Norbert korai evangelizáló erőfeszítéseit jellemezte:

„Mindig együtt lenni egy asszonnyal, és nem lépni vele viszonyra, nehezebb, mint feltámasztani a holtakat. Ami kevésbé nehéz, azt sem tudjátok megcsinálni; azt képzelitek, hogy elhiszem, hogy képesek lesztek ezt a sokkal nehezebb dolgot véghezvinni?”¹⁵

A premonstreiekkal ellentétben, a korai cisztercita rendtartás egyszerűen nem vett tudomást az asszonyok létezéséről; és ha elismerte létüket, ez csak azért történt, hogy távol tartsa őket. És mégis azt látjuk, hogy majdnem olyan hamar, ahogy a rend terjedni kezd, apácakolostorok létesülnek, amelyek a cîteaux-i életmódot követik, és ha nem is a rendnek, de legalább a rend befolyásos tagjainak védelmét kéri. A XII. század közepe felé mindenütt feltűnnek Európában, különösen Európának azokon a legkevésbé fejlett részein, ahol még bőven

¹⁵ *Sermones in Cantica*, LXV (P. L., 183, 1091).

akadt szabad föld, és ahol a cisztercita szerzetesek a leg-szilárdabban megvetették lábukat. Főleg Spanyolországban azok az előkelő családok, amelyek a cisztercita szerzetesek letelepítéséért felelősek voltak, a cisztercita apácák néhány legnagyobb és legarisztokratikusabb rendházát is megalapították. Ezeknek az apácakolostoroknak nem volt hivatalos helyük a rend struktúrájában, de egyes cisztercita apátok jóakarata és felügyelete mellett alapították meg őket. Meglepő szabadságot élveztek, hogy úgy fejlődjenek, ahogy akarnak. Ősiarisztokratikus környezetükben a spanyolországi nagy alapítványok cisztercita apátnői visszaidézik a Meroving-korszak hatalmas nőalakjait. III. Ince megbotránkozva értesült róla, hogy ők vállalták apácaik megáldását, meghallgatták gyónásaikat, prédikáltak a szószék-ről.¹⁶ Bár a cisztercita szervezetben nem volt helyük, úgy viselkedtek, mint a ciszterciták. Közöttük a legnagyobbaknak saját alárendelt házaik is voltak, és saját káptalanokat tartottak.

Mindez anélkül zajlott le, hogy a cisztercita rend hivatalos írásaiban a legcsekélyebb mértékben is tudomást vettek volna róluk. Figyelemre méltó példa arra, hogy a kereslet kínálatot termel. A cisztercita apácakolostorok léte sérelmet jelentett a rend gondosan kiegyensúlyozott szervezete számára, de hatott a cisztercita mozgalom egy másik oldalára – terjeszkedő, miszisionáriusi buzgalmára, amely szívesen növelte a rend befolyását minden lehetséges irányba. Ettől a lelkesedéstől, buzgalomtól indítatva és válaszul a kívülről jövő nyomásra, szervezetüktől függetlenül járva el, a cisztercita apátok már nagy területet jelöltek ki a női kezdeményezés számára, mielőtt még a rend bármiféle for-

¹⁶ Potthast, *Regesta*, No. 4143 (P. L., 216, 356).

mában hivatalosan kinyilvánította volna, hogy tudomást vettek a körükben keletkező új erőkről.

1191-ben történt meg először, hogy a rend hivatalos iratai említést tesznek az apácákról. Az ez évi egyetemes káptalan határozatai között egy rövid megjegyzés mutatja, hogy mennyire nehéz volt eldönteni: milyen magatartást tanúsítsanak e nem szívesen látott követőikkel szemben. Úgy látszik, a spanyolországi független apátnők megtagadták, hogy megjelenjenek a helyi káptalan gyűlésein, és a király felszólította az egyetemes cisztercita káptalant, hogy kényszerítse rá őket a részvételre. De ez a minden egyéb kormányzó szervnél nagyobb tekintéllyel rendelkező testület is tehetetlennek bizonyult, csak azt határozta el, hogy:

„írunk Kasztília királyának, és megmondjuk, hogy mi nem tudjuk kényszeríteni apátnőit, hogy elmenjenek a káptalanra, amelyről ő ír; de ha el akarnának menni – és mi azt tanácsolnánk nekik, hogy tegyék ezt –, nagy örömünkre szolgálna”.¹⁷

Ettől az időtől kezdve az egyetemes káptalan egyre inkább tudatában volt, hogy mekkora az ellentét a rend fegyelme és a nagy létszámú nő – akiknek táborra folytonosan növekszik – szabadsága között: ezek csatlakoztak hozzájuk úgy, hogy átvették szokásaikat anélkül, hogy szervezetüknek vagy fennhatóságuknak alávetették volna magukat. Következésképpen hosszú küzdelem indult a nők megfegyelmezésére. 1213-tól kezdve az egyetemes káptalan szigorú klauzúrát próbált rájuk kényszeríteni; követelte, hogy az apácák létszámát az az apát határozza meg, akinek fennhatósága alá tartoznak; hogy az egyetemes káptalan engedélye nélkül az apácák ne fogadhassanak látogatókat; hogy csak az ellenőrzést gyakorló apát által kijelölt gyóntatónál végezdhessék

¹⁷ *Statuta Cisterciensia*, A. D. 1191, c. 27.

gyónásukat; végül pedig, hogy a rendhez ne lehessen több apáca kolostort csatolni.¹⁸ A ciszterciták tehát megpróbálták, hogy rájuk kényszerítsék az apát és az egyetemes káptalan fennhatóságát, hogy korlátozzák az apátnők és apácák szabadságát, és útját állják a további fejlődésnek. De már túl késő volt. Az új cisztercita apáca kolostorok alapításának megakadályozására irányuló kísérletek teljes kudarcba fulladtak. Európa számos részén, főleg azokon a vidékeken, ahol a betelepítés a leggyorsabban ment végbe – Németországban, Belgiumban, Hollandiában, Portugáliában és még Svájcban is –, a cisztercita apáca kolostorok száma a XIII. század folyamán annyira megnőtt, hogy jóval túlhaladta a cisztercita férfikolostorokét. Az egész renden belül az apáca kolostorok száma nem sokkal maradt el a férfikolostoroké mögött – vagyonukra azonban ez nem vonatkozik.¹⁹ A világi alapítók és családjuk együttes nyomása, sokszor a pápák támogatásával, legyőzte azokat a korlátozásokat, amelyeket az egyetemes káptalan próbált kikényszeríteni.

Egyébként az a kísérlet, hogy az apáca kolostorokat szorosabb ellenőrzés alá vonják, csak részleges sikerrel járt. A ciszterciták későn ébredtek tudatára, hogy az apácákat nem kezelhetik azzal az ellentmondást nem tűrő határozottsággal, amivel szerzeteseikkel szoktak

¹⁸ Uo.: A. D. 1213, c. 3, 4; 1218, c. 4, 84; 1219, c. 12; 1220, c. 4; 1225, c. 1; 1228, c. 16; 1233, c. 12; 1239, c. 7. Az első rendelet, hogy több apáca kolostor nem csatolható a rendhez: 1228, c. 16.

¹⁹ A legújabb becslések alapján a cisztercita apáca kolostorok száma a középkor végén 654 volt (Itália vonatkozásában a számok nagyon hiányosak), a férfiszerzetesek számára létesített 742 alapítvány nyal szemben. Az apáca kolostorok a legnagyobb számban Németországban voltak (255:75), Belgiumban (45:18), Svájcban (21:8) és Hollandiában (23:14). L. F. Vongrey és F. Hervay, „Kritische Bemerkungen zum »Atlas de l'ordre cistercien« von Fred. van der Meer”, *Analec-ta Cisterciensia*, 1967, XXIII, 137–38.

bánni. 1242–44-ben, amikor tetőfokát érte el az a mozgalom, hogy az apácákat a cisztercita apátok fennhatósága alá rendeljék, zavargások törtek ki az apácakolostorokban. Az észak-franciaországi Parc-aux-Dames indulatos apátnője és apáciai kiabáltak, toporzékoltak és kivonultak a káptalani gyűlésteremből, amikor hivatalos felügyelőik közölték velük a legújabb rendtartást.²⁰ Az egyetemes káptalan megkísérelte – hogy sikerrel járt-e, nem tudjuk – a tüntetés főkolomposait megfegyelmezni, de a következő évben hatálytalanította törvényeiben a legsértőbb passzusokat.²¹ Valójában a törvényhozóknak meg kellett hajolniuk a női szabadság ereje előtt.

A cisztercita küzdelem a társadalom magasabb rétegeiben zajlott. Alapjában a központi törvényhozó testület és az arisztokrata hölgyek közötti harc volt, akik rossz néven vettek minden beavatkozást megszokott szabadságaikba, különösen olyan testület részéről, amelyben nem volt szavuk, és amelynek csak valamiféle bizonytalan engedelmességgel tartoztak. A küzdelem kimenetele megmutatta, hogy azok, akik egy intézmény peremén helyezkednek el, és annak határozaiba nincs beleszólásuk, az erő pozíciójában vannak az ellenőrzéssel szemben. A cisztercita mozgalom női oldalának meglepő az ereje. Kevésbé meglepő, hogy az idők folyamán ellenhatást váltott ki a hivatalos körökben. De mire ez az ellenhatás teljesen kifejlődhetett volna, új női mozgalom indult, teljesen más társadalmi környezetben.

²⁰ *Stat. Cist.*, A. D. 1242, c. 15–18; 1243, c. 6–8, 61–68.

²¹ *Uo.*, A. D. 1244, c. 8.

Az új helyzet vizsgálatát egy földrajzilag pontosan körülhatárolt környezetben kezdhethjük, és megjegyezhetjük, hogy a késő középkor újításainak fő jellemzője, hogy a helyi adottságok erősen befolyásolták fejlődésüket. Az eddig szemügyre vett szervezetek életképessége abban mutatkozott, hogy képesek voltak a helyi viszonyokat alávetni egy egyetemes rendszer követelményeinek, az új intézményeké viszont abban, ahogy ellenálltak a mindenre kiterjedő ellenőrzésnek, és ahogy helyi adottságaikat megőrizték minden olyan próbálkozással szemben, hogy eredetiségüket lecsiszolják és egy egyetemes törvényrendszer bélyegét üssék rájuk.

Helyi jellegük egyik következménye, hogy a történészek magának is inkább helytörténészeknek kell lennie, és ez szükségessé teszi, hogy a példák kiválogatásánál erősen szelektáljon. A következőkben két csoport, egy női és egy férficsoporthat sorsát fogjuk nyomon követni: a kölni beginákét a XIII. század végén és a XIV. században, illetve a Deventerben és környékén élő közös élet testvéreiet a XIV. és a XV. században. Ezek a csoportok nem olyan módon kínálják fel magukat a történészeknek, mint a ciszterciták és a kolduló barátok. A ciszterciták és a kolduló szerzetesek egész Európában voltak; a beginák és a közös élet testvérei nagy általánosságban valóban részét alkották egy széles körű mozgalomnak, de ez a mozgalom nem volt európai méretű, főleg pedig nem hozott létre olyan egyetemes testületi keretet, amely fejlődéséhez alkalmas és szükséges lett volna. Szorosan véve egyáltalán nem is tekinthető mozgalomnak, egyszerűen a városi életkörülményekre és a kereskedői jómódra való reagálások sorozata, összekapcsolódva a bonyolult kormányzati rendszerekből és az elméletileg tökéletes módszerekből való kiábrán-

dultással. Mivel azonban ezek a körülmények az európai élet állandó sajátosságaivá váltak, annak, hogy már a kezdeti időkben reagáltak rájuk, a tanulmányozott csoportok számára és intézményes erejéhez viszonyítva aránytalanul nagy fontossága van. E reagálások történetében a nők játsszák a vezető szerepet, velük kezdjük tehát.

A kölni beginák

Eredetük

1243-ban, abban az évben, amikor a Parc-aux-Dames apácái toporzékolva kivonultak káptalani gyűléstermükből, és sértéseket vágtak felügyelő bizottságuk fejéhez, Matthew Paris – angliai monostorából figyelve az európai színteret – olyan bejegyzést eszközölt krónikájába, melynek nagy fontosságot tulajdonított:

„Ebben az időben, különösen Németországban, bizonyos emberek – férfiak és nők, de főleg nők – a szerzetesi hivatást választották, bár annak egy könnyebb válfaját. »Szerzetesnek« nevezik magukat, és önmagukban fogadalmat tesznek az önmegtartóztatásra és az egyszerű életre, noha semmiféle szent reguláját nem követik, és eddig még nem zárkóztak kolostorba. Rövid idő alatt számuk annyira megnövekedett, hogy Kölnben és a környező városokban kétezerről szólnak a hírek.”²²

Tudjuk, hogy a krónikásra nagyon nagy hatást gyakoroltak az új mozgalomról szóló híradások, mert 1250-ben, amikor összefoglalta az elmúlt fél évszázad főbb eseményeit, némileg eltérő formában megismételte ezt a tudósítást, és az új mozgalmat a barátoké mel-

²² Matthew Paris, *Chronica majora*, IV, 278.

lé helyezte, mint a vallásos élet jelentős fejleményét. „Németországban – írja – a férj nélkül élő nők megszámlálhatatlan sokasága gyűlt össze, akik begináknak nevezik magukat; magában Kölnben ezer vagy még több él.”²³

Amikor kivonatot készített krónikájából, még mindig talált helyet benne ezeknek a nőknek a számára, és tudósítását azzal toldotta meg, hogy: „ezek egyszerűen éltek, kezük munkájából”.²⁴ Ez minden, amit mondott róluk, és gondolkodhatunk rajta, hogy miért találta őket elég fontosnak ahhoz, hogy krónikájának egyik verziójában említést tegyen róluk, a kolduló szerzetesekkel egy csoportban.

Részben választ adhat erre Lincoln nagy püspökének, Robert Grosseteste-nek egy csaknem egykorú megjegyzése. Az angol ferences krónikás, Thomas of Eccleston elbeszéli, hogy Grosseteste egy napon prédikációt tartott a ferenceseknek, amelyben a kolduló életet magasztalta mint a szegénység legmagasabb rendű, szinte mennyei formáját. Utána azonban magánbeszélgetésben azt mondta a ferenceseknek, hogy van egy még emelkedettebb fajtájú szegénység, az, amikor valaki keze munkájából él, „mint a beginák”. Ezek az emberek – jelentette ki – az istenes élet legtökéletesebb és legszentebb formáját élik, mivel saját erejükből tartják

²³ Uo., V, 194.

²⁴ *Historia Angliae*, II, 476; III, 93; *Abbreviatio Chronicorum*, III, 288, 318. A téma általánosságban való tárgyalását I. H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 1961, c. 6, „Die Beginen im XIII. Jht.”; E. G. Neumann, *Rheinisches Beginen- u. Begardenwesen*, 1960. A kölni beginákra a legtöbb részletet adja J. Asen, „Die Beginen in Köln”, *Annalen des Hist. Vereins f. den Niederrhein*, 1927–1928, CXI, 81–180; CXII, 71–148; CXIII, 13–96. Az általam közölt statisztikai adatok e cikkekből valók, amelyek a városi levéltárak vagyoni kimutatásait használták forrásként.

fenn magukat, és nem terhelik a világot kéréseikkel.²⁵ Ha Grosseteste, az angol közéletben a ferencesek legnagyobb szószólója szerint a beginák felfedezték a szerzetesi élet legmagasabb rendű formáját, minden bizonynyal megérdemlik azt a helyet, amelyet Matthew Paris krónikájában elfoglalnak.

Mind Grosseteste, mind Matthew Paris széles területet tekintettek át az európai életből, és mindkettőt ámulatba ejtette az új és szokatlan jelenség. A beginamozgalom alapjaiban különbözött minden korábbi jelentékeny mozgalomtól a nyugati egyházon belül. Alapvetően női mozgalom volt, nemcsak függeléke egy olyan mozgalomnak, amelyet férfiak indítottak el, férfiak irányítanak és tartanak fenn. A beginák életmódját nem írta elő meghatározott regula, nem támaszkodtak valamelyik szent alapító tekintélyére, nem akartak felhatalmazást szerezni a Szentszéktől; nem volt szervezetük vagy alapszabályuk, nem ígértek jótéteményeket, nem kerestek patrónusokat; fogadalmuk szándékuk egyszerű kinyilvánítása volt, nem visszavonhatatlan elkötelezés egy felsőbb hatalom által rájuk kényszerített diszciplínához; és akik csatlakoztak hozzá, folytathatták mindennapi munkájukat a világban.

Természetesen semmiféle új mozgalom nem teljesen új minden vonatkozásában. A beginák sok jellemző vonása már bizonyos fokig megmutatkozott a megelőző századok szerzetesrendjeiben. A ferencesek is meghatározott regula nélkül indultak, és mind ők, mind a domonikánusok elejétől fogva a világban működtek. A remeték, prédikátorok és istenkeresők korai csoportjai, amelyek később átvették Szent Ágoston reguláját, éppolyan kevésbé határozott szándékkal indultak, mint a

²⁵ Thomas of Eccleston, *De Adventu Fratrum Minorum in Angliam*, A. G. Little kiad., 99. l.

beginák. De sok sajátosságukban, mindennekfelett ezek kombinációjában a beginák új frontot alkottak az egyházi hierarchiával szemben. Részét képezték annak a népi forrongásnak, ami szórványosan ott munkálkodott az egyházon belül azóta már, hogy a XI. század közepe táján megindult a nyugati társadalom nagy expanziója. Ez a forrongás sokféle formát öltött, de eddig mindig eretnekségbe billent át. A „begina” név valójában a gyűlölt albigens elnevezésből származik. A megvetés címkéje volt, ellenségeik adták azoknak az asszonyoknak, akik más nőknél szentebbnek tartották magukat, akik visszautasították kéjvágyó papok közeledését (források szólnak róla, hogy ezzel gyakran bajba keverték magukat), és visszautasították a törvényes házasság nyújtotta előnyöket.²⁶

A „begina” nevet mocskolódásnak szánták, de nehezen lehetett ezekre az asszonyokra ráragasztani az eretnekség vádját. Amikor a mozgalom megindult a XIII. század első negyedében, sok begina állt ki nagy szenvedéseket, néhányan meg is haltak eretnekséggel gyanúsítva. Pedig szemmel láthatóan ártatlanok voltak. Nem vitatkoztak az ortodoxiával; kialakult teológiai elveik nem voltak, nem voltak perfekcionista vagy manicheusok; új kinyilatkoztatással nem álltak elő, pusztán az a vágy töltötte el őket, hogy „vallásosan” éljenek. És így, bár sok ellenszenvvel találkoztak, védelmezőkre is leltek, és észrevétlenül haladtak előre. Az albigensekkel való összekapcsolásuk, ha meg is történt volna, hamar feledésbe merült, és Matthew Paris leírhatta: „Senki sem tudja, miért hívják őket begináknak, sem azt, hogy miként kezdték.”

²⁶ E nők üldözésére a kezdeti időkben I. H. Grundmann, id. mű, 171–72. l. és Jacques de Vitry, *Vita Mariae Oigniacensis* (1177–1213), in: *Acta Sanctorum*, jún. 23, IV. köt.

A legújabb kutatásoknak sikerült feltárniok, hogy „miként kezdték”, és mint időt és helyet, 1210-et jelölik meg és a Liège körüli területet. Innen szóródtak szét Flandria városaiba és az idők folyamán a Balti-tengertől az Alpokig és Flandriától keletre, egészen a Csehországig terjedő térségbe. Matthew Paris érdeklődését azonban Köln keltette fel, és éppen a város jelentős levéltárai teszik lehetővé a mozgalom történetének rekonstruálását ebben a fontos központban meglehetősen részletességgel. Némi kutatás ezen a vonalon széles körben elterjedt jelenséget világít meg.

Növekedés

Vegyük először szemügyre a mozgalom urbánus hátterét. Köln XIII. és XIV. századi fejlődését csak hozzávetőlegesen lehet nyomon követni, de valószínűnek látszik, hogy népessége száma a XIII. század eleji 15 000-ről 1320 táján a középkorban elért maximumra, kb. 37 000-re emelkedett. Ez időpont után erős ingadozás következett be, hullámain a pestisjárvány rohamai jelzik. Részleteit nem tudjuk, de az 1348–50-es pestishullám a lakosság számát egy időre a 20 000-et nem sokkal meghaladó szintre nyomta vissza. Ha, ahogy általában elképzelik, a lakosságon belül a nők száma jelentősen magasabb volt, mint a férfiaké, a város XIII. századi és XIV. század eleji gyors fejlődése nyilvánvalóan egyre több és több nőt hagyhatott nagyon bizonytalan helyzetben. Férjhez nem ment és özvegy nőknek a zárda lett volna a kézenfekvő menedék, de kevés volt az apácakolostor, és még az eléggé tehető városi családok férjhez nem ment nőtagjainak anyagi helyzete is többnyire meglehetősen szűkös lehetett. Ennek az általános hátternek a viszonylatában kell vizsgálnunk a forrásokat azoknak a nőknek növekvő számára vonatkozóan, akik

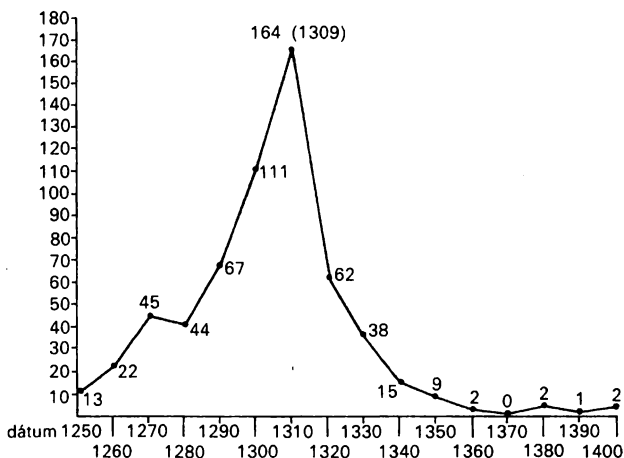
istenes életet kívántak élni egyedül, családi otthonukban, vagy kis csoportokba tömörülve, olyan házban, amelyet egyikük örökölt vagy amit örökségeiket összeadva vásároltak.

A városi ingatlanok tulajdoncseréjéről rendszeresen vezetett feljegyzések az 1223. évtől kezdve fennmaradtak, és ezekből meglehetősen részletességgel nyomon követhetjük a mozgalom fejlődését.²⁷ Az első beginák 1223-ban tűnnek fel. Ebben az évben egy jelentékeny helyi családból való két nővér, Elizabeth és Sophie, akiket mint beginákat említenek, eladták a Rajna partján örökölt kisebb birtoktöredékeiket; Sophie része nem tett ki többet, mint egy háznak és udvarának tizenketted részét; és szerepel egy harmadik begina is, Rigmund, aki egy hasonló ingatlannak a hatodrészt adta el. Ez után a kezdet után 1250-ig a feljegyzésekben nincs nyoma a beginák adásvételi ügyleteinek Kölnben. Ekkor hirtelen jelentős változás következik be, és az ügyletek száma igen erőteljesen emelkedik 1310-ig. A tényeket a leghitelesebben egy grafikonon mutathatjuk be, tízévenként feltüntetve az ingatlanátruházásokban említett beginák számát 1250 és 1400 között.²⁸ (L. a 400. oldalon.)

E grafikonból kitűnik, hogy az ügyletekben szereplő beginák száma 1310 után még erőteljesebben hanyatlik, mint ahogyan a megelőző 60 évben emelkedett. Természetesen nincs közvetlen összefüggés az ingatlant el-

²⁷ Mintegy 200 számadáskönyv megőrzött több mint 150 000 birtokügyletre vonatkozó bejegyzést, amely ügyletek a városban 1220 és 1400 között jöttek létre. E könyvekről és a rájuk vonatkozó irodalomról beszámol, kb. 2500 dokumentum szövegének közlésével H. Planitz és T. Buyken, *Die Kölner Schreinsbücher des XIII u. XIV. Jahrhunderts* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XLVI), 1937.

²⁸ L. Asen, id. mű, CXI, 93. l.

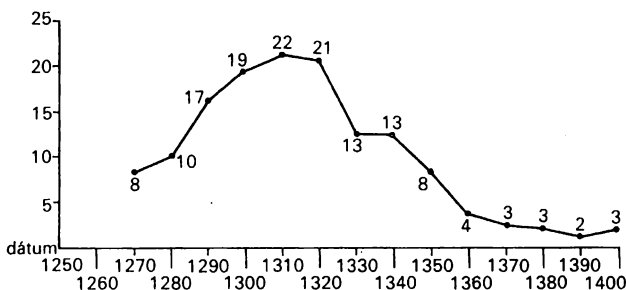

Ingatlanátruházásokban említett beginák Kölnben, 1250–1400

adó vagy vásárló beginák és összlétszámuk között a városban, de a birtokügyletek 1250–1310 közötti igen nagymérvű emelkedésének a beginák számának hirtelen növekedésére kell utalnia. Az 1310 után mutatkozó zuhanás az ügyletekben nem magyarázható meg ilyen egyszerűen. A legkorábbi beginák egyedül éltek vagy kicsiny, szabályozás nélküli csoportokban. Ezért sokszor megesett, hogy kisebb ingatlanokat adtak el vagy vettek meg, hogy megoldják elhelyezkedésüket. Fokozatosan kialakultak azonban kis állandó konventek, és ezek száma a XIII. század vége felé nagyon gyorsan növekedett. Az alapításukkal kapcsolatos adatokat egy másik grafikonon ábrázoljuk. Ez azoknak az állandó beginakonventeknek a számát mutatja, amelyekről

tudjuk, hogy az 1260–1400-as évek egy-egy évtizedében alapították őket.²⁹

A XIV. század végére 169 beginakonvent* volt a városban. A konventek vagy 1500 beginának adtak ott-hont, és lassanként – részben egyházi nyomásra, részben az egyszerűség kedvéért – bekebelezték az egész beginaállományt. 1400-ra már minden begina konventben élt. A kezdeti lendület, amely a XIII. század közepén bámulatba ejtette a megfigyelőket, régen lehanyatlott, és már nem kellett új alapítások. A középkori szerzetesi mozgalmak közös sorsa előre jelezte, hogy az első energiák kimerülésével a beginák száma vissza fog esni; de a XVIII. század végéig maradtak Kölnben beginák, és a XVI. század elején a kor egyik szatíráírója még elegendőnek találta létszámukat ahhoz, hogy az óceán csöppjeihez vagy a számár szőrszálaihoz hasonlítsa őket.

Beginakonventek alapítása Kölnben, 1260–1400

²⁹ Uo., 93–94. l.

* 169 konventből csak 108-nak tudjuk a pontos alapítási idejét; ezekkel összevetve valószínűsíthetően el tudjuk a többieket is helyezni a megfelelő évtizedben, 23-at pedig nem tüntettünk fel a grafikonon.

Mit lehet mondani egy olyan rend történetéről, amely nem is volt rend? Milyen funkciót töltött be? Milyen embereket vonzott magához? Mivel járult hozzá a középkor vallásosságához?

Elsősorban nyilvánvalóan lehetőséget adott sok nőnek az egyszerű és könnyű visszavonulásra a világi élet viharai és csalódásai elől. A jámbor elfoglaltságok széles választékát nyújtotta, minimális bonyodalmakkal. Sok megmaradt forrás írja le a befogadás egyszerű aktusait. A jelölt megjelent a plébános, vagy a püspök megbízottja, vagy a ferences rendház főnöke, vagy a domínikánusok priorja előtt, és sok különböző formula közül valamelyik alapján fogadalmat tett. Volt, aki egyszerűen „felajánlotta magát Krisztusnak”; mások „egész életükben jámboran óhajtottak élni”; megint mások kijelentették, hogy „Urukát, Jézus Krisztust a beginák öltöztetésében akarják szolgálni”. Legtöbbször elutasították a házasságot, és szüzességi fogadalmat tettek, bár néha szándékosan meghagyták annak lehetőségét, hogy később megmáshassák elhatározásukat. A fogadalomtétel szertartása mise után ment végbe, amikor is az új beginának felkínálta gyóntatója az oltárnál a beginaöltözetet, és ő megfogadta, hogy „Istennek szentelt és felajánlott leányként” fogja azt viselni.³⁰

A beginák életének vezérfonala az Istennek szentelt jámborság volt. Különféle dolgokkal foglalhatták el magukat, s ezek különböző mértékben keveredtek egymással: dolgozhattak kórházban, szőhettek, hímezhetek vagy egyszerűen csak imádkoztak és elmélkedtek. Ez az életmód ugyan eleve kizárta a tanulás vagy az

³⁰. A városi levéltárak számos felajánlási formulát őriztek meg, l. Asen, id. mű, CXI, 89–90. l.

irodalom művelésének számottevő lehetőségeit, de a XIII. századból két-három begina figyelemre méltó emléket hagyott hátra imádságairól és vízióiról. Nem meglepő, hogy feljegyzéseik tele vannak eksztatikus, látomásszerű átélésekkel, képzeletvilágukat erősen át-szította a természetes szexualitás. Anélkül, hogy új igazságok felfedezésében tetszelegnének, teljesen rendszertelenül, anyanyelvükön folytatott ömlengéseikből árad az egyéni frissesség és pátosz.

„Elküldöm ezt a könyvet üzenetként minden papnak, legyen jó vagy rossz. Egyedül magamat írtam le benne, és hálaadások közepette elárulja titkaimat. Uramisten, ki írta hát ezt a könyvet? Én írtam, gyengeségemben, mert nem nyomhattam el magamban hajlamaimat. Hogy fogják ezt nevezni, Uram, hogy a Te dicsőségedet szolgálja?»Az én Istenem fényének«fogják hívni, amely beárad minden szívbe, amely hamisság nélkül él itt.”³¹

Vagy más:

„Testem szorongás gyötri,
lelkem üdve ragyog,
szeme megláthatta,
karja ölelhetette,
kiért oly hőn lobog.
Szegény kis lélek,
zavarban ég;
csak Ő vonzza, hívja,
megállni nem bírja,
övé e mindenség.

³¹ Mechthild von Magdeburg, *Das fliessende Licht der Gottheit*, P. Gall Morel kiad., 1869 (újrányomva 1963), 3. l.

A test a lélekhez esd:

»Hol voltál? Megállj, vesztedet ne keresd!«
De a lélek így szól: »Hallgass hát, bolond,
Kit szeretek, mellette helyem,
Több szavad nem lesz velem –
Öröme én vagyok, Ő az én mindenem,
számodra nem marad egyéb, csak gyöttelem:
magad maradsz immár, sorsod a bús magány
örökkön-örökre.«³²

Ez és hasonló áradozások meggyőzően tanúsítják, hogy milyen felszabadulást találtak a nők szerzetesi hivatásukban, és milyen szabadon fejezték ki szárnyaló látomásaikat. Kétségtelenül sokat köszönhetnek a kol-duló barátok bátorításának és vezetésének, akikben fő támaszukat látták. Noha indulásukra és életprogram-jukra nézve függetlenek voltak, a barátok köré tömörültek; abból a százhatvanhét magában élő beginából, akiknek tudjuk pontos címét Kölnben 1263 és 1389 között, százharminchat a dominikánusok és ferencesek szomszédságában élt.³³

Sok vonatkozásban a kép idilli – a világ rút csalódásai elől a képmutatás nélküli lelki élet szabadságába menekülő nők, akik elevenen átérezték a szerető Isten élményét; elmerültek hasznos szolgálatokba, a betegek gondozásától miseruhák hímzéséig. Ám ezek a nők és életmódjuk ellenségeskedést ébresztettek maguk ellen; ellenségeik bizonyos mértékben mind aggodalmaskodtak, és neim is teljesen alaptalanul. Hagyjuk most a durva gúnyolódókat meg az egyházi boszorkányüldözőket, akik kezdetben támadták őket, és forduljunk a megfontoltabb kritikusok felé, akik megpróbálták visszaterelni a mozgalmat a szerzetesrendek megszokott csatornáiba, és a végén ez részlegesen sikerült is nekik.

³² Uo., 7–8. l.

³³ Asen, id. mű, CXI, 90–91. l.

A XIII. század derekáig a hivatalos körök rokonszenvvel kezelték a beginamozgalmat. Robert Grossetestennek és Matthew Parisnak az új renddel kapcsolatos állásfoglalásában visszatükröződik az 1250 körül kialakult vélemények széles skálája, az óvatos érdeklődéstől és helyesléstől az őszinte lelkesedésig. A németországi pápai legátusok különösen segítőkészek voltak. 1250-ben Péter legátus, Alba püspöke a kölni beginákat a székesegyház prépostjának védelme alá helyezte, hogy mentesítse őket a város klérusának és a világiaknak elnyomó törekvései alól; a következő évben Hugó kardinális, pápai legátus megerősítette a város azon szerzetesnőinek védelmét, „akiket nem óvnak kolostorfalak vagy elfogadott regulák, hanem a világi veszedelmek tengere közepén élnek”.³⁴

Az a tény azonban, hogy erre a védelemre szükség volt, mutatja, hogy a városban sokan helytelenítették az új szabadságot, amelyet ezek a nők élveztek. Plébánosok, akiknek nyájából hívők szakadtak ki a kolduló barátok kedvéért, apák, akik leányukat veszítették el, férfiak, akiket sértett, hogy az eltávozott nők szabaddá tették magukat, mind ellenségei voltak a begináknak. Az ellenség végül részleges győzelmet aratott, részben mert a mozgalom kezdeti lendülete hanyatlani kezdett, részben mert maga a mozgalom sem volt mentes a romlottságtól, szélsőségektől, részben pedig azért, mert végül is mindig az átlagember véleménye kerekedik felül. Az átlagember véleményét először a német Bruno, Olmütz püspöke foglalta össze a pápához 1273-ban írt levelében. Felpanaszolta, hogy a beginák „rendjét” nem hagyta jóvá a Szentszék, hogy ezek a nők szabadságukat

³⁴ Uo., 104. l.

romlottságuk leplezésére használják fel, arra, hogy kihúzzák magukat a papjaiknak tartozó engedelmesség járma alól, és mentesüljenek a „házassági kötelékkel járó korlátozásoktól”. Mindenekfölött azon méltatlankodott, hogy fiatal nők vállalják az özvegység állapotát az Apostol tekintélyét semmibe véve, aki nem helyeselte, hogy valaki hatvanéves kora előtt özvegyi állapotban maradjon. Ezek ellen a gonoszságok ellen Bruno egyetlen orvosságot tudott: „Férjhez adnám őket, vagy belökném egy jóváhagyott rendbe.”³⁵

Kétségtelenül sok férfi érzett így. Az 1274-es lyoni egyetemes zsinat napirendre tűzte a tárgyat, és kezdetét vette a beginákhoz hasonló peremközösségek hivatalos elnyomása:

„A jelentkezők tomboló lelkesedése erőnek erejével elérte, hogy a szerzetesrendek megszorodjanak, és e különböző rendek néhányának vigyázatlansága, meg gondolatlansága, főleg azoké a kolduló szerzeteseké, akiknek saját alapítása sem nyert még jóváhagyást, az ilyen rendek féktelen tömegét bocsátotta szabadjára. Ezért tehát nagyobb szigorral ismételjük meg a korábbi tilalmat: a mai naptól fogva senki sem alapíthat új rendet, vagy nem veheti fel semmiféle új szerzetesi élet szokásait, és kijelentjük, hogy a fent említett [1215-ös] zsinat óta alapított minden kolduló rend vagy szerzetesi szervezet, amely nem nyerte el a pápa jóváhagyását, mindörökre betiltatik, függetlenül attól, hogy mennyire fejlődött ki.”³⁶

Aligha kételkedhetünk benne, hogy a beginák is az

³⁵ C. Höfler, *Analekten zur Geschichte Deutschlands und Italiens* (Abh. der Königl. Akademie zu München, Hist. Kl.), 1846, IV, 27. A jelentés hátterére l. H. Grundmann, id. mű, 334. l.

³⁶ c. 23 (*Conciliorum Occumenicorum Decreta*, J. Alberigo kiad., 302. l.).

ezen tilalomba foglalt, jóvá nem hagyott szerzetesi szervezetek között voltak. Az 1312-es vienne-i egyetemes zsinat világosan és még ellenségesebben utal rájuk:

„Azt mondták nekünk, hogy bizonyos nők, akiket általában begináknak neveznek, valamiféle örültségtől vezettetve vitatják a Szentháromságot és az isteni lényegget, s a hit és a szentségek dolgában olyan véleményeket nyilvánítanak, amelyek ellenkeznek a katolikus hittel, sok egyszerű embert tévesztve meg. Mivel ezek a nők nem fogadnak senkinek engedelmséget, nem mondanak le vagyonukról, és nem tesznek hitet egy jóváhagyott regula mellett, semmi csetre sem »szerzetesek«, noha olyan ruhát viselnek és olyan szerzetesrendekkel társulnak, amelyeket hasonlónak éreznek... Ennek okából elhatároztuk, és a zsinat jóváhagyásával elrendeltük, hogy életformájukat mindörökre megtiltjuk, és teljes egészében kizárjuk őket Isten egyházából.”³⁷

Ez a dekrétum jól tükrözi az egyházi hatalmak megrokknyódását a beginákkal szemben. Nem illettek bele a szerzetesrendek jól szabályozott kategóriájába; nehezen lehetett róluk információt szerezni, és az információk zöme elfogult volt. De azt is nehezen lehetett belátni, hogy miért ne élhessenek emberek közös életet ártalmatlan, keresztényi módon, a szerzetesrendek gyakorlatát követve, még ha nem is köti őket regula, és nem tettek fogadalmat. A zsinat nyilvánvalóan érezte ezt; és miután dekrétumát az idézett kemény és ellenséges hangon kezdte, szelídebben fejezte be:

„Mindezzel semmiképpen nincs szándékunkban megtiltani jámbor asszonyoknak, hogy úgy éljenek, ahogy az Úr sugallja nekik, feltéve, hogy vezeklő életet akarnak élni, alázatosan szolgálva Istent, még ha nem is tettek fogadalmat arra, hogy megtartóztatják magukat

³⁷ c. 16 (uo., 350. l.)

a nemi élettől, de tisztaságban élnek együtt lakóhelyükön.”

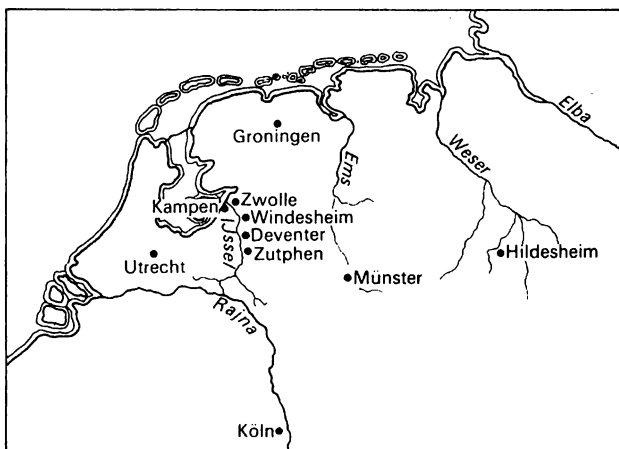
Itt egyetlen paragrafusba sűrítve látjuk a hatalom és a szabadság erői közötti feszültséget és a félreérthetetlen, határozott utasítások kiadása terén mutatkozó növekvő nehézséget a középkori egyház nagy törvényhozó korszakának a végén.

A kérdést azonban, amelyet a legmagasabb szinten elintézetlenül hagytak, valahogy meg kellett oldani. 1318-ban Köln érseke minden beginatársulás feloszlatását követelte és azt, hogy beolvadjanak a pápa által jóváhagyott rendekbe. Ezt a helyi határozatot egy sor dekretum követte az egymásra következő érsekek és pápák részéről, míg végül elérték, hogy a beginákat engedélyezett zárdákba tömörítsék. 1421-re a folyamat odáig jutott, hogy V. Márton utasította Köln érsekét, hogy kutasson fel és semmisítsen meg minden kis konventet, amelyben olyan emberek élnek, akik szerzetesi ruhát viselnek, de nincs kötelező regulájuk. Nem tudjuk, hogy e megbízás eredményeképp az érsek akcióba lépett-e, mindenesetre ez időre a beginamozgalom szabad virágzásának már régen vége szakadt, számos kórházat, aggok menhelyét hagyva maga után emlékül, amelyek a mai napig fennmaradtak.

E lassú elkopási folyamat ellenére a vallásos társulások szabadsága, amelynek a beginák segítettek utat törni, sohasem vészett el teljesen, de maguknak a begináknak a történetében már nem lehet tovább nyomon követni. A XIV. század közepére már elfogyott az a kezdeti lendület, amely a kortárs megfigyelőkre olyan mély benyomást tett. Ahhoz, hogy a fejlődés további fázisait nyomon követhessük, Európa egy másik térsége felé kell fordulnunk.

Környezetük

Kiindulópontul Kelet-Hollandiában, az Ijssel folyó völgyében néhány kisebb, de lüktető életű városban a XIV. század vége felé lezajlott eseményeket tehetjük vizsgálatunk tárgyává. Az alábbi térkép ezt a térséget ábrázolja. Itt távol vagyunk a korábbi szerzetesi élet fő

Deventer és környéke

központjaitól, és az új fejleményeket viszonylag könnyen nyomon követhetjük. Az Ijssel folyó utolsó harminc mérföldes szakaszán, mielőtt beletorkolna az Ijssel-tóba, Zutphen, Deventer, Zwolle (egy mellékágon) és Kampen városa mellett halad el. A XIV. század végén e városok népessége 6–12 000 között mozgott, így Európa nagyvárosaival összehasonlítva kicsiknek számí-

tottak. De mindegyik – főleg Deventer és Kampen – fejlődő áruforgalmi központ volt, erős kereskedelmitőke-koncentrációval és municipális függetlenséggel.³⁸ Mind tagjai vagy kültagjai voltak a Hanza-városoknak, ám sem nagyságuk, sem földrajzi helyzetük nem tette lehetővé, hogy vezető pozíciót foglaljanak el a kereskedelmi érdekeknek ebben a szövetségében. A fő Hanza-vidék nyugati peremén feküdtek, és a helyi gyapjútermelőkkel és gazdákkal szorosan összefonódott érdekeik sok vonatkozásban eltértek nagyobb kereskedelmi szövetségeikétől. Helyzetük vezető oligarcháik részéről nagy hidegvért és éberséget követelt; az óvatos önállóság és a diszkrét oportunizmus – a holland történelem olyan fontos és szükséges velejárói – már megmutatkozott e kis városok politikájában. Másra nem támaszkodhattak, csak magukra. Politikai kapcsolataik jelentéktelenek voltak. Kampen, Deventer és Zwolle Utrecht püspöke alá tartozott. Zutphen pedig Geldern területéhez. Adót fizettek névleges uraiknak, de politikájukat úgy kellett irányítaniuk, hogy a Balti-tenger és az Északi-tenger gyorsan fejlődő kereskedelmével fel tudják venni a versenyt. Kampen kiemelkedett szomszédai közül Angliával, Norvégiával és a balti államokkal folytatott tengeri kereskedelme révén. A Rajna-völgy városait az Északi-tengerrel már a IX. század óta összekötő kikötőváros, Deventer hatalmas méretű posztó-, fémáru- és élelmiszer-kereskedelmet bonyolított le. Kampen és Deventer volt a vidék két legfontosabb városa.

Ami a szerzetesrendeket illeti, az Ijssel menti városokban a fejlődés e téren kifejezetten elmaradott volt. 1370 előtt szerzetesrendek alig hatoltak még be a vidékre. Deventer környékén éltek premontrei kanonok és

³⁸ A vidékre általában l. P. Dollinger, *La Hanse, XII–XVII siècles*, 1964; Z. W. Sneller, *Deventer, die Stadt der Jahrmärkte*, 1936.

cisztercita apácák; Kampenben és Zwollében az ágostonos kanonokok néhány kisebb rendháza volt található; ferencesekkel találkozunk Kampenben és Deventerben, Zwollében és Zutphenben pedig Domonkosrendiekkel. De a kereskedőnépességre egyik ilyen alapítás sem hatott erősebben. Inkább a vidéki arisztokráciával volt kapcsolatuk, és még a deventeri ferences ház is Geldern grófjának és angol feleségének, Eleanornak, II. Edward leányának köszönhetette alapítását és fejlődését. Mire a kolduló barátok érkeztek Észak-Európa e határvidékére, gyűjtő hatásukat már elvesztették; és ha a kezdeti hév meg is maradt volna bennük, kétséges, hogy vajon a kolduló életmód tudott volna valaha is olyan vonzerőt gyakorolni a buzgó lelkekre kis északi, nyirkos, tengeri városokban, mint ahogyan Assisiben, Sienában vagy Nápolyban tudott.

A városi szerzetesség fejlődésének jelei mégis mutatkozni kezdtek. 1349-ben nagy csoport flagellánsról halunk, akiket a deventeri városi tanács közköltségen látott vendégül. Deventerben és Zwollében is voltak beginaházak, bár ezek még 1380 előtt eltűntek; és ugyanabban az évben Kampenben egy népi prédikátor sok követőt nyert meg tanainak: az Isten és ember közötti természetes egységet és az intézményes vallás felesleges voltát hirdette.³⁹ Ezek a jelenségek enyhe fodrozódások az érzelmi fellobbanás és egyházellenesség hatalmas hullámain, ezek az első jelei annak, hogy a városokban a világiak a vallás területére lépnek.

³⁹ E prédikátornak, a dordrehti ágostonos remeték rendjéből való Bertalannak 1382-es prédikációjára vonatkozó beszámolót l. *Gerardi (Groote) Magni Epistolae*, W. Mulder kiad., 1933, Ep. 31.

1380 körül új helyi vallásos energia kezd ébredezni, amely valahogy illett e városok némileg komor életéhez. Ez az energia nem a korai ferencesek színes, szertelen gesztusaiban jutott kifejezésre, hanem sokkal prózaibb utat keresett magának. Helyi megindítója Gerhard Groote volt, egy posztókereskedő fia és jelentős vagyon örököse Deventer városában és környékén.⁴⁰ 1374-ben harmincnégy éves volt, és ekkorra látszólag minden vonatkozásban beleilleszkedett kora kozmopolita szellemi és egyházi életébe. Jogot és teológiát tanult Párizsban; rendkívüli érdeklődés élt benne az orvostudomány és az asztrológia iránt – a XIV. század végén e két tudomány ígérte a leggyorsabb gyakorlati eredményeket. Tudományosan minden szempontból jó felkészültséggel rendelkezett, bár talán nem olyan gyorsan igyekezett a magasabb fokozatot elérni, mint ahogyan az tanácsos lett volna. Lehet, hogy a tudományos pályák szokásos nehézségeivel küzdött, specializálódási tárgyat keresve. Mint minden sikeres tudós, versenyfutásba kezdett mind a tudományos kiválóság, mind a világi siker felé, és ezek egymással ellentétes irányba húzták. A szokásos egyetemi gyakorlatot követve, egyházi állásért folyamodott a pápához, de az állás késett. 1365–1367 között szülővárosát képviselte az avignoni pápai udvarban egy

⁴⁰ Gerhard Groote pályafutására I. T. P. van Zijl, G. Groote, *Ascectic and Reformer (1340–84)* (Catholic University of America Studies in Medieval History, új sorozat, 18), 1963; munkáira: *Werken van Geert Groote*, J. G. J. Tiecke kiad., 1941. Életére néhány érdekes visszaemlékezés Kempis Tamásnál: *Vita Gerardi Magni, Opera Omnia*, M. J. Pohl kiad, VII, 31–115. Az általa életre keltett mozgalommal a legutóbbi időben bőséges irodalom foglalkozik, l. különösen R. R. Post munkáit, *De Moderne Devotie* (2. kiad., 1950) és „Studien over de Broeders van het Gemeine Leven”, *Nederl. Historiebledin*, I–II, 1938–1939.

Utrecht városával folytatott vitában, és 1368-ban (talán mert Avignonban alkalmá nyílhatott rá, hogy kérésének teljesítését szorgalmazza) kanonok lett Aachenben. Három évvel később a pápa jelölte őt egy megüresedett utrechti kanonokságra, de kétséges, hogy valaha is megkapta. Szerény méretekben helyi nagyság lett belőle, lépésről lépésre törve előre. 1372-ben azonban megbetegedett Deventerben, és betegségének hetei alatt élete más irányt vett. Szent Ferenc-i mértékkel mérve kínos lassúsággal ment előre. 1374-ben még csak odáig jutott, hogy szülőházát Deventer városának adta jótékony célokra, és egy időre visszavonult az Arnhem mellett élő karthauziak közé, hogy helyzetéről gondolkodjék.

Az ebből az időből való elmélkedéseiről és elhatározásairól megmaradtak feljegyzései, és ezek eleven képet adnak egy pályáját elhagyó XIV. századi tudós lelkiállapotáról a krízis pillanatában. Jövőjét illetően álláspontja teljesen homályos. Nem mutatott hajlamot rá, hogy karthauzivá vagy bármely más egyházi rend tagjává legyen. Egyedül az az elhatározása volt világos, hogy hátat fordít mindennek, amire eddig törekedett. Feljegyzései ismétlik magukat és hanyagul odavetettek, néha első, néha második személyben beszél, néha elhatározásokat fejezve ki, néha önmagát intve:

„Többé nem fogok javadalmak után törekedni... Nem fogsz világi urat haszonért szolgálni; nem igyekszel semmiféle úr asztrológusává lenni; senki számára nem fogsz tiltott mesterséget űzni; nem fogsz kikeresni időpontokat (ti. asztrológia útján vagy hasonló módon) utazásokra vagy köpölyözésre, kivéve általában az időjárás tekintetében...

Nem vesztegeted idődet geometriára, mennyiségtanra, retorikára, csillagjóslásra stb., mert ezeket a tudományokat Seneca is elítélte, és egy egyházi embernek

vagy egy kereszténynek még inkább el kell őket utasítania...

Nem fogsz soha egyetemi fokozatot nyerni az orvostudományban, mert sem haszonhoz, sem javadalomhoz nem akarok jutni egyetemi rang segítségével...

Nem folytatok tudományos munkát hírnevem növelésére; elkerülök minden nyilvános vitát, mint amilyenek pl. a párizsi teológiai vagy bölcsészviták... tanulni sem megyek oda... haszontalanok és viszályal telik. Nem törekszel fokozatok elérésére a teológiában, mert nem vágyom sem haszonra, sem javadalomra, sem hírnévre, és fokozat nélkül is ugyanolyan jól tudok tanulni... Semmiféle perben nem leszel ügyvéd, hacsak nem valami nyilvánvaló igazságtalanságról van szó vagy a szegények elnyomásáról... még barát vagy rokon kedvéért sem... még Deventerben sem... még ha megverik, megölik vagy zaklatják is valamelyik rokonodat, akkor sem fogod üldözni támadóját, vagy nem fogsz ellene irányuló tanácsot adni, hogy árts neki.”⁴¹

Ezek voltak az elhatározásai. Ami következett, sokkal kevésbé világos. Elhatározta, hogy figyelmét főleg vallásos könyvekre, rendszeres ájtatosságra, egyszerű életre összpontosítja. Nem látott ezen túl. De elhatározta – és ez jellemző vonása volt és részévé vált annak az életmódnak, amit lassan kialakított –, hogy mindennap szakít némi időt rá, hogy elmélkedéseinek és elhatározásainak gyűjteményét elolvassa, „mert ezáltal kialakul állásfoglalásod”.⁴²

E szavak a tapasztalat értékére utalnak, amivel Groote alapvetően gazdagította a késő középkor vallásos életét. Nem voltak tervei, elméletei, víziói, sem ked-

⁴¹ Személyes feljegyzéseit, amelyekből e sorok valók, nyomtatásban kiadva l. Kempis Tamás, *Opera omnia*, VII, 87–107. l.

⁴² Uo., 105. l.

venc vesszőparipái –, csak szabad akart lenni. Nem volt forradalmár, nem volt Wycliffe; de sok vonatkozásban modernebbnek mutatkozott Wycliffe-nél – modernebbnek tudományos érdeklődésben és még modernebbnek abban, ahogy ezt az érdeklődést elvetette magától. Régi ellentétekkel nem tudott mit kezdeni. Mint a középkor minden sikeres vallási újtója, társadalmi és dogmatikus kérdésekben szélsőséges, sőt heves konzervativizmusát a szervezés és az érzelmek jelentős szabadságával és újdonságával kapcsolta össze.

Az a tíz év, ami még életéből hátravolt, miután abbahagyta a sikerért való versenyfutást, a kísérletek és az el nem ért eredmények korszaka volt. Nehéz rekonstruálni ezeknek az éveknek a kronológiáját. Hallunk prédikálásairól Deventerben, Zwollében, Kampenben és arról, ahogy fokozatosan kiterjesztette tevékenységét a környező városokra és falvakra, a követői körében legendássá vált öreg szürke köpenyét és foltozott ruháját viselve. Annak ellenére, hogy elhatározta: felhagy a tudományos munkával, a könyvek iránti érdeklődése soha nem szűnt meg. Tudjuk, hogy Párizsba utazott azért, hogy könyvet vásároljon, és hallunk prédikációs körútjairól, ahová egy ládányi könyvet vitt magával, hogy prédikációi után vitába tudjon szállni, és zavarba hozza bírálóit. Írnokot tartott, aki mindent feljegyzett, amit ő mondott, és a tudós, bár nem akadémikus viták légköre – amely, bárhova ment is, körülötte keletkezett – az egyház történetében sokkal korábbi korszakba visz bennünket vissza: Szent Ágoston korába, amikor kételyek támadtak valamennyi vallási igazság lehetséges volta körül; olyan kételyek, amelyeneket ma ismerünk, ám amilyenekkel a középkorban aligha találkozunk. Csak diakónus volt, különleges püspöki engedéllyel prédikálhatott; később, amikor a szerzetesrendek felzúdulása erőteljesebbé vált ellene, a püspök valami formai

okból elhallgattatta. Ezután azt halljuk róla, hogy diákokat gyűjtött maga köré, hogy teológiai könyveket másoljanak, és zárt körben prédikált nekik, amikor fizetségükért jöttek házához. Így hát mint elhallgattatott és gyanakvással kísért ember halt meg.

Groote szerzetesi alapítványai

Élete vége felé Groote az 1374-ben feladott deventeri családi otthonát jámbor asszonyok házává alakította át, és szabályokat alkotott e nők számára. Meglepő, hogy mennyire hiányzik ebből a szabályzatból minden egyházi kellék. A nők nem tesznek kötelező fogadalmat és nem viselnek megkülönböztető öltözetet; világi emberek maradnak, a világi bíróságoknak alávetve; nem tartoznak semmiféle szerzetesrendhez, csak Istent szolgálják, és dolgoznak megélhetésükért. Nem csoda, hogy ellenségei azt mondták: ezek is csak egyszerűen beginák, más név alatt. De Groote nem volt híve a női szabadságnak. Megtérésekor erősen megundorodott a sexualitástól, és az irányítása alatt álló nőket az imádság és a kemény munka szigorú fegyelmében tartotta. Közben a szomszéd utcában papok és világiak egy csoportja lépett közös életre a Szent Pál-egyházközségben, Groote felsőbb irányítása mellett; és élete utolsó hónapjaiban azzal volt elfoglalva, hogy ágostonoskanonok-közösséget alapított a Deventertől pár mérföldnyire északra, az IJssel völgyében fekvő Windesheimben.

Ez utóbbit talán vonakodva tette, de bölcsen cselekedett. Az ellenérzés iránta – főleg a domonkosokban, akik azzal vádolták meg közösségeit, hogy begárdok és beginák törvénytelen gyülekezetei – olyan magasra csapott, hogy szükségesnek találta tanúbizonyságát adni, hogy nincs benne ellenségesség a szerzetesrendek iránt. Amellett helyesen látta, hogy a szabályos kano-

nokközösség szükség esetén biztos védelmet fog nyújtani kevésbé szabályszerű közösségei számára.⁴³ Végül is, mondta a testvéreknek, az ágostonos regula „nem sokban különbözik a mi szerzetesi életünktől, kivéve, hogy annak követőit fogadalom köti”. Ez az utolsó alapítás messzemenően kivételes volt, de enélkül a windesheimi bázis nélkül a közösségek, amelyeket nem kötött fogadalom, aligha tudtak volna fennmaradni.

Mikor Groote 1384-ben meghalt, úgy látszott, hogy nagyon keveset ért el, és az általa indított mozgalom népszerűség tekintetében soha nem veheti fel a versenyt a korábbi századok nagy szerzetesrendjeivel. Alig terjedt túl Hollandia és Vesztfália városainak határain, és sikere, számokban kifejezve, még ebben a térségben is szerény volt. Egy becslés szerint a Groote-féle közösségeknek száma Hollandiában harmincnégyre nőtt, a Rajna vidékén és Vesztfáliában pedig tizenegyre; hasonló női közösségek száma talán háromszor ennyit tett ki.⁴⁴ A mozgalom jelentősége nem a közös élet testvéreinek létszámában van, hanem abban, hogy fenn tudtak maradni a hivatalos szerzetesrendek sorain kívül, botrányok, betiltások és radikális változások nélkül. E szabálytalan közösségek fennmaradása sértette a középkori egyház legmélyebb meggyőződését, és fennmaradásuk okait gondosan meg kell vizsgálnunk.

Hogy megértsük, mire törekedtek Groote alapításai, és miért, milyen mértékben tudták megőrizni eredeti

⁴³ *Scriptum Rudolphi Dier de Muden de Magistro Gherardo Grote*, G. Dumber kiad., *Analecta*, 1–3. köt., 1719–1722, I, 13.

⁴⁴ A női közösségekre vonatkozó számadatok mindig bizonytalanabbak, mint a férfiakéra vonatkozók. A nővérek többsége valószínűleg Hollandia városaiban élt. A München–Köln térségében 1431 és 1476 között tartott gyűlésekről maradt feljegyzések szerint 11 férfi és 15 női közösség vett ezeken részt (K. Löffler, *Hist. Jahrbuch der Görres Gesellschaft*, XXX (1909), (762–98).

jellegüket, talán kezdjük azzal, hogy próbáljuk őket a kortársak szemével nézni. A következő két beszámolót néhány évvel Groote halála után írták, az egyiket egy barát, a másikat egy ellenség. A barát így ír:

„Különböző helyen sok ember közös életet kezdett, papok módjára, egyetlen házban, ahol könyveket másolnak eladásra; és azok, akik nem tudnak írni, azt a kézműves mesterséget gyakorolhatják, amihez értenek, vagy más kétkezi munkát végezhetnek valamelyik szomszédos házban, fizetségért. Ezek az emberek a két kezükkel dolgoznak, és abból élnek, amit fáradságos munkájukkal megkeresnek, vagy magánjövedelmükből. Mindent megosztanak egymással, és azzal próbálják életüket harmonikusabbá tenni, hogy mindenük közös. Együtt esznek, és nem koldulnak. Maguk közül az egyikre rábízák a házat; követik tanácsait, és engedelmeskednek neki, ahogy a tanítványok engedelmeskednek mesterüknek. Ezt az életmódot azért folytatják, hogy az élethez szükséges dolgokat kényelmesen biztosíthassák, főleg azonban azt remélik, hogy ilyen módon élve, inkább tetszésére vannak Istennek, és jobban szolgálják Őt.”⁴⁵

Az ellenséges szemlélő egészen mást hangsúlyoz:

„Mindkét nemből akadnak személyek, akik egy új szerzetesrend habitusát öltik magukra, és titkos összejöveteleket, konventikulumokat tartanak. Nem vallanak magukénak semmiféle jóváhagyott regulát, és kedvük szerint állítanak maguk fölé feljebbvalókat. Isten szolgálatának ürügyén embereket vonzanak magukhoz,

⁴⁵ Az idézet Arnoldnak, a Benedek-rendi Dickeninge apátjának, a kánonjog professzorának arra vonatkozó tanácskéréséből származik, hogy vajon jogos-e regula nélkül mint közösség élni (L. Korth, „Die ältesten Gutachten über die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens”, *Mittheilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, K. Höhlbaum kiad., 5. köt., XIII. füzet, 1887. 8. 1.).

sok mindent a Szentírás és a szentesített egyházi törvények igazságai ellenében téve. A hívek felajánlásaiból fényűző házakat építenek szabályos monostorokként, és ezek falain belül olyan rítusokat gyakorolnak, amelyeket az egyház nem hagyott jóvá.”⁴⁶

Félretéve egyelőre a második idézetben található utalást az eretnekségre, a fenti beszámolókból három dolgot kell kiemelnünk, amelyek megdöbbsenhtették, meglephették vagy felingerelhették a korabeli közvéleményt. Ezek: a regula és a kötelező fogadalom hiánya; megélhetési forrásként a mindennapi munka vállalása; és az a szabadság, amivel a világiak klerikusokkal keverednek el ezekben a közösségekben, és „papok módjára” élnek. Ezeket a vonásokat, igen nagy mértékben, felfedeztük már a beginamozgalomban, és a Groote híveit, a közös élet testvéreit ostromozó számos kritika ugyanazt a vonalat követte, amit a beginák bírálata. De a küzdelem itt keményebbé vált: a közös élet testvérei tanult emberek voltak, akik tudták, mit csinálnak, és meg tudták magukat védeni. A beginák legjobb védelme a passzív hallgatás volt, ám a végén ez már nem bizonyult elegendőnek. Groote közösségei, a közös élet testvérei a saját nyelvükön válaszoltak bírálóiknak, és a vágásokra visszavágtak. Mivel a közös élet testvéreinek mint intézménynek a fontossága abból ered, hogy érintetlenül meg tudták őrizni szabadságukat, itt az ideje, hogy megvizsgáljuk életmódjuk alapjait, továbbá azt, hogy milyen nyomásnak tették ki magukat azzal, hogy ragaszkodtak ehhez az életmódhoz.

⁴⁶ Matthaeus Grabow V. Mártonhoz 1419-ben intézett feliratából (H. Keussen, „Der Dominikaner Matthäus Grabow u. die Brüder vom gemeinsamen Leben”. uo., 28–47. l.).

A regula vagy a kötelező fogadalom hiánya. Már láttuk, hogy a beginákkal szembeni ellenségeség egyik fő oka az volt, hogy nem rendelkeztek jóváhagyott regulával. Groote és követői hasonlóan ellenséges érzelmeket ébresztettek; eléggé természetesen, hiszen ők határozottabb kihívást jelentettek a szerzetesi élet tradicionális szervezete számára, mint a beginák. Fontolóra vették a kérdést, és határozottan döntöttek. Groote, bár elismerte, hogy Szent Ágoston regulája nem sokban különbözik annak az életmódnak a szabályaitól, amit ő maga önkéntesen követett, mégsem határozott úgy, hogy elfogadja azt vagy bármely más regulát. A közös élet testvérei, vagy legalábbis sokan közülük, kitartottak e mellett a visszautasítás mellett. Itt kicsiben hasonló helyzetet találkozzunk, mint amit magasabb szinten már észleltünk a görög és a latin egyház viszonyában: éppen az, hogy olyan kis különbség választotta el Groote követőit a szabályos szerzetesrendektől, tette súlyosabbá vétükét. Tartós nonkonformizmus kis dolgokban bosszantóbb, mint a nagy ügyekben való egyenes ellenállás, különösen, ha tanult, intelligens emberek részéről nyilvánul meg. Azt sejteti, hogy valami mélyebb kritika él bennük, amit félnek kimondani. Azonos célú emberek között szakadék támad, ha olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek vagy túl jelentéktelenek, vagy túl súlyosak ahhoz, hogy megvitassák őket.

A kötelező fogadalom volt azon általános előfeltételek egyike, amelyek a középkorban minden szerzetesrendet összetartottak. A szerzetek egyetlen alap gondolatára épültek, arra, hogy teljesen Istennek tetsző életet kívül a világban nem lehet élni. Pontosabban: talán sehol sem lehetne élni az ember bűnbe esett állapotában. De a szakadékot szűkíteni lehet, amíg egészen keskeny nem lesz, ha az emberek fenntartás nélkül bűnbánó, önmegtagadó és imádságos életnek szentelik magukat,

Krisztus követését rendszeres, teljes életüket betöltő, jóváhagyott tevékenységgé emelve. Ennek az életnek a formái jelentősen különbözhetnek egymástól – ezért van olyan sokféle szerzetesrend –, de bármelyik formát követték, ennek egy életre szóló elkötelezettségnek kellett lennie. Minden, ami ennél kevesebb volt, gyakorlatilag tagadását jelentette a teljesen Istennek szentelődés kinyilatkoztatott szándékának. Csak ez a teljes odaadás jogosította fel a szerzetesrendeket azokra a kiváltságokra, amelyeket élveztek; és a VIII. századtól kezdve a Nyugat egyetlen nagy vallási vezetője sem vitatta, hogy a visszavonhatatlanság szükségszerű velejárója az Istennek szentelt szerzetesi élet bármely elfogadható formájának.

Ez, természetesen, nem azt jelentette, hogy azok, akik kinn, a világban élnek, nem követhették az istenes élet valamely formáját, amelyet a szerzetesrendek alakítottak ki; ezt megtehették, és még bátorították is őket erre. De ellenséges érzületet keltett, ha férfiak vagy nők félig tartós, félig szervezett módon összetömörültek, hogy kialakítsák maguknak a szerzetesi élet valamilyen ismeretlen formáját. Ez ellen minden oldalról, különböző súllyal, ellenségeskedés ébredt. Ellenérzés áradt a szerzetesrendek tagjaiból, akik úgy látták, hogy a jóvá nem hagyott csoportok rivalizálása fenyegeti helyüket a társadalomban, sőt megélhetésük alapjait is. Ellenérzés áradt a formálisan vallásos világiakból, akik mindig gyűlölik a túlzott jámborságot. És ez az ellenérzés komolyabb formát öltött azon gondolkodó emberekben, akik látták, hogy ezek a félig szervezett közösségek a tradicionális rend egyes alapelveit veszélyeztetik. Egy meghatározott parancserejű törvényt egy módosítható határozattal cseréltek fel. Lehetetlenné tették, hogy bárki is biztos lehessen valamely személy státusáról, arról, hogy az egyházi vagy a világi törvények alá tartozik-e.

És végül annak örve alatt, hogy Isten szolgálataért mindent feladnak, arra bátorították az embereket, hogy azt képzeljék: Isten csupán feltételes engedelmesség árán is teljesen elfogadja őket. Ezek súlyos dolgok voltak, mind társadalmi, mind vallási vonatkozásaikban.

Nem nehéz észrevennünk, hogy Groote követőinek, a közös élet testvéreinek az ellenzői között sok rövidlátó és önző ember akadt, akik úgy érezték, hogy az új mozgalom saját befolyásukat és helyzetüket fenyegeti. De bármilyen egyéb céljuk is lehetett, egy régi és tiszteletreméltó tradíciót védtek. A XIV. század végi viszonyok között úgy látták, hogy a Groote és követői által igényelt új szabadság nagymérvű fenyegetést jelent a pápai ellenőrzés alatt álló és módszeresen megszervezett keresztény társadalom már eddig is megkopott ideáljára. Ha emberek jóváhagyás nélkül társulásokra léphetnek, feletttest választhatnak maguknak valamilyen nem ismert módon, szerzetesi életformát vállalhatnak szerzetesi regula szentesítése nélkül, együtt olvashatják a szentírást közös nyelvükön, egymásnak gyónhatják meg bűneiket, és tanácsot és büntetést fogadhatnak el ki tudja, kitől – vége szakad az egyházon belüli minden rendnek.

A Groote közösségei körüli viták a konstanzi zsinat idején vezetőre találtak. Egy Martin Grabow nevű barát, a domonkosok lektora Groningenben, értekezést írt, amelyben összefoglalt minden jogi és filozófiai érvet, amelyet a közös élet testvérei ellen fel lehetett használni.⁴⁷ A vitát tovább vitte a törvény és a tekintély határain túlra, és a természet rendjének alapvető szentségére hivatkozott, hogy bebizonyítsa: a teljes szerzetesi élet gyakorlásához szükség van regulára és örök fogada-

⁴⁷ Az értekezés tartalmát összefoglalja Grabow beszéde a konstanzi zsinaton. L. H. Keussen, id. mű.

lomra. Azzal érvelt, hogy a természet ellen cselekszik és megsérti az emberi társadalmat az, aki lemond e világ javairól anélkül, hogy valamelyik jóváhagyott szerzetesrendhez csatlakozna. Így tenni annyit jelent, mint egy embernek a tőle függő személyeket megfosztani jogos várákozásaiktól, sőt magától az élettől is. Eszerint gyilkossággal egyenlő és halálos bűn, ha az emberek azt hiszik, hogy a természettel szemben álló módszerekkel kiérdemelhetik az örök életet. Senki, még a pápa sem bocsáthatja meg azt, ami mind az ésszerűséget, mind a természetet sérti.

Elég szélsőséges állásfoglalás volt, de csak egy régi érvet emelt új egyetemességre és adott neki filozófiai méltóságot. Az 1215-ös, és 1274-es és 1312-es zsinatnak az új és jóvá nem hagyott szerzetesi közösségek elleni dekrétumai mind olyan gondolati háttérrel valószínűsítenek, amely nem sokban különbözik a Martin Grabowétól. Bizonyos értelemben minden egészen szerzetesi élet szemben áll a természettel, az élet egyetemes törvényeivel. A teljesen szerzetesi élet tehát csak akkor lehet törvényes, ha a természet rendjénél magasabb rend tekintélye pecsételi meg – különben káosz jár a nyomában.

Ha tekintetbe vesszük ennek az álláspontnak erejét és ősi voltát, meglepetéssel látjuk, hogy milyen önbizalommal támadták meg a közös élet testvérci ellenségeiket. Alighogy hírért vették Grabow értekezésének, azonnal csatasorba álltak, mintha már éreznék is a győzelmet. Deventerben egész éjjel dolgoztak, hogy lemásolják az ellenséges iratot.⁴⁸ Elküldték Northorn kánonkjainak, akik azonnal Groningenbe mentek egy

⁴⁸ A rendkívüli ügyességet és gyorsaságot, amellyel a közös élet testvérci védelmüket clókészítették, leírja J. Busch, *Chronicon Windesheimense*, K. Grube kiad. (*Geschichtsquellen der Provinz Sachsen*, 1886, XIX), 172–74. l.

jegyző kíséretében, hogy jogérvényes bizonytságot szerezzenek Grabow szerzőségéről. Ellenségüket Utrecht püspöke elé idéztették, és az csak úgy tudott megmenekedni az elítéltetéstől, hogy a konstanzi zsinathoz fellebbezett. De sorsát nem kerülhette el. Több hónapi vizsgálat és megvitatás után az értekezést elítélték, és elrendelték, hogy égessék el „téves, botrányos, sértő, meggondolatlan, elbizakodott, jámbor fülek számára bántó, eretnek volta miatt, és mert eretnekségre buzdít”; szerzőjét pedig vessék börtönbe, s ott kenyéren és vízen tartsák mindaddig, amíg „meg nem tagadja, vissza nem vonja és meg nem utálja ezt az eretnek eltévelyedést”; megtiltották, hogy valaha is betegye a lábát a kölni tartományba, különösen pedig Utrecht egyházmegyéjébe, életfogytiglani börtön terhe alatt; és ha megtagadja a visszavonást, eretneknek fogják nyilvánítani, és átadják a világi hatóságoknak, hogy megégessek.⁴⁹

Az ítélet fenyegető hangja éles ellentétben állt liberális tartalmával. Talán a két vonás összefügg egymással. Ahogy a rendszerbe és tekintélybe vetett hit gyengült, és nagyobb terület nyílt az egyéni szabadság számára, még erősebben mutatkozott annak szüksége, hogy újra és újra hangsúlyozzák az engedetlenség vétkének legsúlyosabb megtorlását. Erőszak és szabadság elválaszthatatlan egymástól. De kicsiben ez az ítélet a szabadság győzelmét jelentette, és a közös élet testvéreinek sikere tanúsítja, hogy a XIII. század óta milyen nagy eltolódás következett be az egyházi gondolkodásban.

De ha megkérdezzük, hogy miért győztek, vagy még inkább, hogy miért voltak olyan biztosak benne, hogy győznek, nem könnyű megadni a választ. Csak arra tudunk rávilágítani, hogy miért tulajdonítottak

⁴⁹ H. Keussen, id. mű, 44–47. l.

olyan nagy fontosságot a kötelező erejű fogadalomtól való mentességüknek; és ezen keresztül megérthetjük, hogy miért magyarázták az érzelmeikkel rokonszenvező jogászok az ő javukra a törvényeket.

Mindennek mélyén az állandó vágyakozás élt a kísérletezés után, vágyakozás, hogy az ember olyan életmódot fedezzen fel magának, amely megfelel saját tapasztalatainak. Félelem és idegenkedés támadt a nagy szerzetesrendekkel szemben, amelyek olyan nagy igényekkel indultak, és olyan nagy reményeket ébresztettek, de (a látszat szerint) olyan keveset adtak, pusztán kiábrándulást okoztak. A közös élet testvérei azt állították, hogy ők nem ellenségei a szerzetesrendeknek. Valójában többen közülük a végén ágostonos kanonokok lettek; de sokan kitartottak, bár az örök időre szóló elkötelezés vonzerejét erősen érezték, különösen akkor, ha a testvérekből egy elhagyta a közösséget. Ilyenkor azok, akik megmaradtak, úgy érezték, megcsalattak, és irigykedve néztek azok felé a közösségek felé, amelyek törvényes megtorló intézkedésekkel léphettek fel a szökevények ellen. Nem az a meglepő, hogy az emberek érezték a törvényes szankciók vonzerejét, hanem inkább az, hogy továbbra is ellenálltak neki. 1490-ben a hildesheimi közös élet testvéreinek rektorától megkérdezték, hogy mi a véleménye erről a kényes problémáról, és válaszelevele megmutatja, hogy milyen marandó ereje volt annak a szabadságnak, amit Groote biztosított követőinek.

„Mi nem vagyunk egy rend tagjai – írta –, hanem vallásos emberek, akik megpróbálnak a világban élni. Ha pápai utasítást kapunk, s ezzel kényszerítjük azokat, akik elhagynak bennünket, hogy térjenek vissza sorainkba vagy lépjenek be valami más szerzetesrendbe, saját szabadságunkat adjuk el – azt a szabadságot, amely a keresztény vallás páratlan dicsősége –, pusztán azért,

hogy láncokat vásároljunk helyette, és börtönfalakat, hogy a szerzetesrendek mögé sorakozzunk, és hozzájuk alkalmazkodjunk. Bennünket is szolgásra vetnek akkor, mint a rabszolgákat, akiket csak büntetéssel lehet megjobbitani. Valóban, én magam is gondoltam egyszer rá, hogy el kellene fogadnunk egy regulát, és fogadalmat kellene tennünk; de Gabriel Biel magiszter helyreigazított azzal, hogy a szerzetesrendeknek már eddig is elég tagjuk van. A mi életmódunk a jámborság belső magjából fakad, és mindig is fakadt. Ne mi, saját magunk legyünk az okai jó nevünk, békénk, nyugalomunk, egyetértésünk és felebaráti érzületünk megromlásának. Az az élet, amit testvéri közösségeinkben élünk, nagyon különbözik az azokra nehezedő visszavonhatatlan kényszersztől, akik egy szerzetesrend regulája és törvényei szerint élnek. Az ő monostoraik ingatag és fegyelmezetlen tagjaik miatt széthullottak; gondoljuk meg, hogy mennyire megrontaná a *mi* életünket az ilyen emberek ránk kényszerített jelenléte.”⁵⁰

Szent Anzelmmel vagy Szent Bernáttal nehéz volna megértetni e szavakat. Ezek vágyakozást fejeznek ki arra a veszedelemre, hogy állandóan ki legyenek téve a szabadság lehetőségének; a korábbi szerzetesi vezetők fő célja éppen az volt, hogy attól megóvják szerzeteseiket. A közös élet testvérei el akarták kerülni egy visszavonhatatlan elhatározásnak a biztonságát és bizonyosságát, amelyre a korábbi vallási vezetők követőik számára olyan szenvedélyesen vágytak.

Mindenekfelett el akartak kerülni minden megkülönböztető megjelölést, amit a legsikeresebb nagy szerzetesrendek büszkén viseltek. A legújabb kutatók

⁵⁰ *Annalen u. Akten der Brüder des Gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim*, R. Doebner kiad. (*Quellen u. Darstellungen zur Gesch. Niedersachsens*, 1903, IX), 113. l.

Groote követőit „a közös élet testvéreinek” szokták nevezni, de már ez is túl pontos elnevezés. A „közös élet” megjelölés egész egyszerűen csak rajtuk maradt akkor, amikor minden egyéb megkülönböztető vonást lenyestek magukról. Általában csak úgy nevezték magukat, mint „a testvérek, akik együtt élnek Zwollében” – vagy akárhol másutt. Ha még egy szót kerestek, hogy belső indítékaikat megjelöljék, hozzátették: *devoti*, istenfélők. Nem többet ennél. Erről a kevésbé látványos jelzőről később majd még szó lesz. Egyelőre azonban csak annyit kell még megjegyeznünk, hogy a hallgatás is éppolyan hatásosan fejezhet ki kritikát, mint bármilyen kirohanás; és a valódi szerzetesrendek megrovást éreztek ki Groote és követői csendes idegenkedéséből. A közös élet testvérei főleg azért kerültek a regulákat és a fogadalmakat, mert vallásosságukban közvetlen kapcsolatra vágytak Istennel; de azért is, mert úgy látták, hogy regula és fogadalom formalizmusra és közönyre vezet. Magatartásuk túlélte minden támadást és változásra való ösztönzést, nem megcáfолhatatlan logikája miatt, hanem mert sokan gondolkodtak úgy, mint Gabriel Biel magiszter, hogy máris elég sok, mondhatni túl sok tagja van a szerzetesrendeknek.⁵¹

A munka doktrínája. A kétkezi munka helye a szerzetesi életben mindig igen nehéz kérdést jelentett. Szent Benedek regulája világosan előírta a munkát, de hogy a munka mi célt szolgál, az már nem volt annyira nyilvánvaló. „A semmittevés – írta Benedek – a lélek ellensége; ezért a nap meghatározott óráiban a testvéreknek

⁵¹ Egészen más oldalról származó hasonló véleményre l. Thomas Gascoigne, *Loci e Libro Veritatum*, J. E. Thorold Rogers kiad., 1881, 107–13.

kétkezi munkát kell végezniük, máskor meg szent szövegeket kell olvasniuk.”⁵² De ha a cél pusztán az volt, hogy a tétlenséget elkerüljék, találtak volna más, talán jobb orvosságot is, mint a kétkezi munka. Szent Benedek más alkalommal arra intette szerzeteseit, hogy legyenek elégedettek, ha a betakarításban dolgozhatnak, amikor a szegénység vagy a szükség rákényszeríti őket, hogy így cselekedjenek, mert ha kezük munkájából élnek, az egyházatyákat és az apostolokat követik ebben. Nem úgy tűnik azonban, hogy Szent Benedek és követői azt gondolták volna, hogy kétkezi munkából élni valamilyen különleges erény, hanem azt, hogy a munkát egyszerűen belenyugvással kell elvégezni szükség idején. Valójában ritkán volt szükség rá. Szerzetesek és kanonokok hamarosan jobb lehetőségeket találtak arra, hogy eltöltsék idejüket, mint hogy megélhetésükért dolgozzanak.

A kétkezi munka elől való menekülés logikus végkifejletét a barátok feltűnése jelentette, az, hogy kéregető életmódra adták magukat. Amint láttuk, Grosseteste püspök már 1240-ben szembe tudta egymással állítani a barátokat, akik koldulásból éltek, és a beginákat, akik munkából. Ám alig tizenöt évvel korábban az ilyen szembeállítás megbotránkoztatta volna Szent Ferencet.

„Én két kezemmel dolgozom – írta 1226-ban Testamentumában –, és továbbra is ezt akarom tenni; és azt kívánom, hogy valamennyi testvérem valami tisztességes mesterséget folytasson. Akinek nincs mestersége, az tanuljon meg valamit, nem a munkájának ellenértékére való sóvárgásból, hanem példaadásként és a tétlenség elkerülésére. Ha munkánkért nem kapunk fizetséget, akkor házról házra járva kolduljunk, mert ez az Úr asztala.”⁵³

⁵² *Reg. Ben.*, c. 48.

⁵³ *Opuscula S. Patris Francisci*, 1904, 79. l.

Ebből úgy tűnhetne, hogy Szent Ferenc számára a koldulás nem annyira életelv volt, mint válasz a világ igazságtalanságára, egy módja annak, hogy tartsuk oda a másik orcánkat, helyett, hogy a megérdemelt fizetséget kérnénk. De a koldulás olyan hamar a lemondás legmagasabb rendű formájává vált – magasabb rendűvé, mint a vezeklésből végzett munka vagy a nyomorúságos robot –, hogy néhány éven belül Grosseteste a ferences szegénységet már a koldulással azonosíthatta, és az a begina gyakorlat, hogy megdolgozzanak megélhetésükért, új eszmének látszott számára.

Több mint egy évszázad telt el, mielőtt ez az eszme jelentősen tovább fejlődött volna. Ezen idő alatt a barátok abbahagyták a koldulást anélkül, hogy dolgozni kezdtek volna. Amikor ez megtörtént, elérkezett az ideje, hogy megkíséreljék megkeresni a lehetőséget, hogy a kétkezi munkát visszahozzák a szerzetesi életbe. Ezt főleg Groote és követői próbálták megvalósítani.

Amint Groote elképzelései megtérése után kezdtek kialakulni, ráébredt, hogy mély idegenkedés él benne a koldulás mint a szerzetesi élet fenntartásának eszköze iránt. Arra is ráébredt, hogy erősen hisz a kétkezi munka erényeiben – nemcsak tétlenségtől való menekülést vagy alkalmi szükségességet látott benne, hanem a szerzetesi élet alapvető eszközét.

„Sokszor mondtam neked – írta a zwollei közösség vezetőjének az irányítása alatt álló nőkre vonatkozólag –, hogy a munka rendkívüli módon szükséges az ember számára, hogy a szellem tisztaságát helyreállítsa. Ismertem olyanokat, akik (mint Szent Pál mondja Timotheushoz írott első levelében) »rászoknak arra, hogy tétlenül házról házra járnak, s nemcsak tétlenkednek, hanem pletykálnak, haszontalanságokat művelnek, s olyasmit beszélnek, amire semmi szükség nincs«. Amikor a nők ingyen étkezést és alamizsnát kapnak, mente-

sülnek annak szükségességétől, hogy munkával keressék meg a kenyerüket, így elvetik maguktól azt a hasznos orvosságot, amelyet Isten legelőször adott az embernek... Ne gondold azonban, hogy azt szeretném, hogy férfiak vagy nők világi dolgokkal, emberi bonyodalmakkal legyenek elfoglalva, hanem hogy egyszerűen olyasmivel munkálkodjanak, amiből mindennapi szükségleteiket közvetlenül kielégítik, anélkül, hogy fölöslegük maradna... A munka szent, de a haszonkeresés veszedelmes.”⁵⁴

Groote tehát úgy képzelte el férfi- és női közösségeit, hogy dolgozzanak megélhetésükért. De a késő középkorban a városi életkörülmények sok nehézséget állítottak ezen ideál megvalósításának az útjába – egészen más nehézségeket, mint amit a korábbi szerzetesrendek tapasztaltak, de nem kevésbé gáncsolókat. Majdnem minden városi mesterség és ipar céhek monopóliuma volt. A céhek a városoktól nyertek felhatalmazást, és sok esetben ellenőrzésük alatt tartották a városi kormányzatot. A céhek fő célja az volt, hogy azoknak, akik nem tartoztak a céhtagok sorába, megghiúsítsák minden olyan próbálkozását, amely sértené a céh monopóliumát. És ha valamelyik szerzetesi közösség megkísérelte, hogy ilyet tegyen, azonnal ellenségeskedéssel találta szembe magát, és lehetetlenné vált, hogy békében éljen a városban felebarátaival. Bármilyen szívósan igyekeztek ragaszkodni a közösségek azon jogukhoz, hogy kezük munkájából tarthassák fenn magukat, a végén szükségképpen kudarcot vallottak.

Hildesheimben szembeszökően láthatjuk a vereség állomásait.⁵⁵ A közös élet testvéreinek itt sikerült elérniök, hogy közülük egy mindig cipézmesterséget foly-

⁵⁴ *Gerardi Magni Epistolae*, W. Mulder kiad., Ep. 32.

⁵⁵ A továbbiakra l. R. Doebner, id. mű, 71, 85–86, 112. l.

tasson. Ez simán ment a XV. század végéig. Ám 1476-ban a cipészek céhe komolyan felvette a harcot. Azzal kezdték, hogy küldöttséget menesztettek a testvérekhez, és panaszt emeltek kiváltságuk megsértése miatt. Először nagyon fölényes választ kaptak: „Ha nektek a várostól vannak privilégiumaitok, nekünk a pápától; menjetek utatokra, semmi dolgunk veletek.” Pillanatszerűen tehát a cipészek céhének küldöttei vereséget szenvedtek, de négy év múlva visszatértek, és sokkal erőszakosabbak voltak; ám ekkor udvariasabb választ kaptak: „Nem akarunk senkinek sem ártani. Csak egyetlen társunk dolgozik cipőkkel, és ő is inkább foltozóvarga, mint cipész; amellet már olyan öreg, hogy ki sem tud egyenesedni. Halasszátok el tilalmatokat, amíg ő meghal – ez már nem lehet messze –, és leköteleztek vele.” A küldöttség szegényebb tagjai ragaszkodni akartak a testvérek azonnali kapitulációjához, de vezetőik végül úgy döntöttek, hogy megengedik az öreg cipésznek, hogy tovább folytassa munkáját haláláig, azzal a kikötéssel, hogy csak a testvérek számára készít lábbelit, és nem eladásra. Így a békét valahogy helyreállították, a testvérek vezetője azonban eléggé megriadt a céhtagok harcias magatartásától, és meghagyta az öreg cipésznek, hogy a jövőbeli ellentétek elkerülésére minden cipőbe, amit készít, tegyen egy kis régi bőrt is. És bizalmasan hozzátette: „Ne hidd, hogy azért, mert udvariasan beszéltünk ezekkel a suszterokkal, behódoltunk – vagy be fogunk hódolni – értelmetlen, irigy és alacsonyrendű mesterkedéseiknek.”

Az öreg cipész, aki 1480-ban már szinte halálán volt, 1489-ben még mindig dolgozott. Ekkor a céhtagok ismét tiltakozásra vonultak fel. Ezúttal nem volt menekvés: előhívták az öregembert, és felszólították, hogy szüntesse be a munkát. A hildesheimi testvérek hosszú csatát vívtak a céhhel munkához való jogukért. Ebben

a harcban megmutatták mindazt a szívósságot, amit Groote követőinek tulajdonítani szoktunk. A végén azonban reménytelenné vált a küzdelem a városi kereskedői érdekek erői ellen. Groote tanításai a munka szentségéről és a szellemet megtisztító képességéről nem a belső fellazulás szokványos erői előtt hátráltak meg, amelyek a korábbi szerzetesrendekben a kétkezi munkát kiszorították; de meghátráltak a késő középkori céhszervezetek ereje előtt.

Akadtt azonban a termelésnek egy olyan területe, amelyben a városi céhek alig voltak érdekelve. Az egész könyvelőállítást könyvárusok, pergamenkészítők, illuminátorok és könyvkötők tartották kézben, akik Hollandia és Észak-Németország városaiban egyáltalán nem alkottak szervezetet, vagy ha igen, jelentéktelent. Itt a közös élet testvérei egész sor olyan mesterséget találtak, amit kisajátíthattak maguknak. Groote egész életen át tartó szenvedélyével a könyvek iránt megmutatta az utat, és tanítványai szívvel-lélekkel követték. Társulásokba szerveződtek könyvek másolására. Saját írásmódot alakítottak ki, és saját jellegzetes kötési formákat. Tökéletesítették eljárásukat a kézzel írott könyvek gyors sokszorosítására, és amikor eljött az ideje, készen álltak rá, hogy a könyvnyomtatás mesterségében az első között legyenek.⁵⁶

Természetesen a könyvmásolás nagyon régi tevékenysége a szerzetesi közösségeknek. Jarrow és Monk-

⁵⁶ A közös élet testvérei által használt különböző írásmódokra l. B. Kruitwagen cikkeit: *Het Boek*, XXII (1933–1934), 209–30; XXIII (1935–1936), 1–54; l. még K. Löffler „Das Schrift u. Buchwesen der Brüder vom gemeinsamen Leben”, *Zeitschrift f. Bücherfreunde*, XI (1907–1908), 286–93. E hivatásos írnoki tevékenységről a nyomtatásra való áttérés példájára l. Jacobus Traiecti alias de Voccht, *Narratio de Inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*, M. Schoengen kiad., 1908, 163–65.

wearmouth csodálatos kézíratai a VII. és VIII. századból, Canterburyé a XI.-ből és XII.-ből, St. Albansé a XIII.-ból példázzák a szerzetesek saját kezűleg írott vagy általuk felülvizsgált munkákat. De soha egyetlen szerzetesi közösség nem összpontosította úgy energiáit a könyvkészítésre, ahogy Groote követői tették. Azonfelül a XIV. századra a legtöbb monostor könyvtára már megtelt, és további kötetekhez ajándékozás és hivatalos írnokok szolgálatai útján jutottak. Mint minden egyéb kétféle munka, a könyvmásolás is fölöslegessé vált a szerzetesrendekben. A közös élet testvérei itt láttak lehetőséget a maguk számára. Látták, hogy a világnak folyton növekvő mennyiségű könyvre van szüksége. Amellett azzal, hogy a maguk számára írtak könyveket, ellátták a plébániatemplomokat, társaskáptalani templomokat és székesegyházakat is gyorsan előállított és hiteles szövegű hitbuzgalmi és liturgiai munkákkal. Végül tehát sikerült nekik az, amiben mások kudarcot vallottak: a szerzetesi életmódot összekapcsolták azzal a feladattal és erénnyel, hogy kezük munkájával tartják fenn magukat.

A könyvmásolás mellett, hogy hozzájárult megélhetésükhöz és szerzetesi stabilitásukhoz, jelentősen hozzájárult életmódjuk megvédéséhez is. A másolói munka során tájékozódást szereztek a tudományos nézetekről, és ez lehetővé tette számukra, hogy minden támadásra gyorsan visszavágjanak. Láttuk, hogy a deventeri testvérek milyen hathatósan mozgósították írnoki erőforrásaikat, amikor Martin Grabow megtámadta őket. De könyveik többet jelentettek annál, mint hogy önvédelmüket szolgálják. Mindenütt elterjesztették az áhítatosságnak, jámborságnak, hitbuzgalomnak (*devotio*) azt a formáját, amit a közös élet testvérei fejlesztettek ki, és gyakoroltak, és ezeket a formákat a kereszténység egyetemes vallásos gyakorlatának részévé tették.

A papok és a világiak keveredése. A középkori élet egyik legállandóbb sajátossága az éles választóvonal a klérus és a világiak között. A választóvonalat állandósította a jogi és a nevelési rendszer, és elmélyítették a papi státushoz kötött jogok és kiváltságok. A gyakorlati életben sok körülmény enyhítette a társadalom e rideg szétválását, de amikor VIII. Bonifác kijelentette, hogy „a mai idők tapasztalatai világosan kimutatják a világiak ellenségeségét a klérussal szemben”, olyan igazságot mondott ki, amely messzemenően bizonyítható volt.

A szerzetesrendek a maguk részéről szintén hozzájárultak a társadalom e megosztásához, szembeszökően megtestesítve a minden más társadalmi csoporttól elkülönülő gazdag és privilégiumokat élvező papi testületeket. Sok szerzetesrend azonban indulásakor ledöntötte a válaszfalat, és világiakat, egyháziakat egyaránt felvett egy és ugyanazon közösségbe. Ennek az együttélésnek a legszembetűnőbb példáját a ferencesek mutatták. A legkorábbi közösségek nagyszámú, sőt túlnyomóan laikus elemeket fogadtak soraikba; de a laikusok nagyon hamar eltűntek a ferences konventekből, ugyanazokból az okokból, amiért a régebbi szerzetesrendek közösségeiből is eltűntek: minden vonatkozásban könnyebb volt megszervezni és fenntartani egy szerzetesi közösséget, ha minden tagja a papi rendhez tartozott. Amellett a prédikálás, az evangelizáció és a lelki irányítás magasabb céljait csak a papság tudta szolgálni.⁵⁷ Így a ferences barátok soraiban éppúgy, ahogy a

⁵⁷ E fejlődés legvilágosabb indoklására l. St Bonaventura, *Determinationes Questionum circa Regulam Fratrum Minorum*, II, 16: *Cur Fratres non Promovent Ordinem Poenitentium* (*Opera Omnia*, VIII, 368–69); ez védelmezi a ferenceseket az ellen a vád ellen, hogy ha valóban törődnének a lelkek megváltásával, megpróbálták volna kiterjeszteni a laikus bűnbánók Szent Ferenc által alapított rendjét.

többi rendekben, a laikus elemek hamarosan a konyhára szorultak vissza, vagy mindörökre eltűntek.

Groote volt a középkor utolsó olyan vallási újítója, aki még egyszer megpróbálta, hogy a papokat és a világiakat egyazon közösségben egyesítse. Úgy tűnt, hogy talán több esélye lesz a sikerre, mint elődeinek. Ha egy szerzetesrendben nincs szükség fogadalomtételre és a rendnek nincsenek privilégiumai, ez kiküszöböli a klérus és a laikusok közötti szakadás fő okait; és addig, ameddig két kezük munkájából tartották fenn magukat, a világiaknak természetes helyük volt a közösségben. De a papok és a világiak társulása a közös élet testvéreinek közösségeiben ezen előnyök ellenére is alig bizonyult sikeresebbnek, mint a múltban. Ahogy láttuk, a kétkezi munka egyetlen fajtája, amit eredményesen lehetett végezni, a könyvelőállítás, és ez a munka különösen papok számára volt megfelelő. Így megismétlődött a régi eset: a világiak kiszorítása a közösségekből. A kezdeti időkben a papok és világiak együtt dolgoztak, házat építettek, felszerelték, hogy lakhatóvá váljék. De amikor a közösségek rendszeres életmódja tanulás-sal, imádkozással, könyvmásolással kialakult, alig maradt más a világiak számára, mint hogy főzzenek.

A közösségeknek a testvérek bőséges életrajzi anyagában megemlített világi tagjai túlnyomórészt szakácsok voltak. Néha szeretettel és tisztelettel emlékeztek meg róluk, de a hildesheimi szakács esete mutatja szerepkörük korlátozottságát. Megpróbált beszökni az iskolába, a tanórákra, hogy „ne kelljen minden idejét világiként végigrobotolnia”. Terve nem sikerült, és visszatérésre készítették. A testvérek rokonszenveztek vele, de nem tudtak semmit tenni érte, kivéve, hogy – az ő

szempontjából – örültek, amikor hamarosan meghalt.⁵⁸

A világiak tehát lassan kiszorultak vagy alacsonyabb státusba kerültek, mert nem jutott számukra fontosabb szerep. A közös élet testvérei hosszabb ideig küzdöttek, mint a ferencesek, hogy megtartsák őket a közösség tényleges tagjaiként; de hosszú távon megmaradt a réggen kialakult alacsonyabbrendűség, és a világiak fokozatosan eltűntek közülük.

Az új szerzetesi beállítottság

Megvizsgáltuk a fő különbségeket Groote követői és a korábbi szerzetesrendek tagjai között. Ez a vizsgálódás megmutatja, hogy milyen mértékben lehetett a XV. században egy szerzetesrend hagyományos szervezetéből kiszakadni anélkül, hogy az bírói ítéletet vonna maga után, vagy vallási ideálok tökéletes összeomlásával járna. A közös élet testvércinek fennmaradása egyedülálló bizonyága a késő középkor vallási szabadságának, amely az egyházi bíróságok erőszakossága és a klérus és a laikus világ közötti mély szakadék állandósulása mellett erősödött. A közös élet testvérei főleg középszerűségük miatt maradtak fenn. A korábbi századok nagy, sikeres rendjei hamar hozzáidomultak azokhoz a körülményekhez, amelyek sikereiket biztosították. E társadalmi konformizmus elleni tiltakozásképpen sok rendben disszidens csoportok alakultak, amelyek vagy új szervezeteket alapítottak, vagy egyéni kinyilatkoztatásokon csüggték és apokaliptikus várakozásokat tápláltak, ami bajba sodorta őket, és elítéltetésükhöz vezetett. Groote követői különböző okokból elkerülték mind a

⁵⁸ R. Doebner, id., mű 24. l. – További adatokra a laikusok kiszorulására vonatkozóan: 64, 260, 270. l.

két sorsot. Nem voltak sem elég gazdagok vagy hatalmasok ahhoz, hogy teljesen világiakká váljanak, sem elég szegények vagy megbántottak ahhoz, hogy olyan elképzeléseket tápláljanak, amiket a világ nem ismer el.

A világtól való csendes visszavonulás szelleme az egyik legellentmondóbb vonásuk. Egyrészt rendkívül gyakorlatiasak voltak. Sok példáját láttuk ennek könyvkészítői szervezetükben és saját védelmükre tett lépéseikben. Szervezetük, noha nem volt nagyratörő, szívós életerőről tett tanúbizonyságot egy nem túl barátságos világban. Iskoláik a legnépszerűbbek és legeredményesebbek közé tartoztak Észak-Európában. De bár a közös élet testvérei élénk kereskedelmi tevékenységet folytató városokban éltek, és bár foglalkozásuk révén állandó érintkezésbe kerültek ezzel a fáradtságos, de gazdagságot hozó élettel, végül is egyetlen jogcímük, amely helyet szerzett számukra a középkori egyháztörténetben, a vallás belső életébe és az önálló tapasztalatszerzés magányába való elmélyedésük volt. Egy windesheimi kanonok, már a második generációból, aki tisztelettel tekintett vissza Grootéra, mint soha nem látott mesterére, halhatatlan formában fejezte ki bensőséges mondanivalóját a *Krisztus követésében*. Ez egyike annak a kevés könyvnek, amely könnyedén dönti le a válaszfalat a középkor és az újkor világa között, és olyan ember írta, aki a legjelentéktelenebb igazgatási tiszttel is alig tudta volna ellátni közösségében.

Kempis Tamás a legnagyobb név az egész Groote által ihletett mozgalomban, de szinte véletlennek tűnik, hogy ő írta le azokat a szavakat, amelyek helyet biztosítottak a mozgalomnak a történelemben. Írásaiban, a *Krisztus követése* kivételével, alig különböztethető meg Groote bármely más követőjétől. A mozgalom minden írója a mindennapi megszokott munkából és liturgiából fakadó intenzív egyéni felismerésre törekedett. A test-

vérek elmélkedtek napi feladataikról, és legszerényebb tevékenységükben is a hitbuzgalom, a *devotio* forrását látták. Sem vissza nem vonultak a világtól, sem bele nem vetették magukat, de leghevesebb küzdelmeitől védve voltak. Következésképpen, bár csodálatra méltó példákat nyújtanak a mindennapi életre, csak egyetlen olyan könyvet hoztak létre, amely megmutatja a világnak azokat a mélységeket, amelyeket a városi élet vihariból való szelíd visszavonulásukban kerestek.

Szemben azokkal, akik számára a hit csak formális odatartozás vagy intellektuális beleegyezés volt, Groote követői a tényleges, személyes, tapasztalaton alapuló hitet keresték. A pusztán formális vallásosság iránti megvetésük nem ismert határt. Amire helyette törekedtek, az olyan valami volt, amit sohasem tudtak pontosan meghatározni, de lelki életükről vezetett naplójukban és *memorabiliagyűjteményeikben* számtalanszor utaltak rá.

Groote és követői buzgón írogatták ezeket a bensőséges, ám kusza írásműveket. Groote megtérésének egyik első aktusa volt, hogy elhatározásait feljegyezte, és megfogadta, hogy gyakran fogja azokat olvasni. Ugyanígy cselekedtek követői is: állandóan jelentős mondásokat és elmélkedéseket jegyeztek fel, későbbi felhasználásra.⁵⁹ Nagy fontosságot tulajdonítottak személyes feljegyzéseiknek mint az elmélkedés segédeszközének. Újra felfedezték a lelki önéletrajz fontosságát a vallásos fejlődésben, és tovább szélesítették, mint korábban valaha is, azt a folyamatot, amely először a XI. században vált észrevehetővé, és arra törekedett, hogy az egyéni hitbuzgalom kerüljön előtérbe a templomban

⁵⁹ L. J. Busch, *Chron. Windesheimense*, 206–07. l. a feljegyzésgyűjtemények (*rapiaria*) helyére a zwollei iskolában a nagy igazgató, John Cele korában.

közösen tartott officiumok kárára. Az alábbiakban bemutatjuk az egyik testvér mindennapi életét a XV. század közepén, amely jól példázza, hogyan állították a régi közösen tartott officiumokat az egyéni devotio céljainak szolgálatába.

„Délről egy óráig dolgozom, néha himnuszokat énekelgetek közben, hogy elűzzem az unalmat, vagy felébresszem magamban az áhítatot. Azután háromkor elmondom a vecsernyét, és átgondolom a breviárium aznapi anyagát. Majd tanulok, vagy pergament készítek négyig. Ekkor nekilátok a rám kiosztott (másolási) feladatnak, s ezt csinálom vacsoraidőig. Vacsoránál úgy viselkedem, ahogy az ebédnél tettem (nem törődve a többiekkel, stb.), és közvetlenül vacsora után a kompletóriumot olvasom. Azután kis ideig lelkiismeretvizsgálatot tartok, utánagondolok gyarlóságaimnak vétkeimnek, majd ha ezzel végeztem, pergament vonalazok vagy levakarom az írást róla, nyolc óráig.”⁶⁰

Ezek a sorok és hasonló feljegyzések mutatják, hogy a közös élet testvérei miként vették át egy szigorúan szabályozott nap szerzetesi eszményét, és alakították azt folyamatos egyéni hitbuzgalmi cselekedetté. Az állandó liturgikus gyakorlatot személyes életük rendjéhez alkalmazták, és ez az egész egocentrizmus igen egyéni, tudatos és puritán jelleget adott mindennek, amit csináltak.

A közösségek kicsik voltak, így a tagok mind jól ismerték egymást. Elismeréssel tekintettek egymásra, és bőséges házi krónikaikban irigységtől mentes csodálattal írtak társaikról, akik bizonyára nem voltak szentek vagy hősök a szó hagyományos értelmében. Ezek a krónikák kiemelkednek a szerzetesek történetének ha-

⁶⁰ W. Jappe Alberts, *Consuetudines Fratrum Vitae Communis* (Fontes minores medii aevi, VIII), 1959, 3. l.

talmas tömegéből az életrajzi részletek és a mindennapi élet, a háztartási tevékenység részleteinek bőségével és élénkségével és azzal a tökéletes közönnyel, amellyel a nagyvilág fontos eseményei iránt viseltettek. Bővelkednek az ilyesféle arcképvázlatokban:

„James Enckhuysen tehetős szülőktől származott. Zwollében járt iskolába, és belépett házukba. Nagyon pontos írnok volt, és sok könyvet másolt, misekönyveket, graduálékat, zsoltároskönyveket, kánonokat és egy 500 forint értékű Bibliát. Ez Herman Droem utrechti főesperes költségére készült, akinél most a könyv van. Egy ideig felügyelt a nővérekre *Maatban*, de azoknak keményebb és szigorúbb ellenőrzésre volt szükségük, mint amit az ő természete lehetővé tett, így kérte, hogy mentsék fel e tisztség alól. Ezután az írásnak szentelte magát, és hosszú ideig könyvtáros volt és az órák őre. Mindkét feladatát tökéletesen látta el. Könyvei mindig pontosak voltak, és határidőre elkészítette őket; és soha rossz órában nem ébresztett fel bennünket, amikor ő felügyelt az időre. Szép hangja volt, de enyhén dadogott, és emiatt szégyelt nyilvánosan prédikálni; ám legyőzte ezt a fogyatékoságát, amikor papoknak és laikusoknak olvasott fel, amit gyakran megtett, tiszta, zengő hangon. Négy vagy öt nappal halála előtt elvesztette étvágyát, és ereje annyira elszállt, hogy alig tudott bot nélkül járni. Megkérdeztük tőle: »James, szeretnél meghalni?« – »Igen – válaszolta –, itt az ideje már, elég soká életem.« Ereje tovább fogyott, és senki nem tudta, mi okozza betegségét. A halála előtti napon megkérdezték tőle a testvérek, hogy kívánja-e a szentségeket, mire azt válaszolta: »Amikor akarjátok.« Áhítatosan fogadta őket, és még azon az éjjelen meghalt.”⁶¹

Ezeknek az életrajzoknak az egyforma hangulata na-

⁶¹ M. Schoengen, id. mű, 190–93. l.

gyon szembeszökő. Ugyanarról a mérsékelt hasznosságról és a hathatós szolgálat nyújtotta kielégülésről adnak hírt, a házi teendőkhöz való teljes belemerülés mellett. Talán emiatt van, hogy – miként kevés vallásos mozgalom feljegyzései – a tartós harmónia és nyájasság benyomását keltik, és nagyon kevés fogyatékoságra utalnak. Sem a szerzetesrendek magaslatait nem érték el soha, sem a mélységeiig nem süllyedtek le.

Joggal kérdezhetné az olvasó, hogy miért fejezzük be a középkor egyházi társadalmának a vizsgálatát e nem túl elterjedt vagy feltűnő szervezet szellemi és anyagi vállalkozásaival. A legjobb indok erre az, hogy a közös élet testvéreiben azok az erények mutatkoznak, amelyeket egy vallásos csoport el tudott érni olyan időkben, amikor a korábbi századok rendszeres szellemi és szervezeti vállalkozásai felbomlóban voltak. A XIV. század végén a vallásos emberek romboló hatású paradoxonokat és kudarokat láthattak maguk előtt. A Benedekrendiek visszavonultak a világból, de a kormányzás nagy központjaivá és a társadalmi kohézió eszközeivé váltak. A ciszterciák a vadonba húzódtak, de a Fuggereket és a Medicieket megelőzve belőlük váltak a gazdasági erők legjobb szervezői. A ferencesek egész életüket a szegénységnek szentelték, de kényelmesen letelepedtek Európa minden nagy városában. Mindezekon keresztül – úgy tűnt – a tényleges vallás a felszínességbe veszett.

E példákkal a szemük előtt Groote és követői minden eddigittől alapjaiban különböző ideált tűztek maguk elé célul: mérsékletet, meg nem szervezettséget és a belső megvilágosodás állandó, szolid keresését. Mint írnokok és iskolamesterek keresték kenyerüket, házaik voltak, és úgy látszik, készpénznek sem voltak híjával. Ténylegesen visszavonultak a világ szertelenségei elől, és a világ nagy eseményei közömbösen hagyták őket; ám valódi

visszavonulásuk a lélek belső szentélyébe történt, ahol, Eckhart szavai szerint, „Krisztus megszületik, miként megszületik az örökkévalóságban, különbség nélkül”. Eckhart azt is mondta, hogy az, aki ezt az igazi spirituális tapasztalatot átéli a lélek szentélyében, felszabadul minden külső fogadalom alól.

A közös élet testvérei életmódjának központjában ez a két dolog áll: visszavonulás a lélek mélységeibe és visszavonulás a formális fogadalom elől. A mérséklet alapvető szükségesség szemléletmódjukban – enélkül nem tudtak volna fennmaradni. Semmilyen vonatkozásban nem voltak Eckhart tanítványai, de hasonló, bár provinciálisabb környezetből származtak, és osztották a múlt szerzetesi rendszereitől való elidegenedését. Óvatosabban jártak útjukat, mint Eckhart, és elítéltetésre náluk soha nem került sor. Bár tisztelettel beszéltek az elragadtatott vallásosságról, mint egy életre szóló *devotio* céljáról, általában megelégedtek az érzelmek belső melegségének azzal a fokával, ami nagyon messze jár az eksztázistól. Ezen a szinten roppant közlékenyek voltak. Foglalkozásuk: a könyvek másolása és a tanítás hozzásegítette őket, hogy ki tudják fejezni magukat, sőt bőbeszédűek legyenek. A világtól való visszavonulásuk olyan természetű volt, hogy össze lehetett egyeztetni nagyfokú gyakorlati tevékenységgel; nem kellett hozzá elhagyott hely, sem teljes elzárttság, még a város fő utcáiról sem kellett visszavonulniuk ahhoz, hogy megvalósítsák. *Devotió*juk típusa ezért igen alkalmas volt arra, hogy modellé váljék szorgalmas és világos fejű emberek számára, akiknek létszáma a középkor vége felé egyre gyarapodott. Ez segít megmagyarázni, hogy miért a *Krisztus követése* az a középkori könyv, amelynek a legnagyobb sikere volt a későbbi századokban, és hogy miért a lélekbe való visszavonulás nyújtotta az elfoglalt modern ember számára a vallásosság elfogadható formáját.

Megvizsgáltuk az egyházi szervezeteknek azokat a főbb típusait, amelyekből a középkori egyház összetevődött, kezdve a nyugati kereszténységgel mint egészszel, s eljutva egészen a beginák és a közös élet testvéreinek közösségeihez, a szervezett vallásos testületek e legkisebbjeihez, amelyek a helyinél nagyobb jelentőségre tudtak emelkedni. Még ezen a szerény szinten is az elit körében mozgunk, még mindig a kereszténység makroszervezetei között. Vizsgálódásunk határain ott sorakoznak a plébániák és az egyházközségi egyesületek, kívül pedig a testvéri közösségek és az eretnek szekták gyülekezetei. De ezen a ponton megállunk, mégpedig két okból. Az első ok az, hogy tanulmányunk célja főleg az volt, hogy nyomon kövessük: miként alakította környezetük az egyházi intézményeket, és hogy észleljük a társadalmi és gazdasági változások hatását azokra a testületekre, amelyek leginkább kifejezésre juttatják a középkori vallásos energiát. Azon a szinten alul, ahová eljutottunk, a kép egyetemessége belevész a részletek homályába – tanulmányunk utolsó lapjain már eléggé világosan látszanak ennek jelei, és hogy tovább tudjunk jutni, más módszerekhez kellene nyúlnunk.

A másik ok, amiért ezen a ponton megállunk, az, hogy a külső megjelenési formákról készített áttekintésünk csak előzetes lépés ahhoz, hogy megértsük azoknak a szervezeteknek belső energiáit, amelyeknek eddig csak körvonalait vázoltuk fel. Ez a feladat rendkívül

komplex, és területe túlhaladja azt a mértéket, hogy reményünk lenne bármilyen megfelelő áttekintést készíteni róla. De nem teljesen lehetetlen vállalkozás. Azok a férfiak és nők, akikkel foglalkoztunk, közösségük legkifejezőbb képviselői voltak. Ha az egyházközség és a vallásos társulat alacsonyabb szintjére szállunk le, olyan keresztények nagy tömegeivel kerülünk szembe, akik gondolataikról, tapasztalataikról nem hagytak feljegyzést; ha pedig messzebb, az eretnek szekták területére megyünk, látni fogjuk, hogy ami legkiemelkedőbb megnyilatkozásuk volt, az megsemmisült. Kétségtelenül sok teendő maradt még a középkori vallásban jelentkező protestáció vizsgálata és osztályozása terén és a tekintetben, hogy megértsük a középkori Európa vallásos életét a legkevésbé előnyökben részesített szinten, de az eredmény legjobb esetben is valószínűleg csak töredékek gyűjteménye marad.

Nem így áll a helyzet azoknak a tapasztalataival, akik a vizsgált intézmények fejlesztése múltott. Itt a forrásanyag mérhetetlenül bőséges, és a kutatás számára elérhető anyag mennyisége növekvőben van. Talán nem esünk túlzásba, ha azt mondjuk, hogy a jelen század folyamán megkétszereződött a hozzáférhető forrásanyag a középkori keresztény vallásképet kialakító gondolatok kutatásához – vagyis a nyomtatott, kiadott, tudományos célokra előkészített forrásanyag. A vallásos gondolkodásra és érzelmekre vonatkozó kútforrások, amelyek évszázadokon keresztül felhasználatlanul heverték, és úgyszólván használhatatlanok voltak, nagyon nagy része most végre hozzáférhető a behatóbb vizsgálat számára. Jelenlegi tanulmányunk nem több, mint bevezetés a keresztény gondolkodás és tapasztalat e hatalmas anyagának tanulmányozásához. De ez a bevezetés szükséges. Az az eddigi gyakorlat, hogy az egyháztörténetet elválasztották a világi történettől, oda ve-

zetett, hogy minden egyházi vonatkozást sokkal elvon-
tabbnak mutattak, mint amilyen valójában volt. Csak
ha az egyháztörténetet a világi történet egyik aspektu-
saként tanulmányozzuk, akkor tudjuk majd megérteni
a középkori egyház korlátait és lehetőségeit és felmérni
azt a nagy távolságot, amely minden modern egyháztól
elválasztja.

A PÁPÁK LISTÁJA, 590–1513

A szövegben említett pápák nevét NAGYBETŰK-KEL hozzuk, az ellenpápákat évszámaikkal együtt *kurzívval*. Az első évszám megválasztásukat, a második halálukat jelenti, kivéve, ha a (lemondott), a (letették) vagy az (elűzték) jelzés kíséri. További részletekre l. a *List of Popes* c. összeállítást C. R. Cheney, *Handbook of Dates for Students of English History* (Royal Historical Society, Guides and Handbooks no. 4, 1. kiad. 1948, 2. kiad. 1970) c. munkájában, amelyen ez a lista is alapszik.

590–999 között a lista csak azokat a pápákat említi, akik a szövegben előfordulnak; a továbbiakban teljes.

I. GERGELY	590–604
II. GERGELY	715–31
ZAKARIÁS	741–52
II. ISTVÁN	752–57
I. HADRIANUS	772–95
III. LEÓ	795–816
I. MIKLÓS	858–67
X. JÁNOS	914–28 (letették)
II. SZILVESZTER	999–1003
XVII. JÁNOS	1003 jún.–dec.
XVIII. JÁNOS	1004–9
IV. SERGIUS	1009–12
<i>Gergely</i>	1012 (<i>elűzték</i>)
VIII. BENEDEK	1012–24
XIX. JÁNOS	1024–32

IX. BENEDEK	1032–45 (lemondott)
	1046 (letették)
<i>III. Szilveszter</i>	<i>1045 (letették)</i>
VI. Gergely	1045–46 (letették)
II. Kelemen	1046–47
II. Damasus	1047–48
IX. LEÓ	1049–54
II. Viktor	1054–57
IX. István	1057–58
X. Benedek	1058–59 (letették)
II. MIKLÓS	1058–61
II. Sándor	1061–73
<i>II. Honorius</i>	<i>1061–72</i>
VII. GERGELY	1073–85
<i>III. Kelemen</i>	<i>1080–1100</i>
III. Viktor	1086–87
II. ORBÁN	1088–99
II. PASCHALIS	1099–1118
<i>Theodoricus</i>	<i>1100 (elűzték)</i>
<i>Albert</i>	<i>1102 (letették)</i>
<i>IV. Szilveszter</i>	<i>1105–11 (letették)</i>
II. Gelasius	1118–19
<i>VIII. Gergely</i>	<i>1118–21 (letették)</i>
II. CALIXTUS	1119–24
II. Honorius	1124–30
II. INCE	1130–43
<i>II. Anacletus</i>	<i>1130–38</i>
<i>IV. Viktor</i>	<i>1138 (lemondott)</i>
II. COELESTINUS	1143–44
II. LUCIUS	1144–45
III. JENŐ	1145–53
IV. Anastasius	1153–54
IV. HADRIANUS	1154–59
III. SÁNDOR	1159–81
<i>IV. Viktor</i>	<i>1159–64</i>

<i>III. Paschalis</i>	1164–68
<i>III. Calixtus</i>	1168–78 (<i>lemondott</i>)
<i>III. Ince</i>	1179–80 (<i>letették</i>)
III. Lucius	1181–85
III. Orbán	1185–87
VIII. Gergely	1187 okt.–dec.
III. Kelemen	1187–91
III. COELESTINUS	1191–98
III. INCE	1198–1216
III. HONORIUS	1216–27
IX. GERGELY	1227–41
IV. Coelestinus	1241 okt.–nov.
IV. INCE	1243–54
IV. SÁNDOR	1254–61
IV. ORBÁN	1261–64
IV. KELEMEN	1265–68
X. GERGELY	1271–76
V. Ince	1276 jan.–jún.
V. Hadrianus	1276 júl.–aug.
XXI. János	1276–77
III. MIKLÓS	1277–80
IV. MÁRTON	1281–85
IV. HONORIUS	1285–87
IV. Miklós	1288–92
V. COELESTINUS	1294 júl.–dec. (<i>lemondott</i>)
VIII. BONIFÁC	1294–1303
XI. Benedek	1303–4
V. KELEMEN	1305–14
XXII. JÁNOS	1316–34
<i>V. Miklós</i>	1328–30 (<i>lemondott</i>)
XII. BENEDEK	1334–42
VI. KELEMEN	1342–52
VI. Ince	1352–62
V. Orbán	1362–70
XI. Gergely	1370–78

VI. ORBÁN	1378–89
VII. Kelemen	1378–94
IX. Bonifác	1389–1404
XIII. Benedek	1394–1409 (letették) ¹
VII. Ince	1404–6
XII. Gergely	1406–9 (letették) ²
V. SÁNDOR	1409–10
XXIII. János	1410–15 (letették) ³
V. MÁRTON	1417–31
VIII. Kelemen	1423–9 (lemondott)
IV. Jenő	1431–9 (letették) ⁴
V. Félix	1439–49 (lemondott)
V. Miklós	1447–55
III. Calixtus	1455–8
II. PIUS	1458–64
II. PÁL	1464–71
IV. SIXTUS	1471–84
VIII. Ince	1484–92
VI. Sándor	1492–1503
III. Pius	1503 szept.–okt.
II. GYULA	1503–13

¹ XIII. Benedeket letette a pisai zsinat 1409-ben és a konstanzi zsinat 1417-ben.

² XII. Gergelyt letette a pisai zsinat 1409-ben, és 1415-ben lemondott.

³ XXIII. Jánost letette a konstanzi zsinat 1415-ben, és 1419-ben meghalt.

⁴ IV. Jenőt letette a bázeli zsinat 1439-ben, és 1447-ben meghalt.

MUTATÓ

- Aachen 413
 adóztatás egyházi jóváhagyása 44, 45
 Agatho, pápa 60
 Ágoston, Szent 295, 296, 299, 308, 396, 415
 – műveinek görögre fordítása 93
 – regulája 296, 297, 303, 306, 336
 – – Gerhard Groote interpretálásában 417
 Ágoston-rend (ágostonos kánonok) 295–306, 307, 310, 335, 346, 352, 370, 379
 – domonkos ágazata 306
 – életformájuk szerénysége 302, 305
 – életmódjuk viszonylagos olcsósága 301
 – funkciói 304–306
 – gyakorlatiassága 304, 305
 – helye a szerzetesrendek történetében 305, 306
 – jótéteményeseik és jövedelmük forrásai 300–303
 – keletkezése és különböző ágazatai 296, 297
 – összehasonlítása a bencésekkel 301
 – – a cisztercitákkal 307–308
 – rivalizálása a ferencesekkel 303
 agrárlakosság Nyugat-Európában 28, 47
 ajándékok szerepe a középkori kormányzásban 132–134
 Ál-Isidori Gyűjtemény 223
 Albert, Mantovai, testvér 337, 338
 Albertus Magnus, dominikánus, skolasztikus filozófus 368
 albigensek 397
 – összekapcsolása a beginákkal 397
 – elleni keresztes hadjárat 18
 Alcobaça, cisztercita apátság 321
 Alexander of Hales, Ferenc-rendi teológus a párizsi egyetemen 364–365
 Alexandria 60, 61, 81, 104, 109
 Alexiosz, I., görög császár 88, 89
 Alfonz, VII., Kasztília királya 321
 Alfonz, VIII., Kasztília királya 321
 Alkuin, angol tudós Nagy Károly udvarában 34, 211
 Alpok 68
 Amiens 202
 Anagni 48
 Anglia 29, 32, 57, 58, 64, 66, 98, 99, 114, 127–128, 129, 132, 137, 138, 142, 146, 147, 150, 151–153, 164–165, 180, 219, 223–224, 234–241, 252, 257,

- 258, 261, 276, 286–287, 289, 294, 302, 322, 328, 341, 342, 351, 363, 367, 394, 410
- és a pápaság viszonya 58, 160, 161
- mint a pápaság hűbértoka 177
- XXII. János pápa kritikája Angliáról 238
- bencés reform Angliában 289
- igazságszolgáltatás Angliában 237
- szerzetesrendek száma Angliában 261
- Anjou, család 85, 86, 385
- tartomány 291
- Antiochia 60, 61, 63, 81, 104, 109, 110, 146
- Anzelm, Szent 426
- a monostori szabályokról 283
- püspöki székének jogairól 224–226
- „apostolok” mozgalma 338–341, 349
- Aquinói Szent Tamás 47, 94, 368, 373
- Summa Theologiae c. munkájának görögre fordítása 93
- a zsidókról és az cretnekekről 15, 16
- a városokról és a kereskedelemről 52
- Aragónia 321
- Arisztotelész véleménye a kereskedelemről 52, 53
- Arnhem 413
- Arnulf, keleti frank király 895–ös egyházi zsinata 213
- Assisi 346, 411
- Asti iskolamesterének szerzetesrendbe kényszerítése 146, 361–362
- asztrológia, jelentősége a késő középkorban 412
- Athén 64
- Ausztria 321, 322, 351
- Avignon 49, 159, 185, 297, 298, 412, 413
- püspöke 253
- Bacon, Robert, dominikánus teológus az oxfordi egyetemen 363–364
- Balti-tenger 398, 410
- Banbury 201
- barátok 335–369
- céljaik és eredetük 344–350
- az egyetemeken 341–344
- fejlődési korszakaik 350–353
- megélhetési forrásaik 353–360
- a szegénység eszméjének fontosságáról 354–355
- tudományos pályafutása 362–369
- utánpótlása 360–361
- városokhoz kötöttsége 336–341, 353–354
- l. még Ágoston-rend, dominikánus rend, ferences rend, kolduló rendek
- Barlaam, calabriai szerzetes 94, 95
- Barnwell, kolostor (Cambridge) 302–303
- Bathilda, apáca Chellesben 382
- Bec 283
- Becket Tamás, Szent 57, 140, 193, 238, 377
- Bede (Beda Venerabilis), angol historikus 26, 294
- begardok (hittestvérek) 416
- beginák 393, 394–408
- barátok mellé tömörülése 404

- Deventerben és Zwollében 411
- életmódjának sajátosságai 396–397
- elfogadott rendbe való kényszerítése 408
- funkciója 402
- hanyatlása 401, 405–408
- hirtelen fejlődése 1240 után 398–401
- konventjeinek száma 400, 401
- Kölnben nyilvántartott nagy létszáma 394
- neve és eredete 396–398
- növekvő ellenzéke 405–407
- összekapcsolása az albigensekkel 397
- pápai legátusoktól kapott védelme 405
- regula nélkülsége 396
- Robert Grosseteste megítélésében 395–396
- Belgium 391
- Benedek, VIII., pápa 184
- Benedek, IX., pápa 128, 184
- Benedek, XII., pápa 190–191, 192, 194, 287–288, 333–335
- Benedek, Szent 295, 296, 299, 308, 334, 427, 428, 441
- Benedek-rend, bencések 264–294, 297, 303, 306, 310, 318, 319, 320, 346, 370
- alapítványtevői, jötevői 29, 273, 279, 323
- családi funkciói 278–282
- gazdasági gyengesége 284–285
- gyermek oblatúrai 280
- hanyatlása 282–288
- helye a késő középkor vallásos életében 290–293
- a későbbi századokban 294
- ideálja 264, 288–289, 294
- káptalanjai 289
- a Karoling-korban 265–266
- koltekezése 291–292
- létszámának csökkenése 286–288
- modernizálási kísérlete 289–290
- monopóliuma a szerzetesi életben a kora középkorban 47, 264, 265
- monopóliumának elvesztése 36, 264, 282, 295
- monostorainak alapítói 30
- reformjának nehézségei 289–291
- a renden belüli elégedetlenség okai 282–284
- tagjainak létfenntartási költségei 287, 292
- társadalmi funkciója 273–275, 292
- új tagok toborzásának problémája 273
- vezeklési funkciója 275–278
- Benedek-rendi regula 29, 265–272, 273, 296, 301, 307, 308, 315, 332
- átvett részei a Regula Magistriból 270–272
- a ciszterciták felfogásában 307–310
- egyetemessége 269
- engedelmesség elvárása 267–268, 347
- enyhesége, szelídsége 269
- független szelleme 271
- liturgikus rendtartása 35
- mint a „teljes Szentírás” 308
- rövidsége 266
- a szegénységi kötelezettségről 347
- világos volta 266–267

- zsolozsmázási előírásai 269–270
- Benevento 83
- Benno, II., Osnabrück püspöke 219–222, 223, 225
- Beowulf, óangol epikus költemény a legendás Beowulf királyról 265
- Bernát, Szent 49, 189, 426
- intelmei III. Jenő pápához 131, 139
- valóra vált jóslatai a pápai intézményről 203
- véleménye az alsóbb társadalmi osztályokról 333
- véleménye a nőkről 388
- Bertinoro 337
- Biel, Gabriel 426, 427
- Biggleswade 201
- Bill of Rights 121
- Bizánc 28, 94, 113, l. még Konstantinápoly
- bizánci császárság 87
- helyzete Dél-Itáliában 63, 79
- korai fölénye a latin Nyugattal szemben 70
- Konstantinápoly 1204-es elfoglalása után 84, 85, 97
- számára felajánlott nyugati segítség feltételei 86, 87
- Timur Lenknek köszönhető megmenekülése 99
- végső bukása 1453-ban 104
- Boetius görögre fordítása 93
- Bologna 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 259, 336, 337, 338, 339, 343, 345
- egyeteme 341
- egyetemes dominikánus káptalan (1220) 345
- flagellánsok 337–340
- fontos földrajzi fekvése 246, 248
- iskolái 246–248
- kiátkozása 247
- pápai legátusok 250, 251, 253
- podestája 251, 254
- püspökök 246–257
- Bonaventura, Szent, ferences teológus 368, 434
- Bonifác, VIII., pápa 44, 45, 46, 48, 57, 157, 158, 165, 171, 178, 185, 256, 434
- Bonifác, Szent 68, 112, 209
- Brabant, hercegség 242, 243
- Brampton 201
- Brampton, Richard, oxfordi mészáros 358, 359
- Breakspear, Nicholas, a St Albans-monostor szerzetese 135
- Bréma 125
- Brembre, Thomas, a titkos pecsét őre 202
- Bretagne 291
- brixeni zsinat (1080) 221, 222
- Brugge 325, 326, 330, 378
- Bruno, Olmütz püspöke 405
- Buckingham 201
- búcsúk története 162–170, 203, 250, 255
- Burgundia hercege 330
- Burnel, Robert, I. Edward kancellárja 235
- Bury St Edmunds, apátság 136, 196, 377
- Caesar I. Julius Caesar
- Caistor 201
- Calixtus, II., pápa 130
- Cambrai 202, 261
- Cambridge 302, 303
- Canossa-járás 155

- Canterbury 64, 155, 240, 246, 258, 283, 286, 292, 377, 433
- érseke 57, 66, 142, 211
 - parlament (1293) 240
 - szerzetesei 139–143, 235
- Capucci, Niccolò 201
- Carlton Paynell 201, 202
- Castel Nuovo 337
- Castelani család 339
- céhek 42
- monopóliumai 430, 431, 432
- Ceolfrið, Jarro w apátja 110
- Cerularius, Michael, konstantinápolyi pátriárka 77
- Chart, William, bencés szerzetes (Canterbury) 293, 294
- Chelles 382
- Cherington, William of, királyi klerikus 239–241
- Chester főesperese 137
- Chipping Norton (Oxfordshire) 239, 240
- Christ Church monostor, Canterbury 286, 292
- cipészek céhe, Hildesheim 431
- cisztercita rend, ciszterciták 47, 296, 307–335, 336, 346, 352, 370, 390, 441
- alapelvei 307–309, 314–315
 - apácáinak a férfiakét meghaladó létszáma 386, 391
 - apáca kolostorok szembeszállása a káptalanokkal 390, 392, 394
 - conversusai és szerzetesei 314, 316–318, 326–330
 - fejlesztési tilalma 311
 - gazdasági ereje 313–316, 328
 - határszélekre húzódása 307, 315, 320–325
 - jótéteményesei 312, 320–325
 - kollégiumai Párizsban 329
- összehasonlítása az ágostonos kanonokokkal 307–311
 - presztízisének hanyatlása 331–332
 - privilégiumai 145
 - szervezete 313–318
 - tagjai az egyetemeken 329, 334
 - tartós erényei, fennmaradása 317, 331–335
 - terjeszkedése 310–313, 318–320
 - káptalanok gazdasági törvényei 313–314
 - – korlátozzák az apácák belépését rendjükbe 388–389
 - – megtiltják a spekulatív vállalkozásokat 319
 - – – a további terjeszkedést 311, 319
- Cîteaux, apátság 306, 314, 320
- Clairvaux, monostor 326
- Clare család 147
- Cluny 145, 281, 301, 383
- Coelestinus, I., pápa 182
- Coelestinus, II., pápa 387
- Coelestinus, III., pápa 185
- Coelestinus, V., pápa 185
- Colchester 305, 306
- Columba, Szent 112
- Compostela 340
- consensus, tömegek consensusa 18, 19, 20, 45, 88, 89
- Constantinus I. Konstantin (Nagy)
- Conti család 185, I. még Sándor, IV., pápa; Ince, III., pápa; Gergely, IX., pápa
- conversusok a cisztercita rendben I. cisztercita rend
- Cornwall 291
- Corringham 201

- Coventry 364
 Cremonai Roland, teológus 145
 Cropredy 201
 Crosse, Thomas, a királyi nagyruhatár őrzője 202
 Cumberland 224
 Cusance, William de, az államkincstár kincstartója 202
 csalhatatlanság, pápai 62, 63
 császárság (nyugati) kialakulása 68–69
 – befolyási zónája 146
 Csehország 321, 322
- Dalton, William, a királyi nagyruhatár ellenőre 202
 Damaszkuszi János, görög teológus 95
 Damiani, Petrus I. Petrus Damiani
 Dánia 351
 Dante 25, 54, 249, 252
 Dávid mester, londoni klerikus 193–194, 343
 Dél-Itália 78, 79, 86, 158, 351
 Dénes, Szent, Franciaország apostola 100
 Deventer 371, 393, 409, 410, 411, 412–416, 423
 dézsma 193
 d'Oilly, Robert, Oxford sheriffje 300, 302
 doktrinális ellentétek Róma és Konstantinápoly között 70–76, 78–79
 Domesday Book 29
 dominikánus rend, dominikánusok 146, 309, 335, 336, 371
 – alapítása 344–345
 – felfutási korszaka 350–353
 – a flagellánsok között (1349) 379
 – házai 353
 – kapcsolatai az Ágoston-rendi kanonokokkal 348
 – – a ferencesekkel 349–350
 – kiváltságai 145
 – Konstantinápolyban 97
 – korai korszaka 335, 345
 – létszáma 351–352
 – Oxfordban 367
 – Párizsban 345, 367
 – prédikálási funkciója 348
 – reagálása a késő középkor kiábrándultságára 373
 – tartományai (területi elhelyezkedésük) 351–352
 – és a tudomány 350, 365–369
 Domonkos, Szent 306, 344, 345, 348
 Donatio Constantini 107–109, 111, 113–114, 119–121
 Dordrecht 379
 Droem, Herman, utrechti főesperes 440
 Dublin 240
 Dunes, Les, cisztercita monostor (Furnes vagy Verune közelében, Belgiumban) 325–330
 Duns Scotus 368
 Durham 223, 224, 294
- Eckhart, Johannes, dominikánus, filozófus 49, 50, 53, 368, 371–375, 442
 Edington, William, a királyi ruhatár őre 202
 Edward, II., angol király 57, 411
 egyenetlenség a görög és latin egyház között 60–82
 egyetemek 341–344
 – adminisztrátorok képzése 342, 343, 368
 – barátok 345, 350, 362–369

- bencések 289
- ciszterciták 328–329, 334
- egyház
 - definíciója 41
 - felsőbbbsége 45
 - mint egyetlen állam 21
 - mint kényszerítő szervezet 16, 17, 21, 22
 - societas perfecta 22
 - összehasonlítása az állammal 16–22
 - kormányzat 55
 - választások 181–191, l. még pápaválasztás, püspökválasztásokban való beleszólás
- egyházmegyéek szervezete 35
- egyházzsakadás 60–65, 83, 84, 97–98, 101–102, 185, 187
- Egyiptom 61
- Együgyű Károly I. Károly, III., francia király
- Eleanor, Edward, II., angol király lánya 411
- Elizabeth, kölni begina 399
- ellenpápák gyakorisága (1059–1179) 186
- eltérő szokások a bizánci és a római egyházban 64, 65, 66
- Ely-apátság 302, 382
- Emilia, tartomány 255
- Enckhuysen, James, testvér Zwollében 440
- ereklyék fontossága 31, 32, 33
- eretnekség 49, 50, 53, 81, 84, 85, 332, 344, 368, 397, 407, 418–419
- Aquinói Tamás értelmezésében 16
- érsekek 114, 115
- érseki helynök kinevezése 245
- Észak-Afrika 60, 63
- Észak-Európa 53, 246, 255, 339, 411
- Észak-Franciaország 231–234, 261, 276, 385
- Észak-Itália 51, 229, 246–256
- Északi-tenger 410
- Ethelreda, apáca Elyben 382
- Etruria, tartomány 255
- Európa
 - gazdasági depressziója 29
 - középkori expanziója 36–39, 47
- Evreux kanonokai 137
- Exeter 377
- Eynsham apátsága 363
- Ezzelino da Romano (Ezelinus de Romanis) eretneksége 145
- Faenza 337
- Farndon 202
- fekete halál kiváltotta hisztéria l. tömeghisztéria
- Ferenc, Szent (Assisi) 344, 346, 348, 413
 - felfogása a koldulásról 429
 - a szegénységről 346, 347, 348
 - regulája (1210) 346
 - rendalapítása laikus bűnbánók számára 434
 - találkozása Szent Domonkos-sal (1218) 348
 - testamentuma (1226) 428–429
- ferences rend, ferencesek 233, 235, 309, 349, 365, 367, 441
- belső lázadó és vizionárius mozgalmak 373
- fejlődési korszaka 350–353
- felfogása a szegénységről 346–348, 355–356
- háttere 346
- jótéteményesei 353, 356–357

- kapcsolata a dominikánusokkal 348–350
- laikusok és rendtagok korai együttélésének megszüntetése 434–436
- korai korszaka 345–347
- nyújtotta szolgáltatások 358–359
- provinciái 351
- rendházainak elhelyezkedése 353–354
- a szegénység doktrínájának elítélése (1323) 49
- szembeállítás a beginákkal 396
- tagjainak létszáma 351
- toborzása, utánpótlása 360–363
- tudományos pályafutása és eredményei 367–369
- – Oxfordban 367
- – Párizsban 367
- Filioque 73–74, 76, 103
- Fiore, Gioacchino da l. Gioacchino da Fiore
- Firenze 51, 103, 255
- flagellánsok 167
 - Deventerben (1349) 411
 - Itáliában (1260) 338–339
 - Tournai-ban és a környező városokban (1349) 378–380
- Flandria 51, 242, 326, 380, 385, 398
- fogadalom 402, 420–427
- fogolyszabadító rendek 47, 306
- Foligno, apácakolostor 168
- Foliot, Gilbert, londoni püspök 193
- Fontevrault, apácakolostor 385
- Forlimpopoli 337
- Fountains, cisztercita apátság 320, 324
- Fournier, Jacques l. Benedek, XII., pápa
- Földközi-tenger térsége 28, 37, 61, 63, 83
- Franciaország 66, 99, 129, 180, 214, 216, 231, 233, 241, 242, 257, 258, 286, 305, 322, 341, 351, 352
- királya 100, 146, 147, 177, 178, 216
- frankok, frank királyság 68, 69, 73, 107, 276, 323
- Fratta, Enrico, Bologna püspöke 249
- Frideswide, Szent 377–378
- Frigyes, II., német-római császár 25, 50, 145, 155, 173, 174, 243, 250, 252
- Fuggerek 441
- Fulda, apátság 287
- Gaetani, Benedetto l. Bonifác, VIII., pápa
- Gaetani család 185, l. még Bonifác, VIII., pápa
- Gascogne 284
- gazdaságnövekedés Nyugat-Európában 37, 38
- Geldern 242, 410
- Geldern grófja 243, 411
- Gent 378
- Gergely, I., Nagy, Szent, pápa
 - Dialógusainak görögre fordítása 75
 - Lelkipásztori gondozás c. munkája 207–209
- Gergely, II., pápa 67, 68
- Gergely, VII., pápa 46, 50, 118, 120–123, 124–125, 130, 148, 219, 221, 222, 246
- elvileg meghatározza a pápa pozícióit 119

- kereszteshadjárat-tervéről 130
- Szent Péter-tisztelete 122
- Gergely, IX., pápa 97, 157, 185, 248, 249
- Gergely, X., pápa 96, 243
- a beginák ellen 406, l. még lyoni zsinat
- Gergely, XI., pápa 330
- germán népvándorlások 265
- germánok megkeresztelése 67
- Gerson, Jean, a párizsi egyetem kancellárja 100–101
- Gibbon, Edward 77, 96
- Giffard, Godfrey, Worcester püspöke 289–290
- Gildas (Sapiens), angol krónikás 211
- Gioacchino da Fiore 58, 59, 331–332, 339
- Gloucester, Richard of 239
- Goldenkron, cisztercita monostor Csehországban l. Zlatá Koruna
- Goslar 220
- Görögország, görögök 27, 37, 61–105, 351, 368
- görög császár
- mint az egyház tényleges feje 62, 66, 69, 87, 88
- küldöttséget vezet Firenzébe (1439) 103
- politikai hatalma 79
- Rómába látogat 62
- görög egyház 26
- felfedezi a latin egyház erényeit 92–95
- felsőbbrendűségi érzése a latin egyházzal szemben 70, 75, 89
- a filioque kitétellel kapcsolatos álláspontja a Niceai Hitvallásban 73–74, 76, 103
- képrombolása l. képromboló mozgalom
- megegyezés keresése a latinnal (1274) 90–91
- – (1439) 103–104
- a nyugati jóakarat felé fordulása 98–101
- a nyugatitól eltérő szokásai 64–65, 78, 79, 89, 90, 100
- számára elfogadható római felsőbbbség 85, 86
- szoros korai kapcsolatai Rómával 61–63
- görög és latin egyház
- doktrinális ellentétei 70–76, 78
- kettészakadása l. egyházszakadás
- görög teológusok
- erőfeszítései a Nyugat megértésére 92–95
- fordításai a latin teológia klasszikusaiból 93–94
- Grabow, Martin, (kolduló) barát 422–424
- elítéltetése a konstanzi zsinaton 424
- megtámadja Groote hittestvéreit 422, 423, 433
- Greenwell, William, kanonok 294
- Gretton 201
- Groningen 422, 423
- Groote, Gerhard 371, 412–427, 429–430, 432–433, 435–438, 441
- elvei és befolyása 414, 420–422, 425
- felfogása a kétkezi munkáról 427–430
- halála (1384) 417
- korai évei 412

- közösségei fennmaradásának okai 442
- regula és fogadalom hiánya közösségeiben 418–427
- szerzetesi alapításai 416–417
- új elhatározásai 413–414
- Grosseteste I. Robert Grosseteste Guthlac, Szent 265, 371
- Gyula, II., pápa 180

- Hadrianus, I., pápa 128
- Hadrianus, IV., pápa 128, 131, 387
- Hadrianus, apát 64
- Hagia Sophia 104
- Hales, Alexander of I. Alexander of Hales
- Hales-Owen 364
- hamisítások a kora középkorban 107–109
- hastingsi csata 44, 276
- Hatfield, Thomas, a kis királyi pecsét őrzője 202
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 17
- Heinrich von Geldern, Lüttich püspöke 242–246, 258
- Hellasz 22
- Henrik, II., angol király 155, 176
- Henrik, III., angol király 132, 160, 177, 342
- beavatkozik a winchesteri püspökség utódlási ügyeibe 151–154
- Henrik, VIII., angol király 180
- Henrik, II., német-római császár 74
- Henrik, III., német-római császár 81, 183
- Henrik, IV., német-római császár 122, 150, 155
- Henrik, V., német-római császár 150
- Henrik, VI., német-római császár 150
- Hereford püspöke 137
- Hilda, apáca Whitbyban 382
- Hildebrand barát I. Gergely, VII., pápa
- Hildesheim 220, 425, 430, 431, 435
- Hincmar, Reims érseke 212, 213
- Hobbes, Thomas, angol filozófus 24
- Hohenstaufen-dinasztia 85, 86, 149, 155, 173, 243, 248, 258
- Hollandia 243, 391, 409, 417, 432
- Homérosz 96
- Honorius, III., pápa 185
- Honorius, IV., pápa 185
- Hugate, William, a főudvarnagyi bíróság tisztségviselője 202
- Hugó, kardinális, pápai legátus 405
- Hugó, Szent, Cluny apátja 281, 383, 384
- Humbert, kardinális 46, 82
- Humbert de Romanis, X. Gergely pápa tanácsadója 96

- Ibériai-félsziget 28, 332, 345
- igazságszolgáltatás a középkori kormányzatban 132–134
- illuminátus mozgalom 167
- Imola 337, 339
- Ince, II., pápa 128, 386
- Ince, III., pápa 46, 124, 128, 140, 150, 157, 164, 172–173, 177, 179, 185, 190, 194, 255, 289, 332, 344, 389
- Ince, IV., pápa 25, 46, 128, 145,

- 157, 164, 179, 194, 242, 243,
244, 249, 258, 361, 362
- inkvizíció 19
- invesztitúra, világi 220, 229
- ispotályosok 47
- István, II., pápa 68, 69, 75
- István (Blois), angol király 175
- iszlám 28, 37, 76, 84, 86, 95
- fenyegetése Nyugat és Kelet
ellen 61
- terjeszkedés 60, 61, 64
- Itália 54, 61, 63, 69, 76, 107, 147,
158, 180, 201, 214, 246, 248,
256, 257, 338, 339, 341, 351,
352, 361
- városok, városállamok 56,
146, 161, 180
- Izráel 31
- János (Földnélküli), angol király
20
- a pápa vazallusa 155, 177
- János, X., pápa 218, 219
- János, XIX., pápa 184
- János, XXII., pápa 49, 128, 190,
194, 200, 238
- Jarrow 432
- járványok 28, 376–381
- javadalmak 181–183, 192–203,
239
- Jenő, III., pápa 131, 163, 164,
167, 387
- Jeruzsálem 60, 61, 63, 81, 104,
109, 202
- Jethro 131, 132, 139
- John of Salisbury 163
- jótéteményesek
- barátoké 356–359
- bencés monostoroké 273–275,
279, 284–285
- cisztercieké 320–324
- Julian of Norwich 371
- Julius Caesar 25
- Kampen 409, 410, 411, 415
- kánonjogi törvénygyűjtemé-
nyek 46, 119–120, 210, 223,
248, 257, 259
- káptalanok, székesegyházi káp-
talanok 188, 190, 201, 256, 1.
még cisztercita káptalanok
- Karoling-dinasztia 68, 122,
210–215, 265–266
- egyházi rendszer 225–227,
265–266
- Károly, III. (Együgyű), francia
király 276
- Károly (Nagy), frank király, ró-
mai császár 32, 34, 71, 116,
209–211, 213
- a képek kérdéséről 71–72
- megkoronázása 69, 116
- vallási ügyekben való illeté-
kessége 72–74
- karthauziak 47, 145, 413
- Kasztília 321, 390
- Katalin, Sienai, Szent 371
- Kelemen, III., pápa 222
- Kelemen, IV., pápa 185
- levele VIII., Palaiologosz Mi-
hálynak a keresztes hadjáratról
86–87, 102
- Kelemen, V., pápa 159, 194
- Kelemen, VI., pápa 164, 165,
177, 194
- elmélete a bűnbocsánatról
165–166
- Kempis Tamás 437–438
- képromboló mozgalom a görög
egyházban 67, 70, 71, 74
- kereskedelem, kereskedelmi vál-
lalkozás 43–44, 47, 52
- keresztények egyenetlensége,
kettészakadása 66–83

- kereszténység újraegyesítésének tervei 70, 78, 80, 81, 86, 87
keresztes hadjáratok 84–86, 306
kiközösítés, interdictum 19, 20, 145, 146, 149, 161, 193, 232, 247
Kildesby, William, királyi tisztségviselő 202
Kilwardby, Robert, Canterbury érseke 235
királyok felszentelése 33–34
Klára, Szent 164
klerikális eszmék 55
klerikusok 156, 193, 201, 202
klérus 39, 41–45, 47, 48, 161
Klodvig 105
kolduló rendek 47, 335–369, 370, l. még dominikánus rend, ferences rend, barátok
Konrad, Marchtal apátja 387
Konstantin (Nagy), császár 15, 32, 69, 81, 105, 107, 109, 119
Konstantinápoly 34, 62, 63, 66, 70, 80, 81, 83, 87, 98, 99, 103, 109, 111, 115, 117
– eleste 1453-ban 96, 97, 104, 105
– elleni hadjárat esélyei 84, 85
– papsága és népe ellenzi az egyesülést 1439-ben 103–104
– pápai legátusok Konstantinápolyban 1054-ben 77, 80
– viszonya Rómával a VIII. században 61–63, 65–67
– – a IX. században 115
konstantinápolyi zsinat (381) 73
– (680) 62, 63, 66
konstanzi egyházmegye 195–196
– zsinat 422, 424
Konsztansz, II., görög császár 63, 64
Köln 373, 393–401
– begina konventek alapítása 398–401
– érseke 218, 408
– népessége 398
– tartománya 242, 424
közös élet testvérei, hittestvérek (fratres devoti) 409–442
– alapításuk 409–410, 416–418
– Deventerben 393, 409, 411
– életmódjuk 421, 422
– fogadalomtétellel való szembeállításuk 419, 420, 421, 442
– kétkezi munkájuk 419, 427–433
– könyveik 438, 439
– laikusok és rendtagok keveredése 434–435
– lelki olvasmányok sokszorosítása 432, 433, 440
– összehasonlításuk a ferencesekkel 428, 429
– támadások ellenük 418, 422, 423, l. még Grabow, Martin
– terjedésük 417
– védekezésük a konstanzi zsinaton 423–424
– védelmezőik 418
l. még Groote, Gerhard
„Krisztus követése” 309
Krisztus Vörös Lovagjai 379, l. még flagellánsok
Lafford 202
Lajos, IX. (Szent), francia király 145, 233, 322
Lajos, XII., francia király 180
Lajos, IV. (Bajor), német-római császár 56
Languedoc eretnekei 332, 344, 345, l. még albigensek

- Laon 386
 lateráni zsinatok 127, 186, 406
 Latinus Malabranca, pápai legátus I. Malabranca, Latino
 Leicester 201
 Leicester St Margaret 201
 Leighton Buzzard 201
 Leighton Ecclesia 201
 Leighton Manor 202
 Lengyelország 321, 351
 Leó, I., pápa 182, 189
 Leó, III., pápa 73, 116
 Leó, IX., pápa 76, 78–79, 119, 128, 129
 – hadjárata Dél-Itáliában 79
 – jelentősége a pápaság történetében 118, 205
 – konstantinápolyi missziója 80–83, 90
 Les Dunes monostor I. Dunes
Libri Carolini 71
 Lichfield 137, 364
 Liège 218, 379, 398
 Ligerius, remete 325
 Limburg 242
 Lincoln 193, 194, 200–202
 Loire-völgy 385
 Lombardia 251, 305, 351
 lombardok támadása 68
 Lombardus I. Petrus Lombardus
 London 57, 99, 261, 364
 Longespée, Roger, Coventry püspöke 236–237
 Lotharingiai Róbert I. Róbert, I. Louth 201
 Lower Heyford 363
 Lucius, II., pápa 137
 Luther Márton 26
 Lüttich 242, 244, 246, 258
 lyoni zsinat (1274) 90, 91, 235, 244, 406
 Maastricht 216
 Magdeburg 216
 Magna Charta 121
 Magyarország 321, 351
 Mainz 213
 – érseke 146
 Malabranca, Latino, pápai legátus 255
 Malmesbury szerzetesei 252
 Manfréd, Szicília királya 252
 Mantovai Albert I. Albert, Mantovai
 Manuel, II. (Palaiologosz), görög császár 99, 101, 102
 Marcigny, apácakolostor 383, 384
 marginális rendek 373–375
 Marsilius, Padovai 49, 50, 56
 Márton, IV., pápa 185
 Márton, V., pápa 102, 408
 Matthew Paris I. Paris, Matthew Mediciek 441
 Meroving-dinasztia 215, 322, 382, 386, 389
 Mihály, VIII. (Palaiologosz), görög császár 86–87, 102
 Miklós, I., pápa 115
 Miklós, II., pápa 186
 Miklós, III., pápa 185, 235
 Milton Ecclesia 201
 Milton Manor 201, 202
 Modena 339
 – püspöke 253
 Mohamed, II., Konstantinápoly legyőzője 96, 104
 Molesme 320
 Molise grófja 163, 164
 Monkwearmouth 432, 433
 monostorok 134–136
 Mont-St-Michel, apátság 291–292
 Monte Gargano 340

- Montpellier 344
 Mózes 131, 132
 munka, kétkezi, a szerzetesi életben 267, 316–317, 395, 427–433
 muzulmánok 27, 28, l. még iszlám

 Nápoly 64, 361, 411
 Nassington 201
 Németország 66, 68, 112, 125, 129, 146, 147, 214, 217, 219, 229, 242, 243, 245, 258, 286, 287, 322, 351, 380, 391, 394, 395, 432
 népességnövekedés Nyugat-Európában
 – a XI. század végén 37–38
 – a XIV. század elején 51
 Newman, John Henry, bíboros, egyháztudós 29, 94, 95
 niceai zsinat (381) 73
 – (787) 70, 71, 72
 – Hitvallás 73, 74, l. még Filioque
 Nicolas de Bailleul, a Les Dunes apátja 328
 Norbert, Szent, a premontréi kanonokrend megalapítója 385–386, 388
 Normandia 137, 138, 224, 232, 291, 377
 normann hódítás Angliában 276, 302
 normannok Dél-Itáliában 78, 79, 81, 86
 Northampton 201
 Northorn 423
 Norvégia 410
 Norwich 151, 152, 153
 – püspöke l. Ralcigh, William

 Ockham l. William of Ockham
 Odo Rigaud, Rouen érseke 231–236, 241, 258
 Olmütz 405
 Orbán, I., pápa 308
 Orbán, II., pápa 162, 298–300, 305, 306
 Orbán, IV., pápa 185, 253
 Orbán, VI., pápa 166
 orléans-i zsinat (VI. sz.) 182
 Oroszlánszívű Richárd l. Richárd, I., angol király
 Orsini, Francisco, pápai jegyző 202
 Oseney, apátság 301–302, 359
 Osnabrück 219–222
 – püspöke l. Benno, II.
 Ottaviano degli Ubaldini, Bologna érseke 249–252, 256
 – unokaöccsei 252–253, 256
 Ottaviano degli Ubaldini, II., Bologna püspöke 253, 256
 Otto, I. (Nagy), német-római császár 117, 216
 Otto, IV., német-római császár 173
 Ottokár, II. (Přemysl), cseh király 321
 Oxford 201, 261, 300, 301, 302, 304, 363, 364, 367, 377
 – egyetem 235, 293, 341, 363, 364
 Oxfordshire 301, 363

 Pál, Szent 209, 429
 Pál, II., pápa 166
 Palaiologosz Manuel I. Manuel, II., görög császár
 Palaiologosz Mihály I. Mihály, VIII., görög császár
 Palesztina 60, 61

- pallium mint püspöki jelvény 112, 114
 Pamiers püspöke I. Benedek, XII., pápa
 pápai legátusok 126, 179, 259
 – Angliában 127–128, 141
 – Itáliában 250–255
 – Konstantinápolyban 77, 80, 90, 97, 111
 – Németországban 125, 242, 244, 245
 pápai levelek 136, 140
 – 1244-ből 145–146, 151
 – statisztikája 128
 pápaválasztás 117, 181, 183–187
 Parc-aux-Dames cisztercita apáca kolostor zavargásai 392, 394
 Paris, Matthew, krónikás 20
 – a görög egyházszakadásról 97, 98
 – a kölni beginákról 394–395, 396, 398, 405
 Párizs 99, 261, 339, 345, 415
 – egyeteme 231, 235, 329, 334, 341, 342, 345, 364, 365, 367, 412
 Parma 251, 339, 340
 Paschalis, II., pápa 88, 89, 229, 305, 306
 – az ágostonosok feladatairól 305, 306
 Patcham (Sussex) 234
 pauperes Christi 309
 paupertas Szent Benedek regulájában 347, I. még szegénység
 Peckham, John, Canterbury érseke 234–241, 258
 – a Benedek-rendi reformról 289
 Perugia 338
 pestisjárvány 169, 303, 339, 376, V/8, 398
 Péter, Alba püspöke, kölni pápai legátus 405
 Péter, Szent 18, 67, 81, 110–113, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 166, 171, 194
 – tetemének fontossága 32, 109, 110, 111, 113
 Petrus Damiani, Szent 277, 281
 Petrus Lombardus 93
 Picot, Cambridge sheriffje 302
 Pipin (Kis), frank uralkodó 68, 69
 Pirencusi-félsziget I. Ibériai-félsziget
 Pisa 252
 Pius, II., pápa 96, 104
 Platón 96
 plenitudo potestatis 189, 194, 196, 198
 Poitiers 382
 Pompeius 25
 Pontlevoy, apátság (Chartres egyházkerület) 288
 Porto 235
 Portugália 321, 391
 prédikátorok rendje I. dominikánusok
 Prémontré monostora 297, 311, 386, 387, 410
 Provence 146, 351
 províziók (pápai) 192–202
 Pseudo-Dionüsziosz, görög teológus 95
 püspökök és érsekek 205–260
 – adminisztrációjának növekedése 229–230, 260
 – befolyásának megszilárdulása 205–206, 259–260
 – családja 206
 – hatáskörébe való pápai beleszólás fokozódása 151, 187–

- 192, 205, 218–219, 228–230, 248
- helyzete a pápa és a király között 207
- Karoling-kori ideálja 210–213
- kinevezésének módja 34, 113, 142–144, 182, 187–192
- kormányzásának főbb vonásai 228–260
- a pápa ágensei 228–230, 242–244, 248–254
- pápai védelem 225
- suffraganeusai 235–236
- vagyona 206
- világi ügyeinek problémái 209–210
- viselkedési sémái 207–208
- püspökválasztásokba való beleszólás
- a pápa részéről 152, 187–192, 196, 205, 242, 248, 259
- a klérus részéről 188
- világi részről 34, 113, 188, 191, 197, 215, 217, 218–219, 220, 229

Quedlinburg, apácakolostor 216, 280–281

Radegunda, apáca Poitiers-ban 382

Rajna-vidék 51, 410, 417

Raleigh, William, Norwich és Winchester püspöke 148, 152, 153, 154

Ravenna 61, 111

Regula Magistri 270–272

Reichenau, apátság 287

Retoria 323

Richárd, I. (Oroszlánszívű), angol király 328

Rigmunde, kölni begina 399

Robert d'Arbrissel 385, 386, 388
Robert Grosseteste, Lincoln püspöke 161, 395, 396, 405, 428, 429

Róbert, I. (Lotharingiai), frank király 276

Róma 20, 25, 26, 32, 35, 60–68, 72, 74, 77, 78, 80–82, 99, 104, 109–115, 118, 123, 125, 130, 135, 137, 138, 140, 141, 143, 145, 146, 151, 159, 165, 166, 167, 169, 188, 225, 235, 238, 258, 259, 272, 339, 340, 345, 346, 351

– egyeduralkodó 20, 25, 26, 62, 89, 90, l. még plenitudo potestatis

– együttműködése Bizánccal 61–63, 79–91

– kapcsolatai Konstantinápolylyal l. Konstantinápoly, viszonya Rómával

Római Birodalom 22, 24, 25, 28, 37

Rouen 231, 246, 258

Rufus, Richard, ferences teológus 364

Salimbene, ferences krónikás 164, 339–340

Salisbury 252

Sámson, Bury St Edmunds apátja 136

Sámuel, próféta 209

Sándor, III., pápa 46, 131, 157

Sándor, IV., pápa 185

Sándor, V., pápa 100

Savelli család 185

Savoia, Guglielmo di, Winchester püspöke 152, 153

Schiatta degli Ubaldini, Bologna püspöke 253, 256

Seneca 413

Sevilla 202

- Shropshire 364, 377
 Siena 337, 411
 Sienai Szent Katalin l. Katalin,
 Sienai, Szent
 Sixtus, IV., pápa 167–168
 Skócia 224, 321
 Sluis 378
 soissons-i csata (923) 276
 Sophie, kölni begina 399
 South Scarle 202
 Southampton 377
 Spanyolország 60, 73, 201, 305
 – ciszterciták 321, 323, 389–390
 – domonkosok 351
 – ferencesek 351
 St Albans, monostor 135, 433
 St Botolph, kolostor (Colches-
 ter) 305, 306
 St Ebbe, templom Oxfordban
 357
 St Gallen 287
 St Martin, apátság (Tournai) 378
 St Mary, kolostor (York) 320
 St Mont, kolostor (Gascogne)
 284
 St-Pierre-sur-Dives, apátság 377
 Stow Longa 202
 Summa Theologiae l. Aquinói
 Szent Tamás
 Surrey grófja, István, angol ki-
 rály fia, William 175
 Susa, Enrico de, kardinális és ká-
 nonjogász 153, 154, 156
 Sussex 234
 Svájc 391
 Svédország 321

 szaracénok 368
 zász lázadás VII. Gergely pápa
 ellen 221
 szegénység
 – Benedek-rendi felfogása 268,
 347
 – begina felfogása 395
 – buddhista felfogása 355–356
 – cisztercita felfogása 309
 – dominikánus felfogása 348
 – Eckhart tanításaiban 374
 – ferences felfogása 346–348,
 355, 356
 székesegyházi káptalanok befo-
 lyása
 – a királyi kinevezésekre 202
 – a pápai províziókra 194, 200–
 201
 – a püspökök kinevezésénél 188,
 190
 Szent Egyed, kolostor l. Barn-
 well
 Szent Rufus, apátság 297, 298,
 299
 Szentföld 351
 Szicília 28, 62, 63, 146, 155, 248
 Szilveszter, I., pápa 107, 109
 Szilveszter, II., pápa 128
 Szíria 60, 61

 Talmud 145
 Tamás l. Aquinói
 Tarsos 64
 teológia-tanítás 365, 366, 368
 templomos lovagok rendje 49
 Thame 201, 202
 Theodorosz, Canterbury érseke
 64
 Thomas of Eccleston, ferences
 krónikás 364, 395
 Thoresby, John, levéltáros 202
 Throngate 202
 Timur Lenk 99
 tizedfizetés az egyháznak 35, l.
 még dézsma
 Torino 361

- Toscana grófja 146
 Toulouse 345
 – grófja 146, 149
 – egyházmegyéje 145–146
 Tournai 202, 379, 380
 tömeghisztéria 339, 376–381
 Trani püspöke 79
 triburi zsinat (895) 213
 trinitáriusok rendje 305–306
 Tübingia őrgrófja 146
 Tweed völgye 175
 Tyler, Wat 57
- Ubaldini család 256, l. még Ot-
 taviano; Schiatta
 Unam Sanctam bulla 158
 Utrecht 413
 – püspöke 410, 424
- Valenciennes 386
 városok szerepe a szerzetesren-
 dek történetében 336–341,
 353–360, 393–394, 398–399
 végrendeletek a barátok javára
 357–359
- Vercelli 361
 Vercelli, Giovanni da, pápai
 káplán 148
 Vergilius 25
 Vesztfália 417
 vezeklés 275–278
 Vienne grófja 146
 vienne-i zsinat (311–312) 126,
 407–408
 Vilmos, II. (Vörös), angol király
 160
 vita apostolica eszménye 344,
 348, 356
 Voltaire 15
- Wales 261, 321
 Weston Philip, kamarás 202
- Whitby 382
 Wilfrid, Szent 66, 224
 William, St Benignus apátja 72j
 William de Hulst, a Les Dunes
 monostor apátja 329
 William of Ockham, ferences
 teológus 49, 56, 368
 William of St Calais, Durham
 püspöke 223–225
 Willibrord, Szent 68, 209
 Winchester 152, 153, 154, 156
 – püspöke l. Raleigh, William
 Windesheim, kanonok-közös-
 ség 416, 417
 Wissant 326
 Wolsey, kardinális, pápai legátus
 128
 Woodford, Nicholas, királyi
 klerikus 239
 Worcester püspöke 30, 137, 145,
 289
 Wycliffe, John 56, 98, 415
- York 202
- Zakariás, pápa 75, 100
 zarándokutak 167, 169, 202
 Zlatá Koruna, cisztercita mo-
 nostor 322
 Zutphen 409, 410, 411
 Zwolle 409, 410, 411, 415, 427,
 429, 440
- zsinati mozgalom a görög és la-
 tin egyház ellentéteinek elsi-
 mítására 98–105
 zsinatok 62, 70–73, 81, 90–91,
 113, 126, 127, 186, 235, 244
 – a szakadás megoldására 99–
 100
 – új szerzetesi közösségekről
 való rendelkezései 406–407,
 423